Editörler
Ahmet Makal - Gülay Toksöz

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE KADIN EMEĞİ

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE KADIN EM

Ahmet Makal (Prof. Dr.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü öğretim üyesidir. Temel akademik ilgi alanları Türkiye emek tarihi ve iş uyuşmazlıkları kuramı olan Makal'ın, yayımlanmış beş kitabı ile *Toplum ve Bilim*, *Tarih ve Toplum*, *Birikim*, *SBF Dergisi* gibi dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunuyor. Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963* adlı eseriyle, 2003 Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü'ne değer görüldü. Bilim ile sanatı yaşamın birbirini tamamlayan iki yüzü olarak gören Makal, akademik çalışmalarının yanı sıra sanatla, özellikle müzikle ilgileniyor; 1996 yılından bu yana TRT için, Radyo 3'te yayınlanan "*Yorumlar Yorumcular*" programı ile 2015 yılından bu yana Borusan Klâsik için *"Müzikçe"* isimli klâsik müzik programlarını hazırlıyor. "*Yorumlar Yorumcular*", 2013 Donizetti Klâsik Müzik Ödülleri'nde "Yılın Radyo-TV Programı" kategorisinde ödüle değer görüldü. Geçmişte aralarında *Radikal İki* ve *Milliyet Sanat Dergisi*'hin de bulunduğu çeşitli gazete ve dergilerde çok sayıda müzik yazısı yayımlanan Makal, günümüzde *Andante* dergisi için *"Büyük Yorumcular"* ve *"Ahmet Makal'ın Koleksiyonu'ndan"*; Sanattan Yansımalar portalı için ise *"Besteciden Yorumcuya"* köşelerini hazırlıyor. Kitapları: *Grev: Kuramlar ve Uluslararası Farklılıklar* (V Yayınları, 1987), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920* (İmge, 1997), *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (İmge, 1999), *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963* (İmge, 2002), *Ameleden İşçiye - Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* (İletişim, 2007; 3. baskı: 2015), *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği* (Editörler: Ahmet Makal - Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi, 2012), *Çalışma İlişkileri Tarihi* (Editör, Anadolu Üniversitesi, 2012; 4. baskı: 2015), *Uluslararası Sosyal Politika* (Editörler: Ahmet Makal - Seda Akyalçın, Anadolu Üniversitesi, 2013; 2. baskı: 2014).

Gülay Toksöz (Prof. Dr.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü öğretim üyesidir. Doktorasını Freie Universitaet Berlin'de politik bilimler alanında göçmen kadın işçiler üzerine yapmıştır. 2004-2008 yılları arasında A.Ü. Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı başkanlığını yürütmüştür. Toplumsal cinsiyet perspektifinden işgücü piyasaları, kadın emeği, uluslararası emek göçü konularıyla ilgilenen Toksöz'ün bu konulara ilişkin çok sayıda ulusal ve uluslararası makalesi vardır. Kitaplarından bazıları: Seyhan Erdoğdu ile birlikte yazdığı *Sendikacı Kadın Kimliği* (İmge, 1998), Şerife Türcan Özşuca ile birlikte yazdığı *Sosyal Koruma Yoksunluğu - Enformel Sektör ve Küçük İşletmeler* (SBF, 2003), *Uluslararası Emek Göçü* (Bilgi Üniversitesi, 2006), *Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu* (ILO, 2007), *Kalkınmada Kadın Emeği* (Varlık 2012), *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği* (Editörler: Ahmet Makal - Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi, 2012). Gülay Toksöz, Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG) Platformunun kurucu üyesi ve KEFA (Kadın Emeği Çalışan Feminist Araştırmacılar) grubunun üyesidir.

Editörler
Ahmet Makal • Gülay Toksöz

Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 978-975-533-825-5

İmge'de 1. Baskı: Ankara, Kasım 2015

Grafik Tasarım
Aslı Sezer

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Tel: 0 (312) 395 25 80
Sertifika No: 16157

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 17/2 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (0312) 419 46 10 - 419 46 11
İnternet: imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr
Yayınevi Sertifika No: 11546

İçindekiler

İkinci Baskıya Önsöz 7

Sunuş
Ahmet Makal - Gülay Toksöz 9

Türkiye'den Göç Hareketleri ve Kadın Emeği
Nermin Abadan-Unat 19

Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960
Ahmet Makal 35

Türkiye'de Ev Emeğinin Dönüşümü:
Ondokuzuncu Yüzyıldaki Osmanlı Ev Kölelerinden
Günümüzdeki Kaçak Göçmen İşçilere
Ferhunde Özbay 99

Kadın İstihdamının Artırılması ve ILO Sözleşmeleri
Gülay Aslantepe 135

Kalkınmada Farklı Yörüngeler
Kadın İstihdamında Farklı Örüntüler Işığında
Türkiye'de Kadın İstihdamı
Gülay Toksöz 143

Feminist Politik İktisat ve Kurumsal İktisat
Çerçevesinde Türkiye'de Kadın İstihdam Sorununa
Farklı Bir Yaklaşım
İpek İlkkaracan..169

Feminist Sosyal Politika Bağlamında
Türkiye'de Çocuk Bakımı ve Eğitimine
İki Paradigmadan Doğru Bakmak
Yıldız Ecevit...185

Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emeği ve
İstihdamı Politikaları: Kadın Hareketi, Sendikalar,
Devlet ve İşveren Kuruluşları
Şemsa Özar..223

Gıda, Tekstil ve Hizmet Sektörlerinde
Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçiler
Belkıs Kümbetoğlu - İnci User - Aylin Akpınar.......................255

Kadın Öğretmenler ve Toplumsal Cinsiyet
Eşitsizliklerinin Derslikte Yeniden Üretimi:
Etnografik Bir Çalışma
Mine Göğüş Tan - Özlem Şahin - Yalçın Özdemir..................299

Üniversite Üst Yönetiminde Kadınların Konumu:
Türkiye'de 1990'lardan 2000'lere Ne Değişti?
Gülay Günlük Şenesen...335

Kim Kimdir?..363

İkinci Baskıya Önsöz

"Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği" kitabımızın ilk baskısı, 2012 yılında, mensubu olduğumuz Ankara Üniversitesi'nin yeni kurulan yayınevi tarafından yapılmıştı. Kitabın mevcudu kısa sürede tükendi. Bu durum, sanıyoruz ki çalışmamızın Türkiye'de büyük bir bilgi boşluğu bulunan kadın emeği ve özellikle de tarihi konusunda önemli bir ihtiyacı gidermesinden kaynaklanmaktadır. Kitap, genel okuyucu yanında, özellikle üniversitelerde Kadın Araştırmaları ve Toplumsal Cinsiyet alanlarında çalışanlar açısından faydalı oldu. Bu koşullarda, kitabın yeni bir baskısının gecikmeden yapılarak, bu ihtiyaca cevap vermeye devam etmesini uygun bulduk. İlk baskıdan bu yana ancak kısa bir süre geçtiği için, kitaptaki bilgi ve verilerde herhangi bir güncelleme yapılmasını ise gerekli görmedik. Yeni baskıyı kısa sürede özenle gerçekleştiren İmge Kitabevi ile sahibi değerli dostumuz Refik Tabakçı'ya teşekkürlerimizi sunuyoruz. Kitabımızın bu yeni baskısını, 2015 yılı başlarında kaybettiğimiz sevgili hocamız ve dostumuz, değerli akademisyen ve değerli insan Ferhunde Özbay'ın anısına adıyoruz. "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği"nin yeni baskısının da, genel olarak kadın araştırmaları, özel olarak ise kadın emeği konusundaki bilgi birikimine katkıda bulunmasını ve özellikle genç araştırmacılara faydalı olmasını diliyoruz.

Ahmet Makal - Gülay Toksöz
Eylül 2015, Ankara

Sunuş

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyal Politika Merkezi, çalışma yaşamının değişik boyutlarına ilişkin bilimsel çalışmalar yürütmekte, alanlarında önde gelen akademisyen ve uygulayıcıların katılımıyla çeşitli toplantılar düzenlemektedir. Merkezin faaliyetleri arasında kadın emeğine ilişkin etkinlikler de öncelikle yer almaktadır. Sosyal Politika Merkezi, bu çerçevede, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Ankara Ofisi ile birlikte 25 Ekim 2010 tarihinde Ankara'da, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği" başlıklı bir sempozyum gerçekleştirdi. Akademik camiada geniş ilgi gören bu sempozyumda, ülkemizdeki kadın emeği araştırmalarının önde gelen isimleri, kadının hane içindeki karşılıksız emeği ile hane dışındaki gelir getirici çalışma biçimlerini tarihsel bir perspektiften, çeşitli boyutlarıyla ele alarak tartıştılar. Bu çalışmaların bir kitaba dönüştürülerek kalıcı kılınması düşüncesiyle, araştırmacılar daha sonra, buradaki tebliğlerini esas alan, kapsamlı ve bağımsız makaleler oluşturdular. Bu makaleleri, özel olarak kadın araştırmaları, genel olarak ise sosyal bilimler camiasına bir kitap olarak sunmaktan büyük kıvanç duyuyoruz.

Türkiye'de kadın emeğiyle ilgili çalışmalara bakıldığında, bu araştırmaların son derece sınırlı olduğunu ve görece yakın tarihlerde başladığını belirtmek gerekir. Kadın emeğiyle ilgili konuların, gerek akademik, gerekse politik düzlemlerde, ancak Birleşmiş Milletler'in 1975-1985 dönemini "kadın on yılı" olarak tanımasından sonra önem kazandığı söylenebilir. Bu çalışmalar,

içerik olarak da sınırlıdır ve 1970'li yıllardaki kadın hareketleri, kadınlarla ilgili konuları genel olarak gelir getirici işlerde çalışan kadınların sorunları temelinde ele alarak, yakın oldukları sendikal ve siyasi hareketlerin faaliyetleriyle bağlantılı biçimde dile getirmişlerdir.

Türkiye'de kadınların durumunu çeşitli boyutlarıyla ele alan önemli ve öncü bir akademik çalışma olarak, 1979'da Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından yayınlanan ve Nermin Abadan Unat'ın derlemesi olan "Türk Toplumunda Kadın" kitabı zikredilmelidir.[1] Bu kitapta, "İşgücüne Katılım, Eğitim ve Planlama" başlığı altında, kadın emeğini konu alan çeşitli makaleler de yer almaktadır. Bu anlamda önem taşıyan bir diğer çalışma ise 1990' da Şirin Tekeli'nin derlemesi olarak yayınlanan "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar" kitabıdır. Bu kitapta, kadın emeği ve istihdamına dair makaleler "Maddi Hayatın Dayattıkları" başlığı altında yer almıştır.[2] Ferhunde Özbay, buradaki makalelerin, emek/istihdam sorunlarını ataerkil sistemle ilişkilendirdiğine dikkat çeker.[3]

1990'lı yıllarda Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü bünyesinde "Kadın İstihdamını Geliştirme" adıyla yürütülen, emek ve çalışma yaşamı sorunlarını kapsamlı ve bütüncül biçimde ele almaya yönelik bir araştırma projesi çerçevesinde, 1999-2000 yıllarında alana katkı niteliğindeki 13 araştırma yayınlanmıştır. Yıldız Ecevit, kadın emeği üzerine yapılan çalışmaları değerlendirdiği makalesinde, 1990'lı yılların araştırmaların sayıca çoğaldığı bir dönem olduğunu belirtir. Kadınların işgücüne ve istihdama son derece düşük düzeyde katılımlarının ve çalışma yaşamındaki çeşitli sorun alanlarının araştırmacıların dikkatini artan oranda çektiği bu dönemde, katılımdaki düşüklük daha çok kadın işgücü arzını kısıtlayan nedenler üzerinden açıklanmaktadır. Kadın emeğine talebin neden düşük kaldığını anlamaya çalışan araştırmalar ise azınlıktadır. Türkiye'nin AB'ne üyelik sürecinin etkisiyle, konu çeşitli kamu kurumlarının ve si-

---

1 Nermin Abadan-Unat (Derleyen) (1979) Türk Toplumunda Kadın, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara.

2 Şirin Tekeli (1990) 1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar, İletişim Yayınları, İstanbul.

3 Ferhunde Özbay (2007) "Genel Değerlendirme", KEIG, Kadın Emeği ve İstihdam Toplantısı Raporu, İstanbul: 87-88.

vil toplum kuruluşlarının gündemine de girmiştir. Kadın istihdamına ilişkin politika önerileri, stratejiler ve eylem planları hazırlanmış, ancak ciddi bir iradenin varlık kazanamamasından ötürü uygulanamamıştır.[4]

Kadın emeği ve istihdamı alanında çalışan bir grup kadın aktivist ve akademisyen Nisan 2006'da bir araya gelmiş, kadın emeğinin ev içinde ve ev dışında bütünsel bir perspektiften ele alınması ile kadınların maruz kaldıkları ayrımcılıkların son bulmasına ilişkin politikalar üretmek ve bu politikaları kamuoyunda yaygınlaştırmak için Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi'ni (KEİG) kurmuştur. Bu girişim Şubat 2007'de düzenlenen geniş katılımlı bir toplantıyla çalışmalarına başlamış olup, o zamandan bu yana çeşitli politika metinleri üretmektedir. KEİG'in çalışmalarının temel özelliği, kadınların hane içinde harcadığı karşılıksız emek görmezden gelindiği ve bakım hizmetlerine yönelik kamusal politikalar geliştirilmediği sürece, kadınların başta çalışma yaşamı olmak üzere toplumsal yaşamın tüm alanlarında eşit katılımının sağlanamayacağının altını çizmesidir. 25 Ekim 2010'da gerçekleştirdiğimiz "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği" başlıklı sempozyumun bir özelliği de, KEİG bünyesinde yer alan ve kendilerini "Kadın Emeği Çalışan Feminist Araştırmacılar" (KEFA) grubunun üyesi olarak tanımlayan kişileri bir araya getirmesidir. KEFA, KEİG platformuna üye, resmi kimliği olmayan bir internet grubudur.

Sempozyumumuz, göç ve kadın konulu araştırmaların duayeni, değerli sosyal bilimci, hocamız Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'ın konferansıyla açılmıştır. Abadan-Unat "Küreselleşmenin Payandası: Göçmen Kadın Emeği" başlıklı konuşmasında, küreselleşme sürecinde emek açısından ortaya çıkan bazı gelişmelere değinerek, maddi olmayan üretimin yani duygusal ve bilişsel emeğin önem kazandığını, kadınların işgücü piyasasına artan şekilde katılmasıyla emeğin kadınlaştığını belirtmiştir. Özellikle uluslararası emek göçü sürecinde kadın emeği öne çıkmış, kadın işçiler eskiden imalat sanayiinde çalıştırılmak üzere talep edilirken, şimdi bakım hizmetlerinde ve ev işlerinde istihdamları ağırlık kazanmıştır. Göçmenler gittikleri ülkelerde yerleşik hale gel-

---

4 Yıldız Ecevit (2007) "Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı Alanında Yapılmış Çalışmaların Değerlendirilmesi", KEİG, Kadın Emeği ve İstihdam Toplantısı Raporu, İstanbul: 11-25.

dikçe ulusötesi kimlikler ortaya çıkmakta, göç politikaları bu gerçekliği tanımakta yetersiz kalmaktadır. Abadan-Unat, kitabımızda yer alan "Türkiye'den Göç Hareketleri ve Kadın Emeği" başlıklı makalesinde ise Türkiye'den Almanya'ya emek göçünde kadınların durumunu tarihsel perspektiften ele almaktadır.

Sempozyumda açılış konferansını izleyen "Tarihsel Perspektiften Türkiye'de Kadın Emeği" başlıklı oturum kaynaklı iki makale, kadın emeğinin değişik veçhelerini tarihsel bir boyutta ele alıyor. Ahmet Makal, "Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960" başlıklı makalesinde, ücretli kadın emeğini, değişik boyutları itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1960'lı yıllara kadar irdelemektedir. Makal, İmparatorluk ile Cumhuriyet dönemlerinde kadın işgücünü süreklilikler-geçişlilikler bağlamında ele alırken, nicel varlığı yanında, sektörel ve mesleki dağılım ile nitelik açısından ortaya çıkan benzerliklere vurgu yapmaktadır. Her iki toplumsal formasyonda da, geleneksel olarak kadın işçiliğinin yoğun olduğu faaliyet alanları ağırlıklarını korumakta, bu açıdan önemli bir değişim yaşanmadığı görülmektedir. Makalede, başta ücretler, çalışma süreleri ve işçi sağlığı-iş güvenliği olmak üzere, kadın işçilerin çalışma koşullarındaki olumsuzluklar da özgün verilerle ve kapsamlı biçimde ortaya konmaktadır. Makal, Cumhuriyet dönemindeki kadınları koruyucu önlemleri de değerlendirmekte, ancak bunların yetersiz kalmış olduğunu vurgulamaktadır.

Bunu izleyen Ferhunde Özbay'ın makalesi ise "Türkiye'de Ev Emeğinin Dönüşümü: Ondokuzuncu Yüzyıldaki Osmanlı Ev Kölelerinden Günümüzdeki Kaçak Göçmen İşçilere" başlığını taşımaktadır. Bu çalışma, üst ve orta sınıf hanelerin, aile ve akrabalık ilişkileri dışında, ev işleri ve bakım hizmetlerinde görevlendirmek üzere aldıkları ev emekçilerinin konumlarında zaman içinde gözlenen değişmeleri ortaya koymaktadır. Özbay bu değerlendirmeyi yaparken, bir taraftan dönemin edebiyat eserlerinden örnekler sunmakta, diğer taraftan da ev içi emeğin niteliği üzerine çözümlemeler yapmaktadır. Özbay'a göre, kadınlar tarafından yapılan ve değersiz addedilen ev işleri aynı zamanda tarihsel dönüşümleri simgeleyen bir ev emeği formunu da yansıtır; Osmanlı'daki ev kölelerinin yerini Cumhuriyetle birlikte hizmetçi olarak kullanılan evlatlıklar, kapitalizmin yaygınlaşmasıyla gündelikçiler ve günümüzde ileri kapitalizmin yarattığı yabancı

uyruklu bakıcı ve hizmetçiler almıştır. Değişmeyen ise, ev ve bakım işlerine atfedilen düşük statüdür.

Gülay Aslantepe, "Kadın İstihdamının Artırılması ve ILO Sözleşmeleri" başlıklı makalesinde Türkiye'de kadınların işgücüne son derece düşük katılım oranlarına dikkat çekerken, Türkiye'nin imzaladığı ILO sözleşmelerinin çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak bakımından ne ölçüde etkili olduğunu tartışmaktadır. Türkiye, Eşit Ücret, Ayırımcılık (İş ve Meslek), İstihdam Politikası ve İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi sözleşmelerini imzalamış olmakla birlikte; sözleşmelerin iç hukuka yansıtılmasında yetersizlikler bulunmakta, uygulamada ortaya çıkan çeşitli sorunlar eşitlik hedefine ulaşılmasında engeller yaratmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin bazı çok önemli sözleşmeleri imzalamamış olması da, bir diğer sorun alanı olarak belirginleşmektedir.

Sempozyumun ikinci oturumu "İşgücü Piyasasının İçinde ve Dışında Kadınlar" başlığıyla dört bildiriyi kapsamaktaydı. Bu bildirilere dayalı makaleler de, kadınların işgücü piyasasına düşük katılımının nedenlerini çeşitli boyutlarıyla irdelemekte, işgücüne katılımı etkileyen makroekonomik ve kurumsal faktörlere odaklanmaktadır. Bunların ilki, Gülay Toksöz'ün "Kalkınmada Farklı Yörüngeler - Kadın İstihdamında Farklı Örüntüler Işığında Türkiye'de Kadın İstihdamı" başlıklı makalesi olup, Türkiye'de kadın işgücüne talebin düşük kalmasının gerisindeki makroekonomik politikaları tarihsel bir perspektiften ve başka gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırmalı biçimde incelemektedir. Buna göre, Türkiye'de gerek ithal ikameci sanayileşme döneminde, gerekse ihracat yönelimli sanayileşme döneminde kadın işgücüne talebin düşük kalması; bir yandan her koşul altında çalışmaya hazır bir erkek işgücü fazlasının varlığına, diğer yandan kadın işgücünün çalışabileceği alanları tanımlayan ve sınırlayan patriarkal toplumsal normların varlığına bağlıdır. Türkiye'de patriarka ve sermaye arasındaki ittifak, kadını hane içindeki ev ve bakım işlerinden sorumlu tutan ve işgücü piyasasından dışlayan pratikler aracılığıyla sağlanmaktadır.

İpek İlkkaracan'ın "Feminist Politik İktisat ve Kurumsal İktisat Çerçevesinde Türkiye'de Kadın İstihdam Sorununa Farklı Bir Yaklaşım" başlıklı makalesi de, Türkiye'de emek piyasasının toplumsal cinsiyet katmanlı gelişimini, makroekonomik büyüme

dinamikleri ile kalkınma sürecinde oluşan kurumsal pratikler arasındaki karşılıklı etkileşimler bağlamında açıklamaktadır. İlkkaracan, Türkiye'de ihracata dayalı sanayileşme stratejisinin kadın işgücüne sınırlı talep artışı yarattığı koşullarda, iş ve aile yaşamını uzlaştırma mekanizmalarının ve kurumlarının yokluğunun kadınları işgücüne katılmaktan alıkoyduğuna vurgu yapmaktadır. Özellikle düşük eğitimli kadınlar, çocuk ve yaşlı bakım hizmetlerinin yokluğunda emek piyasasından dışlanmakta, ancak gelir ve çalışma koşulları açısından iş ve aile yaşamını uzlaştırma olanaklarına sahip olan yüksek eğitimli kadınlar işgücü piyasasında kalmayı başarmaktadır. Bu koşullar altında kurumsallaşma, tam zamanlı ev kadınlığına dayanan bir bakım rejimi ve tam zamanlı erkek istihdamına dayanan bir işgücü piyasası temelinde olmaktadır.

Yıldız Ecevit'in "Feminist Sosyal Politika Bağlamında Türkiye'de Çocuk Bakımı ve Eğitimine İki Paradigmadan Doğru Bakmak" başlığını taşıyan makalesi de, Türkiye'deki bakım hizmetlerinin yetersizliği temelinde konuyu tartışmakta ve kadınların işgücüne katılımlarındaki düşüklüğü, bakım hizmetlerinin yetersizliği ile ilişkilendirmektedir. Çalışmada, çocuk bakım hizmetlerinin kamusal sunumundaki yetersizliklerin, bu hizmetin aile içinde sunumunu zorunlu kıldığı ve kadınların ev dışında ücretli çalışmaya katılmasını önleyerek kadın emeğinin 'değersizleştirilmesi'nde etkili olduğu belirtilmektedir. Türkiye'de çocuk bakım ve erken çocukluk eğitimi hizmetlerinin zayıflığının sosyal, ekonomik ve politik nedenlerini tartışan Ecevit, günümüzde egemen olan muhafazakâr bakış açısından kadının dışarıda çalışmasına olumsuz bakılmasının, çocuk bakım hizmetlerinin yeterince kurumsallaşmamış olmasındaki rolünü irdelemektedir.

Şemsa Özar, "Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emeği ve İstihdamı Politikaları: Kadın Hareketi, Sendikalar, Devlet ve İşveren Kuruluşları" başlıklı makalesinde, günümüzde kadın istihdamının artırılması için önerilerde bulunan siyasi aktörlerin konuya yaklaşımlarını 1980'lerden bu yana ele almakta ve istihdam oranlarının düşüklüğü ile ilgili tarafların politikaları arasında bağ kurmaktadır. Özar'a göre, çalışma yaşamında yer alan kadınların sorunlarının çözümüne ilişkin olarak 30 yıl önce dile getirilen taleplerin günümüzde de geçerli olması, çözüm üretme noktasında ciddi adımlar atılmadığını göstermektedir. Nitekim,

işçi ve işveren sendikalarının konuya ilgileri çok derece sınırlı ve yüzeyseldir. Kamu kurum ve kuruluşlarının kadın istihdamını artırma politikaları ise kız çocuklarının okullulaşma oranlarını artırmanın ve kadın girişimciliğini teşvik etmenin ötesine geçememektedir. Gündeminde öncelikle şiddet, kadın bedeni ve cinsellik konularına yer veren kadın hareketi de, kadın emeğiyle ilgili konularla yakın zamanda, ancak 2000'li yıllarda ilgilenmeye başlamıştır.

Sempozyumun "İşgücü Piyasasında Kadınlar: Farklı Sektörler, Farklı Meslekler" başlığını taşıyan üçüncü oturumunda, farklı istihdam alanlarında, farklı vasıflılık düzeylerinde çalışan kadınların koşulları ve sorunları ele alınmıştı. "Gıda, Tekstil ve Hizmet Sektörlerinde Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçiler" başlığını taşıyan ilk makale, Belkıs Kümbetoğlu, İnci User ve Aylin Akpınar'ın ortak çalışmalarıdır. 2000'li yıllarda dünyanın pek çok ülkesinde istihdam güvencesinin olmadığı bir yapının işgücü piyasalarına hâkim olduğu belirtilen makalede, bu durumun Türkiye'ye yansımaları, beş ilde gıda, tekstil ve hizmet işkollarında gerçekleştirilen alan araştırmasının bulguları aracılığıyla ortaya konmaktadır. Kayıtdışı çalışan kadınlar; çocuk yaşta çalışmaya başlama, çok sık iş değiştirme, asgari ücretin altında kalan ve düzenli olarak ödenmeyen ücretler, uzun çalışma saatleri, karşılığı ödenmeyen zorunlu gece mesaileri, işverenlerin taciz ve istismarı gibi sorunlarla yüz yüze kalmaktadırlar. Kayıtdışı çalışan kadınların maruz kaldıkları hak ihlalleri ile eşitsizlikleri algılama biçimleri, onların çalışma yaşamına bakış açılarını belirlemekte ve Türkiye'de kadınların istihdama düşük katılım düzeylerini anlamamız açısından önem taşımaktadır.

Mine Göğüş Tan, Özlem Şahin ve Yalçın Özdemir'in makaleleri ise "Kadın Öğretmenler ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliklerinin Derslikte Yeniden Üretimi: Etnografik Bir Çalışma" başlığını taşımaktadır. Çalışmada, eğitimin içinde gerçekleştiği toplumsal koşulların, güç ilişkilerinin çelişki ile eşitsizliklerini bünyesinde barındırdığı ve bunların meşrulaştırılmasına hizmet ettiği noktasından yola çıkılmaktadır. Ankara'da iki ilköğretim okulunun ikinci kademe eğitim sınıflarında yapılan etnografik gözlemlerin bulguları üzerinden, derslik içindeki öğretmen-öğrenci etkileşimleri, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ve hiyerarşilerinin yeniden üretimi bağlamında değerlendirilmektedir. Türkiye'de öğ-

retmenler aktiflik, yaramazlık ya da kurallara uymama gibi davranış biçimlerini erkek öğrencilere ait özellikler gibi algılamakta, bu yolla kız öğrencilerin uysal, edilgen etkileşim biçimlerini pekiştirmekte ve öğrencilere genellikle cinsiyetçi ilişkileri yeniden üretecek biçimde farklı davranmaktadırlar.

Yine eğitim alanıyla ilgili olan üçüncü makale, bu kez üniversitelere ilişkindir ve "Üniversite Üst Yönetiminde Kadınların Konumu: Türkiye'de 1990'lardan 2000'lere Ne Değişti?" başlığını taşımaktadır. Gülay Günlük Şenesen çalışmasında, iş dünyasındaki cinsiyetler arası eşitsizliğin dışavurumlarından biri olan 'camdan tavan' olgusunu, Türkiye'de yeni bir işletmecilik anlayışına geçmeye çalışan kamu üniversiteleri ve rekabetçi kültüre sahip vakıf üniversiteleri bağlamında ele almakta ve 1990'lardan 2000'lere kadın yönetici sayısının artmasının ne anlama geldiğini tartışmaktadır. Kadın yönetici sayıları mutlak olarak artmakta, ancak oranlar düşük kalmakta ve camdan tavan kalınlaşmaktadır. Yönetici konumlara gelme başarısı gösteren kadınlar ise rekabetçi yapıda erkeklerle yarışabilen kadınlar olmaktadır.

Sempozyumun "Kadın Emeği Araştırmalarında Kör Noktalar ve Boşluklar" başlığını taşıyan son sunumu ise Deniz Kandiyoti tarafından yapılmıştır. Kandiyoti bu sunumda, Türkiye'de kadın emeğine ilişkin olarak gerçekleştirilmiş çalışmalardaki eksiklik ve aksaklıkları mercek altına alarak, kadın araştırmalarının gelecekte yönelmesinde fayda bulunan sorun alanlarını belirtmiştir.

Şüphesiz ki, önce sempozyuma, sonra da kitaba uzanan süreçte çok sayıda kişinin çabası, emeği var. Öncelikle, bildirileriyle sempozyuma, makaleleriyle kitaba katkıda bulunan değerli araştırmacı dostlarımıza çaba ve emekleri için teşekkür ediyoruz. Sempozyuma katılma yanında, hazırladığımız kitabı da yeni kurulan Ankara Üniversitesi Yayınevi'nin ilk yayınları arasında görme arzusunu ortaya koyan Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Cemal Taluğ'a, Sosyal Politika Merkezi'nin tüm faaliyetlerinde olduğu gibi, sempozyuma da desteklerini sunan Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Celal Göle'ye, çalışmalarımızda katkılarını esirgemeyen SBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü öğretim elemanlarına teşekkür etmekten büyük bir haz duyuyoruz. Sempozyumun gerçekleştirilmesindeki katkıları için, Uluslararası Çalışma Örgütü Ankara Ofisi'ne ve o dönemdeki Türkiye temsilcisi Gülay Aslantepe'ye de teşekkürlerimizi sunu-

yoruz. Bu kitapta yer alan çalışmaların, Türkiye'de genel olarak kadın araştırınaları, özel olarak ise kadın emeği konusuna katkıda bulunması ve araştırmacılara yararlı olması, en büyük dileğimizdir. Kitap, özellikle genç araştırmacıları bu alanda çalışmaya ve ihtiyaç duyulan yeni bilgileri üretmeye yönlendirme konusunda bir nebze olsun katkıda bulunursa, amacına ulaşmış olacaktır.

Ahmet Makal - Gülay Toksöz
Ağustos 2011, Ankara

Türkiye'den Göç Hareketleri ve Kadın Emeği

*Nermin Abadan-Unat**

1950'li yılların ikinci yarısından itibaren isme dayalı (nominal) davet almak suretiyle başlamış olan emek göçü, ilk önce 1961'de Türkiye-Almanya arasında imzalanan bilateral (ikili) anlaşmalar nedeniyle birdenbire hızlandı. Daha önce bireysel girişimler sonucu başlamış olan bu demografik hareketlilik, 1961'den sonra ilgili devletlerin kamu yönetimleri tarafından kurumsal düzeyde işletilen uluslararası ilişkilere dayalı bir sürece dönüştü. Ancak bu göç hareketi erkek ağırlıklı idi, varılan anlaşmalarda aile fertlerinin beraber getirilmesine izin verilmemişti. İlke olarak bir yıllık mukaveleler yolu ile dönüşümlü bir rotasyon modeli benimsenmişti. Ancak rotasyon (bir yıl sonra anayurda dönmek) ilkesi hiç bir aşamada uygulanmadı. Sırf erkeklere özgü istihdam hareketi 1970'ten itibaren hızla değişti. İlk başta fiziksel güç isteyen işlerde istihdam edilen Türk işçilerine ilave olarak, giderek parmak mahareti gerektiren elektronik endüstrisi ile gıda, otomotiv sektörlerinde çalışabilecek kadın işçilere de ihtiyaç duyulmaya başlandı. Nitekim 1960'ta Almanya'da çalışma iznine sahip kadın işçilerin sayısı sadece 173 iken, bu sayı 1974'te 159.984'e kadar yükselmiştir.[1]

Başta daha çok kentli kadınlardan oluşan bu işçilere, kısa bir süre sonra kırsal kökenli hemcinsleri de katılmaya başlamışlardır. Özellikle ikinci gruba mensup olanlar başlangıçta yurtdışına

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Boğaziçi Üniversitesi.

1974'de, o zamanki Batı Almanya'da Türk kökenli kadın işgücü oranı %25.9'du. Bkz. SOPEMI, 1979.

gitmeyi tasarlamamışlardı: Böyle olmakla beraber bunların önemli bir kısmı aileleri tarafından -ilerde eşlerini de yanlarına getirtebilecekleri ümidiyle- göç etmeye özendirilmiş, hatta kısmen zorlanmıştır.

Bir kısım kadınlar için "çok uzak diyarlara" yapılan bu yolculuk, başlangıçtan itibaren geçici bir görev, bir türlü askerlik görevi türünden bir uğraşı gibi göründü. Onların daha önce endüstri yaşamı ile ilgili hiç bir deneyimleri yoktu. Tamamen yabancı bir çevrede, yepyeni bir yaşama başlamak üzere kişisel ve fikri bakımdan hazırlıklı olmayan pek çok kadın, yeni endüstri işyerlerine adeta bir füze gibi fırlatıldı. Onlar bu gidişin geçici olacağı ve aslında sadece kocalarının yıllardan beri düşledikleri "Batıdaki işi" bulmak için yola çıktıkları varsayımına sarılmışlardı. Şu kadar ki, olaylar göçün başlamasından sonra farklı bir mecraya döküldü. Almanya, Avusturya, Hollanda, Belçika ve daha sonraları Fransa gibi diğer Avrupa ülkeleri kadın işçi istihdam etmeye başladıktan sonra, evli olmayan bekâr, dul ya da yalnız yaşayan kadınlar da göç yollarına döküldüler. Endüstri tesislerinde o zamana kadar bilmedikleri bir işi benimseme zorunda kalan birçok kadın, bu işyerlerinde kocaları kendilerine katıldıktan sonra da çalışmaya devam ettiler.

Kadın işçilerimizin yurtdışındaki rollerini daha iyi değerlendirebilmek için 1966'dan önceki dönemde gelenlerle, onu izleyen yıllarda gelen grubu kıyaslamakta yarar vardır. Başlangıçta kadın işçilerin eğitim düzeyi, erkeklere kıyasla açık bir şekilde daha yüksekti. Nermin Abadan'ın 1963 tarihli araştırmasında sadece ilkokul mezunu %57 erkeğe karşılık %35 kadın, ortaokul mezunları arasında %14 erkeğe karşılık %24 kadın, lise mezunları arasında ise %3 erkeğe karşılık %10 kadın saptanmıştı (Abadan 1964: 61). Bu durum ikinci dönemde açık bir şekilde değişti. Bu dönemde kırsal ve az gelişmiş bölgelerden gelen kadın işçilerin eğitim düzeyi çok farklı idi. 1972'de Ursula Mehrlaender tarafından yapılan bir araştırma, en yüksek oranda Türk işçisi barındıran Batı Berlin'de istihdam edilen kadınların %70'inin daha önce hiçbir yerde çalışmamış olduklarını ortaya koymuştu. Bu kadınların eğitim düzeyine bakıldığında %71.5'inin sadece 1-5 yıl süren bir öğrenim gördükleri anlaşılmıştır. Buna karşın, ikinci dönemde orta ya da meslekî öğrenim görmüş olan kadınlar tersine bir dağılım göstermişlerdir. Bu ikinci grup içinde daha yüksek

bir eğitim düzeyine sahip kadınlar %38, erkekler ise %21 oranında temsil ediliyorlardı (Mehrlaender 1974, Tablo 12, 13).

1973'te baş gösteren petrol krizinden sonra başta Almanya olmak üzere tüm Avrupa ülkeleri yabancı işçi alımını durdurmuşlardı. Bu tarihten sonra kadınlar ancak aile birleşimi ya da aile kurma şeklinde yurtdışına gidebilmişlerdir. 1974'te Federal Almanya'da bulunan Türk kadınlarının yarısından fazlası (%56) 25-30 yaş grubu içinde bulunuyordu. Bu kadınların üçte ikisi (%64) evli iken, %59'u kocaları ile birlikte yurtdışında yaşıyorlardı.

1. Türk Göçmen İşçi Kadınlarının Endüstri Yaşamına Uyumları

Daha önce hiç bir endüstriyel deneyimden geçmemiş kadının çalışma hayatında uyum sorunlarıyla karşılaşacağı varsayılmasına karşın, ilk döneme ait araştırmalar aksini gösteriyor. Türk kadın işçiler mensucat, terzilik, elektronik, gıda paketleme gibi alanlarda yoğunlaşmışlardı. Bu alanlardaki çalışma koşulları fazla yorucu değildir. Kadın işçiler daha çok oturarak çalışıyordu. Endüstri kaza oranı da kadınlarda, erkeklere kıyasla çok daha düşüktü. Şu kadar ki, 1960-70'li yıllarda diğer Akdeniz ülkelerinden gelen kadın işçiler gibi, Türk işçi kadınların da dört farklı sosyal ilişki seti ve dolayısıyla iktidar ilişkisi içinde olduğu görülmektedir: Kadın olmaları, göçmen olmaları, farklı bir etnik gruba ve işçi sınıfına ait olmaları. Böylece göçmen işçi kadın göçmen olarak yerli işçi kadın karşısında, kadın olarak erkek göçmen karşısında, işçi olarak vasıflı göçmen işçi karşısında dezavantajlı konumdadır.

Kadın işçiler arasındaki en önemli memnuniyetsizlik nedeni, ücretler arasındaki açık farklılıktı. Hoşnutsuzluk eğitim düzeyinin yükselmesi ile birlikte artıyordu. Buna rağmen yine de uyum göstermeye gayret etmişlerdir. Göze çarpan bu yüksek uyum derecesini, özellikle Türkiye'de kırsal alanda kız çocuklarının geçirmekte oldukları toplumsallaşma süreci ile açıklamak mümkündür. Halk dilinde kız çocuğunun adı "konuk"tur. Bunun anlamı, kendisinin er geç baba ocağını terk edeceğidir. Kız çocuğu sürekli olarak, doğduğundan farklı bir yerde yaşama gibi yüksek bir uyum gerektiren durumlara hazırlanmaktadır.

Bununla beraber kadınların daha önce endüstriyel bir iş deneyime sahip olmamaları, farklı bir toplumsal tabakadan gelmeleri, farklı konut birimlerine yerleşmeleri gibi nedenler, kadınlarda erkeklere kıyasla daha yoğun bir yalnızlık duygusu yaratmakta, bu da aralarındaki dayanışmayı zayıflatmaktadır. Bu eğilim kendini karşılıklı yardımlaşma ve destek gerektiren durumlarda göstermektedir. Erkekler, çalışma saatleri içinde, ancak %5 oranında hiç kimsenin yardımına gidemediklerini açıklamalarına karşılık, bu oran kadınlarda %25'i bulmaktadır. Buna karşın kadınlar iş saatleri dışında daha çok çalışma arkadaşları ile beraber bulunmayı tercih etmişlerdir.

Endüstride çalışmanın güçlüğünü Emine Sevgi Özdamar'ın şu satırları ne kadar açık bir şekilde yansıtmaktadır: "Birçok kadınlarla birlikte bir "Heim" (kadınlar yatakhanesinde) kalıyordum. Hepimiz bir radyo fabrikasında çalışıyorduk. İşbaşında herkes sağ gözünde bir büyüteç (lup) takmak zorunda idi. Akşam "Wohnheim"e döndüğümüz zaman, soyduğumuz patateslere hep sağ gözümüzle bakıyorduk. Bir düğme kopunca, kadınlar açık tuttukları sağ gözleri ile düğmeyi dikiyorlardı. Sol göz hep kapanmak istiyor ve yarı aralık açıktı. Böyle uyuyorduk da. Sabahları saat beşte yarı karanlıkta pantalon ya da eteklerimizi ararken bakıyordum, öteki kadınlar da benim gibi yalnız sağ gözleri ile eşyalarını arıyorlardı. Radyo fabrikasında çalışmaya başladıktan sonra sağ gözümüzün gördüğüne sol gözümüze kıyasla daha çok inanıyorduk. Büyüteçi takıp sağ gözümüzle penseti elimize alıp küçük radyo lambasının incecik tellerini bükebiliyorduk. Bu teller bir örümceğin ayaklarını andırıyordu, çok ince, büyüteç olmaksızın hemen hemen görünmez bir halde idiler. Fabrikanın müdürünün adı Herr Schering'di, kadınlar ona Sherin diyorlardı, sonra Sher de dediler. En sonunda Shere'e Herr (Bay) kelimesini eklediler, böylece müdür bazı kadınların dilinde Herrscher (Hükümdar) oldu."

Benzer alışkanlıklar ve değerler taşıma açısından kadınlarımızın bulundukları ülkenin hemcinslerini tanıma arzusu dışında, daha çok Yunanlıları yeğlemeleri şunu göstermektedir: Olumsuz basmakalıp fikirler, benzer toplumsal koşullar altında ortak bir başvuru çerçevesi (frame of reference) oluşturulması halinde, etkinliklerini kaybetmektedirler.

Bununla beraber, görülüyor ki endüstri deneyiminden geçmemiş işçi kadınların yaptıkları iş türü -özellikle kırsal alandan gelenler açısından- onlara yeni ve çok yönlü beceriler kazandırmamıştır. Dolayısıyla bu kadınlar, anayurda döndüklerinde kendi ülkelerinin endüstrilerine girmemektedirler. Esasen çoğu kez, bu işçi kadınların geldikleri bölgelerde büyük endüstri işletmeleri de bulunmamaktadır.

Ancak bu kadınlar, endüstri işyerlerinde çalıştıkları sürece çalışma disiplini, zamanın değeri, dakiklik, sosyal güvenlik kurumlarının sunduğu hizmetlerden yararlanma, sendikalar gibi onlar için daha önce hiç bilinmeyen kavramlarla karşılaşmışlardır. Büyük kentlerde yaşama ve sürekli iletişime açık kalma, bu kadınları giderek daha geniş ölçüde bu yeni kavramları anlama ve benimsemeye doğru itmiştir. Nihayet ekonomik bağımsızlık, daha yüksek ve tatmin edici bir gelir, tasarruf etme gibi etkenler kadının özgürlüğünü arttıran öğeler olmuştur. Bu noktada belirtilmesi gereken husus şudur: Kadın göçmen işçilerin yeni kentsel iş türlerine uyumunda karşılaştıkları en önemli sorun, ailede toplumsal rollerin değişmesi ve çocukların eğitimidir.

2. Ailede Yapısal Değişiklikler

Aile yaşamına ilişkin ampirik araştırmalar, göçün çok değişik türde aile parçalanma biçimlerine yol açtığını göstermektedir. İlk onbeş yıl içinde Türkiye'den göç üç değişik tarzda gerçekleşmiştir: a) İlk önce aile başkanı yurtdışına gitmiş, b) Aile başkanı ve karısı çocuklarını ailelerine emanet ederek birlikte gitmişlerdir, c) İlk önce kadın gelmiş, evli olması ve kocasının da istekli olması halinde eşi ona katılmıştır.

Ailenin parçalanmasına yol açan nedenlerin başında, birbirinden farklı iki etken göze çarpmaktadır. Birincisi, işçiyi istihdam eden ülkelerin kendi toplumsal alt yapılarına yönelen baskıyı hafifletme amacı ile aile birleşmelerine ve çalışma hakkına ilişkin kısıtlayıcı yönetsel politikalar izlemeleridir. İkincisi, göçmen işçinin bireysel tercihi olarak -ilerde anayurda dönüşü tasarlayarak- tasarruflarını arttırma eğilimi. Görüldüğü üzere bu etkenlerden biri iç, diğeri dış dinamiklerden kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de erkeğin doğup büyüdüğü yerde toprak azlığı ya da başka nedenlerle farklı bir yere gidip iş bulması kabul edilen

bir durum sayılır. Buna karşın bekâr ya da evli kadınların bilmedikleri bir işte çalışmak amacı ile ailelerini geride bırakıp, öncelikli olarak yurtdışına gitmeleri alışılmadık bir durum yaratmıştır. Erkeğin tek başına gitmesi halinde de, eskisinden farklı olarak bir kısım kadınlar eşin anayurda yolladığı paralarla çocukları ile tek başlarına yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır. Bütün bu büyük değişiklikler toplumsal rollerde değişmeye yol açmıştır.

Bu arada aile kurma biçimi de uyum sürecini etkilemiştir. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu'dan gelen işçilerin ağırlıklı olarak endogami, yani kan bağına dayalı evlilikler yaptıkları anlaşılmıştır. Bu yoldan gelen eşlerin çok yaygın bir akrabalar ağı tarafından gözetlenmesi sonucu vermiştir. Aynı gelenek, bekâr Türk erkeklerin kuracakları yuvaya kendi yörelerinden gelin seçmelerine de yol açmıştır. Bu durum, sosyal bilimcilere göre uyumu arttıran karma evlilikleri engellemiştir.

3. Toplumsal Rollerde Değişme

1970'li yıllarda aile birleşme hakkının kazanılması, eşlerden birinin sürekli olarak Almanya'da çalışması ve ailenin diğer üyelerini barındırabilecek büyüklükte uygun bir konuta sahip olma koşuluna bağlanmıştı. Kadının evli olması halinde, öncelikli olarak yurtdışına gittiği durumlarda, aile başkanı sıfatını kazanmakta, dolayısıyla eşini yanına getirtmekle kendisinden sorumlu sayılmaktadır. Bu yeni yasal durum yüzünden erkek, nelerin yapılıp yapılamayacağını öğreninceye kadar karı-koca arasındaki ilişkiler bir daha eski duruma dönmeyecek biçimde değişmiş bulunmaktadır. Kadın fiilen aileyi geçindiren kişi olunca, çocuklara bakmak kocaya düşmektedir. Bu görev değişimi derin anlaşmazlıklar, boşanmalar, şiddet hareketlerine yol açmıştır. Bu yıllarda yurtdışında çalışan erkek işçilerimiz sürekli olarak yurtdışı temsilciliklerden ve hükümetten Türk kadın işçilerinin yurtdışına gitmelerini yasaklamalarını talep etmişlerdir. Bu tür istekler bireysel olduğu kadar dinci ve muhafazakâr görüşleri savunan siyasi partiler tarafından da dile getirilmişti.

Göç sürecinin yaratmış olduğu bu derin psikolojik sarsıntıları 1963 yılına kadar geri götürmek mümkündür. Abadan araştırması, o yıllarda Türk kadın işçilerinin Alman ailelerine statü,

eşler arasında hak eşitliği, çalışmada fırsat eşitliği gibi hususlarda gıpta ile baktıklarını ortaya koymuştu. Onlar Alman kadınlarının daha yüksek bir öğrenim düzeyine sahip olmaları nedeni ile çocuklarını daha iyi yetiştirdiklerine inanıyorlardı (%38,7). Oysa, aynı araştırmanın yapıldığı tarihlerde erkek işçilerinin dörtte birinden fazlası, Federal Almanya'daki aile yapısının bozulduğuna ve kınanması gerektiğine inanmışlardı (%27). Alman aile içi ilişkilerini beğenen Türk kadınları, bu üstünlüğün Alman kadınlarının özgür olmalarından ileri geldiğini hemen fark etmişlerdi. Kasaba (%29,5), hatta köylerden gelen kadınlar (%25,4) bile daha iyi çocuk bakımının, kadın-erkek arasında daha uyumlu bir aile yaşamının, kadının işgal etmiş olduğu statüye bağlı olduğunu fark etmişlerdir (Abadan 1964: 202-201).

4. Kadınların Ekonomik Katkısı ve Aile Bütçesinin Denetimi

Göç aile yapısını derin biçimde değiştirirken, kadınları ekonomik katkıda bulunmaları nedeniyle daha fazla yetki ile donatmıştır. Geleneksel ailede yalnız koca herhangi bir kişiyi kısa ya da uzun vadeli süre ile evine davet edebilirken, çalışan göçmen kadınlar kocalarının izni olsun olmasın, aile başkanı sıfatlarını kullanarak ana babalarını ya da çocuklarını yanlarına getirtmeye başlamışlardı. Hatta çalışan kadınlar oturdukları evin kirasını ve diğer masrafları paylaşmak amacı ile akraba olmayan kimseleri de eve alma yoluna gitmişlerdir. Bütün bu hareketler, alışılagelen kuralların altüst olması anlamına geliyor. Göçmen işçilerin aile yapısını irdeleyen Mübeccel Kıray (1976: 220), bu yeni yapıya "kaleidoskopik aile" sıfatını takmıştır. Bu yeni yapıda durağan, alışılagelen kalıplar parçalanmakta, durum ve koşullara göre aile bireylerinin sayısı çoğalıp azalabilmektedir.

Ailenin terkibinde olagelen bu değişimlere koşut olarak, aile gelirinin sarf şekli de önemli anlaşmazlıklara yol açmıştır. 1975 yılında yapılan bir araştırma, çalışan karı koca arasında baş gösteren başlıca tartışma konusunun aile gelirinin tahsis biçimi olduğunu ortaya koymuştur (Kudat 1975: 87). Bir diğer şikayet konusu, ayrı banka hesaplarının açılması olmuştur. İşverenlerin muhasebe servisleri, kadınların isteği üzerine, eşlerin kazançlarını ayrı ayrı banka hesaplarına havale ettikleri anda kocanın otoritesi sarsılmaya başlamaktadır. Aile içi güçler dengesinde

olup biten bu değişikliğe kadın ve erkeğin ayak uydurması, çoğu kez büyük anlaşmazlıklara yol açmıştır. Diğer bir çatışma nedeni, ortak tasarruflarla satın alınan mülkün kimin adına kaydedileceği, tapunun kime ait olacağı sorunu olmuştur. Bütün bu çeşitli çatışma biçimleri, evliliklerin yeniden düzenlenmesine yol açmıştır. Harcama tarzlarına bakınca, göçmen işçi kadınlar daha çok "gösterişçi tüketim" (conspicuous consumption) yolu ile toplumsal hayatta bir ilerleme kaydettiklerini göstermeye çalışmışlardır. Tasarruf eğilimleri erkeklere kıyasla çok düşüktü, bir kısmı farklı bir yaşam tarzı benimsemek suretiyle kazançlarının bir kısmını tatil yapmak, seyahat etmek gibi alanlarda harcamışlardır.

1960-1975 arasındaki yıllarda ortaya çıkan yeni aile tipleri Türkiye'den erkek kadın işçi alımının kaldırılması ile birlikte duraklamaya geçti. Ekonomik krizler ve istihdamın toptan durdurulmasına karşın Avrupa'da kalmayı yeğleyen işçilerimiz o tarihten sonra ancak aile birleşmesi ya da aile kurma yolu ile Türkiye'den kadın göçmeni getirtebilmişlerdir. Bu yeni gelişme başladıktan sonra Anadolu'ya egemen olan geleneksel aile değerleri ve İslami dine dayalı kurallar Avrupa'da kök salmaya başlamıştır.

5. Kızların Kendilerinden Küçük Kardeşlerine Bakma Yükümlülüğü

Göçmen işçi kadınları çalışabildikleri sürece en önemli sorun anayurtta büyükanne, büyükbaba, akraba veya ticarî amaçlarla işletilen bakım evlerinde bıraktıkları ya da yanlarında bulundurdukları çocuklarının yanı sıra, ailedeki yetişkin kız çocuğunun durumudur. Ana babadan her ikisinin çalıştığı durumlarda genellikle göze çarpan husus bu durumdan en olumsuz biçimde etkilenen kişinin, okul çağında olduğu halde küçük kardeşlerine bakmakla yükümlü olan, dolayısıyla "fiilî" olarak her türlü öğrenim fırsatından yoksun kılınan ailenin en büyük kız çocuğu olduğudur. Böylece ailenin en büyük kız çocuğu, ne fiziksel ne de duygusal açıdan hazırlıklı olmadığı halde, yabancı bir çevrede ailenin tüm çocuklarını yetiştirmek gibi ağır bir sorumluluk altında ezilmekte ve bir çeşit annelik işlevini yerine getirmektedir.

Ursula Mehrlaender'in araştırmasının ortaya koyduğu üzere, 1974'te Federal Almanya'daki çeşitli yabancı işçi grupları arasın-

da en yüksek oranda büyük aile sahibi olanlar Türklerdi: %18'i iki çocuklu, %29'u üç çocuklu, %16'sı dört çocuklu, %10'u beş çocuklu, %6'sı altı ve yukarı sayıda çocuk sahibi idi. Bu durum, Federal Almanya parlamentosunun sosyal yardım olarak annelere ödenen aile yardımını düzenleyen yasada değişiklik yapmasına yol açmıştır (Abadan-Unat 1976: 33).[2] O tarihe kadar Türkiye'de kalan çocuklar için ayrı, Almanya'da çalışan yabancı işçi ailelerinin çocukları için farklı yardım parası ödeniyordu. Yasa değişikliği ile birlikte çocuk yardımı sadece Federal Almanya'da yaşayan çocuklar için saptanınca, özellikle Almanya yönünde adeta bir "çocuk istilası" başladı. Bu durum, okul çağında bulunan kız çocuklarının yükünü büsbütün ağırlaştırmıştır. Ana babalar daha yüksek oranda çocuk yardım paraları alabilmeleri için kız çocuklarını bilerek okula göndermemeyi tercih etmişlerdi. O dönemde 16 yaşından küçük çocukların okula devam edip etmedikleri resmî makamların denetim dışı kaldığı için Avrupa'nın ortasında eğitim olanaklarından yoksun kılınmış genç bir kuşak yetişti. Ardı ardına dört dönem iktidarı temsil eden CDU (Hristiyan Demokratik Birlik) partisinin başkanı Kohl'un sürekli olarak "Biz bir göç ülkesi değiliz" beyanı ile yeni yetişen genç kuşaklar bir bakıma bilgisizliğin yarattığı karanlıkta bırakılmıştır.

6. İstihdamın Karakter Değiştirmesi

1960 ve 70'li yıllarda başta Türkiye olmak üzere Akdeniz ülkelerinden işçi getirten Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde günümüzdeki durumlarına bakınca imalat sanayiinin istihdamdaki payının işten çıkarmalar sonucu zaman içinde büyük bir hızla ikinci sıraya gerilediği ve ilk sırayı hizmet sektörünün aldığı görülmektedir. 1997'de sigortalı olarak çalışan göçmen kadınların %46,1'i hizmet sektöründe, %27,1'i imalat sanayiinde ve %13,5'i ticaret işlerindedir (Beauftragte 2000: 141). Emek yoğun teknolojiye dayalı imalat sanayii işkollarındaki işyerlerini rasyonelleştirme ve teknolojik değişiklikler sonucu kaybeden göçmen kadınlar tekrar sanayide iş bulamamaktadırlar. Özellikle iki Alman-

[2] Yasada yapılan değişikliğin başlıca gerekçesi, 1973'te Federal Almanya'da bulunan yabancı işçilerden Türklere çocuk yardımının %60,5 oranında ödenmesi olmuştur. 1975'ten sonra Almanya'da yaşayan yabancı işçi çocuklarına 50-120 DM yardım yapılmaya başlanmıştır.

ya'nın birleşmesinden sonra Türk göçmen kadınlarına kalan tek alan temizlik işleri olmaktadır. Temizlik işleri ise büyük ölçüde yarı-zamanlı işlerdir. Bu alanda faaliyet gösteren firmalar da küçük olduğundan ve sık sık el değiştirdiğinden, göçmen kadınların sendikal haklardan yararlanma durumu da ortadan kalkmaktadır. Oysa 1980'li yıllarda ağırlıklı olarak 500'den fazla işçi istihdam eden işletmelerde çalışan Türkiyeli göçmen kadınlar sendikalara yaygın biçimde üye olmuş ve hak arama eylemlerine aktif biçimde katılmışlardır. Burada dikkate değer nokta, Türkiyeli göçmen kadınların bu dönemde kolektif mücadelede yer almalarına karşın, Batılı bilim çevrelerinin özellikle Müslüman göçmen kadınlarını kocalarına bağımlı, pasif, ezilen ev kadınları olarak göstermeye devam etmiş olmalarıdır (Toksöz 1991).

7. Paralel (koşut) Topluluklar

Kamusal güç odakları tarafından tasarlanan ve geçicilik karakteri taşıyan "Konuk İşçi" programının resmen sona erdirildiği 75'li yılları takiben Avrupa'da Türklerin yoğunlaştıkları ülkelerde bir yandan etnik köken, öte yandan dinsel kimliklere dayalı mikro-toplulukların ortaya çıktığı göze çarpmaktadır. Özellikle etnik topluluklar beraberlerinde etnik işletmeleri de getirdiğinden, meslekî bir eğitimden geçmemiş kadınların temizlik işleri gibi yarı zamanlı işlerin dışında, daha çok aile işletmelerinde görev aldıkları göze çarpmaktadır.

Bu arada ilgili hükümetlerin çokkültürlülük adı altında yabancıları kendi gelenek ve alışkanlıkları ile baş başa bırakmayı tercih etmeleri, özellikle kadınları geleneksel Anadolu değerlerine tâbi kılmıştır. Etnik işletmeler yetişmekte olan ikinci, üçüncü kuşakları doğup büyüdükleri ülke ile entegre yani bütünleşme yerine daha çok kendi kültürlerini Avrupa'ya taşımaya yol açmıştır. Günümüz sorumlu siyaset adamları tarafından önemli bir ihmal olarak vasıflandırılan bu politika, bir çeşit "kültürel ayrılık adaları" yaratmıştır. Ayrıca ucuz konutların bulunduğu merkezlerde Türklerin tercihan oturmaları; Berlin'de Kreuzberg, Wedding, Brüksel'de St. Josse, Paris'te Strasbourg St. Denis gibi yeni tarz "ghetto"ların oluşumuna imkân vermiştir. Buralarda, "ikili emek piyasası" kavramını geliştiren Piore'nin kuramsal çerçevesinin kullanılması halinde, göçmen nüfusun yoğun olduğu tüm

Avrupa kentsel kesimlerinde düşük ücrete, itibarsız, el emeğine dayalı, çekici olmayan işlerin yoğunlaştığı etnik kesimlere rastlamak mümkündür. Bu piyasa özellikle kadınlar aleyhine durumlar yaratmaktadır. Kendilerinden istenen tek şey, göçmen kabul eden ülkenin kural ve düzenlemelerine mutlak olarak uyum göstermeleridir.

Bu tür semtlerde bireylerin içinde büyüdükleri kültüre kısmen katılmaları suretiyle "seçici uyum"a dayalı bir model oluşmaktadır. Bu model orada yaşayan erkek ve kadınlara orijinal kültürün ana unsuru olan dili konuşmak ve anayurdun tüm örf ve âdetlerinin gereklerini yerine getirme fırsatını sağlamaktadır. Bu içe kapanmayı arttıran faktörlerden biri Avrupa'da reklamcılık pastasından da pay almak isteyen Türk TV kanallarının uydu yolu ile her eve girebilmesi, ayrıca yerel Türkçe ile yayın yapan radyo ve TV'lerin kurulması olmuştur. Bu yoğun ilgi nedeni ile Türkiyeli göçmen kadınlar, rol modellerini yerli kaynaklardan seçmeye başladılar (Çağlar 2005: 43).

Avrupa ülkelerinin endüstrileri giderek daha yüksek bir eğitim düzeyine sahip işgücü arayınca, meslekî eğitimi tamamlayamayan ya da gerekli olan staj yerleri bulamayan ikinci üçüncü kuşak Türkiyeli göçmen kadınlara, çalışmak istemeleri halinde çözüm olarak kendi başlarına bir işyeri açmak ya da aile işletmeye katılmak şıkları kalıyor. Böylece karşımıza konfeksiyon, kuaför veya seyahat acenteliği gibi alanlarda hizmet veren genç kadınlar çıkmaktadır.

8. Genç Kuşaklara Yöneltilen Suçlamalar ve Gerçekler

2010 yılında Federal Almanya'nın Merkez Bankası eski yönetim kurulu üyelerinden Theo Sarrazin'in yayınlamış olduğu ve iki ayda 2 milyona yakın adet satan "Deutschland schafft sich ab" (Almanya Kendi Sonunu Hazırlıyor) adlı kitapta yoğun bir ırkçı yaklaşım egemendir. Yazar, dışarıdan gelen göçler ve göçmen kökenli olmayan nüfusun doğurganlık oranının düşmesi gibi nedenlerle Almanya'da eğitimsiz, zekâ düzeyi düşük ve topluma entegre ol(a)mayan bir alt sınıfın gittikçe büyüdüğü ve bunun da ülkenin sonunu getireceği görüşü savunmaktadır. Özellikle Müslüman göçmenlerin entegre olmak istemediklerini iddia eden Sarrazin, siyasetçilerin ve bilim adamlarının bu gerçeği görmek

istemediklerini ileri sürmektedir. Sarrazin'e göre, Türkiyeliler Almanca öğrenmek istemiyor, genç kuşaklar başörtüsü geleneğini aynen devam ettiriyor, aile çocuklarının yüzme dersine katılmasına izin vermiyor.

Oysa, gerek 2004 yılında Duisburg-Essen Üniversitesi'nin, gerekse 2011 yılında Berlin'deki Humboldt Üniversitesinin gerçekleştirmiş olduğu araştırmalar bu iddiaların gerçek dışı olduğunu ortaya koymaktadır. 2004'te 627.000 Türk ve 228.000 Alman vatandaşlığı almış Türk kökenli nüfusu barındıran Nordrhein-Westfalen'de kadınların durumuyla ilgili önemli bilgiler sunulmaktadır:

Bu eyalette yaşayan Türkiyeli kadınların %22.7'si meslekî bir formasyona sahip olup, bu oranla erkekleri geçmektedir (%15.7). Kadınların %21'i meslek-içi staj görmekte, %7.4'ü üniversiteye devam etmektedir. Otuz yaş altındaki Türkiyeli kadınların üçte ikisi akıcı biçimde Almanca konuşmaktadır. Çalışma piyasasında %20'si tam zamanlı, %13.6'sı yarı zamanlı ve %5.2'si ara sıra çalışmaktadır. Bununla birlikte sadece ev kadını olan kadın nüfusu %60.6'dır.

Türkiye kökenli genç kadınların %6.7'si kendilerini geleneklere bağlı, %58.3'ü iki kültüre ayni anda mensup ve %35'i kendilerini modern olarak nitelendirmektedirler. Yine bu genç kadınların yarısının Alman çalışma arkadaşları, arkadaş ve komşuları var, sadece beşte biri oturdukları kentin Türk ağırlıklı bölgesinde ikamet etmektedir (Goldberg ve Saur 2004).

Humboldt Üniversitesi'ne bağlı "Müslüman-Avrupalı Karma Kimlik Modeli" isimli proje merkezinin 2011'de tamamlamış olduğu raporda, Sarrazin'in tezlerinin gerçek dışı olduğu vurgulanıyor. Sarrazin'in Müslüman grupların eğitim durumunda hiç gelişme olmadığı savı çürütülüyor, her yeni kuşakla birlikte eğitim durumunun daha iyiye gittiğini gösteren veriler ortaya konuyor. Veriler ikinci ve üçüncü kuşak göçmenlerin %40'tan fazlasının kendi anne ve babalarından daha ileri düzeyde diploma aldıklarını gösteriyor. Almanya'da göçmen kökenlilerde lise bitirme oranı %33 iken, Türkiye kökenlilerde bu oran %22'de kalıyor. Bu durumu kısmen ilköğretimin beş yılında sınıf öğretmenlerin kimi öğrenciyi üniversiteye giden yolun tek kapısı olan gymnasium'a yöneltirken, kimi öğrencileri meslek liselere yöneltmeleri, ayrıca Alman eğitim sisteminin yoğun bir biçimde ev

ödevlerinde büyüklerin yardımına dayandığı hususlarıyla açıklamak mümkün.

Sarrazin'in Türkiye kökenliler Almanca öğrenmek istemiyor tezi de doğru değil. İlk kuşak Türkiyeliler, kadınlarda %35, erkeklerde ise %58 oranında iyi veya çok iyi derecede Almanca bilgisine sahip iken, ikinci kuşakta bu oran sırası ile %70 ve %84'e çıkıyor. Başörtüsü ile ilgili istatistikler de, Müslüman kadınlar arasında her zaman başörtüsü takanların ilk kuşakta %25 iken, ikinci kuşakta %18'e düştüğünü, hiç bir zaman başörtüsü takmayanların oranının ise sırası ile %69 ve %71 olduğunu gösteriyor. Yüzme dersine katılma oranı Müslüman ailelerin kız çocuklarında %93, erkek çocuklarında ise %97 gibi çok yüksek oranlarda seyrediyor.[3]

9. Avrupa Kamuoyu ve Farklı Değerler

Yarım yüzyıl içinde aile kurma ve aile birleşimi süreçleri nedeniyle "zincirleme göç " olayına yol açtığı için ortaya çıkan Türkiye kökenli göçmenlerin yoğun olarak yaşadıkları kesimlerde, sert bir toplumsal denetim yerleşmiştir. Gençler arasındaki arkadaşlıklara belli ölçüde set çekilmekte, kızların bekâretini esas alan geleneksel namus anlayışına dayanarak aileler "görücü usulü evlenmeler" için baskıda bulunmaktadır. Bu durumu bazı gözlemciler "gelin ya da damat ticareti" olarak yorumlamakta, durumu çarpıcı örnek olaylarla belgelemektedirler. Günümüzde yeni kurulacak yuvalar için Türkiye'den gelecek olan kişilerin dil ve uyum kurslarına devam etmeleri zorunlu kılınmakla beraber, aile içi şiddet ya da anlaşmazlık nedeniyle boşanmalara da rastlanmaktadır. Kan davası ve diğer nedenlerle yer yer işlenen töre cinayetleri bu olumsuz tabloya yeni boyutlar kazandırmaktadır (Abadan-Unat 2011: 108-111).

Sonuç

Bununla beraber, denilebilir ki değişik Avrupa ülkelerinin ekonomik durumuna göre yeterli bir eğitim görmüş olan genç Tür-

---

[3] Raporun Almancası www.heymat.hu-Berlin.de adresinden indirilebilir. Eren Özalay-Sanlı, Humboldt Üniversitesi: Sarrazin gerçeği çarpıtıyor, *Radikal*, 16/07/2011, s. 34.

kiyeli kadınlar, erkek akranlarına kıyasla daha başarılı bir toplumsal statüye sahiptirler. Geçmişe kıyasla daha az sayıda endüstride çalışmakta, buna kıyasla beyaz yakalı işlerde sayıları daha yüksek bulunmaktadır. Bunun ötesinde, Türkiyeli göçmenlerin gerçekleştirdikleri yüksek girişimcilik teşebbüslerinde, özellikle küçük aile işletmelerinde kadınlar çok önemli bir rol üstlenmektedirler. Yeni kuşakların toplumsal konumunu yükseltebilecek önlemlerin başında, çocuklarının okul öncesi eğitime devam etmeleri, yeterli meslekî öğrenim görmeleri ve belirli ölçüde yaşamakta oldukları ülke ile özdeşleşmeye çalışmaları gelmektedir.

Avrupa'da yaygınlaştırılan İslamofobiye rağmen, üçüncü kuşak Türkiyeli göçmen kökenli kadınlar daha yüksek bir özgüvene sahip ve yaşamlarını kendi iradeleri ile belirleme konusunda kararlıdırlar. Bu genç kadınların en fazla göze çarpan özellikleri, çifte ya da karma bir kimliğe sahip olduklarını vurgulamalarıdır. Bugün Türk göçüne, bir noktadan diğer bir noktaya intikal etme şekilde bakılamaz. Göçmeni kabul eden ve yollayan ülkeler arasında çok canlı, dinamik ulusötesi ilişkiler sürmektedir. Bu süreç toplumsal cinsiyet kavramını derinden derine etkilemekte, bu kuşakların daha geniş ve hoşgörülü demokratik değerlerle yaşamalarını sağlamaktadır.

Kaynakça

Abadan Nermin (1964) Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları, (Ankara: DPT).

Abadan-Unat Nermin (2011) Turks in Europe - From Guestworker to Transnational Citizens (New York: Berghahn Books).

Beauftragte der Bundesregierung für Auslaenderfragen (2000) Bericht über die Lage der Auslaender in der Bundesrepublik Deutschland, Berlin,Bonn.

Çağlar Ayşe (2005) "Mediascapes, Advertisement Industries and Cosmopolitan Transformation: Turks in Germany, *New German Critique*, 92.

Goldberg Andreas, Saur Martina (2004) "Die Lebenssituation von Frauen und Maenner türkischer Herkunft in Nordrhein-Westfalen", Ergebnisse der sechsten Mehrthemen Befragung im Auftrag des Ministeriums für Gesundheit, Soziales, Frauen und Familie des Landes Mordrhein-Westfalen, Universitaet Duisburg-Essen.

Kıray, Mübeccel (1976) "The Family of the Immigrant Worker", Nermin Abadan-Unat (Ed.) Turkish Workers in Europe,1960-1975, (Leiden: E..Brill).

Kudat, Ayşe (1975) Stability and Change in the Turkish Family at Home and Abroad, Comparative Perspectives, (Berlin: Wissenschaftszentrum), P/75.

Mehrlaender, Ursula (1974) Soziale Aspekte der Auslaenderbeschaeftigung (Bonn: Verlag Neue Gesellschaft).

Özdamar Emine Sevgi, Die Brücke vom Goldenen Horn, *Projekt Migration*, Kölnischer Kunstverein, DOMIT, Institut für Kulturanthropologie, Institut für Theorie der Gestaltung, HGK Zürich, Kulturstiftung des Bundes, DUMONT.

Sarrazin Theo (2010) Deutschland schafft sich ab, (München: Deutsche-Verlagsanstalt), 6.Auflage.

SOPEMI (1979) Continuous Reporting on Migration, (Paris: OECD).

Toksöz Gülay (1991) "Ja, Sie kaempfen und Sogar Mehr als die Maenner" - Immigranten, Fabrikarbeit und Gewerkschaftliche Interessenvertretung, (Berlin: VWB).

Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960

Ahmet Makal[*]

Giriş

Yeryüzü ölçeğinde, emek tarihi çalışmalarında kadın emeğine ve özellikle ücretli kadın emeğine duyulan ilginin marjinal boyutlarda olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durumda, emek tarihi de, başka tarihlerde olduğu gibi daha çok erkek emekçilerin bir tarihi olmaktadır. Veciz bir nitelemeyle, "Tarihçilerin çoğu, işçi sınıfını *de facto* işçi erkekler olarak tanımlar. ...Emek tarihçisi, kadınları işçi olarak ihmal etmiştir -emek piyasasında ve hanehalkı içerisinde-" (Alexander, 1977: 59). Kuşkusuz bu tarihsel olgunun da, gene tarihsel nedenleri vardır. Ama son dönemlerde kadın hareketinin gelişmesi yanında, tarih anlayışındaki gelişme ve genişlemeler, bu süreçte ortaya çıkan yeni eğilim ve yaklaşımlar, genel olarak kadın sorunlarına duyulan ilgi yanında, kadın emeğine duyulan ilgiyi de -yetersiz olmakla birlikte- artırmış gibi görünmektedir. Ülkemiz açısından bakıldığında da, son yıllarda kadın araştırmaları konusunda önemli gelişmelerin yaşanmakta ve konunun değişik veçheleriyle tartışılmakta olduğunu görüyoruz. Kanımızca, feminist akımın dünyada olduğu gibi, ülkemizde de özellikle akademik camiada taban kazanması, bu gelişmeler üzerinde birincil derecede etkendir. Bu çalışmaların ancak küçük bir

---

[*] Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü. Bu çalışmada, geniş ölçüde, Türkiye'de kadın emeğinin tarihine dair daha önce yayınlanmış iki makalemizden; Makal, 2001 ve Makal, 2010'dan yararlandık.

bölümünün kadın emeğinin değişik boyutlarını araştırmaya yönelik olması ve bunlar içerisinde konunun tarihine ilişkin incelemelerin neredeyse hiç yer bulmaması ise kuşkusuz önemli bir eksikliktir. Araştırmacılar açısından bakıldığında, bu durumu kısmen de olsa mazur gösterebilecek nedenler mevcuttur. Konu, bir yönüyle kadın emeğine ilgi duymayı, diğer yönüyle tarih metodolojisine ve kaynaklara egemen olmayı gerekli kılmaktadır ve Türkiye'de bu ikisinin bir araya gelmesi, emek tarihine ilişkin diğer konularda da az rastlanan bir durumdur. Kadın konusuna ilgi duyanlar kadın emeği konusuna ilgi duymadıkları gibi, kadın emeği konusuna ilgi duyanlar da konunun tarihsel boyutlarına ilgi duymamaktadırlar. Günümüz itibariyle kadın çalışmaları gelişirken, kadın emeğinin tarihi konusunda büyük bir boşluk ve sessizliğin hüküm sürmesi, şüphesiz ki paradoksal bir durumdur. Bu makalemiz, üzerinde çalıştığımız daha geniş ölçekli bir çalışmadan bazı kesitler içermekte olup, şimdilik sadece bir boşluğu doldurması amaçlanmaktadır. Dönem içerisinde kadın emeğini bütün boyutlarıyla ele alma savında olmayan makalemiz, sanayi kesiminde ücretli olarak çalışan kadınları merkeze alırken; diğer kesimlerde çalışanlara konunun gelişim sürecinin gerektirdiği kadar yer verilmekte, kamu görevlisi kadınlar ise kapsam dışında bırakılmaktadır.[1] Kadın emeğinin hukuksal çerçevesini çizen metinlere de, açıklayıcı durumlar dışında çalışmamızda geniş yer vermiyoruz.

I. Osmanlı'nın Mirası

Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiyesi arasında, birçok açıdan olduğu gibi kadının çalışma yaşamındaki yeri açısından da süreklilikler ve geçişlilikler mevcuttur. Bunun içindir ki, Cumhuriyet döneminde kadın emeğini anlamak için, İmparatorluk'taki tarihsel kökenlerine uzanmak zorunludur. İmparatorluk'ta çalışma yaşamında, özellikle de sanayi kesiminde kadının önemli bir yere sahip olmadığı yönündeki düşünce, gerçekleri yansıtmaktan uzaktır. Quataert'in sözleriyle, "Kadın emeği, 19. yüzyıl Osmanlı imalatçılığının ayrılmaz bir parçasıydı. Olağanüstü veya alışılmadık bir durum değil, tersine merkezî bir yer tu-

---

1 1920-1965 dönemi itibariyle kamu görevlisi kadınlar, Makal, 2002a'da kapsamlı biçimde ele alınmaktadır.

tan, her zaman rastlanan ve günlük bir olguydu" (Quataert, 1999: 304). İmparatorluk'ta, kadının çalışma alanlarının başında tarım kesimi gelmekteydi. Kadın, küçük üreticiliğin egemen olduğu ve ücretli emeğin ortaya çıkması için elverişli bir ortam oluşturmayan bu kesimde çalışmayı yüzyıllar boyu sürdürmüştü. Ancak, ücretlilik söz konusu olduğunda, geçici tarım işçileri arasında hatırı sayılır ölçüde kadın da bulunmaktaydı.[2] Sınai faaliyetler itibariyle bakıldığında ise Batı'da olduğu gibi, evlerde kurulu tezgâhlarda yapılan faaliyetler kadının en önemli çalışma alanlarıydı. Buralarda başta halıcılık olmak üzere, dokumacılık alanında faaliyette bulunulmaktaydı. "Pek çok bölgede her evde veya hemen hemen her evde bir tezgâh bulunuyordu" (Quataert, 1999: 149). Çok sayıda kadın, çocuk ve erkek evde çalışıyor, hanehalkı ihtiyaçları yanında, piyasa için de üretim yapıyordu. Evlerde yapılan üretim içerisinde hanehalkı ihtiyaçları ile piyasanın paylarını kestirebilmek ise olanaklı görünmüyor.[3] Bu tezgâhların sayılarının ise yüzbinleri bulması söz konusudur.[4] Bu sistem içerisinde de ücretli ya da ücretli-benzeri olarak çok sayıda kadın istihdam edilmekteydi (Ayata, 1987: 33).

Zaman içerisinde, gene Batıda olduğu gibi, ev dışında ve fabrika niteliğini taşımayan küçük atölyelerde gerçekleştirilen dokumacılık faaliyetleri de buna eklendi. Batı Avrupa deneyiminde olduğu gibi, İmparatorluk'ta da kadın işçilerin ev dışında ve özellikle fabrikalarda çalışmaya başlaması, daha çok, evlerde yapılan faaliyetlerin ev dışına çıkması biçiminde gelişmiştir. Bir başka deyişle, evlerde yürütülen dokumacılık faaliyetleri, kadınların ev dışındaki ilk faaliyetlerini de oluşturur. Bunun dışındaki faaliyet alanları ise daha sonra tedricen ve özellikle savaş dönemlerinde gelişecektir.

Fabrikalarda kadın işçilerin çalışması, etnik köken itibariyle farklılıklar gösteriyordu. Rumeli'de kadınların fabrikalarda çalışması 1840'larda başladığı halde, Müslüman kadınların fabrikalarda çalışmaya başlamaları önce Bursa ipek fabrikalarında olmak üzere, 1860'lardan sonra başlıyor (Palairet, 2000: 324-325;

---

2 1869 yılında İmparatorluğun tüm Asya vilayetlerinde, mevsimlik emek gerektiren pazarlık ürünlerin üretiminde aralarında kadınların da bulunduğu 200 000 dolayında mevsimlik ücretli işçi istihdam edildiği tahmin edilmektedir. Pamuk, 1984: 91.

3 İmparatorluğun değişik yörelerine ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler için bakınız, Quataert, 1999: 149 vd.

4 Değişik bölgelere ilişkin rakamlar için bakınız, Quataert, 1999: 149.

Sencer, 1969: 93-94). Ancak, toplam kadın işçiler içerisinde Müslüman kadınların oranının çok düşük olduğu anlaşılıyor. 1872 yılında Bursa'daki 75 ipek işleme fabrikasında %84'ü yetişkin kadın, %12'si kız çocuğu ve %4'ü erkek olan toplam 5 415 işçinin %95'i Ermeni ve Rum'du. Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Hristiyan Arap, Ermeni ve Rum kadınlar fabrikalarda çalışmakta oldukları halde; Müslümanlar sadece erkeklerini fabrikalara gönderdiler. Savaşla birlikte bu durum değişti ve Türk kadınlar fabrikalarda çalışmaya başladılar (Sussitzki, 1966: 120).

1902'de İstanbul İplik Fabrikası'nda yaklaşık 300 kadın ve çocuk çalışıyordu. Adana bölgesinde, Mavrumati fabrikası 1890' ların ilk yarısında, çoğu kadın ve çocuk olan yaklaşık 300 işçi çalıştırıyordu. Bölgede, çırçır atölyeleri de kadın ve çocuk emeğini yaygın biçimde kullanıyorlardı. Makedonya'da da işçilerin dörtte üçünü kadınlar ve kızların oluşturduğu 1 570 işçi çalışıyordu iplik fabrikalarında (Quataert, 1999: 87-88). Kadın ve çocuk işçiler süreç içerisinde dokumacılık gibi geleneksel olarak çalışmakta oldukları faaliyet alanları yanında, diğer alanlarda da kullanılmaya başlanmıştı. Örneğin, 1897'de İstanbul'da Kibrit Fabrikasında çalışan 201 işçinin 121'i kadın ve kızdı (Erişçi, 1951: 7).

1915 yılında gerçekleştirilen ve ülkenin sanayi açısından en gelişmiş yörelerindeki önemli sanayi kuruluşlarını kapsamına alan 1913-1915 Sanayi Sayımı'nın sonuçları, kadın işçiler konusunda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Buna göre, ülkenin en önemli sanayi kuruluşlarında çalışanların yaklaşık üçte biri kadındır.[5] Bu oran, beklenenin üzerinde olmakla birlikte, gene de Batı Avrupa ülkeleri deneyimlerine göre daha küçük boyutlardadır. Kadınların sanayi dallarına dağılımı da dengeli değildir ve aslında kadının geleneksel faaliyet alanları olan dokuma ve gıdada yoğunlaştıkları görülmektedir. Çalışan kadınların yaklaşık %95'i bu faaliyet alanlarındadır. Sanayi Sayımı dışındaki bilgiler ise kadının çalışma hayatındaki yerinin bu alanlarla sınırlı olmadığını, burada yer almayan birçok faaliyet alanında da kadın emeğinin önemli boyutlarda olduğunu ortaya koymaktadır. Quataert, kadınların ayakkabı imalatı ve şemsiye yapımı gibi alanlarda da hayatî bir rol oynadıklarını belirtmektedir (Quataert, 1999: 305). Kadın istihdamının bir başka önemli boyutu ise devlet kuruluşlarına ilişkindir. Esas olarak dokumacılık ve halıcılık alanlarında

---

5 Ökçün, 1970, değişik sayfalardaki bilgilerden hesaplanmıştır.

yoğunlaşan devlet kuruluşlarında çok sayıda kadın ile kız çocuğu çalışıyordu.[6]

Sanayi kesimi dışında, hizmetler kesiminde de çok sayıda kadın istihdam edildiği bilinmektedir. Amerikalı bilim adamlarının 1920 yılında İstanbul'da yaptığı araştırma, perakende satış alanında sadece 19 büyük mağazada, 785 erkeğin yanı sıra, 350 kadının çalışmakta olduğunu ortaya koymaktadır (Moore, 1995: 1619). Çalışmada, mağazalara işçi olarak önce Yahudi kadınların girdiği, onları Rum kadınların izlediği, nihayet savaş sırasında erkekler askerlik hizmetine çağrıldıkları için Türk kadınların buralarda çalışmaya başladıkları belirtilmektedir (Moore, 1995: 166).

İmparatorluk'ta ücretli kadın emeğinin modern sektörde beklentileri aşacak düzeyde olmasının nedenlerinden biri, sürekli yaşanan savaşlar dolayısıyla erkek işgücünde ortaya çıkan eksilmedir. Olayın ikinci bir boyutu da, savaş dönemlerinde kadın işgücünün, daha önce yoğun biçimde çalışmadığı faaliyet alanlarında da çalışmaya başlamasıdır. "Savaş ilerledikçe erkek nüfusun cepheye sevki nedeniyle emek arzı sınırlı kaldı; kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunamaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekildi. Fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar birçok iş sahasında kadın işçi çalıştırılmaya başlandı" (Toprak, 1995: 132). Devlet dairelerinde kadın memur çalıştırılmasına da savaş döneminde başlandı (Toprak, 1995: 134). Ancak, savaşın bitmesiyle kamu hizmetlerinde çalışan kadınların işlerine son verme eğilimleri ağırlık kazandı. İşten çıkarmalar, gösterilen kimi tepkilere karşın çoğaldı ama genelleşmedi (Caporal, 1982: 140).

Kadın istihdamını arttıran bir başka olgu ise, savaşta eşlerini kaybeden kadınlara ilişkindir. Amerikalı bilim adamlarının 1920 yılında İstanbul'da yaptığı bir araştırma, savaşta eşlerini kaybeden çok sayıda kadının çamaşırcılık, gündelikçilik ve benzeri biçimlerde çalışma yaşamının içine çekildiğini, bu kadınların ve aile fertlerinin ücret ve yaşam koşullarının ise son derecede kötü olduğunu ortaya koymaktadır (Phillips, 1995).[7]

---

[6] Konunun nicel boyutuna ilişkin olarak elimizde yeterli veri olmasa da, yüzlerce kadın ve kızı bir arada gösteren görsel malzeme bulunmaktadır. Bu fabrikalardan kadın ve kız çocuğu "manzara"ları için bakınız, Küçükerman, 1987: 88-89, 90-91, 110-111. Eşit sayılarda toplam 400 Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi kadın üzerinde yapılan çalışma, bu grupların kendi aralarındaki farklılıkları da ortaya koymaktadır.

Kadınların sendika ve benzeri işçi kuruluşlarına ve onların etkinliklerine katılma olasılıklarının erkeklere göre daha düşük olması da, istihdam edilmelerini teşvik etmekteydi. Özellikle 1870 sonrasında ortaya çıkan ve İkinci Meşrutiyet'i izleyen aylarda tırmanan işçi hareketleri, bu mülahazaları güçlendirmişti.[8] Diğer taraftan, kadın istihdamını olumlu yönde etkileyen etmenlerden biri de, kadın işçi ücretlerinin erkeklere göre düşüklüğüydü. Ücret farklılıklarına bakıldığında, örneğin 1895 yılında Selânik'teki büyük bölümü kız ve kadınlardan oluşan 800 işçi çalıştıran iki fabrikada kız çocukların işe başlama ücretleri, erkek çocuklarınkinden %50 oranında daha düşüktü (Quataert, 1999: 88). Balkanlar'da 1908'de üretime geçen ve işçilerinin yarıdan fazlası genç kadınlardan oluşan bir fabrikada da erkekler 5-9 kuruş ücret alırlarken, kadınlar 3-7 kuruş ücret alıyorlardı (Quataert, 1999: 160).[9] Amerikalı bir bilim adamının 1920 yılında İstanbul'da yaptığı araştırmaya göre, fabrikalarda kadınlar ve çocuklar, erkek işçilerin beşte üçü ile dörtte üçü arasında ücret almaktadırlar (Moore, 1995: 154). Aynı araştırma, kentteki değişik büyüklüklerdeki mağazalarda çalışan işçiler arasında da, mağaza büyüklüğüne göre değişebilmekle birlikte, ücret farklılıkları olduğunu ortaya koymaktadır (Moore, 1995: 162-165). 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçları ise 20. yüzyıl başları itibariyle daha kapsamlı ve sağlıklı bilgiler sunarken, değişik işkollarında erkek işçi ücretlerinin kadın işçi ücretlerinin 2 ila 2.5 katı olduğunu ortaya koymaktadır. Quataert "Karşılaştırma yapılabildiğinde, her zaman ve her yerde, onların ücretleri, erkeklerin aynı ve denk iş için aldıkları ücretlerin küçük bir parçası kadardı" demektedir (Quataert, 1999: 305-306). Kadın-erkek ücret farklılıkları, sadece sanayi değil, tarım kesimi açısından da geçerliydi. 1913-1914 yıllarında tarım kesiminde ortalama gündelik ücret erkekler için 5-10 kuruş, kadınlar için ise 3-6 kuruş arasındaydı (Toprak, 1982: 335).

Kadınların çalışma koşulları, ücretler yanında çalışma süreleri açısından değerlendirildiğinde, onların da erkekler gibi uzun

---

8 Kadın işçilerin durumuna ilişkin bu ögelerin, tek bir kent, Şam için değerlendirilmesi konusunda bakınız, Vatter, 1995: 51-53.

9 Ücret farklılıkları Balkanlar'daki değişik bölgeler açısından da geçerliydi. Örneğin, 1905 yılında Belgrad'daki bir dokuma fabrikasında erkek işçiler 2.5-3.0 dinar, kadınlar ise 2 dinar almaktaydı. Leskovac'da 1910 yılında erkekler 0.8-1.2, kadınlar ise 0.6-1.0 dinar almaktaydı. Bakınız, Palairet, 2000: 332.

çalışma saatlerine maruz kaldıkları görülmektedir. Selânik'teki filatür fabrikalarında kız çocuklar günde 14 saat çalışmaktadırlar (Quataert, 1999: 227). 1870'lerde Bursa'daki ipek fabrikalarında çalışan kadın ve kız çocuklar kışları günde 7.5, yazları günde 13.5, tüm yıl itibariyle ise haftada ortalama 52.5 saat çalışmaktadırlar (Issawi, 1980: 313). Edirne'de 1870'lerin başında, ipek çeken 300 kadın işçi yazın 13, diğer zamanlarda ise 10 saat çalışıyorlardı (Quataert, 1999: 230). 1890'larda Makedonya'daki iplik fabrikalarında çalışan ve dörtte üçünü kadınların ve kızların teşkil ettiği 1 570 işçi yazın 15, kışın ise 10 saat çalışıyorlar, 35 dakikalık bir yemek molası veriliyordu (Quataert, 1999: 88). Bu uzun çalışma süreleri, kız işçiler arasında henüz 6 yaşında olanların dahi bulunduğu gerçeğiyle bir arada düşünülmelidir (Quataert, 1999: 88).

20. yüzyıl başlarında ise Bursa'da işgünü 14-16 saate ulaşıyordu (Quataert, 1999: 230). Refik Halid Karay'ın *Memleket Hikâyeleri*'nden biri olan ve 1909'da yazılan, Bursa'da bir ipek fabrikasında yaşananları konu alan *Hakkı Sükût* isimli öyküsü de bu bilgileri doğrulamaktadır (Karay, 1981).[10] 1907'de Adana'da kombine bir iplik eğirme fabrikasında da işgünü 12 saatti (Quataert, 1999: 88). 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçları ise sektörler-faaliyet alanları bazında daha ayrıntılı ve sistematik bilgiler sunmaktadır. Buna göre günlük çalışma süreleri, kadınlar için de, sektörlere ve mevsimlere bağlı olarak 9-12 saat arasında değişmektedir. (Ökçün, 1970).[11]

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl sonları, 20. yüzyıl başları itibariyle kadının çalışma yaşamındaki yeri, küçümsenemeyecek bir düzeydedir. Bu yer, genel çizgileriyle ve belirli bir zaman aralığıyla Batı ülkeleri deneyimine koşut özellikler göstermektedir. Bununla birlikte, Batı ülkelerinde tedrici bir biçimde kadın çalışanları koruyucu sosyal politika önlemleri alınmışken, İmparatorluk'ta bu önlemler mevcut değildir. Tüm ücretliler itibariyle aşağı yukarı hiçbir sosyal politika önleminin olmadığı bir toplumda, salt kadınları koruyucu önlemlerin bu-

---

10 Karay'ın bu öyküsü, Türk edebiyatında çalışma yaşamına ilişkin izdüşümleri içeren ilk eserlerden biridir. Bakınız, Makal, 2008: 21. Makal, 2008'de, çalışma yaşamının Türk edebiyatındaki izdüşümleri değişik boyutlarıyla değerlendirme konusu yapılmaktadır.

Sayımın çalışma sürelerine ilişkin verileri, Makal, 1997: 203'te düzenli ve toplu biçimde sunulmaktadır.

lunmaması da şaşırtıcı değildir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın işçiler ile çalışma koşulları, Cumhuriyetin özellikle ilk dönemlerinde de benzer koşullarda devam edecektir. Salt kadın emeği açısından bakıldığında da, çalışma hayatına ilişkin birçok konuda olduğu gibi, İmparatorluk ile Cumhuriyet arasında süreklilik ve geçişliliklerin esas olduğu görülmektedir.

II. Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği

A. Kadın İşçilerin Niceliği

Kadın işçiliğinin değişik veçhelerine ilişkin bilgi ve veriler Cumhuriyetin başlangıç yılları itibariyle sınırlıdır. Kadın işçilerin niceliğine ilişkin ilk önemli bilgi kaynağı ise 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıdır. Bu sayımda, daha öncekilerden farklı olarak, herhangi bir sınır getirilmeksizin ülkedeki tüm sanayi kuruluşlarının kapsanıyor olması önemlidir. Ancak, bu sayım sonuçlarına göre işgücünün cinsiyet dağılımı sadece 4 ve daha fazla kişi çalıştıran işletmeler itibariyle mevcuttur. Buna göre, 14 yaşından büyükler itibariyle toplam 124 444 işçiden 29 533'ü kadındır (%23.73). 14 yaşından küçükler itibariyle ise toplam 22 684 işçiden 8 107'si kızdır (%35.74). Rakamlar, 14 yaşından küçükler itibariyle cinsiyet dağılımının biraz daha farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Yani bu yaşlarda kadın oranı yetişkinlerden daha fazladır. Her iki yaş kategorisi itibariyle ise toplam 147 128 işçiden 37 640'si kadındır (%25.58). Yani, cinsiyet itibariyle değerlendirildiğinde, her dört işçiden biri "kadın-kız"dır. Aynı kuruluşlarda çalışan 7 817 memurdan ise 1 609'u kadındır (%20.58). Kadın çalışanların statüsü itibariyle yapılan bu değerlendirmeler "işveren" statüsündeki kadınlar açısından yapıldığında ise durum tümüyle farklılaşmakta, kadınların oranının yok denecek düzeyde olduğu görülmektedir. Sonuçlara göre, 10 941 patrondan sadece 155'i kadındır (%0.14).[12] İlginç olan bir nokta, kadın işçiler arasında ecnebilerin oranı yok denecek düzeydeyken, patronlar arasında %26 gibi yüksek bir oranla karşılaşmamızdır.

Bunu izleyen yıllarda ise 1927 yılında çıkarılan ve 1942 yılına kadar 15 yıl süreyle yürürlükte kalan Teşvik-i Sanayi Kanunu

---

12 BİGM, 1932: 216, Tablo 5'teki bilgilerden hesaplanmıştır.

kapsamına giren kuruluşlar itibariyle kadın işçilerin niceliğine ilişkin istatistikler bulunmaktadır. Şunu hemen belirtmemiz gerekir ki, 1927 Sanayi Sayımı'nda saptanan 65 245 sanayi kuruluşunun çok küçük bir bölümü Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına alınmıştır. Kanun kapsamına dönemin en büyük kuruluşları alınmış olup, sayıları başlangıçta sadece 324'tür. Bu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun işletmelerin kullandığı motor gücü ve çalıştırılan işçi sayısına ilişkin sınırlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu durumda, bu istatistikler, ülkenin en büyük kuruluşlarında çalışan kadınlara ilişkin bilgiler sunması açısından önemli olmaktadır.

Tablo 1'de, Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda çalışanların cinsiyet dağılımları verilmektedir.

Tablo 1: Teşvik-i Sanayi Kanunu Kapsamına Giren Kuruluşlarda İşçi ve Ustabaşılar İçinde Kadınlar (1932-1934)

	14+ yaş kadın		14- yaş kadın		Toplam kadın	
Yıllar	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
1932	12 713	25.13	761	47.74	13 474	25.80
1933	13 052	21.89	1 476	57.19	14 528	23.35
1934	15 579	24.17	919	51.11	16 498	24.91

Kaynak: Tökin, 1946: 54-55'teki verilerden düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlardaki kadın işçi oranlarının, genel çizgileriyle 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıyla uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Burada da, her dört işçiden biri "kız-kadın"dır. Bir önemli farklılık, 14 yaşından küçük işçiler içerisinde kız çocuklarının oranının, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıyla karşılaştırılamayacak kadar fazla olmasıdır. Bu farklılığı açıklığa kavuşturmak için, iki faktörü, istihdamın faaliyet alanlarına dağılımı ile işletme büyüklüklerini değerlendirmek gerekecektir. Nedenlerden biri, istihdamın faaliyet alanlarına dağılımıdır. Dokumacılık, geleneksel olarak kadın işgücünün en yoğun çalıştığı faaliyet alanları arasındadır. Buna karşılık, bu alanda 14 yaşından küçükler için geçerli oranlar, büyükler için geçerli oranlardan çok daha yüksektir. 14 yaşından küçük kızların, yıllara göre %64.96 ila 72.14 arasında değişen bir oranı dokumacılık alanında çalışmaktadır (Tökin, 1946: 58). Diğer ne-

den ise, bununla da bağlantılı bir biçimde, işletme büyüklükleridir. İlave bilgilerimiz, geleneksel olarak çocuk ve kadınların yoğun bir biçimde çalıştığı tütün ve mensucat sanayilerinde kuruluşların daha büyük ölçekli olduğu doğrultusundadır (Makal, 2002a: 198). Dolayısıyla, bu sanayilerde çalışan çocuk ve kadınlar aynı zamanda büyük ölçekli kuruluşlarda çalışıyor olmaktadırlar. Gene bilgilerimiz, küçük sanayide erkek, büyük sanayide (mensucat dahil) kız çocukların ağırlıklı olduğunu ortaya koymaktadır.[13] Kanımızca, büyük işletmelerde çalışan çocukların oranındaki yükseklik, büyük ölçüde buralarda kız çocuklarının yoğun biçimde istihdam edilmelerinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Daha sonraki yıllar itibariyle, kadın çalışanların niceliğine ilişkin veri kaynakları artmaktadır. Özellikle 1936 tarihli İş Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra 1937, 1938 ve 1943 yıllarında yasa kapsamına giren işyerlerine ilişkin bilgileri derleyen İş İstatistikleri, tüm eksiklik ve hatalarına karşın, gene de döneme ve kadın çalışanlara ilişkin önemli nicel veriler sunmaktadır.[14] Ancak, İş Kanunu kapsamı dışındaki küçük ölçekli kuruluşlarda çalışan kadınların niceliğine ilişkin olarak sağlıklı biçimde bilgi edinebileceğimiz kaynaklar mevcut değildir. Tablo 2'de, İş İstatistikleri'ne göre yıllar itibariyle bağımlı çalışanların cinsiyet ve yaş dağılımına ilişkin bilgiler verilmektedir.

---

13 Zaim'in görgül çalışmaları, bu doğrultudadır. Bakınız, Zaim, 1956: 142-143.

14 İş Kanunu, günde en az 10 işçi çalıştırmayı icap ettiren işyerlerini kapsamına almaktaydı. Ancak daha az işçi çalıştıran kuruluşlar arasında da bu özelliği taşıyanlar olabileceği düşüncesiyle, 5 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlara beyannameler gönderilmiş ve doldurularak iade edilen bu beyannameler aracılığıyla bilgi toplanmıştır. Daha sonraki yıllarda da benzeri yöntemlerle bilgi toplanmaya devam edilmiştir. Bu istatistikler, taşıdıkları özellikler nedeniyle dönem içerisindeki tüm ücretlileri kapsamamaktadır. 5'ten az işçi çalıştıran kuruluşlar kapsam dışında kaldığı gibi, İş Kanunu'nun kapsamına girmeyen bazı faaliyet alanlarında çalışanlar ve fikir işçileri de içerilmemektedir. Bunlara ilave olarak, iade edilmeyen beyannameler nedeniyle 5'ten ve hatta 10'dan fazla işçi çalıştıran bazı kuruluşların da içerilmemeleri söz konusu olmuştur. Bu ilk iş istatistiklerinin yöntemi üzerinde bakınız, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 1-2; Kessler, 1942. Kessler, aynı zamanda istatistiklerin eksikliklerini ve hatalarını da değerlendirmektedir. Kessler'e göre, bazı işyerleri anket formlarını doldurmadığı için, örneğin 1938 yılında gerçekten yasanın kapsamına giren işçi sayısı aslında %20 kadar daha fazla olmalıdır. Bakınız, s. 239. Benzeri eleştiriler için bakınız, Tuna, 1944-1945.

Tablo 2: İş Kanunu Kapsamına Giren Ücretliler İçerisinde Kadın ve Çocuk Çalışanlar (1937-1947)

	1937		1943		1947	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Çocuk (12-18 yaş)	23 347	8.80	51 871	18.86	20 845	7.21
Kadın	50 131	18.89	56 937	20.70	50 851	17.59
Erkek	191 863	72.11	166 275	60.45	217 451	75.20
Toplam	265 341	100.00	275 083	100.00	289 147	100.00

Kaynak: BİGM, 1945: 7; Çalışma Dergisi, 1978: 146'daki verilerden düzenlenmiştir.

Tabloda dikkati çeken nokta, 1937 yılından 1943 yılına kadar kadın istihdamında yaklaşık %12'lik bir artış olduğudur. Bundan da daha fazla dikkati çeken nokta ise çocuk ve genç istihdamının 2.5 kat dolaylarında artmış olmasıdır. 6 yıllık kısa bir zaman diliminde ortaya çıkan bu değişimler ilginçtir ve yorumlanmaya muhtaçtır. Türkiye çalışma ilişkileri tarihinin başka dönemlerinde, örneğin, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda da kadın ve çocuk işçilerin sayısında belirgin bir artış olmuştu. Bu oluşum, savaş koşulları nedeniyle erkek işgücünün azalması ve bunun yerine kadın ve çocuk işgücünün ikame edilmesinden kaynaklanmaktaydı. İncelemekte olduğumuz dönemdeki gelişmeler de, benzer biçimde savaşın etkileriyle açıklanabilir. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş de olsa, seferberlik nedeniyle erkek işgücünün önemli bir bölümü silah altına alınmış, işgücünde meydana gelen azalma çocuk ve kadın istihdamıyla kapatılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz, sorunun iktisadi ve toplumsal yönleri dışında, hukuki boyutu da önemlidir. Savaş koşullarında çıkarılan 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu uyarınca yapılan düzenlemelerle İş Kanunu'nun bazı maddelerinin askıya alınması, bu kanunun bireysel iş ilişkileri alanında ücretli çalışanları koruyucu hükümlerini zayıflattı. Bu çerçevede kadın ve çocuk işçilere ilişkin bazı düzenlemeler de askıya alındı ve bu durum, kadın ve çocukların daha geniş ölçüde çalıştırılmalarını kolaylaştırdı.[15]

---

15 Milli Korunma Kanunu uyarınca yapılan uygulamalar konusunda bakınız, Makal, 2005.

1943 yılı itibariyle çocuklar içerisinde kızların oranı ise %42.09 olup, yetişkinlere ait oranın çok üzerindedir. 12-16 yaş grubunda ise kızların oranı daha da yüksek olup, %45.92'e ulaşmaktadır.[16] Bu, yetişkin işçiler için geçerli oranların yaklaşık iki katıdır. Bu oranlar, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarında yer alan oranların daha da üzerinde görünmekte ve çocuk işçiler arasında kızların oranının aradan geçen dönemde arttığı düşüncesini uyandırmaktadır. Ancak, böyle bir sonuca varmak yanıltıcı olacaktır, çünkü her iki dizideki yaş grupları aynı olmayıp, birinde 14, diğerinde 18 yaş sınırı bulunmaktadır. Bunun dışında bir farklılık da, 1927 Sanayi Sayımı sonuçları 4 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelere ait bilgileri verirken, İş Kanunu kapsamına ait istatistiklerin 5 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlardaki duruma ilişkin bilgi vermesidir. Çocuklar arasında kızların ağırlığı, yaş gruplarını dikkate almayan ve salt cinsiyet ayrımı itibariyle yapılacak bir değerlendirmede, toplam içerisindeki oranı da değiştirmektedir. Kız çocuklar + kadınlar itibariyle bir değerlendirme yapılırsa, 1943'te salt cinsiyet esaslı oran %29'a ulaşmaktadır.

Yukarıdaki sayımların yöntemsel farklılıklarından kaynaklanan ufak tefek sapmalar bir tarafa bırakılacak olursa, tüm veri kaynakları itibariyle kadın işçilerin toplam içerisindeki oranının aşağı yukarı sabit ve dörtte birler düzeyinde olduğu görülmektedir. Az aşağıda yapacağımız değerlendirmeler, iktisadi faaliyet alanları itibariyle de dağılımın ciddi bir farklılaşmaya uğramadan devam ettiğini gösteriyor.

B. Kadın İşçilerin İktisadi Faaliyet Alanlarına Dağılımı

Döneme ilişkin tüm istatistiksel kaynaklar, ücretli kadın emeğinin iktisadi faaliyet kollarına dağılımına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerin karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirilmesi, geleneksel olarak kadın çalışmasının yoğun olduğu sektörler açısından 1927-1943 döneminde kayda değer bir değişim yaşanıp yaşanmadığını ortaya koyacaktır.

1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, 14 yaşından büyük kadın işçilerin %43.7'si tarımsal kaynaklı ürünler işleyen sanayilerde, %48.1'i ise dokumacılık alanlarında çalışmaktadır. İki faaliyet

---

16 BİGM, 1945: 3'teki bilgilerden hesaplanmıştır.

alanında çalışanların oranı %91.8'i bulmaktadır. 14 yaşından küçük kız çocuklarında ise bu oranlar sırasıyla %70.1 ve %24.5 olup, toplam da %94.6'ya ulaşmaktadır.[17] Değerlendirmeler "işveren" statüsündeki kadınlar açısından yapıldığında da durumun aynı olduğu, "patron" olan kadınların %71'inin gene bu iki sanayi kolunda bulunduğu anlaşılmaktadır.[18]

Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda da durum aynıdır. 14 yaşından büyük kadın işçiler ile 14 yaşından küçük kız işçilerin 1932'de %30.78'i, 1933'te %29.69'u, 1934'te ise %33.61'i ziraat sanayiinde çalışırken, dokuma sanayiindeki oranlar gene aynı yıllar itibariyle ve sırasıyla %64.32, %58.99 ve %53.21 olmaktadır. İki faaliyet alanının toplamı ise aynı yıllar itibariyle %95.1, %88.68 ve %86.82'dir (Tökin, 1946: 57). Bu toplam içerisinde iki yaş kategorisi itibariyle bir değerlendirme yapıldığında ise 14 yaşından küçük kız çocukları itibariyle dokumacılığın payının biraz daha yüksek olduğu görülmektedir (Tökin, 1946: 589).

İş Kanunu kapsamındaki işçiler için düzenlenen istatistiklere göre, 1937'de kadınların %19.5'i, 1943'te ise %23.7'si dokuma sanayiinde çalışmaktadır. Kadınların 1937'de %64.9'u, 1943'te ise %63.9'u ise gıda, içki ve tütün faaliyet alanında çalışmaktadır. İkisinin toplamı ise aynı yıllar itibariyle %84.4 ve %87.6 olmaktadır.[19] Burada iki faaliyet alanı itibariyle toplam oranlar daha önceki sayım kaynaklarıyla tutarlı iken, dokumacılık alanında çalışan kadınların oranının daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun bir nedeni, yukarıdaki kaynaklarda 14 yaş öncesi ve sonrası ayrımı yapılırken, burada yaş sınırının 18 olmasıdır. Çözümlemeye aynı alanda çalışan 12-18 yaş grubundaki çocukların dahil edilmesi, bu farklılığı giderecektir. Örneğin, 1943 yılı itibariyle dokuma sanayiinde çalışan çocukların sayısı kadınlardan daha fazladır ve bunların büyük ölçüde kız çocukları olduğu söylenebilir.

Özetle, 1920'li, 1930'lu ve 1940'lı yıllara ait istatistiksel veriler, hem Osmanlı İmparatorluğu ve hem de 1950'li yıllardaki kadın işçilerin faaliyet alanlarına dağılımına benzer sonuçlar sunmaktadır. Yani, geleneksel olarak kadın işçiliğinin yoğun olduğu

[17] BİGM, 1932: 216, Tablo 5'teki bilgilerden hesaplanmıştır.
[18] BİGM, 1932: 216, Tablo 5'teki bilgilerden hesaplanmıştır.
[19] BİGM, 1945: 7'deki bilgilerden hesaplanmıştır.

faaliyet alanlarının ağırlılıklarını koruduğu, en azından bu açıdan önemli bir değişim yaşanmadığı görülmektedir.

C. Kadın İşçilerin Yöresel Dağılımı

Kadın işçi istihdamının yöresel dağılımına ilişkin bilgiler de ilginç sonuçlar vermektedir. 1943 yılı itibariyle kadın işçilerin %69.89'unun sadece iki kentte, İstanbul ve İzmir'de çalıştıkları görülmektedir. Bu, büyük ölçüde aynı tarih itibariyle İş Kanunu kapsamına giren işçilerin büyük bölümünün (%40.6) bu iki kentte yoğunlaşmış olması olgusuyla örtüşmektedir.[20] Bunun yanı sıra, kadınların mesleki dağılımları da konuya ışık tutacak ipuçları içermektedir. 1943 yılı itibariyle kadın işçilerin 13 483'ü tekstil, 36 390'ı gıda-içki ve tütün sanayilerinde istihdam edilmekte ve toplam kadın işçilere oranı %87.6'yı bulmaktadır.[21] 1950'li yıllarda yapılan çalışmalar, geleneksel olarak kadınların yoğun biçimde çalıştığı tütün ve tekstil alanlarında işletme ölçeklerinin büyük olduğunu, 1957 yılında kadın işçilerin %88'inin 100'den fazla işçi çalıştıran kuruluşlarda çalıştığını ortaya koymuştu (Makal, 2002a: 198). Bu ölçekteki kuruluşların ülkenin sanayi açısından en gelişmiş iki kentinde toplanmış olması, kadın işçilerin yoğun biçimde bu iki kentte istihdam ediliyor olmaları üzerinde belirleyici olmalıdır.

Ç. Kadın İşçiler ve İktisadi Devlet Teşekkülleri

İnceleme dönemimiz içerisinde kadın çalışmasına ilişkin olarak gözden geçirilmesi gereken bir olgu da, Türkiye'de devletçi sanayileşme sürecinin en önemli aracı konumunda olan İktisadi Devlet Teşekkülleri'dir. Bu kuruluşlar, sağladıkları diğer ekonomik ve sosyal yararlar yanında, kadınların iktisadi yaşama katılmaları konusunda da önemli roller oynamışlardır. Bu değerlendirmemiz, çalışmamızda ele almadığımız, kamu görevlisi kadınların durumu itibariyle de geçerlidir.

İDT'nin, kadın istihdamı üzerinde olumlu etkiler yaptığı kuşkusuzdur. Ancak, bu etkinin boyutlarını irdelerken, mümkün olduğu kadar nesnel sınırlar içerisinde kalarak, abartmalardan ka-

[20] BİGM, 1945: 6'daki bilgilerden hesaplanmıştır.
[21] BİGM, 1945: 7'deki bilgilerden hesaplanmıştır.

çınmak yararlı olacaktır. Bir araştırmacı, Sümerbank Defterdar Fabrikası'nın "Türk kadınının evden atelye ve fabrikaya girişine ilk defa vasıtalık ettiği"ni ifade ederek, "...Sanayileşme vasıtası ile Türk kadınının peçeli ve kafesli bir kapalı hayattan atelyeye ve fabrikaya girişinin macerası"ndan söz etmektedir (Fındıkoğlu, 1955: 49).[22] Şüphesiz ki bu değerlendirme birçok teşekkül ve bunlara bağlı müesseseye de genelleştirilerek tartışılmalıdır. Daha önceki dönemlere ilişkin bilgilerimiz çerçevesinde, bunu doğru ama abartılı bir değerlendirme olarak kabul etmek daha isabetli olacaktır. Kadının atölyeye ve fabrikaya girişi İktisadi Devlet Teşekkülleri'ne, hatta Cumhuriyet dönemine özgü olmayıp; bunun daha İmparatorluk döneminde de gözlenen bir olgu olduğunu belirtmiştik. Salt kamu iktisadi kuruluşları söz konusu olduğunda bile, İmparatorluk'ta Hereke gibi devlete ait müesseselerde kadınlar ve kız çocukları yoğun biçimde istihdam edilmekteydi.

Ancak, özellikle devletçi sanayileşme döneminde İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin gelişmesiyle, buralarda çalışan kadın işçi sayısı ve oranı da artış göstermiştir. Örneğin, bu teşekküllerin en önemlisi durumunda olan Sümerbank'ta, faaliyete geçtiği 1933 yılı sonunda 2 500 erkek işçi, 500 kadın işçi çalışırken; 1943 yılı Haziran sonunda erkek işçi sayısı 15 000'e, kadın işçi sayısı ise 6 000'e çıkmıştı (Sümerbank, 1943: 259). Bu kadınlardan 5 000' den fazlası İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'nde çalışmaktaydı (Sümerbank, 1943: 30). Böylece, Sümerbank'ta on yıllık bir zaman diliminde toplam işçiler içerisinde kadınların oranı %16.66'dan %28.57'ye çıkmış olmaktadır. Bu oran, aynı yıl itibariyle İş Kanunu'na tabi işçiler için geçerli oranın biraz üzerinde görünmektedir. Ancak, İş Kanunu'na tabi kadın işçileri "kız çocuklar + kadınlar" toplamı olarak alırsak, oranlar birbirine neredeyse eşitlenmektedir. Kuşkusuz, böylesi bir değerlendirmede iki önemli noktanın göz önünde bulundurulması icap eder. Bunlardan biri, artışın savaş koşullarında azalan erkek emek arzına bağlı olduğudur. Diğer taraftan, Sümerbank'a ilişkin bu rakamların, zaten kadınların yoğun biçimde çalıştığı tekstil, halıcılık gibi faaliyet alanlarına ait olduğu, diğer İktisadi Devlet Teşekkülleri açısından oranların bu kadar yüksek olmayacağı da dikkate alınma-

---

22 Sümerbank'ın sadece Hereke Fabrikası'nda 1939 yılında 250 kız çalışıyordu. Bakınız, Küçükerman, 1987: 53.

lıdır. Bunun yanı sıra, gene aynı nedene bağlı olarak, Sümerbank'a bağlı müessese ve fabrikaların kendi içinde de kadın işçi oranının birbirinden farklılaştığı gözlenmektedir. Birkaç müessesede kadın ve erkek işçi sayıları birbirine çok yakındır. Örneğin, Bakırköy Bez Fabrikası'nda 700'e yakın kadın, 800 kadar erkek işçi (Sümerbank, 1943: 36); Gemlik Sungipek Fabrikası'nda da ortalama 200 erkek, 150 kadın işçi çalışmaktaydı (Sümerbank, 1943: 75). Buna karşılık, gene aynı nedene bağlı olarak, kadının geleneksel faaliyet alanları arasında yer almayan kollarda kadın işçi oranı giderek düşmektedir. İzmit Birinci Kâğıt Fabrikası'nda 700 erkek, 100 kadın işçi bulunmaktadır (Sümerbank, 1943: 109). Çimento Sanayii Müessesesi, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi gibi bazı müesseselerde ise kadın emeği yok denecek düzeydedir. Demek ki, İDT'nde kadın işçi istihdamı faaliyet alanlarına bağlı olarak müesseseden müesseseye farklılık göstermektedir ve bunu aşan genellemeler yanıltıcı olabilir.

Kanımızca, İktisadi Devlet Teşekkülleri kadın emeği açısından, konunun nicel boyutları yanında, başka veçheleri nedeniyle de önem taşımaktadır. Bu kuruluşlarda çalışan kadınlar, sağlanan daha yüksek ücretler ve sosyal olanaklar nedeniyle, özel kuruluşlardaki kadınlardan daha iyi koşullarda çalışma ve yaşama olanağına sahip olmuşlardır. Ücret farklılıklarına ilişkin olarak, inceleme dönemimiz için somut rakamlar mevcut değilse de, 1950 sonrası dönem için mevcut verilerin, bu dönem itibariyle de geçerli olduğunu düşünmemek için hiçbir neden yoktur.[23] İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde kadın işçilere sağlanan olanaklar bununla da sınırlı değildir. Dönem itibariyle bu kuruluşlarda işçilere aralarında eğitim ve kültürel öğelerin de bulunduğu ücret dışı geniş sosyal olanaklar sağlanırken, kadınlar da bundan yararlanmaktadırlar.[24] Örneğin, 1939-1945 döneminde Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi'nde (SEKA) düzenlenen okuma yazma kurslarına devam eden 872 işçiden 242'si, kurslardan mezun olan 563 işçiden ise 178'i kadındı (Kocabaşoğlu ve diğerleri, 1996: 170, Tablo 11). Döneme ait bilgi ve görsel malzemeler, kadınların bu müessesedeki spor etkinlikleri içerisinde de yer al-

---

23 1957 yılı itibariyle kamu kesiminde kadın işçi ücretleri özel kesimden gıdada %40, tütünde %51 ve mensucatta %33 oranında yüksekti. Bakınız, Makal, 2002a: 486.

24 İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde işçilere sağlanan sosyal olanaklar konusu, Makal, 2002b'de kapsamlı biçimde incelenmektedir.

dığını göstermektedir.[25] Benzeri durumlar, Sümerbank'a bağlı diğer müesseseler açısından da geçerlidir (Sümerbank, 1943: 255). İktisadi Devlet Teşekkülleri'ne bağlı bazı müesseselerde kadın işçilere barınma olanakları da sağlanmaktadır. Örneğin, 1943 yılı itibariyle, 300'ü kadın olmak üzere 1 000 kişinin çalıştığı Hereke Mensucat Fabrikası'nda "Bir erkek ve bir kız olmak üzere iki işçi paviyonu vücude getirilmekte"dir (Sümerbank, 1943: 242). Kadın işçiler için sağlanan emzirme odaları, kreş ve yuva konularını az aşağıda kapsamlı olarak değerlendiriyoruz. Ancak, bütün bu değerlendirmelerimizden, bu olanakların nicel ve nitel açıdan yeterli düzeyde olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Bu olanaklar, bazı müesseselerde, zaman içerisinde tedricen ve sınırlı biçimde sağlanmaktadır. Bunda, kuşkusuz savaş döneminin güç ekonomik koşullarının da payı vardır. Buna karşılık, kamu kesimindeki aslında yetersiz olarak değerlendirilmesi icap eden bu olanakların, özel sektörle karşılaştırılamayacak kadar iyi olduğu da bir vakıadır.

D. Kadın İşçilerin Çalışma Koşulları

1. Ücretler

Döneme ilişkin tüm veriler, hangi sektör ya da faaliyet alanı söz konusu olursa olsun, kadın işçilerin ücretlerinin erkek işçilerden daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz bu göreli bir değerlendirmedir ve erkek işçilerin ücretlerinin kadınlara göre daha yüksek olması, bizatihi bu ücretlerin yüksek ya da yeterli olduğu anlamına gelmemektedir. Kadın ve çocuk işçi ücretleri ile erkek işçi ücretleri hanehalkı içerisinde birbirleriyle bağlantılı da gözükmekte; aile gelirinin düşüklüğü, bunu telafi etmek için hanehalkı içindeki kadın ve çocukların emek arzının artması üzerinde etkili olmaktadır. Rebi Barkın'ın CHP Genel Sekreterliği'ne verdiği 1948 yılına ait bir raporda bu durum gayet veciz biçimde ve ücret düzeyindeki düşüklüğün "işçileri kadınları ve çoluk çocuklariyle iş piyasasına dök(mesi)" olarak ifade edilmektedir.[26]

---

[25] 1938 yılına ait bir fotoğraf erkek ve kadın işçileri su sporları yaparken görüntülemektedir. Bakınız, Kocabaşoğlu ve diğerleri, 1996: 174.

[26] Bakınız, Rebi Barkın, "Türkiye'de işçi meselesi", CHP Genel Sekreteri T. Fikret Sılay'a verilen 13.1.1948 tarihli rapor, s. 5; [BCA CHPK], No. 490.01/1439.8.1.

Döneme ilişkin olarak, İş İstatistikleri'nden ücret farklılıkları konusunda bilgiler elde etmek mümkün olmamaktadır. Ancak, çalışan kadınlarla erkekler arasındaki ücret farklılıklarına ilişkin bilgileri, sınırlı ölçüde de olsa, başka kaynaklardan derlemek mümkün olmaktadır. Örneğin, 1930 yılı itibariyle yapılan bir çalışmada, İzmir merkez olmak üzere 10 ili kapsayan bir bölgede; üzüm, tütün ve incir işleyen fabrikalarda, "kadın ve çocukların yevmiyeleri(nin) erkeklerden daha az" olduğu ifade edilmekteydi (M. Zeki, 1930: 201).

Cinsiyete göre ücret farklılıklarına ilişkin bilgileri, 1936 tarihli İş Kanunu'na göre işverenler tarafından yapılması zorunlu olan "dahili talimatname"lerde de bulmak olanaklıdır.[27] Örneğin, 1936 tarihli İş Kanunu sonrasına ilişkin ve Türkiye'de kibrit ve çakmak tekeline sahip bir Amerikan şirketine ait "dahili talimatname"de, yaşa ve cinsiyete göre saat başına ücretler şu şekilde belirlenmekteydi (Amerikan Türkiş İnvestment Korporeşön: 2):

13-16 yaş arası çocuklar: 6 kuruş,
17-18 yaş arasındakiler (kadın-erkek): 7 kuruş,
19+ yaştaki erkek işçiler: 8 kuruş,
19+ yaştaki kadın işçiler: 7 kuruş.

Küçük sanayie ait sınırlı ücret rakamları da mevcuttur. İktisat Vekâleti'nin 1937 yılına ilişkin bir raporuna göre Antep'te dokumacılık sektöründe, haşılcı kadın işçiler günde en fazla 16, ortalama 12 kuruş; ayak kalfaları haftada 4 lira, dokumacılar ayda 7-9 lira, cendereciler günde 100-120 kuruş kazanmaktaydılar. Çocuk işçilerin haftalık kazancı ise en fazla 50 kuruştu (İktisat Vekâleti, 1937: 35).

Erkek-kadın işçiler arasındaki ücret farklılıkları, sadece özel kesim işletmelerine özgü bir olgu değildi ve İktisadi Devlet Teşekkülleri'ne bağlı müesseselerde de gözlenmekteydi. 1940'lı yılların sonunda, 1 475 işçi çalıştıran ve bunların 1 000'i kadınlardan oluşan Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi'nde kadınların ortalama saat ücreti 15-16 kuruş iken, erkekler için bu rakam 24-25 kuruştu. Aylık ücret ise kadınlar için 35-40, erkekler

[27] İş Kanunu'nun 29. maddesi, "İş veren, iş şartlarını ve işçilerin tabi tutulacakları inzibat, sağlık koruma ve iş emniyeti icaplarını gösterir bir dahili talimatname yapmaya mecburdur" hükmünü içermektedir.

için 50-60 lira arasındaydı.[28] 1947 yılı itibariyle, 1 200 işçi çalıştıran Sümerbank Bakırköy Bez Fabrikası'nda paçal kısmında çalışanlar ayda 80, iplikteki ustalar 180, kadınlar 75, çocuklar 25 lira ücret almaktaydılar (TBMM-ÇK: 20/10).

Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını, tarım kesimi açısından da değerlendirmek icap eder. Bu kesim için yapılacak bir değerlendirmede kullanılabilecek veriler sınırlı olmakla birlikte, araştırmalar, tarımda da cinsiyete dayalı ücret farklılıkları olduğunu göstermektedir. Çalgüner'in 1939-1940 yılları için vermiş olduğu rakamlar, Türkiye geneli itibariyle erkek işçi ücretlerinin 60-100 kuruş, kadın işçi ücretlerinin 30-50 kuruş, çocuk işçi ücretlerinin ise 20-35 kuruş dolaylarında olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak yazarın değerlendirmeleri, bu farklılıkların büyük ölçüde iş veriminden ve yapılan işin çeşidinden kaynaklandığı doğrultusundadır (Çalgüner, 1943: 65). Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarında, bölgeden bölgeye değişen gelenekler de rol oynamaktadır. Örneğin, Çukurova Bölgesi'nde işçi ücretleri cinsiyete göre farklılaşmazken, Ege ve diğer bazı bölgelerde farklılaşabilmektedir (Çalgüner, 1943: 71). Buna karşılık Uran, Adana'da elçi başı tabir edilen aracıların, amelenin kadın veya çocuk olan kısmı için de işverenden tam amele haftalığı aldıkları halde, bunu tam olarak ödemeyerek, kendilerine ek bir kazanç sağladıklarını belirtmektedir (Uran, 1939: 21).

2. Çalışma Yaşı ve Süreleri

1936 tarihli İş Kanunu, haftalık çalışma süresini 48 saat, minimum çalışma yaşını ise 12 olarak saptamıştı. TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, kadın işçilerin diğer çalışma sorunları yanında, çalışma yaşı ile çalışma sürelerine ilişkin olarak da İş Kanunu'nun sınırlamalarına uyulmadığına ilişkin geniş gözlemler sunmaktadır. Buna göre, örneğin İstanbul Hasköy'de Tel Çivi ve Şakir Zümre fabrikalarında bir taraftan küçük yaşta çocuklar çalıştırılırken, diğer taraftan "Kadın amelelerin 10 saat çalıştırıldığı söylenmektedir" (TBMM-ÇK: 19). 3 000-3 500 işçi çalıştıran Pamuk Mensucat Fabrikası'nda "15 yaşında bir kız üç senedir bu fabrikada çalışmakta, 13 yaşında bir kız ço-

[28] CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli'nin "Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor"u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

cuğu da makaralarda 8 saat çalıştırılmaktadır" (TBMM-ÇK: 60). İstanbul'da 300 kadar işçisi olan Malta Oğulları Mensucat fabrikasında işçilerin çoğu kadın. Mesainin 8-11 saat olduğu fabrikada, 9-12 yaşında küçük çocuklar da çalıştırılıyor ve bu "yavrucukların hafif işlerde çalıştırılması ustaların insafına kalmış oluyor" (TBMM-ÇK: 17/7). Raporda, tesisteki sağlık koşulları da "berbat" sözcüğüyle niteleniyor. 400 işçinin çalıştığı Bursa Romenkal İpek Fabrikası'nda 9-13 yaş arasında küçük yavrular çok görülmekte ve bunların çoğu yaş tashihi suretiyle işe girmiş durumdalar. Mesai, çocuklar da dahil, 12 saat devam etmektedir (TBMM-ÇK: 27/4). Aynı şey, İzmir Amerikan tütün fabrikasında da geçerli (TBMM-ÇK: 29/1). Rapor, zaten kötü olan durumun, küçük sanayide daha da kötü olduğunu da ortaya koyuyor.

Çalışma yaşına ilişkin olarak, daha az oranda olmakla birlikte, İDT'nde de benzeri sorunların yaşandığı anlaşılıyor. Sümerbank'a bağlı ve 298'i kadın toplam 1 096 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası'nda, 14-18 yaş grubunda bulunan kızların sayısı 205 ve içlerinde daha küçük yaştakiler de bulunuyor (TBMM-ÇK: 23/1). 681'i kadın olmak üzere 2 041 işçi çalıştıran Bursa Merinos Fabrikası'nda ise "Yaş itibariyle küçük görünen kız çocukları vardır. Bu zavallılar yaşlarını büyüterek işe girmek imkânını bulmuşlardı" (TBMM-ÇK: 24/1).

3. İş Sağlığı ve İş Güvenliği

İş sağlığı ve iş güvenliği açısından değerlendirildiğinde, kadın işçilerin çalışma koşulları aslında diğer işçilerden farklı değildir. Erkekler için geçerli olan koşullar, kadınlar için de fazlasıyla geçerlidir. Ancak, bu noktada, kadın işçilerin özel olarak da korunmasını gerektiren koşulların varlığını hatırlamak gerekir. Buna karşılık, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, kadınların bu açıdan yeterince korunduğu söylenemez. Türk edebiyatında çalışma koşullarına yer veren ilk eserlerden biri olan Mahmut Yesari'nin 1927 yılında basılan *Çulluk* isimli romanı, ağırlıklı olarak çalışma yaşamı etrafında dönmemekle birlikte; fabrika işçilerinin gündelik yaşamlarını geniş bir sosyal örüntü içerisinde ele alırken, kadın işçilerin işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından içinde bulundukları olumsuz koşullara da değinmektedir. *Çulluk*'ta, kadın işçilerin yoğun olduğu Cibali Tütün Fabrikası'nda çalışan ve

"...sabahleyin şafak sökmeden kar, yağmur, rüzgâr, güneş hiçbir mâni dinlemeyip fakrin, açlığın emriyle ıslana üşüye, titreye sendeleye, sessiz, şikâyetsiz sürüne sürüne gelen ve bu mustarip, yorgun vücutların istirahat hakkını vermeden yine aynı emirle işe başlayan, kıyılan tütünlerin ince, katil tozu ile yalnız ciğerleri değil, gözlerine, mesamatına kadar zehirlenen işçi kadınlar"dan da söz edilmektedir (Yesari, 1995: 26).

Tek parti döneminde, iktidar partisi CHP milletvekilleri tarafından parti genel sekreterliğine hitaben hazırlanan pek çok belge, kadınların işçi sağlığı ve iş güvenliği sorunlarına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Örneğin, 1936 yılına ait bir belgede, "Isparta'da sabahtan akşama kadar çalıştırılan ve hemen hepsi kadın ve çocuktan ibaret olan yüzlerce işçilerin sihhat ve gündelik bakımından durumlarının eyi olmadığı" belirtilmektedir.[29] Yukarıda söz ettiğimiz Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi'nde tütün bakım ve işleme işleri "sağlık şartları hiç de elverişli olmıyan depolarda yapılmaktadır. Havasız karanlık Aspirateur ve kalorifer tesisatı bulunmıyan bu salonlarda 300-400 işçi kadın fena şartlar altında çalışmaktadır. ...Halen altı işleme salonunda 1 000'den fazla genç kız ve kadın Fransızlardan kalma bu depolarda günlerinin büyük bir kısmını geçirmektedirler." 400 işçi çalıştıran Tekel Sigara Fabrikası'nda da "alt katta tefrik kısmında çalışan kadınların sağlık durumları iyi değildir."[30] TBMM Çalışma Komisyonu Raporu da, kadın işçilerin işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından yaşadığı olumsuzluklara ilişkin bilgiler sunuyor. Buna göre, İstanbul'da beşte dördünü kız çocuklarının oluşturduğu 40-50 işçi çalıştıran bir trikotaj atölyesi, her türlü sıhhî durumdan mahrum. Kızların sağlık durumları berbat, verem vakaları var (TBMM-ÇK: 11/1). Küçük işletmelerin neredeyse tamamı da her türlü sağlık olanaklarından uzak bir görünüm sergiliyor. "Bursada ipek ve tütün işlerinde bilhassa çok küçük yaşlarda işlere giren ve ekseriyeti kadın ve kız teşkil eden iş yerleri ciğer hastalıklarına fazla meydan vermekte olduğundan burada da dinlenme yerleri ve sanatoryum tesisi ve işçi hastahane ve pavyonlarının ku-

---

[29] CHP Genel Sekreteri'nin bölgeyi teftiş eden Gaziantep Saylavı Bekir Kaleli'nin raporuna binaen Ekonomi Bakanı Celâl Bayar'a 4 Şubat 1936 tarihli yazısı; [BCA CHPK], No. 490.1/726.485.1.

[30] CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli'nin "Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor"u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

rulması bir zarurettir" (TBMM-ÇK: 12). Raporun nihai değerlendirmelere ayrılmış bölümünde ise "İDT'lerin pek azı fakat hususi teşebbüslerin hemen hemen %95'i işçi sağlığını korumak için konmuş (15156) sayılı Kararnameye katiyen riayet etmemektedirler" denmektedir (TBMM-ÇK: 37/5).[31]

4. Kreş ve Yuva Olanakları

Ortak çalışma sorunları yanında, kadın işçileri yetişkin erkek işçilerden ayıran önemli bir farklılık, analık ile bunun yarattığı değişik sorunlardır. Kadının çalışma hayatına atılması ve bunun zaman içerisinde kalıcı hale gelmesi, bu sorunları giderek ciddi boyutlara ulaştırmakta ve çözüm gerekliliği doğurmaktadır. "Herhangi bir toplumda, kadının, geleneksel ev kadınlığı rolünün bir uzantısı olarak değil, gerçek bir rol değişimi olarak üretim sürecine katılmasının önkoşulu, rol ikileminin hafifletilmesi, kadına aile-içi sorumluluklarında yararlı ve yardımcı olacak kurumların geliştirilmesidir" (Çitçi, 1982: 39). Bunlar arasında, özellikle doğum öncesi ve sonrası ihtiyaç duyulan izinler ile doğum sonrasında anneye sağlanması gerekli emzirme ile kreş-yuva olanakları başta gelmektedir. Sosyal politika zaviyesinden bakıldığında, bu olanaklar bir taraftan ihtiyaç içerisindeki anneye yardımcı olunması açısından önemli olduğu gibi, diğer taraftan da, kadın emeğinden yararlanmanın ve üretimi düzenli bir biçimde sürdürmenin bir unsuru olarak değerlendirilmelidir. Yeryüzü ölçeğindeki uygulamalara bakıldığında, kapitalist dünyada bu olanakların daha çok kadın emeğine zorunlu bir biçimde ihtiyaç duyulan dönemlerde -örneğin savaş dönemlerinde- sağlanmaya başlandığı, zaman içerisinde olanaklar gelişmekle birlikte, büyük eksikliklerin söz konusu olduğu görülmektedir.[32]

1936 tarihli İş Kanunu konuya ilişkin düzenleme yaparken, "Gebe veya emzikli kadınların hangi devrelerde ne gibi işlerde çalıştırılmalarının yasak olduğu ve bunların çalışmaları caiz olan işlerde hangi şartlar ve usullere tâbi tutulacakları ve hangi vasıf ve şartlardaki işyerlerinde ne suretle emzirme odaları veya çocuk bakım yurdu (Kreş) tesis edilmek mecburiyeti bulunduğu İktisat

[31] Söz edilen, 5.2.1941 tarih ve 15156 sayılı *İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi*'dir.

[32] Tarihsel boyutta değişik ülkelerdeki uygulamalar için bakınız, Çitçi, 1982: 40-42.

ve Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâletleri tarafından müştereken hazırlanacak bir nizamname ile tesbit edilir. Bu nizamname, ağır ve tehlikeli işlerle kadınların ve 18 yaşına kadarki çocukların çalıştırılması caiz olmayan işler hakkındaki nizamname ile aynı zamanda çıkarılır" demekteydi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında kadın emeği daha fazla önem kazanıp, kadın işçi sayısı artarken, bundan faydalanmanın bazı koşulları da tartışma alanına çıkmaktaydı. Çalışma Bakanlığı'nın *Çalışma Bakanlığı İlk Yılı ve İlk Hedefleri (Beş yıllık iş programının esasları)* başlıklı 1946 tarihli yayınında, Türkiye'de sanayileşme sürecinde kadın emeğinin giderek önem kazandığı belirtilerek, bundan daha fazla faydalanma ihtiyacının da artacağı ifade edilmekteydi. Bu noktada, kadın emeğinden faydalanmanın ön koşullarından birinin kreşler olduğu belirtilmekteydi: "Kadınlarımızı bir yandan çalışma hayatımıza bağlamak ve öte yandan da Ana olmaya teşvik etmek ancak açılacak kreşlerle mümkündür" (Çalışma Bakanlığı, 1946: 85). Yayında, 1943 yılı itibariyle İstanbul'da 23 269'u İş Kanunu kapsamında olmak üzere toplam 46 538 kadın işçi olduğu belirtilerek, sadece bu kentte 18 kreşin açılması gerekirliği ifade edilmekteydi (Çalışma Bakanlığı, 1946: 88).

Buna karşılık, sözü edilen *Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü* gecikmeli olarak 1948 yılında çıkarılıp, 1949'da yürürlüğe girerken; onunla aynı zamanda çıkarılması icap eden *Gebe ve Emzikli Kadınların Çalıştırılma Şartlariyle Emzirme Odaları ve Kreşler Hakkında Nizamname* daha da gecikmeli olarak ve 1953 yılında çıkarılabilmiştir. Bu gecikme kadın işçilerin çalışma koşullarını olumsuz yönde etkilemiştir. Mevcut bilgilerimiz, Nizamname çıkarıldıktan sonra dahi durumun parlak olmadığını ortaya koymaktadır. 1960 yılı itibariyle tüm ülkede sadece 33 emzirme odası ile 32 kreşin kayıtlı olduğu, bu tesislerdeki çocuk sayısının ise sadece 2 898 olduğu görülmektedir (Akçay, 1960: 5). Bunun öncesindeki dönemde ise durum çok daha kötü olup, bu olanaklar yok denecek düzeydedir. Aşağıda bu olanakları değerlendirirken, İktisadi Devlet Teşekkülleri ile özel kesim işyerleri arasında bir ayrım yapmanın zorunlu olduğunu düşünüyoruz. Bunun yanı sıra, özel kesimdeki işyerlerini de aralarındaki farklılıklar hesaba katıldığında, büyük ve küçük işyerleri olarak ayırdetmek gerekli görülmektedir.

Durum, özel kesime göre daha iyi olanaklar sağlayan İktisadi Devlet Teşekkülleri açısından değerlendirildiğinde, buralarda da homojen bir görünümün olmadığı söylenmelidir. Üstelik, emzirme ile kreş ve yuva olanakları açısından aynı teşekkül içerisindeki farklı müessese ve işyerlerinde dahi önemli farklılıkların ortaya çıkabildiği görülmektedir. İşçilerinin %75'i kadın olan Tekel Cibali Tütün Fabrikası, bu olanakları sağlayan kuruluşların en iyilerinden biri olarak belirginleşmektedir. TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Çocuk yuvası pek mükemmel. Bir çocuk mütehassısı tarafından idare edilmekte olan yuvaya ait her şeyi çok iyi ve ziyaret edilmeğe değer mahiyette" (TBMM-ÇK: 22). Dörtte biri kadın olan 1 300 işçili Beykoz Deri Sanayi Fabrikası'nda 25 kişilik bir çocuk yuvası bulunmaktadır (TBMM-ÇK: 25). Burada, süt çocuğu olan kadınlara emzirmek için evlerine günde üç defa izin verilmektedir (TBMM-ÇK: 26). 400'ü kadın 1 100 işçisi olan Paşabahçe İnhisarlar İspirto Fabrikası'nda "25 kişilik çocuk yuvası var, işçi kadınların çocukları mektep çağına kadar gündüzleri ve mesai saatları burada muhafaza ediliyor" (TBMM-ÇK: 27). Sümerbank Bakırköy Bez Fabrikası'nda ise "Kreş 50 kadrolu ve durum çok ideal" (TBMM-ÇK: 30). Nazilli Fabrikası'nda 25 mevcutlu kreş, çocuk yuvası var (TBMM-ÇK: 68). 1 000'den fazla kadın çalıştıran Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi'nde bir çocuk bakımevi bulunmakta, ancak "bu sosyal yardım yuvasında 50 işçi çocuğu gıda sağlık ve eğitim bakımından en yakın bir ilgi ve korunmağa mazhar olmaktadır. ...diğerleri çok defa çalışan annesinin de şefkatinden mahrum kalan çocuklarını yalnız başlarına eve veya komşuya bırakmak zorunda kalmaktadırlar."[33] 400'ü kadın, toplam 2000 işçinin çalıştığı Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi'nde, diğer sosyal tesisler yanında, kadın işçiler için kreş tesisi de programlanmaktadır (Sümerbank, 1943: 180).

Buna karşılık bazı müesseselerde durumun o kadar iyi olmadığı gözlenmektedir. Defterdar Mensucat Fabrikası'nda "Kadın işçi 700 kreş yok" (TBMM-ÇK: 20). 200'ü kadın olmak üzere 1 200 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası'nda kreş yok, çocuk yuvası yok, "bekar kızlara mahsus yeni yapılan yatakhane cidden bakımsız" (TBMM-ÇK: 32). 4-5 yüzü kadın 2 800 işçisi

---

33 CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli'nin "Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor"u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

olan İzmit Sümerbank Seliloz sanayi Müesseseleri'nde "çocuk yuvası, kreş yok" (TBMM-ÇK: 33). 300'ü kadın olmak üzere 2 500 işçi çalıştıran Sümerbank Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda da kreş ve yuva yok, süt verilmiyor (TBMM-ÇK: 34). %40'ı kadın olmak üzere 2 200 işçi çalıştıran Merinos Fabrikası'nda kreş ve çocuk yuvası yok. Çocuklu kadınların emzirme saatlerinde çocukları evlerinden getirtiliyor (TBMM-ÇK: 36). 681'i kadın olmak üzere 2 041 işçi çalıştıran Bursa Merinos Fabrikası'nda ise "Kreş ve çocuk yuvası olmadığından işçi kadınlar zahmet çekmektedir" (TBMM-ÇK: 24/1).

İktisadi Devlet Teşekkülleri'ndeki bu sınırlı ve eksik uygulamalar, özel sektörle karşılaştırıldığında gene de çok iyidir. Özel sektöre ait kuruluşlarda bu olanaklara sahip olan işyerleri sayılıdır. Bunlardan biri olan ve 1 700 işçi çalıştıran Şark Sanayi Bez ve Dokuma İplik Fabrikası'nda bir çocuk yuvası bulunmakta ve buraya 3 yaşından okul çağına kadar olan çocuklar kabul edilmektedir (TBMM-ÇK: 58). 3 000-3 500 işçi çalıştıran Pamuk Mensucat Fabrikası'nda ise TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporlarındaki ifadeyle, "yağlı pamukların depo edildiği bir mahsen üstünde çocuk kreşi diye bir salon mevcut. Bu kadar pis ve sinekli yere tesadüf edilmesi cidden hayreti mucip"tir (TBMM-ÇK: 59). 1 500 işçisinin beşte biri kadın olan, dönemin büyük sanayi kuruluşlarından biri olan Paşabahçe Cam Fabrikası'nda ise "Kreş yuva yok"tur ve "Çocuklu kadınlara emzirme için bir iki saat izin verildiği söyleniyor" (TBMM-ÇK: 26-27). 600'ü kadın olmak üzere 1 000 işçi çalıştıran ülkenin önemli tekstil kuruluşlarından Santral Mensucat'ta da kreş ve yuva yoktur (TBMM-ÇK: 29). Bursa bölgesindeki özel sektöre ait sanayi kuruluşlarına ait bilgiler verirsek, İş Bankası'na ait olan ve yarısı kadın olmak üzere 240 işçi çalıştıran İpek İş Fabrikası'nda da kreş ve çocuk yuvası bulunmamaktadır (TBMM-ÇK: 38). 300 kadar kadınlı-erkekli işçi çalıştıran Bursa'daki Remenkla İpek Fabrikası'nda da çocuk yuvası, kreş ve emzirme müsaadesi bulunmamaktadır (TBMM-ÇK: 38). Toplam 150 işçisinden 140'ı kadın olan Gaffar Zade Fabrikası'nda da kreş, çocuk yuvası yoktur ve çalışan kadınlar çocuklarını emzirmek için evlerine gitmektedirler (TBMM-ÇK: 39). %70'i kadın olan 70-80 işçi çalıştıran Mehmet Tahsin Tütüncüoğlu Tütün Fabrikası'nda da kreş ve çocuk yuvası yoktur (TBMM-ÇK: 39).

Türkiye'nin sanayi açısından gelişmiş bir başka bölgesinden, İzmir'den örnekler verecek olursak, tamamı kadın olan 1 970 işçi çalıştıran The Amerikan Tütün İşletme'de çocuk yuvası ve kreş bulunmamaktadır. Kuruluşta emzirme müsaadesi de bulunmamakla birlikte, fabrikaya amele kadının anası ve yakını tarafından çocuğu getirilmişse, hepsi kadın olan ustabaşılar izin vermektedirler. Erkeklere soyunma yerleri var, kadınlara yok (TBMM-ÇK: 55). %40'ı kadın olmak üzere 1 000 işçi çalıştıran İzmir Yün Mensucat'ta da kreş, yuva yoktur, buna karşılık emzirme müsaadesi bulunmaktadır (TBMM-ÇK: 63).

Görülmektedir ki, TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, konuya ilişkin geniş gözlemler ortaya koyarken, sadece sınırlı sayıdaki kamu kuruluşunda bu olanakların mevcut olduğunu, birkaç özel kuruluşta da değişik biçimlerde emzirme olanakları sağlandığını ortaya koymaktadır. Raporun nihai değerlendirmelere ayrılmış bölümünde ise "Kreş ve yuvaların yokluğu göze çarpmaktadır. Düzeltilmesi" ifadesi yer almaktadır (TBMM-ÇK: 38/6).

Çocuk ve doğum olaylarına ilişkin olarak kreş ve yuva olanaklarının sınırlılığı yanında başka ciddi sorunlar da bulunmakta, 3008 sayılı İş Kanunu'nun özellikle doğum izin süreleri ile ücretlere ilişkin bazı âmir hükümlerine bazı İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde dahi uyulmadığı görülmektedir. 200'ü kadın olmak üzere 1 200 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası'nda, "kadın ameleye doğumdan sonra 3 hafta istirahat veriliyor. 45 gün olması gerekirken, idarenin keyfiyle azalıp çoğalması" gözlenen sorunlardan biridir. Ayrıca emzirme, doğum ve hamilelikte ücret 90 liradan 70 liraya indirilmiş ve rapordaki değerlendirmelerle "anlaşılan maliyeci zihniyetiyle fazla vergi kesilmiş oluyor" (TBMM-ÇK: 32). Nazilli Fabrikası'nda da kadın doğumu evde yaparsa ücreti 90 lira ödenirken, fabrika hastanesinde yapılırsa 50 lirasını masraf olarak kesiyorlarmış (TBMM-ÇK: 70). Adana ve Gaziantep'teki işçilerin durumunu yansıtan bir CHP raporuna göre de "Gebe kadınlara verilen, doğumdan evvel 6 haftalık mühlet kâfi ise de doğumdan sonraki 6 hafta bilhassa kreş olmıyan müesseselerde ekseriyetle çok fena bir durum yaratmaktadır." Raporda, bu durumun "önlenmesi" istenmektedir.[34]

[34] Adana ve Gaziantep'te işçilerin durumuna ilişkin rapor; [BCA-CHPK], No. 490.01/ 1440.11.1.

Somut veri ve gözlemlere dayalı değerlendirmelerimiz, dönem içerisinde kadın işçilere sağlanan kreş ve yuva olanaklarının, kamu kuruluşlarının bir bölümü ile sınırlı sayıda özel kuruluş dışarıda tutulacak olursa, son derecede yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

III. 1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Emeği

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar, birçok açıdan önemli değişimlere tekabül eder. Siyasal alanda çok partili yaşama geçişle başlayan değişmeler ile iktisadi alanda daha önceki devletçi iktisat politikalarından farklı olarak özel kesime öncelik ve ağırlık veren sanayileşme politikaları, çalışma ilişkileri alanında da bunlara koşut gelişmeler doğuracaktır. Sanayileşme çabaları işgücü açısından önemli değişimler yaratırken; ücretli çalışanların niceliği ile işgücü içerisindeki oranının artması, bu gelişmelerin en önemlilerinden biri olmuştur. Konunun bir başka boyutu ise işgücü içerisindeki kadınlara ilişkindir. Salt ücretli kadınlar açısından bakıldığında, 1950'yi önemli bir dönüm noktası olarak kabul etmek mümkündür. Çünkü İkinci Dünya Savaşı'nın kadın işgücü üzerindeki etkileri savaş sonrası dönemde tedrici biçimde azalmakta ve kadın işgücü bir anlamda normal mecrasına oturmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde, dönem içerisinde kadın işgücünün değişik boyutlarına ve çalışma koşullarına ilişkin değerlendirmeler yapacağız. Bu döneme ilişkin veriler, önceki dönemlere göre daha fazla ve daha sağlıklı olduğundan; gerek ücretlilere, gerekse de diğer statülerdeki kadınlara ilişkin değerlendirmelerimizi daha ayrıntılı biçimde yapma olanağına sahibiz.

A. Kadınların İşgücüne Katılma Oranları

Kadınların işgücüne katılma oranı yani çalışma çağındaki kadın nüfus içerisinde iktisaden faal olanların oranı, çok sayıda sosyoekonomik faktör tarafından etkilenmektedir ve evrensel olarak erkeklerinkinden düşüktür. Bu açıdan dönem itibariyle Türkiye'nin durumu da; gelişmiş olsun, azgelişmiş olsun diğer ülkelerle benzeşmektedir (Ekin, 1968: 80). 15 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus için bu oran 1955'te %72.01, 1960'ta %65.35, 1965'

te %56.62 iken; erkek nüfus için sırasıyla %95.34, %93.60 ve %91.83'tür. Rakamlardan, Türkiye'de işgücüne katılma oranlarının zaman içerisinde her iki cins itibariyle de düşüş gösterdiği, ancak kadınlar açısından bu düşüşün çok daha ciddi boyutlarda olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak kadınların iktisaden faal nüfus içerisinde zaten düşük olan oranları, daha da azalmaktadır.[35] Ancak, bu düşüşlere rağmen oranlar hem gelişmiş, hem de azgelişmiş ülkelerdekinden çok yüksek gözükmektedir (Ekin, 1968: 108-109). İhtiyatla yorumlanması gereken bu durum, Türkiye'de tarım kesiminin ağırlığı ve bu kesimde çalışan kadınların çokluğu yanında, ülkemizde iktisaden faal nüfusu saptamaya yönelik istatistiksel yöntemlerdeki tutarsızlıktan da ileri gelmektedir.

Bu istatistiksel tutarsızlıklar şimdilik bir tarafa bırakılırsa, Türkiye'de kadınların işgücüne katılma oranlarının düşmesi üzerinde etkide bulunan faktörlerin başında, tarım ve tarım dışı kesimlerde dönem içerisinde meydana gelen değişmeler gelmektedir. Kadınların işgücüne katılma oranı açısından kırsal ve kentsel kesim arasındaki ciddi farklılıklar, bunun göstergesidir. Tablo 3'te, kadınların işgücüne katılma oranları ile işgücü içerisindeki oranları değişik yıllar ve yerleşim birimlerinin nüfuslarına göre verilmektedir.

Tablo 3: Kadınların İşgücüne Katılma Oranları ile İşgücü İçerisindeki Oranları (1955-1965, 15+ yaş)

	Kadınların işgücüne katılma oranı			Kadınların işgücü içerisindeki oranı		
	1955	1960	1965	1955	1960	1965
Türkiye geneli	72.01	65.35	56.62	43.11	40.76	37.89
10 000 ve daha az nüfuslu yerler	87.74	85.66	77.29	49.43	48.72	46.54
10 000 ve daha fazla nüfuslu yerler	18.07	9.16	9.09	13.76	7.80	8.18

Kaynak: BİGM, 1961b: 47, Tablo 13; BİGM, 1961b: 181, Tablo 35; DİE, 1964a: 3, Tablo 1; DİE, 1964a: 311, Tablo 42; DİE, 1969: 39, Tablo 8; DİE, 1969: 363, Tablo 32'den hesaplanmıştır.

[35] Bu düşüş daha sonraki dönemlerde de devam etmektedir. Örneğin 1990 yılında kadın nüfus içerisinde iktisaden faal olanların oranı %42.79, iktisaden faal olan nüfus içerisinde kadınların oranı ise %34.99'dur. Bakınız, DİE, 1995: 22, Tablo: 10.

Tablodaki rakamlar, kentleşmeyle kadınların işgücüne katılma oranları arasında negatif bir korelasyon olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, Türkiye'yle birlikte azgelişmiş ülkelerin birçoğu için genellenebilecek bir durumdur ve bu ülkeler itibariyle "...şehirleşme, kadınların işgücü oranlarına, geniş ölçüde menfî yönde tesir etmektedir." (Ekin, 1968: 49). Kentleşme sosyoekonomik gelişmenin bir göstergesi olarak düşünülürse, ifade sosyoekonomik gelişme düzeyi yükseldikçe kadınların işgücüne katılma oranlarının düştüğü biçiminde de alınabilir. Kırsal kesimden kentlere kayma yani iç göçler, tarım kesiminde özellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların büyük bölümünü kentlerde işgücü dışına itmektedir. Kentsel kesimdeki iktisadi faaliyetlerde çalışmak için gerekli eğitim ve nitelikten yoksun olan bu kategorideki kadınlar, yaşamlarını ağırlıklı biçimde ev kadını olarak devam ettirmekte; işgücüne katılımları, kırsal kesime göre gayet düşük düzeylerde kalmaktadır. Bunun, kırsal kesimde neredeyse tümüyle işgücü içerisinde görünen kadınlar açısından, işgücüne katılma oranında büyük bir düşüş şeklinde tezahür etmesi kaçınılmazdır. Buna karşılık bu düşüş oranının, kentlerin büyüklüğüne göre farklılaştığı da gözlenmektedir. Kentleşmeyle, kadınların işgücüne katılma oranı ve işgücü içerisinde kadınların oranı arasında negatif bir korelasyon olmakla birlikte, büyük kentler açısından oranın hafif bir yükselme gösterdiği gözlenmektedir. Örneğin 1960 yılı itibariyle 10 000 ve daha fazla nüfuslu yerleşim birimlerinde kadınların işgücü içerisindeki oranı %7.80 iken, 100 000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde oran %8.80'e yükselmektedir (DİE, 1964a: 311, Tablo 43).

Ancak, tüm bu değerlendirmeler yapılırken, konuya ilişkin istatistiklerin hem kırsal, hem de kentsel kesimde kadın çalışmasına ilişkin durumu tam anlamıyla yansıtmadığını göz önünde bulundurmak icap eder. Bir defa, kırsal kesimde kadının ücretsiz aile işçiliğine ilişkin istatistikler abartılı sonuçlar vermektedir.[36] İkinci olarak, kentsel kesimde kadın çalışmasına ilişkin olarak yapılan araştırmalar, kırdan gelen kitlelerin oluşturduğu gecekondularda yaşayan kadınlar arasında bile işgücüne katılma oranının yukarıdaki rakamların yansıttığından daha fazla olduğunu, ancak bunun değişik nedenlerle ifade edilemediğini ortaya koymaktadır.[37]

---

36 Bu durum, az aşağıda, ücretsiz aile işçileriyle ilgili olarak değerlendirilecektir.

37 İbrahim Yasa'nın 1962 yılında Ankara'nın geniş ölçüde göç alan gecekondu bölgele-

B. Kadın İşgücünün Sektörel ve Mesleksel Dağılımı

Kadın işgücü evrensel olarak, katılma oranı yanında sektörel dağılım açısından da, erkek işgücünden farklı bir özellik gösterir. Kuşkusuz kadın işgücünün farklı faaliyet alanlarına dağılımı; aralarında eğitim, işgücünün niteliği ve mesleğin de bulunduğu birçok faktör tarafından etkilenmektedir. Tablo 4'te, Türkiye'de dönem içerisinde kadın işgücünün sektörel dağılımına ilişkin veriler yer almaktadır.

Kadın işgücünün dağılımında bazı faaliyet alanlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Kadın işgücünün toplam işgücüne oranını veren sütunlarda görüldüğü gibi, tarım tümüyle belirleyici bir ağırlığa sahiptir. İmalat sanayii ve hizmetler de, çalışan kadın oranının en yüksek olduğu faaliyet kollarıdır. Bunları ticaret ve bankacılık izlemektedir. Veriler, işgücü içerisinde her statüdeki çalışan kadınları içerdiği için, konunun sadece ücretli kadınlar açısından ayrıca değerlendirilmesinde yarar vardır. İmalat sanayii itibariyle ücretli kadınların yoğunlaştığı faaliyet alanları, Tablo 11'de verilecektir.

Kadın işgücü, meslek itibariyle de, gene evrensel olarak erkek işgücünden farklı bir dağılım göstermektedir. Bu dağılım, belirli meslekler aynı zamanda belirli faaliyet alanlarına tekabül ettiği için, bir anlamda işgücünün sektörel dağılımıyla da örtüşmektedir. Tablo 5'te, Türkiye'de kadın işgücünün mesleki dağılımına ilişkin veriler yer almaktadır.

---

rinde yaptığı araştırmaya göre, gecekondu topluluklarında kadınların %15-20'si bir işte çalışmaktadır. Bakınız, Yasa, 1966: 130. Konu bir başka boyutuyla ise kadının kentsel kesimde çalışma yaşamına katılmasına ilişkin değer yargılarını içermektedir. Yasa, anket yapılan aile reislerinin, eşlerinin çalışma durumlarını gizlemeye çalıştıklarını belirtmektedir. Tümertekin'in 1960'lı yılların başında İstanbul'un sanayi bölgelerinden Bomonti'de yaptığı araştırma ise Ankara'dan farklı olarak gecekondu kadınlarının hizmetçilik, gündelikçilik gibi işler yanında sanayi tesislerinde de çalıştıklarını, bu oranın ise hiç de düşük olmadığını ortaya koymaktadır. Bakınız, Tümertekin, 1967: 32.

Tablo 4: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Kadın İşgücünün İktisadi Faaliyet Kollarına Dağılımı (1955-1965)*

	1955			1960			1965		
	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı
Ziraat, ormancılık, avcılık ve balıkçılık	5 032 823	95.65	53.28	5 031 008	95.00	51.67	4 836 057	94.14	49.60
İstihraç sanayii	1 185	0.02	1.89	970	0.02	1.25	1 113	0.02	1.28
İmalat sanayii	119 871	2.28	16.50	143 889	2.72	15.59	77 419	1.51	8.06
İnşaat sanayii	1 804	0.03	0.90	2 102	0.04	0.72	1 804	0.04	0.51
Elektrik, gaz, su	415	0.008	2.6	379	0.007	2.45	444	0.009	1.69
Ticaret, banka, sigorta, gayrimenkul satışları	14 972	0.28	4.39	15 452	0.29	3.40	19 745	0.38	5.04
Nakliye, ambarlama ve muhaberat	4 456	0.08	2.35	5 139	0.10	1.93	5 907	0.11	2.06
Hizmetler	59 219	1.13	11.93	75 334	1.42	11.13	103 968	2.02	12.44
Bilinmeyen	26 964	0.51	–	21 489	0.41	–	90 574	1.76	–
Toplam	5 261 709	100.00	–	5 295 762	100.00	–	5 137 031	100.00	–

Kaynak: BİGM, 1961b: 358-359, Tablo 48; DİE 1964b: 81, Tablo 67; DİE, 1969: 501-505, Tablo 42'den hesaplanmıştır.

* 1950 Sayımı'nın işgücünün iktisadi faaliyet kolları arasındaki dağılımına ilişkin bilgileri, daha sonraki sayımlardan metodolojik farklılıklar içerdiği için tabloya dahil edilmemiştir.

Tablo 5: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Kadın İşgücünün Mesleki Dağılımı (1950-1965)*

	1950			1955			1960			1965		
	Sayı (5+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı
Teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler	21 569	0.38	18.59	29 184	0.55	17.47	39 212	0.75	17.98	62 074	1.21	20.00
Müteşebbisler, idareciler ve büro ile ilgili meslekler**	47 024	0.83	7.55	26 259	0.50	11.58	33 028	0.63	9.64	45 569	0.89	12.87
Satıcılar ve satışla ilgili meslekler	4 187	0.074	4.58	6 455	0.12	2.33	4 300	0.083	1.32	5 168	0.10	1.34
Tarımla ilgili meslekler	5 443 498	96.38	49.95	5061 993	95.82	51.65	4 941 738	94.98	49.79	4836 203	94.18	48.55
Nakliyat ve muhaberat ile ilgili meslekler	1 070	0.019	0.99	1 974	0.037	1.06	3 071	0.059	1.23	3 612	0.070	1.25
Maden ve taş çıkarma ile ilgili meslekler	472	0.0084	1.60	646	0.012	1.38	417	0.008	0.79	509	0.010	0.80
Sanatkârlar, imalât ve tamirat işçileri	132 580	2.35	14.50	113 908	2.16	14.26	134 937	2.59	13.51	142 726	2.78	11.55
Kalifiye olmayan işçiler	29 901	0.53	13.32	17 121	0.32	6.18	15 996	0.31	5.77	6 947	0.14	2.31

	1950			1955			1960			1965		
	Sayı (5+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı
Hizmetle ilgili meslekler	19 794	0.35	11.73	25 302	0.48	9.67	30 209	0.58	8.17	31 995	0.62	7.26
Meslek itibariyle tasnif edilemeyenler	3 264 941		63.54	2023 718		79.39	2 901 389		81.33	3937 959		80.36
Toplam	8 912 793		–	7306 560			810 297		–	9072 782	–	
Toplam - Meslek itibariyle tasnif edilemeyenler	5 647 852	100.00	–	5282 842	100.00		5202908	100.00	–	5134 823	100.00	

Kaynak: BİGM, 1961a: 259, Tablo 38; BİGM, 1961b: 147-157, Tablo 30; DİE, 1964a: 275-287, Tablo 36; DİE, 1969: 344-359, Tablo 31.

* Tablodaki meslek itibariyle tasnif edilemeyen kategorisi %95 dolaylarında ev kadınlarından oluşmaktadır ve "kadın toplamı içerisindeki oran"ın hesaplanmasında dikkate alınmamıştır. Bu hesaplamada, "Toplam (-) Meslek itibariyle tasnif edilemeyenler" büyüklüğü kullanılmıştır.

** 1950 sayımında, daha sonraki sayımlardan farklı olarak, "teşebbüs sahipleri, büro ile ilgili meslekler" ve "memurlar, idareciler ve katipler" kategorisi ayrı gösterildiğinden, ikisinin toplamı alınmıştır.

Tablodaki veriler, kadın işgücünün belirli meslek gruplarında yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Şu meslek grupları, kadın işgücünün en çok bulunduğu kategorilerdir: Tarımla ilgili meslekler, teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bununla ilgili meslekler, sanatkârlar, imalât ve tamirat işçileri, müteşebbisler, idareciler ve büro ile ilgili meslekler, hizmetle ilgili meslekler. Buna karşılık bazı meslek gruplarında kadınlar yok gibidir. Nakliyat ve muhaberat ile ilgili meslekler, maden ve taş çıkarma ile ilgili meslekler, satıcılar ve satışla ilgili meslekler bunlar arasındadır.[38] Bu dağılım, yukarıda belirttiğimiz evrensel eğilimlerle de uyuşum içerisindedir. Kadın işgücünün dağılımı, her ana grubun içerisinde yer almakta olan meslekler itibariyle daha ayrıntılı olarak değerlendirilirse, bazı mesleklerin neredeyse bir kadın mesleği olarak belirginleştiği görülmektedir. Bu dağılım, kadınların eğitimi, işgüçlerinin niteliği gibi faktörler yanında; bazı mesleklerin tarihsel ve kültürel olarak kadın mesleği olarak algılanmasından ve kadınların buralara yönelmesinden de kaynaklanmaktadır.[39]

C. Kadın İşgücünün Statü Dağılımı ve Ücretliler

Kadın işgücü, statü ya da meslekteki mevkii itibariyle de erkek işgücünden çok farklı bir dağılım göstermektedir. Tablo 6'da, Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, işgücünün statü dağılımında cinsiyet itibariyle gözlenen gelişmeler verilmektedir.

Kadın işgücü açısından dört statüden üçü; yani işverenlik, kendi hesabına çalışma ve ücretlilik minimum düzeydedir ve 1955 yılı itibariyle kadın işgücünün %91.43'ü ücretsiz aile işçilerinden oluşmaktadır. İnceleme dönemimiz içerisinde yıllar itibariyle bu statü dağılımında ciddi değişiklikler de ortaya çıkmamakta; ücretsiz aile işçilerinin payı gene %90'lar civarında seyrederken, diğer kategorilerde küçük artış ve azalışlar görülmektedir. Kadınlar açısından Genel Nüfus Sayımlarına yansıyan ve ücretsiz aile işçiliğinin başat olduğu bu tablo, kuşkusuz kadının di-

---

38 Bu noktaya ilişkin değerlendirmeler için bakınız, Kazgan, 1979: 184.

39 Türkiye'ye ilişkin olarak burada ele alamayacağımız ciddi bir farklılık; akademisyenlik, avukatlık, doktorluk gibi uzun ve nitelikli bir eğitim gerektiren *uzmanlık* mesleklerindeki kadınların azımsanamayacak ölçüde çok olmasıdır. Konuya ilişkin değerlendirmeler için bakınız, Öncü, 1979.

Tablo 6: İşgücünün Cinsiyete Göre Statü Dağılımı (1955-1965)

	1955		1960		1965	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Ücretli						
Erkek	1 423 544	22.33	2 177 263	30.21	2 733 717	32.78
Kadın	200 759	3.83	259 872	4.91	304 251	5.92
İşveren						
Erkek	38 134	0.60	150 539	2.09	129 905	1.56
Kadın	1 386	0.03	5 569	0.11	2 914	0.006
Kendi hesabına						
Erkek	3 041 664	47.71	3 317 683	46.04	3 739 477	44.83
Kadın	247 383	4.71	365 679	6.91	146 438	2.85
Ücretsiz aile işçisi						
Erkek	1 871 342	29.36	1 561 022	21.66	1 737 448	20.83
Kadın	4 797 440	91.43	4 659 703	88.07	4 681 386	91.17

Kaynak: BİGM, 1961b: 181, Tablo 35; DİE, 1964a: 311, Tablo 42; DİE, 1969: 363, Tablo 32; DİE, 1995: 32, Tablo 16.

ğer kesimlerde çalışması çok daha sınırlı olduğu için, tarım kesimindeki statü dağılımı tarafından belirlenmektedir. "'Aile işinde ücretsiz olarak çalışanlar' kırsal yerleşmelerin en dikkate değer özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok hallerde ataerkil geniş aile özelliği gösteren 'aile' ve aileye bağlı işletme organizasyonu, kırsal yerleşmelerde kadınların büyük çoğunluğunun içinde yer aldığı 'aile işi' görünüşündedir. Kırsal yerleşme ile eşanlamlı olan tarımsal çalışmalar, 'kadın'ın geniş ölçüde katıldığı bir üretim alanı olmaktadır." (Tütengil, 1975: 64). Ücretsiz aile işçilerinin farklı büyüklükteki yerleşim birimleri itibariyle değerlendirilmesi bunu açıkça ortaya koymaktadır. Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre kadın işgücü içerisinde ücretsiz aile işçilerinin oranı nüfusu 10 000'den az olan yerleşim birimlerinde 1955, 1960 ve 1965 yılları için sırasıyla %93.52, %90.91 ve %95.22'dir. Buna karşılık nüfusu 10 000'den fazla olan yerleşim birimlerinde oranlar sırasıyla %52.17, %12.53 ve %11.21 olmaktadır.[40]

[40] BİGM, 1961b: 181; DİE, 1964a: 311; DİE, 1969: 363'ten hesaplanmıştır. 1963 yılında gerçekleştirilen Tarım Sayımı'nın kadının statüsüne ilişkin verileri de benzeri sonuçlar vermektedir. Buna göre, tarım kesiminde işveren olarak çalışan kadınların oranı

Ancak, Türkiye'de kadın işgücünün statü dağılımına ilişkin olarak iki noktanın kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesi icap eder. Bunlardan biri ücretsiz aile işçilerine, diğeri ise ücretlilere ilişkindir. Aslında, Türkiye örneğinde bu iki nokta iç içe geçmiş gibidir. Kanımızca, yukarıdaki tablodaki veriler Türkiye'de ücretsiz aile işçisi kadınların sayısını ve oranını olduğundan çok, buna karşılık ücretli kadınların sayısını ve oranını ise olduğundan az göstermektedir. Her iki statüdeki kadınların durumunu, sırasıyla değerlendirmeye çalışalım:

Türkiye'de resmi istatistiklere dayalı veriler, ücretsiz aile işçiliği konusuna eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.[41] Çünkü, Türkiye'de kadınlar açısından ücretsiz aile işçiliğinin boyutlarının bu kadar fazla olması; gerçekleri yansıtmaktan çok, Genel Nüfus Sayımları'nın metodolojisinden kaynaklanmaktadır. Buna göre, bazı sayım yıllarında tarımsal bölgelerde yaşayan kadınların büyük bölümünün mübalağalı bir şekilde *ücretsiz aile işçiliği* içerisine yerleştirilmesi söz konusu olmuştur.[42] Bu durum, bu statüdeki kadınların oranı yanında, kadınların kırsal kesimde işgücüne katılma oranlarını da yüksek göstermiş, bunun olası sonuçlarından biri ise kentsel kesime göçler sonucunda kadınların işgücüne katılma oranlarında gene mübalağalı bir düşme gözlenmesi olmuştur.

İkinci olarak ücretsiz aile işçiliğini, aslında içermemesi gerektiği halde metodolojik hatalardan dolayı kapsamakta olduğu ücretli kadınlar açısından değerlendirmeliyiz. Kanımızca, Türkiye'de aslında ücretli olduğu halde sayımlarda ve istatistiklerde ücretsiz aile işçisi olarak görünen önemli bir kitle mevcuttur. Bu kitleyi belirginleştirebilmek için, tarım kaynaklı kadın işgücü içinde tarımsal işlerde çalışanlarla, kırsal kesimde olmakla birlik-

---

%1.88, ücretlilerin oranı %4.25, ücretsiz aile işçilerinin oranı %86.57 ve kendi hesabına çalışanların oranı %5.42'dir. Oranlar, DİE,1965a: 71'deki verilerden hesaplanmıştır. Genel Nüfus Sayımları ile Tarım Sayımı arasındaki yöntem ve uygulama farklılıklarından dolayı sonuçlar birbirleriyle mutlak ve oransal olarak tam anlamıyla örtüşmemektedir. Tarım Sayımı'ndaki kadın işgücü miktarının düşük olması, kadınların tümünün otomatik bir biçimde ücretsiz aile işçisi kategorisine yerleştirilmemelerinden kaynaklanmaktadır.

Ücretsiz aile işçiliği kavramına ilişkin geniş değerlendirmeler ve eleştiriler için bakınız, Ekin, 1968: 15.

Konuya ilişkin değerlendirmeler için bakınız, Ekin, 1968: 108; Türkay, 1968: 81-82; Cillov, 1972: 99, 102. Ekin, bu koşullarda ücretsiz aile işçisi kategorisindeki kadınların "işgücüne kısmen suni olarak ithal edilmiş" olduklarından söz etmektedir. Bakınız, Ekin, 1968: 81.

le tarım dışı işlerde çalışanları ayırt etmek gerekir. Önce, kırsal kesimde ama tarım dışı faaliyetlerde ücretli olarak çalışan ya da ücretlilik benzeri çalışma koşulları içerisinde olan kadınların durumlarını değerlendirelim. 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre bu faaliyetlerde 1 076'sı işveren, 32 099'u ücretli, 16 451'i ücretsiz aile işçisi ve 3 288'i kendi hesabına olmak üzere toplam 52 914 kadın çalışıyor görünmektedir.[43] Bu da kırsal kesimde tarım dışı faaliyetlerde çalışanların %6.6'sını oluşturmaktadır. Oysa, Türkiye'de kırsal kesimde ve tarım dışı faaliyetlerde çalışan kadınların sayısının çok daha fazla olması gerekir. Bu faaliyetlerde çalışan geniş bir kadın nüfusun Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri var olduğu bilinmektedir. Bu nüfusun geleneksel çalışma alanlarından biri, küçük atölyeler biçiminde organize edilen dokumacılık alanı ve özellikle de halı dokumacılığıdır. Bir diğer geleneksel alan ise evde çalışmadır. *Evde çalışma*, aslında Batı Avrupa ülkelerinin sanayileşme deneyiminde *eve iş verme* biçiminde yaygın olarak gözlenen bir uygulamadır. Bu uygulamada, çalışanlar hammaddeyi tüccardan alıp, işlenmiş mal olarak geri vermek üzere kendi evlerinde ve kendi mülkiyetlerinde olan ya da kiraladıkları araç-gereçlerle işliyorlardı. Buna karşılık, Türkiye'de özellikle halı imalatında, kullandıkları aletleri ve hammaddeleri imalatçılardan sağlayan, ürettikleri ürünler üzerinde bir mülkiyet hakkına sahip olmaksızın parça başına ücret karşılığı olarak kendi evlerinde halı dokuyan bir kesim bulunmaktadır. Bu kesim, neredeyse tümüyle kadın ve kızlardan oluşmaktadır ve süreç Avrupa'daki *eve iş verme* sisteminden, kullanılan sermayenin işverene ait olmasıyla ayrılmaktadır. Türkiye'de *kapitalist ev sanayii* olarak nitelendirilebilecek bu sistem içerisinde ücretli ya da ücretli benzeri olarak çok sayıda kadın istihdam edilmektedir (Ayata, 1987: 33). Ayata'nın belirlemelerine göre Türkiye'de el halısı üretiminde 1955 yılında 40 433, 1958 yılında ise 57 515 tezgâh bulunmaktadır (Ayata, 1987: 40, Tablo 1). Her tezgâhta aşağı yukarı 3 kadının istihdam edildiği ve bunların büyük bölümünün ücretlilik statüsünde olduğu söylenebilir (Ayata, 1987, s. 43). Bu rakamların doğru kabul edilmesi durumunda, 1950'li yılların sonunda gerçekte ücretlilik ya da buna yakın bir biçimde çalışan 175 000 dolaylarında kadının var ol-

---

43 DİE, 1965a: 70-71.

duğu söylenebilir. Halıcılık dışındaki faaliyetler de dahil edilirse, rakamın daha da artması beklenir. Ancak, halıcılık dışındaki evde yapılan dokuma işleri farklı bir karakter göstermekteydi ve burada ücretli işgücü çok düşük orandaydı. Türkiye'de 1945 yılı itibariyle piyasa için çalışan ve pamuk ipliği dokuyan 50 000 kadar el dokuma tezgâhı bulunmaktaydı. Esas olarak aile işi olan ve yaklaşık 100 000 kişinin çalıştığı bu tezgâhlarda, kadınlar da dahil olmak üzere tüm aile fertleri çalışmaktaydı. Ancak, buralarda ücretlilik, ancak ailenin tezgâh sayısının birden fazla olması durumunda söz konusuydu ve bunun da belirleyici bir durum olmadığı söylenebilir (Çalışma Bakanlığı, 1946a: 64-65).

1950'li yıllarda tarımda yaşanan yapısal değişiklikler içerisinde, işgücünün yeni iş bulma olanaklarından biri de kırsal kesimdeki tarım dışı bu faaliyetler olmaktadır. Tarımdaki gelişmelerin hızlandırdığı ek gelir ihtiyacını, kente göçmeden, kırda tarım dışı faaliyetlerde çalışarak sağlamaya çalışan aile fertleri, özellikle kadınlar ve kız çocukları, bu tezgâhlarda çalışarak aile bütçesine katkıda bulunmaktadırlar. Vermiş olduğumuz 175 000 rakamı ise 1963 Tarım Sayımı'na göre tarım dışı faaliyetlerde çalışıyor görünen toplam kadın sayısının yaklaşık 3.5 katına ulaşmaktadır. Her ne kadar bunlar içerisinde bir bölümünün kentsel kesimde yaşadığı düşünülebilirse de, büyük ağırlık kırsal kesimde yaşamaktadır. Oysa, aynı sayımda kadınların meslek dağılımları verilirken, dokumacılık alanında çalışan ve sadece ücretlilerden oluşmayan kadınların toplam sayısı 25 168'dir (DİE (1965a): 74). Türkiye'de kırsal kesimde ve tarım dışı faaliyetlerde çalışan bu kadınların büyük bölümünün, metodolojik hatalardan dolayı, tarımsal faaliyetler ve ücretsiz aile işçisi kategorisi içerisine alınmış olmaları büyük bir olasılıktır.

Ayrıca, bu noktada kırsal kesimde çalışan ücretli kadınların toplamına ilişkin değerlendirmeler yapmak da icap eder. 1963 Tarım Sayımı'na göre kırsal kesimde tarım işlerinde ücretli olarak çalışan kadınların sayısı 60 085, tarım dışı faaliyetlerde ücretli olarak çalışan kadınların sayısı ise 32 099'dur. Kırsal kesimdeki toplam kadın işçi sayısı 92 184 olmaktadır (DİE, 1965a: 70). Tablo 7'de ise Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre tarımsal işlerde çalışan ücretlilerin cinsiyet ayrımı verilmektedir. Bu sayımla 1963 Tarım Sayımı arasında metot farklılıkları bulunmakla birlikte, sonuçların birbirine yakın olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Tarım Kesimindeki Ücretlilerin Cinsiyete Göre Dağılımı (1955-1965)

	Toplam işçi sayısı	Erkek işçi sayısı	Erkek işçi oranı	Kadın işçi sayısı	Kadın işçi oranı
1955	244 235	182 839	74.86	61 396	25.14
1960	676 791	582 479	86.06	94 312	13.94
1965	376 866	293 236	77.81	83 630	22.19

Kaynak: DİE, 1961b: 317, Tablo 45; DİE, 1964a: 442-443, Tablo 52; DİE, 1969: 463, Tablo 39.

İki sayımın kadın işçilere ilişkin verileri birbiriyle tutarlı görünmektedir. Bu konuda yapılan bazı değerlendirme ve çalışmalar da bu rakamlar üzerine kurgulanmıştır. Örneğin Kazgan "Tarımda çalışan kadınların ancak %1'i ücretli işçidir" değerlendirmesinde bulunmaktadır (Kazgan, 1979: 164). Ancak, burada sayımlar ve bunlara dayanan değerlendirmeler ile Türkiye gerçekleri arasında bir tutarsızlık gözlenmektedir. Türkiye'de tarım kesiminde mevsimlik işlerin büyük bölümüne ailelerin kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere tüm fertleriyle katıldıkları bilinmektedir. Çalışma Bakanlığı, 1940 öncesinde yapılan anketlere dayanarak, 1940'lı yıllarda Türkiye'de tarım kesiminde çalışanlardan %19 kadarının ücretli olduğunu ve bunlardan %60'ının erkek, %26'sının kadın ve geri kalanının da çocuklardan oluştuğunu tahmin etmekteydi.[44] Üstelik %26 oranının sürekli kadın işçilere ait olabileceği, geçici tarım işçileri arasındaki kadın oranının bunu aştığı da ifade edilmektedir (Aksoy, 1969: 66). Eğer bu oranlar, tarım kesimindeki işçi sayılarına uygulanırsa ve bu uygulama tarım işçilerinin sayılarını daha iyi veren tarım sayımları itibariyle yapılırsa, kadın işçilerin sayısı daha yüksek çıkacaktır. Örneğin 1950 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, geçici tarım işçilerinin sayısı 741 400'dür (Kanbolat, 1963: 59). Bu durumda %26 oranı üzerinden yapılan bir hesaplamayla kadın işçilerin sayısının 200 000'e yaklaşması beklenir. Gerçekten de, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1953 yılında tarımsal faaliyetlerde işe yerleştirdiği 100 291 kişiden 56 193'ü, 1954 yılında ise 204 813 kişiden 103 777'si kadındır. Oranlar ise aynı yıllar için sırasıyla

[44] Çalışma, Yıl: 2, Sayı: 24, Kasım-Aralık 1947: 47; Aksoy, 1969: 66.

%56.03 ve %50.67 olmaktadır (Başvekâlet Umumi Murakabe Heyeti, 1955: 8). Kurumun 1958 yılında Çukurova Bölgesi'nde tarımsal işlere yerleştirdiği 120 619 işçinin 48 157'si kadın olup, oran %39.92'ye ulaşmaktadır (İİBK, 1959: 73). Buna elciler aracılığıyla işe yerleştirilen kadınların sayısı da eklendiğinde, sadece Çukurova Bölgesi'nde ve mevsimlik işçi olarak çalışan kadınların sayısının, Genel Nüfus Sayımı ve Tarım Sayımı rakamlarını aştığı görülür. Buna diğer bölgelerde çalışan kadınlar eklendiğinde, rakam daha da büyüyecektir. Örneğin Kurumun 1962 Ege Bölgesi anketlerine göre köy dışında tarım kesiminde çalışanlar arasında kadınların oranı %27.11'dir (İİBK, 1962, Tablo 20).

Görülmektedir ki, Türkiye'de istatistikler, özellikle de sayım niteliğindeki çalışmalar, kadın işgücünün statüsü konusunda kuşkuyla karşılanması gereken sonuçlar vermektedir. Kanımızca, bu çalışmalar ücretsiz aile işçilerinin oranını olduğundan daha yüksek, buna karşılık ücretlilerin oranını olduğundan daha düşük göstermektedir. Bu nedenle verilerin ihtiyatla yorumlanması icap eder. Ancak, burada söz konusu olan kadın işçilerin büyük ölçüde geçici işçi olduğu gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Ç. İş Kanunu Kapsamına Giren Kadın İşçiler

Dönem içerisindeki sanayileşme çabaları, bağımlı çalışanların sayısında sürekli ve ciddi artışlar yaratmış, İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı da yükselmiştir. Ancak ücretli çalışanlarla İş Kanunu kapsamına girenler arasında gene de büyük bir açıklık bulunmaktadır. Bu İş Kanunu'nun kapsama ilişkin sınırlılıklarından ve uygulamaya değgin bazı sorunlardan kaynaklanmaktadır. Kanun "sadece bedenen veyahut bedenen ve fikren çalışan kimse"lerle "günde en az on işçi çalıştırmayı icabettiren" işyerleri ve buralarda çalışanları kapsıyordu. Bu nitelemeye girmeyen işçilerle, başta tarım kesimi olmak üzere bazı faaliyet alanlarında çalışanlar kapsam dışı bırakılıyordu.[45]

İş Kanunu kapsamına giren işçi sayılarına ilişkin bilgiler özellikle önemlidir, çünkü Türkiye ölçeğinde bağımlı çalışanların nicelikleri dışında, bunlardan ne kadarının Kanun'un koruma şemsiyesi altına alınmış olduğu ancak bu bilgiler aracılığıyla an-

[45] İş Kanunu'nun kapsamına ilişkin sınırlılıklar için bakınız, Makal, 1999: 392-396.

laşılabilir. İş Kanunu kapsamındaki ücretliler, özellikle bireysel çalışma ilişkileri açısından belirli bir koruma altına alınmanın yanı sıra, etkileri sınırlı da olsa yasanın iş ihtilaflarına ilişkin düzenlemesinden yararlanma olanağına sahiptirler. İşçi Sigortaları Kurumu çerçevesinde gerçekleştirilen sosyal güvenlik uygulamalarında da İş Kanunu ile bağlantı kurulduğu için, bu yasa kapsamına girmek, aynı zamanda sosyal güvenlik kapsamına girmek anlamını taşımaktadır. Bu nedenle aşağıdaki veriler, nicel artış yanında bu faktörler itibariyle de değerlendirilmelidir. Tablo 8' de, kadın işçilerin durumundaki gelişmeyi daha iyi değerlendirebilmek amacıyla, İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısındaki gelişmeyi, toplam işçi sayısı ölçütü yanında cinsiyete dayalı olarak da veriyoruz.

İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısının, 1958 yılı dışarıda bırakılacak olursa sürekli olarak yükseldiği görülmektedir. Ancak, bu artış cinslere eşit yansımamaktadır. İndeks rakamları, zaman içerisindeki gelişimin kadınlar ve çocuklar açısından farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre 1947-1963 döneminde, dönem başı ile sonu arasında çocuk işçilerin sayısı %18 oranında artarken, kadınlar için artış oranı %96'dır. Buna karşılık erkekler için artış oranı %291'e ulaşmaktadır. İş Kanunu kapsamına giren tüm işçiler açısından artış oranının %273 olduğu düşünülecek olursa, artış oranlarındaki farklılık, toplam içerisindeki ağırlıkları da ciddi ölçüde değişime uğratacaktır.[46] Tablo 9'da, İş Kanunu kapsamına giren işçiler içerisinde kadın ve çocukların oranı verilmektedir. "Çocuk işçiler", kız ve erkeklerden oluştuğu; buna karşılık cinsiyet dağılımları bilinmediği için, tablodaki verilere ve değerlendirmelerimize dahil edilmektedir.

1950'li yılların başına kadar hem kadın, hem de çocuk işçilerin oranının göreli olarak yüksek olması, ancak daha önceki dönemde, özellikle de İkinci Dünya Savaşı döneminde yaşanan gelişmelerin bir uzantısı olarak anlamlandırılabilir. Bu konudaki gelişmeleri, çalışmamızın daha önceki bölümlerinde değerlendirmiştik. 1950'lerin başından itibaren İş Kanunu kapsamında çalışan kadın sayısında mutlak anlamda bir azalma olmamasına karşın, oranlarda gözlenen düşme, işgücü talebinin neredeyse tümüyle erkekler tarafından karşılanıyor olmasından kaynaklanmakta-

[46] Hesaplamalarımıza teşmil kararnamelerine tabi işçiler de dahil edilmiştir.

Tablo 8: 1947-1965 Döneminde İş Kanunu Kapsamına Giren İşçi Sayısındaki Gelişmeler

Yıllar	İşyeri sayısı	Erkek işçi sayısı	İndeks 1947=100	Kadın işçi sayısı	İndeks 1947=100	Çocuk işçi sayısı*	İndeks 1947=100	Toplam	Teşmil kararnamelerine tabi işçi sayısı	Toplam işçi sayısı	İndeks 1947=100
1947	6 156	217 451	100	50 851	100	20 845	100	289 147	–	289 147	100.00
1948	6 760	244 342	112	60 703	119	24 418	117	329 463	–	329 463	113.94
1949	7 548	256 978	118	62 533	123	25 403	122	344 514	–	344 514	119.15
1950	9 127	282 750	130	65 123	128	26 088	125	373 961	–	373 961	129.33
1951	10 174	329 998	152	70 592	139	26 774	128	427 364	–	427 364	147.80
1952	11 403	366 156	168	72 432	142	27 545	132	466 133	22 372	488 505	168.95
1953	13 351	434 237	200	67 956	134	30 246	145	532 439	24 096	556 535	192.47
1954	14 930	462 867	213	70 425	138	28 028	134	561 320	21 972	583 292	201.73
1955	16 030	476 392	219	76 169	150	30 575	147	583 134	21 161	604 295	208.99
1956	16 237	510 958	235	87 336	172	20 769	100	619 053	26 268	645 321	223.18
1957	16 869	544 019	250	86 624	170	20 452	98	651 095	29 917	681 012	235.52
1958	20 902	530 266	244	90 541	178	21 488	103	642 295	29 409	671 704	232.30
1959	20 844	608 534	280	93 827	185	21 963	105	724 324	30 551	754 875	261.07
1960	22 870	653 801	301	89 400	176	22 565	108	765 766	59 115	824 881	285.28
1961	24 019	675 503	311	95 425	188	21 272	102	792 200	76 754	868 954	300.52
1962	26 575	692 902	319	92 061	181	21 081	101	811 044	92 773	903 817	312.58
1963	27 247	740 242	340	95 867	189	21 293	102	857 402	118 168	975 570	337.40
1964	29 523	778 162	358	100 858	198	21 811	105	900 831	135 633	1 036 464	358.46
1965	30 492	810 862	373	105 268	207	22 139	106	938 269	144 238	1 082 507	374.38

Kaynak: Çalışma Bakanlığı, 1978: 146-147'deki tablodan düzenlenmiştir.

* 18 yaşından küçük kız ve erkek işçileri kapsamaktadır.

Tablo 9: 1947-1965 Döneminde İş Kanunu Kapsamına Giren İşçiler İçerisinde Kadın ve Çocukların Oranı (%)

	Toplam İş Kanunu kapsamına girenler içinde (Teşmil dahil)		İş Kanunu kapsamına girenler içinde		Teşmil kararnamelerine tabi işçiler içinde	
Yıllar	Kadın işçilerin oranı	Çocuk işçilerin oranı	Kadın işçilerin oranı	Çocuk işçilerin oranı	Kadın işçilerin oranı	Çocuk işçilerin oranı
1947	17.58	7.21	17.58	7.21		
1948	18.42	7.41	18.42	7.41		
1949	18.15	7.37	18.15	7.37		
1950	17.41	6.98	17.41	6.98		
1951	16.52	6.26	16.52	6.26		
1952	15.16	6.30	15.54	5.91	7.21	14.38
1953	12.63	5.96	12.76	5.68	9.66	12.08
1954	12.47	5.03	12.55	4.99	10.65	5.91
1955	13.00	5.28	13.06	5.24	11.38	6.18
1956	13.95	3.49	14.11	3.35	10.11	6.76
1957	12.88	3.32	13.30	3.14	3.58	7.26
1958	13.79	3.52	14.10	3.35	7.20	7.35
1959	12.73	3.20	12.95	3.03	7.37	7.26
1960	11.23	3.03	11.67	2.95	5.51	4.16
1961	11.38	2.78	12.05	2.69	4.47	3.78
1962	10.59	2.66	11.35	2.60	3.92	3.18
1963	10.24	2.52	11.18	2.48	3.38	2.77
1964	10.17	2.42	11.20	2.42	3.38	2.40
1965	10.15	2.35	11.22	2.36	3.21	2.29

Kaynak: Çalışma Bakanlığı, 1978: 146'daki tablodan hesaplanmıştır.

dır. Zaten savaşı takip eden yıllardan sonra, kadınların oranının büyük ölçüde sabitleştiği ve zaman içerisinde de küçük ölçülerde düştüğü görülmektedir. Çocuk işgücünde ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında radikal bir düşüş yaşanmaktadır. Kadın işçilere ilişkin gelişimin önemli bir nedeni de şudur: Sanayileşme sürecinde teknolojik gelişme ve sermaye yoğunluğunun artması, makinenin emeği ikame etmesi, kadın işçi istihdamını erkek işçi istihdamına göre daha çok ve olumsuz yönde etkileme potansiyeli taşımaktadır. Çünkü kadın işgücünün eğitimi ve niteliği, erkek işgücüne göre daha düşük düzeydedir. Türkiye'de de İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişim, dinamik sektörlerde kadın istihdamını daraltmış, kadınlar daha çok niteliksiz işgücü gerektiren ve gelişme hızı düşük olan dokuma gibi emek yoğun faali-

yet kollarında toplanmışlardır (Kazgan, 1979: 174). Bu süreç içerisinde erkek işgücünün giderek kadın işgücüne göre daha çok talep edilmesi, iki cinsin İş Kanunu kapsamındaki işçiler içerisindeki ağırlıkları üzerinde de etkili olmuştur.

Bu gelişmeyle ilgili olarak kadın işçilerin iktisadi faaliyet kollarına dağılımı üzerinde de durulmalıdır. Veriler, kadınların belirli faaliyet alanlarında yoğunlaşmış olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz bu dağılım, kadın işgücünün daha önce değerlendirdiğimiz mesleksel yapısı ile de uyuşum içerisindedir. Aşağıda değerlendirilecek olan 1957 Ücret Anketi sonuçlarına göre, toplam 64 327 kadın işçiden 31 960'ı tütün, 23 563'ü ise mensucat sanayilerinde çalışmaktadır. İki sanayide çalışan kadın işçi sayısı 55 523 olup, toplam kadın işçilerin %86'sına ulaşmaktadır. 4 049 kadın işçi çalıştıran gıda sanayii ilave edilirse, üç sanayi kolunda çalışan kadınların oranı %92.61'i bulmaktadır.[47] Bunlar, geleneksel olarak kadın emeğinin yoğun bir biçimde kullanıldığı faaliyet alanlarıdır ve yüksek teknik bilgi ve beceri gerektirmemektedir. Genel çizgileriyle formel ve enformel eğitim düzeyleri, dolayısıyla işgüçlerinin niteliği düşük olan kadınların buralarda istihdam edilmesi olağandır. 1961 yılında İstanbul'un sanayi bölgelerinde yapılan bir alan araştırması, sanayi kollarını çalıştırdıkları işçilerin vasıfları itibariyle değerlendirirken; mensucat, gıda ve tütün işkollarını yarı-vasıflı işçilerin en yoğun olduğu faaliyet alanları arasında ele almaktadır.[48] Az aşağıda, ücretler bahsinde değerlendireceğimiz gibi, bunun sonuçlarından biri de ücret düzeylerinin düşüklüğü olacaktır.

Kadın işçilere ilişkin olarak dikkati çeken bir başka nokta, çalıştıkları işletmelerin ölçekleridir. Gene 1957 Ücret Anketi sonuçlarına göre, 56 697 kadın, 100 ve daha çok işçi çalıştıran sınai kuruluşlarda istihdam edilmektedir. Bunun toplam kadın işçilere oranı %88'i aşmaktadır (BİUM, 1960: 36). Aslında kadınların iktisadi faaliyet kollarına dağılımları ile işletme büyüklüklerine ilişkin bu olguları birlikte değerlendirmek icap eder. Geleneksel olarak kadınların yoğun bir biçimde çalıştığı tütün ve

47 Bakınız, Tablo 11.

48 Bakınız, Zaim, 1971: 284, 126. Cetvel. Zaim tütün işkolundaki kadınların ustabaşı ve usta olmadıkları halde el melekesi itibariyle vasıflı kabul edildiklerini, oysa bilimsel açıdan bu kadın işçilerin yarı-vasıflı olarak kabul edilmelerinin daha uygun olacağını belirtmektedir. Bakınız, s. 269.

mensucat sanayilerinde kuruluşlar daha büyük ölçeklidir ve kadınların bu sanayilerde çalışıyor olmaları, aynı zamanda büyük ölçekli kuruluşlarda çalışıyor olmaları anlamına gelmektedir.[49] Kadınların daha çok büyük ölçekli kuruluşlarda istihdam ediliyor olmaları ile İş Kanunu kapsamına giren işçiler içerisindeki oranlarının zaman içerisinde giderek düşüyor olması da bağlantılandırılabilir mi? 1952 ve daha sonraki yıllarda çıkarılan teşmil kararnameleriyle İş Kanunu'nun kapsamı genişletilmiş, 50 000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde 4 ila 9 işçi çalıştıran işyerleri de kapsama alınmıştı. Tablo 9'daki oranlar, teşmil kararnameleriyle İş Kanunu kapsamına alınan işyerlerinde kadınların oranının çok daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, İş Kanunu kapsamındaki işçiler içerisinde kadınların oranını da düşürecektir. Ancak, bu etkinin büyük olmadığı, 1950'den 1960'a kadar kadınların oranı 7 puan dolaylarında düşerken, bunun sadece 1 puanının -o da 1960'lı yılların başında olmak üzere- teşmil uygulamasından kaynaklandığı görülmektedir. Etkinin düşük kalmasının nedeni, teşmil uygulamasından yararlanan işçilerin İş Kanunu kapsamındakilerin çok küçük bir bölümünü oluşturmasıdır.

D. Kadın İşçilerin Ücretlerine İlişkin Gelişmeler

1. Türkiye Genelinde Kadın İşçilerin Ücretlerine İlişkin Gelişmeler

Türkiye'de 1950'li yıllarda kadın işçilerin ücretlerine ilişkin değerlendirmeler, istatistiksel kaynakların zenginliğinden dolayı önceki dönemlere göre daha kapsamlı bir biçimde yapılabilmektedir. İşçi Sigortaları Kurumu'nun İş ve Faaliyet İstatistikleri'nde, çok ayrıntılı olmamakla birlikte, 1955 ve sonrası yıllara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Tablo 10'da, 1955-1963 döneminde Kurum'a tabi işçilere ait ücret verileri yer almaktadır.[50]

---

49 Zaim'in 1961 yılında İstanbul sanayiinde yapmış olduğu araştırma da bu saptamayı doğrulamaktadır. Buna göre, kadın işçilerin oranı küçük sanayide %12.7 iken büyük sanayide %24.4 idi. Bakınız, Zaim, 1971: 284, 289.

50 "Çocuk işçiler", kız ve erkeklerden oluştuğu; buna karşılık cinsiyet dağılımları bilinmediği için, 10 ve 11 numaralı tablolardaki verilere ve değerlendirmelerimize dahil edilmektedir.

Tablo 10: İşçi Sigortaları Kurumu Verilerine Göre Cinsler ve Çocuklar Arası Ücret Farklılıkları (Ortalama Günlük Kazanç, TL, 1955-1963)

Yıllar	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti	Çocuk	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak çocuk işçi ücreti	Toplam	Ankara geçinme indeksi	Erkek gerçek ücret indeksi	Kadın gerçek ücret indeksi
1955	7.64	4.99	65.31	4.27	55.89	7.16	100	100	100
1956	8.73	5.72	65.52	5.06	57.96	8.22	111	103	103
1957	9.67	6.55	67.74	5.60	57.91	9.19	125	101	105
1958	11.40	7.57	66.40	6.62	58.07	10.86	143	104	106
1959	13.82	9.31	67.37	7.98	57.74	13.25	175	103	107
1960	15.06	10.23	67.93	8.72	57.90	14.44	188	105	109
1961	16.28	11.10	68.18	9.28	57.00	15.59	190	112	117
1962	17.04	12.52	73.47	9.35	54.87	16.48	198	113	127
1963	18.51	13.40	72.39	10.13	54.73	17.91	211	115	127

Kaynak: İSK, 1956: 66, Tablo 11; İSK, 1957: 45, Tablo 11; İSK, 1958: 45, Tablo 11; İSK, 1959: 46, Tablo 10; İSK, 1960: 46, Tablo 10; İSK, 1961: 46, Tablo 10; İSK, 1962: 46, Tablo 9; İSK, 1963: 47, Tablo 9; İSK, 1964: 43, Tablo 9; DİE, 1973: 367, Tablo 6'dan düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Tablodaki verilerden, kadın işçilerin gerçek ücretlerinin 1955-1963 döneminde, küçük oranlarda olmakla birlikte sürekli olarak arttığı görülmektedir. Bu 9 yıllık dönem içerisinde, kadın işçilerin gerçek ücretleri %27 oranında yükselmiştir. Buna karşılık erkek işçilerin ücretlerinin daha düzensiz ve inişli-çıkışlı geliştiği, gerçek ücretlerdeki artışın da kadınlardan daha düşük bir oranda ve %15 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Ancak, oranlardaki farklılığa karşın, İşçi Sigortaları Kurumu'nun ücret verilerine ilişkin çeşitli metodolojik sınırlamaların varlığı nedeniyle, bu duruma ilişkin net değerlendirmeler ve yorumlar yapmak güçtür.[51]

Tablodaki verilerden, Kurum'a tabi kadın ve çocuk işçilerle erkek işçilerin ücretleri arasında ciddi farklılıklar olduğu da ortaya çıkmaktadır. Kadın ve çocuk işçi ücretlerinin erkek işçi ücretlerine oranı, dönem içerisinde ciddi değişmeler göstermemekte ve yaklaşık 2/3 düzeyinde kalmaktadır. Aslında, yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı erkek ve kadın ücretleri arasındaki farklılığın gerçekte biraz daha fazla olması da beklenir. Bunun yanı sıra, kadın işçilerin ücretlerindeki değişmeyi, kamu kesiminde memur olarak çalışan kadınların maaşlarındaki gelişmeyle

51 Bu sınırlamalar konusunda bakınız, Makal, 2002a: 467-470.

karşılaştırmak da ilginç olacaktır. 1955-1960 döneminde kadın işçilerin ücretleri %9 oranında artarken, devlet memurlarının reel gelirleri %20 dolaylarında azalmıştır.[52] Bu durum, kadın işçilerin ücretlerinin konjonktürü izleyebilmesinden; buna karşılık maaşları devlet tarafından tek taraflı olarak saptanan memurların gelirlerinin dönem içerisindeki fiyat artışları karşısında yetersiz kalmasından kaynaklanmaktadır.

2. İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle Kadın İşçilerin Ücretleri

Cinsiyete dayalı ücret farklılıkları, iktisadi faaliyet kolları itibariyle de değerlendirilmelidir. Ancak, İşçi Sigortaları Kurumu'nun istatistikleri bu konuya ilişkin bilgi içermediği için, başka veri kaynaklarını kullanmak zorunlu olmaktadır. İktisadi faaliyet kolları düzeyindeki bilgiler, İşçi Ücretleri Anketi'nden sağlanabilmektedir.[53] Tablo 11'de, bu anket sonuçlarına göre değişik iktisadi faaliyet kollarında kadın-erkek ve çocuk işçiler arasındaki ücret farklılıkları görülmektedir.

Tablodaki bilgiler, kadın-erkek-çocuk ücret farklılıklarına ilişkin olarak daha önce yapmış olduğumuz değerlendirmeleri, bu defa değişik iktisadi faaliyet kolları itibariyle teyit etmektedir. Verilerin değerlendirilmesinden, ücret farklılıklarında iktisadi etmenlerin önemli olduğuna ilişkin sonuçlar çıkartılabilir. Ücret farklılıklarının sadece cinsiyet temelli olmadığı, kadınlarla erkekler arasında olduğu kadar, değişik iktisadi faaliyet kollarında çalışan kadınların kendi aralarında da bu farklılıkların bulunduğu, bunun bazen ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir. Anlamlı olması açısından en çok kadın istihdam eden kolları karşılaştırırsak; mensucat sanayiindeki ortalama kadın işçi ücretleri gıda sanayiindekinden %44.29, tütün sanayiindekinden ise %46.38 oranında fazladır.

---

[52] BİGM, 1961c: 4-5'teki verilerden hesaplanmıştır.

[53] İstatistik Umum Müdürlüğü'nce 1954 yılında bazı iktisadi faaliyet alanlarında başlatılan anketin tüm madencilik ve imalat sanayiini kapsaması 1956 yılından itibaren mümkün olmuştur. İş Kanunu kapsamına giren işyerlerini ve buralarda çalışan işçileri esas alan bu ankete, dönem içerisindeki İş Kanunu uygulaması çerçevesinde, nüfusu 50 000'den yukarı olan kentlerde 4 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlarla, nüfusu daha az olan kentlerde 10 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlar da dahil edilmişlerdir. Anket 310 002 işçiyi kapsadığı ve aynı tarih itibariyle İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı 681 012 olduğu için, sonuçların son derecede temsil edici olduğu söylenebilir.

Tablo 11: Ağustos 1957 İtibariyle Değişik İktisadi Faaliyet Kollarında Kadın-Erkek-Çocuk İşçi Ücretleri

İşçi sayısı	Erkek işçi sayısı	Kadın işçi sayısı	Kadın işçi oranı*	Çocuk işçi sayısı	Ortalama saat ücreti	Ortalama saat ücreti erkek	Ortalama saat ücreti kadın	Ortalama saat ücreti çocuk
Madencilik ve taşocakları	48 441	498	1.02	3 432	1.02	1.04	0.72	0.66
Gıda sanayii	25 864	4 049	13.54	1 205	1.18	1.27	0.70	0.67
İçki sanayii	1 809	449	19.88	82	1.27	1.36	1.00	0.74
Tütün sanayii	9 610	31 960	76.88	2 532	0.78	1.14	0.69	0.56
Mensucat sanayii	41 799	23 563	36.05	9 538	1.18	1.34	1.01	0.93
Giyim eşyası ve mensucattan hazır eşya	221	133	37.57	13	1.14	1.27	0.92	1.26
Ağaç ve mantar mamulleri	2 839	38	1.32	145	0.98	1.00	0.91	0.70
Mobilyacılık	895	781	47.16		1.43	1.53		0.81
Sellüloz, kâğıt, mukavva, karton ve bunlardan yapılan eşya	1 491	358	19.36	83	1.14	1.19	1.03	0.87
Matbaacılık ve neşriyatçılık	2 014	463	18.69	597	1.52	1.77	1.21	0.94
Deri ve deri eşya imali	1 031	15	1.43	46	1.42	1.44	0.94	1.12
Kauçuk sanayii	3 342	565	14.46	642	1.22	1.33	0.97	0.87
Ecza ve kimyevi maddeler imali	6 580	709	9.73	245	1.37	1.41	1.00	0.89
Kömür ve petrolden elde edilen maddeler	423				1.34	1.34		
Taş - toprak, cam, çini sanayii	10 061	1 105	9.90	1 377	1.08	1.17	0.81	0.63
Maden izabesi ve madenî kaba mamuller	5 460			35	1.50	1.50		0.90
Madenî eşya imali	4 394	137	3.02	426	1.39	1.46	1.14	0.85

Makina imal ve tamiri	1 967	13	0.66	258	1.27	1.35	0.67	0.74
Elektrik makina, motor alet ve malzemesi imal ve tamiri	208	77	27.02	148	1.32	1.60	1.22	0.98
Nakil araçları imal ve tamiri	15 145	124	0.81	867	1.60	1.66	1.05	0.64
Diğer çeşitli mamuller	568	71	11.11	198	1.52	1.73	1.20	1.06

Kaynak: BIUM, 1960: 4-11'deki bilgilerden düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.
* Kadın işçi oranı, kadın işçi sayısının, "erkek işçi (+) kadın işçi" sayısına bölünmesi ile bulunmuştur.

Cinsiyete dayalı ücret farklılıkları, kamu-özel kesim ayrımı itibariyle de değerlendirilmelidir. Bu değerlendirmeyi kadınların en yoğun biçimde çalıştığı üç iktisadi faaliyet kolu itibariyle yapıyoruz.

Tablo 12: Ağustos 1957 İtibariyle Kamu ve Özel Kesimde Kadın-Erkek İşçi Ücretleri (Kuruş / Saat)

	Kamu kesimi			Özel kesim		
	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti
Gıda	1.56	0.94	60.26	1.12	0.67	59.82
Tütün	1.35	0.83	61.48	0.87	0.55	63.22
Mensucat	1.42	1.27	89.44	1.29	0.96	74.42

Kaynak: BIUM, 1960: 12-22'deki bilgilerden düzenlenmiştir.

Tabloda yer alan iktisadi faaliyet kolları itibariyle ortalama kadın işçi ücretlerinin kamu kesiminde, özel kesimden ciddi ölçüde yüksek olduğu gözlenmektedir. Kamuda kadın işçi ücretleri gıdada %40, tütünde %51, mensucatta %33 oranında yüksektir. Bu saptama, konuya ilişkin beklentilerimize uygundur. Ancak, burada ücret farklılıklarının, sadece kamu-özel ayrımından değil, işletme büyüklüklerinden de etkilenebileceği göz ardı edilmemelidir. İşletme ölçeğiyle ücret düzeyi arasında, büyük kuruluşlarda verimliliğin daha yüksek olmasından kaynaklanan ge-

nellikle pozitif bir korelasyon bulunmaktadır ve kamu kesiminde de işletmeler daha büyük ölçeklidir.

Ancak beklentilerimizi tam karşılamayan bir durum da ortaya çıkmaktadır: Kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı açısından bir karşılaştırma yapıldığında, kamuda ve özel kesimde gıda ve tütün sanayileri itibariyle belirgin bir farklılığın ortaya çıkmadığı görülmektedir. Kamu kesimi lehine anlamlı bir farklılığın gözlendiği tek iktisadi faaliyet kolu ise mensucat olmaktadır. Bu durum, 1950 yılında İş Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 5518 sayılı yasada yer alan "Bir iş yerinde aynı mahiyette işlerde ve eşit verimle çalışan kadın ve erkek işçilere sadece cinsiyet ayrılığı sebebiyle farklı ücret verilmez" ilkesinin bizatihi kamu kesiminde uygulanışı konusunda tereddütler uyandırmalı mıdır? Kanımızca, konuya ilişkin bir değerlendirmede ihtiyatlı olunmalı ve faaliyet kollarının özellikleri ile buralarda çalışan erkek ve kadınlar arasındaki nitelik farklılıkları da hesaba katılmalıdır.

3. Kadın İşçilerin Ücretlerine İlişkin Değerlendirme

Kadın işçilerle erkek işçiler arasındaki ücret farklılıklarını etkileyen iktisadi ve iktisat dışı faktörlere konunun başında değinmiş, iktisadi faktörlerin başında kadın işgücünün erkek işgücüne göre daha niteliksiz olmasının geldiğini belirtmiştik. Şimdi Türkiye açısından sorunu, kadın işgücünün niteliği ile bunun ücret düzeyleri üzerindeki etkisi itibariyle iki ana başlık altında değerlendirmeye çalışalım.

Türkiye düzleminde kadın işgücünün niteliğinin hangi ölçütlere göre belirleneceği, önemli bir metodolojik sorun oluşturmaktadır. Alternatif çözüm yollarından biri, soruna formel eğitim düzeylerindeki farklılık aracılığıyla yaklaşmaktır.[54] Türkiye'de kadınların eğitim düzeylerinde formel anlamdaki düşüklük, okuma-yazma oranları ile değişik düzeylerdeki okullaşma oranlarına ilişkin veriler aracılığıyla saptanabilmektedir. Örneğin 6 ve daha yukarı yaştaki kadınların okuma-yazma oranı 1955 yılında %25.5, 1960 yılında %24.8'di. Aynı yıllar itibariyle erkekle-

[54] Böyle bir yaklaşım için bakınız, Kazgan, 1979: 170. Kazgan, okur-yazar olmayanlar ile ilkokul mezunlarını vasıfsız; ortaokul ve lise mezunlarını orta derecede vasıflı ve teknik öğretim ile yüksek öğretim kurumu mezunlarını tam vasıflı olarak nitelendirmektedir.

rin okuma-yazma oranı ise %55.8 ve %53.6 idi (DİE, 1965b: 78, Tablo 64). Değişik düzeylerdeki kadın okullaşma oranları da, erkek okullaşma oranlarından çok daha düşüktür. Daha sağlıklı bir değerlendirme ise sadece işgücü içerisinde yer alan kadın ve erkeklerin eğitim düzeylerindeki farklılıklar itibariyle yapılabilir. 1960 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, erkek işgücü içerisinde herhangi bir eğitim kurumunu bitirmeyenlerin oranı %60.19, ilkokul mezunlarının oranı %32.70'tir. Buna karşılık kadınlar için oranlar aynı yıllar itibariyle sırasıyla %89.95 ve %8.63'tür.[55] Cinsiyete dayalı eğitim farklılıkları sadece işçi statüsünde çalışanlar itibariyle değerlendirildiğinde ise İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1958 yılında İstanbul'da yaptığı işgücü anketi çalışmalarına göre, kadın işçiler arasında okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %34.9, sadece okuyabilenlerin oranı %0.3, okur-yazarların oranı ise %21.3 iken; erkekler için aynı oranlar sırasıyla %16.6, %0.4 ve 26.4'tü (İİBK, 1958: 48). Cinsiyete dayalı farklılıklar, değişik düzeylerdeki okul bitirme oranları itibariyle de gözlenmekteydi. İşgücü içerisinde yer alanların eğitim düzeylerinde cinsiyet itibariyle gözlenen bu farklılıklar, elbette işgücünün niteliği ve sonuç olarak ücret düzeyleri üzerinde de etkili olacaktır. Ayrıca, bu noktada, eğitimin işgücünün niteliği ve ücretler yanında, işgücüne katılma oranını yükseltici etkisini de göz ardı etmemek gerekir.[56]

Ancak, kadın işgücünün niteliğini salt formel okul eğitimi ile değerlendirmek, eksik ve hatalı olacaktır. Konuyu, okul eğitimi dışındaki eğitim unsurları açısından da değerlendirmek gerekir. Literatürde bu eğitimin bileşenlerinden biri olarak değerlendirilen iş deneyimi açısından bakıldığında, bu alanda yapılmış kapsamlı görgül çalışmalar olmamakla birlikte, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1958 yılında İstanbul'da yapmış olduğu işgücü anket çalışması, kadın işçilerin işyerlerinde erkek işçilere göre daha kısa süre çalıştıklarını ortaya koymaktadır (İİBK, 1958: 18, 39). Bu durum da, diğer etmenler yanında, kuşkusuz kadın işgücünün nitelik kazanmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Diğer taraftan, okul eğitimi dışındaki eğitim bileşenleri arasında hizmet içi eğitim başta gelmektedir ki, zaten literatürde tartışılan en

55 DİE, 1964a: 248, 251, Tablo 35'ten hesaplanmıştır.
56 Konuya ilişkin değerlendirmeler için bakınız, Kazgan, 1979: 167-168.

önemli noktalardan biri de, kadın işgücüne hizmet içi eğitim olanaklarının erkekler kadar sağlanmıyor olmasıdır. Bunun sonuçları ise kadınların işlerinde daha az ilerlemeleri ve ücret düzeylerindeki düşüklük olmaktadır.

Bu bağlamda, dönem itibariyle Türkiye'de kadın işgücünün niteliğinin değerlendirilmesine ilişkin görgül araştırmalar yok denecek kadar azdır. Zaim'in 1950'li ve 1960'lı yıllarda İstanbul sanayiinde yaptığı araştırmalar, kadın işgücünün vasıf itibariyle daha düşük olduğunu, kadınların vasıflı işçilerden çok yarı-vasıflı ve vasıfsız işçiler arasında yoğun olduğunu ortaya koymaktadır.[57] Burada ilginç olan bir nokta da, birçok iktisadi faaliyet alanı itibariyle kadın işçiler arasında usta ve ustabaşıların yok denecek kadar az olmasıdır.[58] 1950'li yıllarda gerçekleştirilen ücret anketleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. 1957 Anketi'ne göre kadın işçilerin en yoğun çalıştığı faaliyet kollarında ustabaşı, teknisyen ve sürveyan sayısı erkekler ve kadınlar için sırasıyla gıdada 1 218 ve 60, tütünde 727 ve 81, mensucatta 1 746 ve 25'tir. Toplam içerisinde kadınların oranı ise sırasıyla %4.69, %10.02 ve %1.41 olmaktadır. Kadın-erkek ücret farklılıkları bu çalışanlar kategorisinde daha da fazladır ve kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı gıdada %53, tütünde %48, mensucatta ise %55'tir.[59] Kanımızca, burada iktisadi olan ve olmayan faktörlerin iç içe geçtiği bir durum söz konusudur. Kadın işçilerin en yoğun olduğu ve aralarında vasıflı işgücünün de bulunduğu faaliyet kollarında dahi, yüksek ücretli bu kategoriler içerisinde kadın oranlarının bu kadar düşük olması, salt iktisadi gerekçelerle açıklanamaz. Diğer işçiler üzerinde denetim ve kısmi yönetim yetkileri olan bu kategorilerdeki kadınların azlığı, kanımızca Türk toplumunda egemen olan ve kadının, özellikle de erkeğin üzerinde denetici ve yönetici olmasını yadırgayan değer yargılarıyla bağlantılı olmalıdır. Buna bağlı olarak, literatürde tartışıldığı gibi, aynı vasfa sahip işgücü içerisinde bile meslekte ilerleme itibariyle

---

57 Bakınız, Zaim, 1971: 268-276.

58 Bakınız, Zaim, 1971: 271.

59 BİUM, 1960: 5-7'deki verilerden hesaplanmıştır. Aralık 1956 Anketi'ne göre ise ustabaşı, teknisyen ve sürveyan sayısı erkekler ve kadınlar için sırasıyla gıdada 890 ve 207, tütünde 589 ve 43, mensucatta 1513 ve 46'dır. Toplam içerisinde kadınların oranı ise sırasıyla %19, %7 ve %3 olmaktadır. Kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı gıdada %37, tütünde %77, mensucatta ise %49'dur. Bakınız, BİUM, 1959: 11.

farklılıklar oluşmakta, bu da tekrar ücret farklılıkları üzerinde etken olmaktadır.

Kadın işgücünün nitelik sorununun sektörel açıdan ve değişik iktisadi faaliyet kolları itibariyle değerlendirilmesi de yararlı olacaktır. Kadın işgücünün sektörel dağılımına ilişkin olarak daha önce verilen bilgiler, Türkiye'de kadınların, geleneksel olarak kadın emeğinin yoğun bir biçimde kullanıldığı sanayi kollarında yoğunlaştığını ortaya koymaktaydı. 1957 yılı itibariyle tütün, mensucat ve gıda sanayiinde çalışan kadınların oranının %92.61'e ulaştığını, 1961 yılında İstanbul sanayi bölgelerinde yapılan bir alan araştırmasının sanayi kollarını çalıştırdıkları işçilerin vasıfları itibariyle değerlendirirken; mensucat, gıda ve tütün işkollarını yarı-vasıflı işçilerin en yoğun olduğu faaliyet alanları arasında ele aldığını, emek yoğun olan bu faaliyet alanlarının kuşkusuz yüksek teknik bilgi ve beceri gerektirmediğini ve genel çizgileriyle formel ve enformel eğitim düzeyleri, dolayısıyla işgüçlerinin niteliği düşük olan kadınların buralarda istihdam edildiğini daha önce belirtmiştik.

Sorunun ikinci boyutu ise kadın işgücünün niteliği ile ücret düzeylerini bağlantılandırmaktır. Türkiye'de dönem itibariyle cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının ne kadarının iktisadi (işgücünün niteliğinden ve verimliliğinden kaynaklanan), ne kadarının iktisadi olmayan faktörlerden kaynaklandığını değerlendirmede yardımcı olacak araştırmalar ve bilgiler yok denecek kadar azdır. Sabahattin Zaim'in 1954 yılında İstanbul'da mensucat sanayiinde yaptığı görgül araştırma, konuya ilişkin değerli ipuçları sunmaktadır. Zaim'in verdiği 1954 yılı rakamlarına göre kadın işçi ücretinin erkek işçi ücretine oranı %70, çocuk işçi ücretinin erkek işçi ücretine oranı ise %62'dir. Zaim'in değerlendirmeleri, ücret farklılıklarının oluşmasında "Aynı işi yapan erkeğe kıyasen müstahsiliyet nisbetinin az oluşundan ve münhasıran cinsiyet farkından, yani müsavi işe müsavi ücret prensibinin tatbik edilemeyişinden" kaynaklandığını, yani hem iktisadi faktörlerin, hem de iktisat dışı faktörlerin rol oynadığı doğrultusundadır (Zaim, 1956: 232). Çalışmada sorun, işgücünün niteliği açısından da değerlendirilmektedir: "Ücret farklarının müstahsiliyet ve cinsiyet farkı kadar, çocuk ve kadınların daha ziyade yarı vasıflı ve vasıfsız işlerde çalışmalarından ileri geldiği görülmüştür. Vasatın çok fevkinde ücret alan yüksek vasıflı işçilerin umumiyetle erkek

oluşu, kadınların ise yarı-vasıflı ve vasıfsız zümre arasında mütemerkiz bulunuşu, vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaki ücret farkının kısmen hafiflemiş şekilde (zira vasıflı kadın ve vasıfsız erkek işçi de vardır) kadın ve erkek işçi ücretlerindeki fark şeklinde tezahür etmesine sebep olmuştur." (Zaim, 1956: 233).[60]

Sorun, bir başka yönüyle de "eşit işe eşit ücret" ilkesi açısından değerlendirme konusu yapılmalıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü, 1951 tarihli ve 100 sayılı *Eşit Değerde İş İçin Erkek ve Kadın İşçiler Arasında Ücret Eşitliği Hakkında Sözleşme* ile konuyu, sözleşmeler dağarına katmıştı.[61] Türkiye'de ise 1950 yılında İş Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 5518 sayılı yasayla *eşit işe eşit ücret* ödenmesine ilişkin bir hüküm getirilmişti. Ancak, bu ilkenin uygulamaya aktarılabilmesi için bizatihi yasal düzenleme yeterli olmayıp, başka koşulların da sağlanmış olması gerekir. Bunların başında, işletmelerde gelişmiş bir iş değerlendirmesi sisteminin uygulanıyor ve bunun kamu otoriteleri tarafından yetkin bir biçimde denetleniyor olması gelmektedir. Oysa dönem içerisinde iyi işleyen bir iş denetimi sisteminin olmadığını, İş Kanunu'nun denetime ilişkin hükümlerinin de değişik nedenlerle yeterli biçimde uygulanamadığını biliyoruz.[62] Yapılan çalışmalar, Türkiye'de dönem içerisinde zaman esasına dayalı ücret sisteminin egemen olduğunu, iş değerlendirme uygulamalarının yok denecek düzeyde olduğunu; böyle bir sistem içerisinde de verimliliklerin kolay bir biçimde ölçülmesinin olanaklı olmadığını göstermektedir.[63] Bu eksiklik ve aksaklıklar ise eşit işe eşit ücret ilkesinin yaşama geçirilebilmesini büyük ölçüde engelleyecektir.

Türkiye'de 1951 yılında başlayan ve tedrici bir biçimde genişleyen asgari ücret uygulamalarını düzenleyen yönetmeliklerde

---

60 Zaim'in 1961 yılında İstanbul'un sanayi bölgelerinde yapmış olduğu ve bu defa tüm sanayi kollarını kapsayan bir çalışması da bu sonucu teyit etmektedir. Bakınız, Zaim, 1971: 268 vd.

Türkiye, bu sözleşmeyi 1966 yılında onaylayacaktır. Kanun tarih ve sayısı: 13.12.1966/810; Resmi Gazete: 22.12.1966, No.: 12484; Bakanlar Kurulu kararı tarih ve sayısı: 14.4.1967/6-8036, Resmi Gazete: 13.6.1967, No.: 12620.

Dönem içerisinde iş denetimine ilişkin aksaklıklar konusunda bakınız, Makal, 2002a: 377-383.

Zaim'in 1961 yılında İstanbul'un sanayi bölgelerinde yaptığı çalışma, zaman esasına dayalı ücret sisteminin nitelikli işçiler açısından %95'ler, yarı-nitelikli işçiler açısından %88, niteliksiz işçiler açısından ise %74 oranında uygulandığını; iş değerlendirme uygulamalarının ise yok denecek düzeyde ve %0.2 dolaylarında olduğunu ortaya koymaktadır. Bakınız, Zaim, 1971: 297-298.

de kadın ve erkek işçilerin asgari ücretleri arasında bir fark gözetilmeyeceği belirtilmiş olmakla birlikte, uygulamada bu ilkeye uyulmadığı, 1950'li yıllar itibariyle aynı komisyon tarafından yapılan saptamalarda dahi, kadın ve erkek asgari ücretleri arasında %100'e varan farklılıklar bulunduğu görülmüştür (Kutal, 1969: 192).

E. Kadın İşçiler, Sendikal Örgütlenme ve İşçi Hareketleri

Çalışma koşulları ve özellikle de ücret düzeyleri üzerinde etkide bulunan faktörler arasında, sendikal örgütlenme ile toplu pazarlık kurumları da bulunmaktadır. Bu nedenle, cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını ve kadınların diğer çalışma koşullarını, bu kurumlar çerçevesinde de değerlendirmek icap eder. Evrensel bir eğilim olarak, kadınların sendikalaşma ve toplu pazarlık kurumundan yararlanma düzeyleri, erkeklere göre daha düşük görünmektedir. Değişik ülkeler düzleminde yapılan çalışmalar, bu eğilimin tarihsel gelişmenin hemen hemen her döneminde geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.[64] Bu olgunun bizatihi kadınların kendilerinden kaynaklanan nedenleri de bulunmakla birlikte, erkek işçiler ve sendika liderlerinden kaynaklanan nedenler de küçümsenmeyecek düzeydedir.[65] Gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, azgelişmiş ülkelerde kadınların sendikal faaliyetlere en sade biçimiyle üyelikten, yönetim aşamalarına kadar değişik kademelerde katılımını olumsuz yönde etkileyen iktisadi, sosyal ve kültürel etmenlerin çok daha ciddi boyutlarda olması ise doğaldır.

Sendikaların varlığıyla ücret düzeyleri arasında pozitif bir korelasyon olduğu için, bu durum diğer nedenler yanında kadın işçi ücretlerinin daha düşük olması üzerinde de etkide bulunmaktadır. Türkiye'de 1970'li yıllarda yapılan bir çalışma, çok güçlü olmamakla birlikte, kadın işçilerin oranı arttıkça toplu sözleşmeyle kapsanan işçilerin oranının azaldığını ortaya koymaktadır (Kazgan, 1979: 163). İncelemekte olduğumuz 1950'li yıllar itibariyle ise Türkiye'de yetkin bir sendikacılık hareketi bulun-

---

64 Baxandall, tarihsel süreçte A.B.D.'ndeki durumu değişik boyutlarıyla incelemektedir. Bakınız, Baxandall, 1977.

65 Baxandall, sendikaların erkek egemen yapılarının kadın işçilerin sorunlarına yeterince ilgi duymadığını, onları sendikalarda örgütlemek için yeterli çabayı da göstermediğini belirtmektedir. Bakınız, Baxandall, 1977

mamakla birlikte, sendikalar iş ihtilafları çıkararak, ücret düzeylerini bir ölçüde etkileme olanağına sahiptiler. Bu yıllar itibariyle kadınların sendikalaşma oranlarına ilişkin nicel veriler mevcut değilse de, döneme ilişkin bir değerlendirmede, kadınların ücretlerindeki düşüklüğün nedenlerinden birinin "...erkek işçilere nazaran daha fazla sendikalar dışında kaldıklarından nisbî kollektif müzakere kudretlerinin daha az olması" olduğu belirtilmektedir (Talas, 1960: 48). 1960 öncesi dönemde, sendikal hareketin liderlik kadroları içerisinde ise kadın işçilere neredeyse hiç rastlanmamaktadır.

Sendikal örgütlenme ve toplu pazarlık kurumlarıyla bağlantılı olarak değerlendirilmesi gereken bir başka husus ise kadın işçilerin işçi hareketleri-grevler içerisinde yer alma durumlarıdır.[66] Her ne kadar Türkiye'de 1963 öncesi dönemde grevler hukuksal olarak yasak da olsa, çeşitli işkollarında bu nitelik taşıyan hareketler gözlenmiştir.[67] Bu hareketlere katılan işçilerin cinsiyetlerine ilişkin ayrıntılı bilgiler bulunmasa da, mevcut bilgilerin değerlendirilmesi, bu hareketlere katılanlar içerisinde kadın işçilerin oranının çok düşük olduğu izlenimini vermektedir. Kuşkusuz bunda, grevlerin sektörel dağılımı içerisinde, çok sayıda kadın istihdam eden işkollarının önemli bir yer kaplamaması da etken olmaktadır. Bu dönemde grevler daha çok, tümüyle erkek işçilerin çalıştığı liman tahmil-tahliye, çimento, inşaat, belediye temizlik ve fırıncılık faaliyet kollarında gerçekleştirilmiş olup, buralarda kadın işgücünün bir yeri yoktur.[68] Buna karşılık, işkollarına göre grev sıralamasında önemli bir yer tutan tekstil işkolu, kadınların yoğun biçimde istihdam edildiği bir alandır ve buralardaki grevlerin en azından bir bölümüne kadın işçilerin de katılmış olmaları muhtemeldir. Aşağıda, tekstil işkolunda kadın işçilerin katılımına ilişkin somut bilgilerin mevcut olduğu iki grev olayı verilmektedir:

> 22 Mayıs 1959'da İstanbul'da Rami'deki bir yünlü dokuma fabrikasında işyeri temsilciliği seçiminde işveren adayının karşısında yer alan işçi adayı ustabaşının işten atılması üzerine 52 kadın işçi işye-

---

66 Konuyu, Osmanlı İmparatorluğu itibariyle, çalışmamızın daha önceki bölümlerinde değerlendirmiştik.

67 Bu grevlere ilişkin kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için bakınız, Makal, 2004.

68 1946-1960 dönemindeki grevlere ilişkin bilgi ve değerlendirmeler için bakınız, Makal, 2002a: 314-339; Makal, 2004.

rini terk etmeden greve gitmiş, olaya jandarma müdahale etmiştir. Sendikalar Birliği olaya işverenin neden olduğunu, bu yüzden 74. madde gereğince durumun lokavt olarak değerlendirilmesi gerektiği açıklamasını yapmıştır (*Cumhuriyet*, 26.5.1959; *Vatan*, 23.5.1959). 9 Mayıs 1947'de 2 000'e yakın işçi çalıştıran İzmir Halkapınar Pamuklu Mensucat Fabrikası'nda 11'i erkek, 17'si kız olmak üzere 28 işçi iş bırakmak teşebbüsünde bulundular. Bu işçilerin duruşması 28 Mayıs günü İkinci Asliye Ceza Mahkemesi'nde başladı. Savcı iddiasında 120 amelenin ücretlerinin artırılması ve iş saatlerinin indirilmesi için hep birlikte işi durdurup grev yaptıklarını ve bu 28 kişinin hadiseye önayak olduğunu söylemiş ve cezalandırılmalarını istemiştir. İşçiler ise grev yapmadıklarını, kendilerine verilen haftada sekiz liranın az geldiğini ustabaşıya söylemek istediklerini, fakat ustabaşının kendilerini kovduğunu söylemişlerdir. Duruşma soruşturmanın genişletilmesi için başka güne bırakılmıştır (*Vatan*, 29.5.1947).

Sonuç

Ücretli kadın emeği söz konusu olduğunda, erken cumhuriyet dönemindeki gelişmelerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özellikle de 19. yüzyıl sonlarında tedricen meydana gelen gelişmelerle yakından bağlantılı olduğu görülmektedir. Kadın emeğinin evden ev dışına çıkış süreci ve önce atölyelere, sonra da fabrikalara çekilmesi bu dönemde başlamış ve Cumhuriyet döneminde devam etmiştir. Kadınların çalıştıkları sektörler ve faaliyet alanları açısından da iki dönem itibariyle bir süreklilik söz konusudur. İmparatorluk'ta olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de kadın işçiler esas olarak dokumacılık, gıda, içki ve tütün faaliyet alanlarında çalışmaktadırlar. Kadın işçilerin, ülkenin sanayi açısından daha gelişmiş olan büyük kentlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Erken cumhuriyet döneminde, cinsiyete dayalı ücret farklılıkları açısından da, bu konudaki evrensel eğilimlere uygun ve Osmanlı İmparatorluğu'ndakine benzer biçimde, kadınlar aleyhine ciddi bir açıklık söz konusudur. Kadın işçilerin çalışma süreleri uzun, işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından çalışma koşulları ise kötüdür. Kadın işçilerin korunması açısından önem taşıyan bir sosyal koruma önlemi olarak kreş ve yuva olanakları ise bazı İktisadi Devlet Teşekkülleri hariç tutulursa, yok denecek kadar azdır. Buna karşılık, Osmanlı döneminde kadın işçileri ko-

ruyucu hemen hiç bir sosyal politika önlemi söz konusu değilken, Cumhuriyet döneminde mevzuata tedrici biçimde kadın işçileri koruyucu hükümler konulmaya başlanmıştır. 1936 tarihli İş Kanunu, bunların en geniş ve sistematik olanıdır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı döneminin kendine özgü koşulları bu önlemlerin uygulamaya aktarılmasını zorlaştırırken, 1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu uyarınca yapılan düzenleme ve uygulamalar da, kadınları koruyucu hükümlerin çoğunu askıya almıştır. Özellikle çalışma yaşı ve süreleri ile işçi sağlığı ve iş güvenliği açılarından bakıldığında, kadın işçilerin çok olumsuz koşullar altında bulunduğu görülmektedir. Kadın işçilerin içinde bulunduğu olumsuz çalışma ve yaşama koşulları Devletin resmi raporlarına da yansımış olmasına rağmen, koşulların düzeltilmesi için gerekli adımlar atılamamıştır. Bunun nedenlerinden biri gerekli iş denetimlerinin gerçekleştirilememesidir. Bu durum, var olan koruyucu hükümlerin uygulamaya aktarılmasını engellerken, İş Kanunu uyarınca çıkartılması gereken tüzük ve yönetmeliklerin gecikmeli olarak çıkartılabilmesi de koruyucu yeni önlemler alınmasını olanaksız kılmıştır. Bütün bu koşullar altında, erken cumhuriyet dönemi bir taraftan kadın işçi istihdamının arttığı ve çeşitlendiği, diğer taraftan ise kadın işçilerin büyük bölümü itibariyle olumsuz yaşama ve çalışma koşullarına terkedildiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem ise, kadın emeğine ilişkin daha önceki eğilimler esas olarak varlığını sürdürmekle birlikte, yeni gelişmelere de sahne olmuştur. Her iki cins itibariyle işgücüne katılma oranları düşerken, bu düşüş kadın işçiler için daha yüksek oranlara ulaşmaktadır ve bu oluşum üzerinde iç göçlerin etkisi belirgindir. İşgücünün sektörel dağılımı açısından ise yeni dönemde pek fazla değişiklik olmamakta ve kadınlar daha çok geleneksel olarak kadın mesleği olarak kabul edilmiş olan faaliyet kollarında ve mesleklerde istihdam edilmeye devam etmektedirler. Bunlar; başta tütün, mensucat, gıda olmak üzere daha çok emek-yoğun, yarı-vasıflı işgücünün çalıştığı ve düşük ücretli faaliyet kollarıdır. Dönem içerisinde, cinsiyete dayalı ücret farklılıkları da varlığını sürdürmekte ve kadın işçi ücretlerinin erkek işçi ücretlerine oranı 2/3 oranında sabit gibi görünmektedir. Görgül araştırmalar, bu ücret farklılıklarında eğitim ve buna dayalı vasıf gibi iktisadi etmenler yanında, iktisadi olmayan etmenlerin de rol oyna-

dığını ortaya koymaktadır. Sanayinin gelişmesiyle kadın işçilerin ve bunlar içerisinde İş Kanunu kapsamına girenlerin sayısı artış göstermekle birlikte, artış oranı erkeklerinkinden daha düşük kalmaktadır. Türkiye'de ekonomik hayatta kadının yerine ilişkin temel eğilimlerin, zaman içerisinde farklılıklar göstermekle birlikte, gelişen koşullarda da varlıklarını koruduğu gözlenmektedir. Bilgiler sınırlı olmakla birlikte, Türkiye'de sendikal faaliyetlerin önemli bir dönüm noktası olan 1947 sonrası dönemde kadınların sendikal katılımlarının düşük olduğu görülmektedir.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu [BCA CHPK]:

Katalog No. 490.01/726.485.1.

Katalog No. 490.01/728.495.5 (T.B.M.M. Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 Tarihleri Arasındaki Araştırma Gezilerine İlişkin Raporları) (TBMM-ÇK)

Katalog No. 490.01/1439.8.1.

Katalog No. 490.01/1440.11.1.

II. Süreli Yayınlar

A. Gazeteler

Cumhuriyet; 26.5.1959.

Vatan; 29.5.1947, 23.5.1959.

B. Dergiler

Çalışma, Yıl: 2, Sayı: 24, Kasım-Aralık 1947

Çalışma Dergisi, Ekim 1978, Ankara, 1978.

C. Resmi Gazete

Yararlanılan nüshaların tarih ve sayıları, dipnotlarda verilmiştir

III. Kurum Yayınları

Amerikan Türkiş İnvestment Korporeşön, Büyükdere Kibrit Fabrikası Dahili Talimatnamesi, Tarihsiz.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM):

-(1932); İstatistik Yıllığı 1931/1932, İstanbul.

-(1945); İş İstatistikleri, Ankara.

-(1961a); 1950 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, İstanbul, 1961.

-(1961b); 1955 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, İstanbul, 1961.

-(1961c); Memur İstatistikleri, 1939-1960, Ankara, 1961.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (BİUM):

-(1959); İşçi Ücretleri Anketi, Aralık 1956, Ankara, 1959.

-(1960); İşçi Ücretleri Anketi, Ağustos 1957, Ankara, 1960.
Başvekâlet Umumî Murakabe Heyeti, İş ve İşçi Bulma Kurumu 1954 Yılı Raporu, Ankara, 1955.
Çalışma Bakanlığı (1946), Çalışma Bakanlığı İlk Yılı ve İlk Hedefleri (Beş yıllık iş programının esasları), Akın Matbaası, Ankara. (a çıkacak)
Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE):
-(1964a); Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, Ankara, 1964.
-(1964a); İstatistik Yıllığı, 1960-1962, Ankara, 1964.
-(1965a); 1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları, Ankara, 1965.
-(1965b); İstatistik Yıllığı 1964-1965, Ankara, 1965.
-(1969); 1965 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.
-(1973); Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara, 1973.
-(1995); İstatistiklerle Kadın: 1927-1992, Ankara, 1995.
İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü (İİBK):
-(1958); İstanbul İşgücü Anketi Raporu (Çoğaltma), Ankara, Aralık 1958.
-(1959); Akdeniz Bölgesi İş Gücü Anketi Raporu (Çoğaltma), Ankara, Şubat 1959.
-(1962); Ege Bölgesi İşgücü Anketi Raporu (Çoğaltma), Ankara, 1962.
İşçi Sigortaları Kurumu (İSK):
-(1956); 1955 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1956.
-(1957); 1956 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1957.
-(1958); 1957 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1958.
-(1959); 1958 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1959.
-(1960); 1959 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1960.
-(1961); 1960 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1961.
-(1962); 1961 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1962.
-(1963); 1962 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1963.
-(1964); 1963 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1964.

IV. Kitaplar

Aksoy, Suat (1969); Tarımda İş Hukuku, Yayını, (Ankara: Türk Ziraî Ekonomi Derneği Yayını).
Ayata, Sencer (1987); Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı, (Ankara: Yurt Yayınları)
Caporal, Bernard (1982); Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını, Çeviren: Ercan Eyüboğlu, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
Cillov, Halûk (1972); Türkiye Ekonomisi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını)
Çalgüner, Cemil (1943); Türkiye'de Ziraat İşçileri, (Ankara: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü Yayını).
Çitçi, Oya (1982); Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar, (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını).
Ekin, Nusret (1968); İşgücü ve Ekonomik Gelişme, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).

Erişçi, Lütfü (1951); Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet olarak), (İstanbul: Kutulmuş Basımevi).

Fındıkoğlu, Z. Fahri (1955); Defterdar Fabrikası Hakkında Bir Tatbikî Sınaî Sosyoloji Denemesi, (İstanbul. Türkiye Harsî ve İçtimaî Araştırmalar Derneği Yayını).

Issawi, Charles (1980); The Economic History of Turkey: 1800-1914, (Chicago: The University of Chicago Press).

Kanbolat, Yahya (1963); Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).

Kocabaşoğlu, Uygur; Bulutgil, Aydan; Çiloğlu, Fahrettin; Binbaş, İlker Evrim; Şeker, Nesim (1996); SEKA Tarihi-Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi, (Ankara: SEKA Genel Müdürlüğü Yayınları).

Kutal, Metin (1969); Teorik Esasları ve Tatbikatı Bakımından Asgari Ücret, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).

Küçükerman, Önder (1987); Hereke Fabrikası-Saraydan Hereke'ye Giden Yol, (İstanbul: Sümerbank Yayını).

Makal, Ahmet (1997); Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).

Makal, Ahmet (1999); Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).

Makal, Ahmet (2002a); Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).

Ökçün, Gündüz (Yayına Hazırlayan) (1970); Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).

Palairet, Michael (2000); Balkan Ekonomileri 1800-1914, Kalkınmasız Evrim, Çeviren: Ayşe Edirne, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi).

Pamuk, Şevket (1984); Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), (Ankara: Yurt Yayınları).

Phillips, Mabelle C. (1995); Clarence Richard Johnson (Editör); İstanbul 1920, Çeviren: Sönmez Taner, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 247-277.

Quataert, Donald (1999); Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çeviren: Tansel Güney, (İstanbul: İletişim Yayınları).

Sencer, Oya (1969); Türkiye'de İşçi Sınıfı-Doğuşu ve Yapısı, (İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları).

Talas, Cahit (1960); Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyal Politika Meseleleri (1920-1960), (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).

Toprak, Zafer (1982); Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), (Ankara: Yurt Yayınları).

Toprak, Zafer (1995); İttihat-Terakki ve Devletçilik, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Tökin, İsmail Husrev (1946); İktisadi ve İçtimai Türkiye, Cilt III: Türkiye'de Sanayi, (Ankara: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını).

Tümertekin, Erol (1967); İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını).

Türkay, Orhan (1968); Gizli İşsizlik, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).
Uran, Hilmi (1939); Adana Ziraat Amelesi, (İstanbul: Vakit Matbaası).
Yasa, İbrahim (1966); Ankara'da Gecekondu Aileleri, (Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları).
Yesari, Mahmut (1995); Çulluk, Çevrimyazı: M. Sabri Koz, İlk baskısı: 1927, (İstanbul: Oğlak Yayınları).
Zaim, Sabahaddin (1956); İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).
Zaim, Sabahaddin (1971); Bölge ve Şehir Plânlaması Yönünden İstanbul Sanayi Bölgeleri, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).
Zeki, M. (1930); Mıntıkamızın Kitabı, Cilt I, (İzmir: İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Yayını).

V. Makaleler

Akçay, İsmail (1960); "Sosyal Hayatta Annenin ve Çocuğun Himayesi", Çalışma Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 4, Ocak-Şubat 1960: 1-8.
Alexander, Sally (1977); "Women's Work in Nineteenth-Century London; A Study of the Years 1820-1850", Juliet Mitchell, Ann Oakley (Editörler), The Rights and Wrongs of Women, (Harmondsworth, Middlesex: Pelican): 59-111.
Baxandall, Rosalyn (1977); "Women in American Trade Unions: An Historical Analysis", Juliet Mitchell, Ann Oakley (Editörler), The Rights and Wrongs of Women, (Harmondsworth, Middlesex: Pelican): 256-270.
İktisat Vekâleti (1937); "Şark Vilâyetlerinde Küçük Sanat Vaziyeti", İktisat Vekâleti, Aylık Bülten, Yıl: 1, Sayı: 6, II. Teşrin 1937: 32-37.
Karay, Refik Halid (1981); "Hakkı Sükût", Memleket Hikâyeleri, 8. Basılış, (İstanbul: İnkilâp ve Aka Kitabevleri): 141-153.
Kazgan, Gülten (1979); "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Meslekî Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü", Nermin Abadan-Unat (Derleyen), Türk Toplumunda Kadın, (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını): 155-189.
Kessler, Gerhard (1942); "Türk İş İstatistikleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 4, Sayı: 1, İlkteşrin 1942: 236-254.
Makal, Ahmet (2001); "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 56, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran: 117-155.
Makal, Ahmet (2002b); "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar", Toplum ve Bilim, Sayı: 92, Bahar 2002: 34-70.
Makal, Ahmet (2004); "Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları ile Grevler Üzerine Bir Çözümleme Denemesi (II)", Birikim, Sayı: 183, Temmuz 2004: 73-88.
Makal, Ahmet (2005); "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", Toplum ve Bilim, Sayı: 102: 55-91.

Makal, Ahmet (2008); "Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak 'Edebiyat'", Çalışma ve Toplum, Sayı: 18 "10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Emek Tartışmaları Özel Sayısı", 2008/3: 15-42.

Makal, Ahmet (2010); "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği", Çalışma ve Toplum, Sayı: 25 "11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Emek Tartışmaları Özel Sayısı", Özel Sayı Editörü: Ahmet Makal, 2010/2: 13-39.

Moore, Laurence S. (1995); "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", Clarence Richard Johnson (Editör); İstanbul 1920, Çeviren: Sönmez Taner, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 147-174.

Öncü, Ayşe (1979); "Uzman Mesleklerde Türk Kadını", Nermin Abadan-Unat (Derleyen), Türk Toplumunda Kadın, (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını): 271-286.

Sussnitzki, A. J. (1966); "Ethnic Division of Labor", Charles Issawi (Editör), The Economic History of the Middle East (1800-1914), (Chicago and London: The University of Chicago Press): 114-125.

Tuna, Orhan (1944-1945); "İş İstatistikleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 6, No. 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945: 325-348.

Vatter, Sherry (1995); "Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914", Donald Quataert, Erik Jan Zürcher (Editörler); Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic: 1839-1950, (London: Tauris Academic Studies): 35-58.

Türkiye'de Ev Emeğinin Dönüşümü

Ondokuzuncu Yüzyıldaki Osmanlı Ev Kölelerinden Günümüzdeki Kaçak Göçmen İşçilere[1]

Ferhunde Özbay[*]

Giriş

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra, ev emeği ve hizmetlerinde önemli yasal ve yapısal değişmeler oldu. Türkiye, bir imparatorluktan cumhuriyetle yönetilen bir ulus-devlete evrildi. Aynı zamanda kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin egemen olduğu bir toplum olmaktan, kapitalist ilişkilerin yaygınlaştığı bir döneme geçti. Günümüzde de "küresel ekonomi" olarak anılan ileri kapitalizmin etki alanı içinde. Bu süreç içinde konut biçimleri, ev gereçleri gibi maddi yaşamın dayattığı teknolojik ilerlemelerin yanı sıra, aile ilişkilerinin yeniden ve laik bir anlayışla düzenlendiği yasal değişiklikler de yapıldı. Bir yüzyıl içinde ev hizmetlerinde köle kullanımından kaçak olarak çalışan göçmen kadın işçilere geçiş, büyük ölçüde siyasal yapıda ve üretim biçiminde gözlenen bu dönüşümlerin sonucudur.

Bütün bu değişim süreci içinde ev emeğinde toplumsal cinsiyete göre düzenlenen işbölümü aynı kaldı. Kadınlar, ev hizmetlerinden bütünüyle sorumlu tutulmaktan halâ kurtulamadı. Bu nedenle, ev emeğinde ve hizmetlerinde gözlenen çeşitlenmeler

[1] Bu çalışmanın ilk taslağını okuyarak bana değerli önerilerde bulunan Jak Kamhi'ye, Emel Memiş, Ayşe Akalın ve Ahmet Makal'a teşekkür ederim.
[*] Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, KEFA üyesi.

ve zaman içindeki değişmeler önemli ölçüde kadınlar dünyası ile kısıtlı bir tartışmayı gerektiriyor.

Hali vakti yerinde olanlar, genellikle kendilerine yardımcı olarak ya da Ayşe Akalın'ın (2007) deyişiyle "kendilerini temsil etmek üzere" öteki kadınlardan yararlanmaktalar[2].

Bu çalışmada, sorunun esasını oluşturan cinsiyet eşitsizliği üzerinde doğrudan bir tartışma yapmayacağım. Yani, ev emeğine ilişkin çalışmalarda önemli bir tartışma konusu olan ataerki ile kapitalizmin mutsuz evliliği üzerinde durmayacağım[3]. Hatta tek başına ya da kadın akrabalarıyla dayanışma içinde ev hizmetlerini yürütmeye çalışan ve kadın nüfusun büyük bir kısmını oluşturan evkadınları da bu sunumun kapsamına girmiyor[4] Burada üst ve orta sınıf hanelerin, aile ve akrabalık ilişkileri dışında, ev işleri ve bakım hizmetlerinde görevlendirmek üzere aldıkları ev emekçilerinde gözlenen değişmeler üzerinde durmak istiyorum[5]

Ev hizmetleri evrensel bir uğraşsa da, Davidoff'un işaret ettiği gibi, kapsamı ve anlamı çok önemli çeşitlilikler gösterir (Davidoff, 1995a), (Davidoff, 1995b). Ev hizmetleri, hanedeki üyelerin tüketimi için yapılan ücretsiz üretimi, hane düzenine ve üyelerine yönelik hizmetleri ve bakım faaliyetlerini kapsar. Bu tanım, Madeline Zilfi'nin de vurguladığı gibi, ev hizmetlerinin be-

---

2 Geçmişte, görece az sayıda da olsa, ev hizmetlerinde çalışan köleler, evlatlıklar (yanaşmalar) ve hizmetkârlar arasında erkekler de vardı. Kapitalizmin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan ev hizmetlerinde ücretli çalışanlar arasında ise erkeklere daha da az oranlarda rastlanır oldu.

Bu konu için özellikle bakınız: Ferguson A. and N. Folbre, 1981; Hartmann, 1992; Kandiyoti, 1988, 1997, Savran, 2002.

Bu konuyu daha önce başka yazılarımda tartıştım (Özbay, 1982, 1991, 2010[1990]).

Bu çalışmada ev emeği üzerine uzunca bir zamandır süregelen araştırmalarımdaki verileri kullandım. Köleler ve evlatlıklarla ilgili bilgilerin bir bölümü, İstanbul'da 1885 ve 1907 tarihlerine ilişkin tahrir defterlerinden, Duben ve Behar tarafından tesadüfi örneklem yoluyla seçilen kayıtların analizlerine dayanmaktadır (1990). Onlara bu veriyi kullanmama izin verdikleri için teşekkür ediyorum. Ayrıca ben ve asistanlarım 1990'ların son yıllarında elli kadar kadınla, yanlarında yetiştirdikleri ya da birlikte oldukları evlatlıklar üzerine enformal görüşmeler yaptık. Eskiden evlatlık olarak çalışmış kadınlarla yaptığımız görüşme sayısı ise onu geçmemekte. Bu ilk çalışmalarımdan bir bölümü yayınlandı (1999a, 1999b, 2000a, 2003, 2004a, 2009[2002]). 2000'lerde göçmen hizmetçiler üzerine uluslararası bir projede Türkiye kısmının sorumlusu olarak çalıştım. Bu projenin bazı sonuçlarını ortak bir makalede topladık (Moors et all., 2009). Türk edebiyatı, ev emeği ile ilgili zengin gözlemler içerir. Evlatlık ve köle sorunları üzerine sosyal bilimcilerden önce edebiyatçılar ciddi biçimde durdular. İçinde evlatlık ve köle geçen yüzü aşan edebiyat eseri okudum. Çalışmalarımda bu eserler de bana yol gösterici oldu.

lirsizliğini de gösterir[6]. Bir gün aile ahlâkı çerçevesinde yapılagelen iş, ertesi gün, piyasa değeri olan bir işe dönüşebilir. Benzer bir belirsizlik ve esneklik ev emekçileri arasında da bulunur. Köleler azad edilir, evlatlık, hizmetçi, hatta evin hanımı yapılır. Hizmetçiler evlatlık olur, evlatlıklarla evlenilir. Göçmen hizmetçi evin hanımı olur, gündelikçi olur, gündelikçi yatılı bakıcı olur. Bütün bu farklı statülerde tanımlanan kadınlar evde aynı tür işi yapıyor da olabilir. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın ilk olarak 1901 tarihinde yayınlanan *Nimetşinas* hikayesi ev emeğinin belirsizliği hakkında ilginç ipuçları verir (1995). Hikaye kısaca şöyle:

> Önceleri kendi yaşıtı bir kıza arkadaşlık etmek üzere evlatlık olarak bir konakta yaşayan Rumeli göçmeni Neriman, kızın ölmesiyle o evde daha fazla kalmak istemez ve başka bir konağa annesiyle birlikte hizmetçi olarak girer. Yeni konakta yaşlı köleler güzel ve becerikli Neriman'ı çekemez ve bütün zor işleri ona yaptırırlar. Evsahibi kadın, hem Neriman'ı çok sevdiği için, hem de kocasının Neriman'a sarkıntılık yapmasını önlemek üzere onu evlatlık aldığını ilan eder. Buna karşın, Neriman'ın işyükünde önemli bir değişiklik olmaz. Üstelik gerçekten de kocası sarkıntılık etmeye başlar ve onu ikinci karısı olarak almak ister. Nimetşinas Neriman ev sahibesinin bu denli küçültülmesine üzülerek konağı terkeder.

Hikaye kahramanı Neriman evlatlıkken hizmetçi, hizmetçiyken yeniden evlatlık olur. Evin beyinden evlenme teklifi alır. Okuyucular olarak biz de bunları okurken Gürpınar'ın gerekçelerini kabullenip olan bitene pek şaşırmayız. Belki de yazarın şaşırmamızı beklediği husus, sonunda kızın yaşlı ve evli, ama zengin beyin evlenme teklifini reddecek kadar nimetşinas olmasıdır. Evlatlık, hizmetçi, evin kadını arasındaki geçişkenliği normalleştiren ve dolayısıyla ev emeğini değersizleştiren biraz da bu tür edebiyat eserleri olsa gerek[7]

Gündelikçilerin, göçmen bakıcı ve hizmetçilerin sosyal güvenceleri yoktur. İşveren istediği an işlerine son verebilir. Çalışma koşullarını değiştirebilir. Ama onlar da gerekli gördükleri zaman, haber bile vermeden işlerini bırakabilir, başka bir işe gire-

---

[6] Zilfi, "kadınlardan beklenen görevlerle toplumsal olarak tanımlanmış 'işler' arasındaki ya da akrabalar ve hizmetçiler arasındaki belirsizlik, kültürel konumu ne olursa olsun, kadının koşullarını temsil eder" demektedir (2004: 1).

[7] Köleler, evlatlıklar ve gelinler arasında gözlediğim benzer geçişkenlikler ve sömürü biçimlerini ayrı bir metinde ve edebiyattan yola çıkarak tartışım (Özbay, 2009[2002]).

bilirler. Rafealla Sartie (2006: 196) bu belirsizliğin, ev hizmetlerinde birisini çalıştırma ya da ev hizmetlerinde emekçi olarak çalışma kararlarında önemli bir rol oynadığını anımsatır. Ev hizmetlerinde tam anlamıyla hiçbir zaman düzenlenmeyen belirsizlikler ve esnek çalışma koşulları, ev emeğinin değersizleşmesine ve kadın işi olarak sürmesine vesile olur.

Hizmetçisi, kölesi, evlatlığı, gündelikçisi aynı evde birarada bulunsalar bile, temelde her biri tarihsel dönüşümleri simgeleyen bir ev emeği formunu da yansıtır. Örneğin, Türkiye için kapitalizm öncesinde başat olan ev kölelerinden, ulus-devlet inşaası sırasında hizmetçi olarak kullanılan (yasal olmayan) evlatlıklardan, kapitalizmin yaygınlaşmasıyla gözlenen gündelikçilerden ve ileri kapitalizmin yarattığı yabancı uyruklu bakıcı ve hizmetçilerden söz edilebilir. Bu farklı emekçi formları birbirlerinden etkilenmiş olsalar dahi, hatta birinden diğerine geçiş olsa dahi, herbirinin farklı kurumsallaşmış özellikleri vardır. İleride bunlara değineceğim.

Ama önce ev emeği türlerinin bir başka ortak özelliği üzerinde durmak istiyorum. Köleler, evlatlıklar, gündelikçiler ve yabancı işçilerin ortak özelliklerinden biri de göçmen oluşlarıdır. Dolayısıyla, ev hizmetlerinde çalışanları anlamak için bir yandan kadın emeği alanındaki çalışmaları, öte yandan, göç kuramları ve özellikle kadın göçünü ele alan çalışmaları tartışmalara katmak gerekir. Köleler ve yabancı hizmetçiler dış göçle, diğerleri ise iç göçle çalıştıkları yerlere gelmişlerdir. Köleler kendi istemleri dışında göç ettirilmiştir. Evlatlıklar da benzer bir zorla, bazen devlet gücü ile ama çoğunlukla aileleri ya da yakınları tarafından göç ettirilmişlerdir. Göç ettirilme nedenleri ev hizmetlerinde çalıştırılmaları olmakla birlikte bu kişileri göç teorilerindeki emek göçü olarak değil de, "insan ticareti" olarak değerlendirmek gerekmektedir. Gerçi, kimi zaman evlatlık olarak verilen kız çocuğu için para talep edilmemiş, sadece "evden bir boğaz eksilsin" ya da "hiç olmazsa o yaşayabilsin gibi" kaygılar ön planda olmuştu ama, yine de ben geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi evlatlık uygulamasının insan ticaretine benzer özelliklerinin görmezden gelinemeyeceğini düşünüyorum. Kölelerle evlatlıklar arasındaki fark ve benzerlikleri ileride tartışacağım.

Gündelikçiler ise genellikle, kırsal yörelerden kente "aile göçü" olarak babaları, kocaları, oğulları ile birlikte gelir, sonra-

dan evişlerinde çalışma kararı alırlar (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2001, White, 2004; Özyeğin, 2004; Bora, 2005). Çoğunluğu köylerinden kente çalışmak için değil, "evkadını" olma hayaliyle gelmektedir. Belki de bundan dolayı gündelikçi olsalar bile kendilerini "evkadını" olarak tanımlamaya eğilimlidirler (Özbay, 2010[1990]). Yabancı ülkelerden gelen göçmen bakıcı ve hizmetçiler "emek göçü" yapan tek gruptur. Onlar memleketlerinden buraya çalışmak amacıyla, genellikle de ev hizmetlerinde çalışmak amacıyla gelmişlerdir.

Ev hizmetlerinde çalışanlar, göçmen oluşlarıyla da dışlanır, aşağılanırlar. Kölelerde olduğu gibi, dinini değiştirmek zorunda bırakılırlar. Kiminin adı değiştirilir, kimi milliyetini, kimi giyinişini değiştirir. Hepsi az ya da çok çalıştıkları ailenin dilini öğrenmek zorundadır. Özetle, ev emekçileri göçle birlikte bir kimlik değişimi yaşar. Gönüllü ya da zorunlu, karın tokluğuna ya da az bir ücretle ev hizmetlerinde çalışmanın ön koşuludur bu değişim. Onlar çeşitli biçimlerde ötekileştirilirken, yaptıkları işler de biraz daha değersizleştirilir, küçümsenir.

Ev emeği değersizleştirilse bile, zorla getirilen ya da yasa dışı olma riskini göze alarak bu işi yapmaya gelen kişiler hep oldu. Bu insanlar yaptıkları iş nedeniyle ötekileştirildi, aşağılandı ama onları kullanan üst ve orta sınıflar için bir statü kaynağı da oldular. Aslında, kentli kadınların ve erkeklerin ev hizmetlerinde çalıştırdıkları kişiler üzerinden yaptıkları statü yarışı, geçmişte de günümüzde de göçün sürmesinin önemli bir nedenidir. İşverenler arası statü yarışması yeni değildir. Ubucini, ondokuzuncu yüzyıl İstanbul'unda elit konaklardaki köle sayısına ilişkin statü yarışının nasıl yolsuzluklara kapı açtığını eleştirel bir biçimde anlatır (1998 [1855]). Ona göre, Osmanlı elitleri köle sayıları açısından birbirleriyle yarıştı, ama konaklarındaki bu çok sayıdaki köle ve hizmetçileri besleyebilmek için, rüşvet alıp, yolsuzluklara bulaştıkları için de Osmanlı devletinin çöküşüne neden oldular.

Fakir ve kimsesiz çocukları evlatlık (besleme, ahiretlik, yanaşma) adı altında ama bugünkü anlamıyla koruyucu aile olarak alıp yetiştirmek, böylece onları topluma kazandırmak Kuran'da öğütlenen bir uygulamadır (Ahzap Suresi, 33). Bu çocukların evlerde aynı zamanda hizmetçi olarak kullanılmaları ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl edebiyatında sıkça eleştirilen bir konu oldu.

Statü yarışı bunlar üzerinden de yapıldı. Ama zamanına ve sınıfına göre farklılaşarak. Örneğin, geç Osmanlı dönemini anlatan hikayesinde Cevat Refi' Ulunay, Râ'nâ adlı gelinlik çağındaki güzel kahramanının ağzından, köle kullanımın azaldığı bir ortamda, evlatlık kullanmanın tek başına yeteri kadar zenginlik göstergesi olmadığını anlatır. Râ'nâ, kendisini istemeye gelen komşularını beğenmez.

"Öyle ama babacığım. Onların yaşamlarında bir genişlik yok... Doğru dürüst bir hizmetçileri yok. Mutfaklarında bir aşçıları yok, kel besleme yukarı işini görüyor. Zehra Hanım da mutfaktan çıkmıyor.... Onlar eve gelin değil, kendilerine yardımcı istiyorlar" der (1995[1959]: 57).

Cumhuriyet döneminde orta sınıfların en büyük lüksü ise evlatlıklardı. Füruzan, bir hikayesinde Ankara'da kocasının rüşvet almadığı için ilerleyemeyen, ona göre pısırık bürokrat kocasından için için şikayet eden kahramanına şunları söyletir:

"Belki o gün anlamıştım, hiçbir zaman eve bir evlâtlık alamayacağımı. Hiçbir zaman konuk günlerinde likör ikram ederken İstanbul'dan yarım kilocuk da olsa madlen çikolata getirip gelenlere sunamayacağımı" (1993: 105).

Aksu Bora da, Phyliss'i alıntılayarak, ücretli ev hizmetlisinin işverenlerin toplumsal statüsünü yeniden üreten bir rol oynadığı görüşünü benimser. (2005).

İşverenler arasındaki statü yarışması Stark ve Taylor'un göç edenleri açıklamak için ortaya attığı "göreli yoksunluk" kavramınına uyar (1989). Ama onların anlatımında göreli yoksunluk hissedenler göç edemeyenlerdir. Bu kez göreli yoksunluk hissedenler göç vermeyen haneler değil, ev hizmetlisi almayan hanelerdir. Hali vakti yerinde olanlar dönemin makbul ev hizmetlisini alıp sosyal statülerini yükseltmeye çalıştıklarında, aynı zamanda kaçak göçü ve insan ticaretini teşvik eden bir rol oynamaktalar.

Yapısal ve siyasal koşullar başka bir yardımcı türünü yaratana kadar, statü yarışındaki kentli patronlar aynı tür yardımcı alıp, onun yarar, meziyet ve daha sonraları da zararlarını tartıştılar. Son yıllarda bu amaçla internette bloglar bile kurdular[8]

[8] Gözlemlediğim kadarıyla, göç çalışmalarında göçü artıran bir faktör olarak işverenlerin göreli yoksunluk hissetmesi üzerinde daha önce durulmadı.

Aşağıda dört temel kategoride tanımladığım ev emekçilerinin gelişimini ve bir sonraki türe geçiş koşullarını kısaca özetlemek istiyorum. Köleler, evlatlıklar, gündelikçiler ve kaçak göçmen bakıcıların dışında da farklı adlarla anılan ev emekçileri var tabii. Onları neden burada benzer biçimde değerlendirmediğimi de yeri geldikçe açıklamaya çalışacağım.

1. Osmanlı Döneminde Zorla Göç Ettirilen Ev Köleleri

Şeriat'ın resmen kaldırıldığı 1926 tarihine kadar evlerde köle kullanımı yasaldı. Dahası Türkiye'de kölecilik 1964'e kadar resmen yasaklanmadı (Özbay, 1999a). Ama köle ticareti yasağı vardı ve hanelerde köle kullanımı Cumhuriyet'in başında zaten yok denecek kadar azdı. Tanzimattan beri Osmanlı yöneticileri, Kuran'da köleciliğin yasaklanmamış olmasından dolayı, ancak ticaretinin yasaklanmasına çalışmış, sonuçta siyah köle ticareti 1889' da, beyaz köle ticareti ise 1907'de kesin olarak yasaklanabilmişti (Erdem, 1996).

1885 ve 1907 tarihlerinde yapılan sayımlar karşılaştırıldığında, İstanbul Müslüman hanelerinde köle kullanımındaki azalma gözlenebiliyor. Örneğin, 1885'de Üsküdar'da köleler ev hizmetlilerin yüzde 65'ni oluştururken, 1907'de oranları yüzde 29'a düşmüş. Buna karşılık, "hizmetçiler" aynı dönemde bir kat artmış, yüzde 6'dan, yüzde 13'e yükselmiş, "evlatlıklar" ise çok daha hızlı artarak yüzde 8'den yüzde 41'e ulaşmış. Üsküdar diğer yerlere göre en yüksek köle kullanımından en yüksek evlatlık kullanımına geçen bir bölge olarak göze çarpıyor (Tablo 1).

Ben bunun, o zamanlar Üsküdar'a muhafazakâr Osmanlıların yoğunlukla yerleşmiş olmalarıyla ilgili olabileceğini düşünüyorum. Bunun yanısıra, daha Batılılaşmış ailelerin bulunduğu Eminönü'nde haneler köle kullanımından hizmetçi kullanımına yönelmiş, evlatlık kullananlar ise görece az. Doğum yerleri istatistikleri de kölelerin azalışını doğruluyor. Aynı dönem içinde İstanbul'daki Müslüman hanelerinde Çerkezistan ve Arabistan doğumlular yüzde 62'den yüzde 20'ye düşerken, Anadolu ve İstanbul doğumlular yüzde 24'den yüzde 54'e yükseliyor (Tablo 2).

Clerence-Smith (2006) İslam'ın Afrika kökenli kölelerini tartıştığı eserinde İslam köleciliğinin Atlantik köleciliğinden sayıca daha az olmadığını, ama daha uzun bir döneme yayıldığını ak-

Tablo 1: Akraba Olmayan Üyelerin Türlerine ve Bölgelere Göre Dağılımı 1885-1907 İstanbul

	1885					
	Köle	Hizmetçi	Evlatlık	Diğer	Toplam yüzde	Toplam sayı
Beşiktaş	52	19	6	23	100	136
Eminönü	61	12	6	21	100	163
Fatih**						
Şişli*	0	0	0	100	100	8
Üsküdar	65	6	8	21	100	80
TOPLAM	58	13	6	23	100	387

	1907					
	Köle	Hizmetçi	Evlatlık	Diğer	Toplam yüzde	Toplam sayı
Beşiktaş	16	21	16	48	100	63
Eminönü	26	46	9	18	100	65
Fatih	16	27	13	43	100	153
Şişli*	20	40	5	35	100	20
Üsküdar	29	13	41	18	100	79
TOPLAM	21	27	18	34	100	380

Şişli sayıları küçük olduğu için yüzdeler anlamlı değildir.

** 1885 Fatih ilçesi kayıtları yandığı için bilgi bulunmamaktadır.

Kaynak: 1885 ve 1907 Osmanlı Sayımları yüzde beş örneklemesinden hesapladım.

tarmaktadır. Ayrıca, Atlantik köleciliğinde erkek köleler toplam kölelerin üçte ikisini oluştururken, İslam köleciliğinde ev hizmetleri ağırlıklı bir kullanım söz konusu olduğu için, cinsiyet oranı tam tersi durumda, kadın köleler üçte iki oranındadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda zamanla erkek kölelerin oranı daha da azaldı. Üretimde erkek köle kullanımı yerine ücretli emeğe geçildi. Evlerde de erkek hizmetlilere daha az rastlanır oldu. 1907'de İstanbul'da Müslüman hanelerdeki kölelerin yüzde 87'si kadın, yüzde 13'ü erkekti[9]

9 Zilfi'nin de vurguladığı gibi, Avrupa'da da benzer bir eğilim gözlenmiş ve erkek hizmetkârların oranı kapitalizmin yaygınlaşmasıyla azalmıştı (2004).

Tablo 2: Akraba Olmayan Üyelerin Doğum Yerlerine Göre Dağılımı 1885-1907 İstanbul

DOĞUM YERİ	1885	1907
	Yüzde	Yüzde
İstanbul	15	22
Çerkezistan	36	12
Anadolu	9	32
Arabistan	26	8
Balkanlar	4	9
Belirsiz	10	18
Toplam Yüzde	100	100
N	387	380

Not: 1885 Fatih ilçesi kayıtları yandığı için bu sayımdaki akraba olmayan üyeler olduğundan daha az gözükmektedir.

Kaynak: 1885 ve 1907 Osmanlı Sayımları yüzde beş örneklemesinden hesapladım.

Ehud Toledano, köle ticareti yasaklandığı halde ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı'ya kaçak olarak ithal edilen kölelerin yılda ortalama on bin kadar olduğunu ve bunların çoğunluğunun Afrika'dan getirildiğini anlatır (1994). İslam köleciliğinin ılımlı olarak nitelenmesine de karşı çıkar. Çünkü ona göre, esir pazarlarına getirilene kadar yakalanan kölelerin çoğu açlık, sefalet ve kötü muameleden ölmekteydi. Yine başta Toledano olmak üzere tarihçiler, Osmanlı toplumunda kölelerin rahat bir yaşam sürdükleri efsanesinin genellenemeyeceğini çeşitli biçimlerde gösterdiler (Toledano, 1994, 2010; Zilfi, 2004; 2010; Faroqhi, 2002; Erdem, 1996; Timur, 2002).

Osmanlı kölecilik sistemi üzerinde çalışan tarihçilerin temelde iki önemli yanlılıklarının olduğunu söylemeliyim. Bunlardan ilki, sayıları görece az da olsa elit köleler olarak adlandırdığım, sarayda ya da üst düzey Osmanlı bürokratlarının konaklarında odalık olarak kullanılan beyaz köleler üzerinde yazılanların çok daha fazla olmasından kaynaklanan yanlılık. Sayısal olarak çok daha fazla olan, evlerde hizmetçi olarak kullanılan, çoğunlukla siyah köleler hakkında yazılanlar ise daha kısıtlı. İkinci yanlılık ise kölelerin cinsiyeti ile ilgili. Cariye olarak adlandırılan kadın köleler "harem" kavramı altında incelenirken, genel köle-

cilik tartışmalarında görece daha az yer alırlar. Toledano (1994), Erdem (1996) gibi tarihçiler kadın kölelerin daha fazla olduklarını söylemekle birlikte, çalışmalarında kullandıkları örneklerin çoğunluğu erkek köleler üzerinedir. Peirce (1991) ve Zilfi (2004, 2010) bu yanlılığı değiştiren kadın tarihçiler olarak da dikkate değer çalışmalar yapmışlardır.

Ama hakkını yemeyelim, Toledano'nun Osmanlı köleciliği hakkındaki kitapları bu konuda başvurulacak en önemli kaynaklardır. Hatta son kitabı, Osmanlı kölelerinin seslerini bulabildiğimiz nadir bir çalışmadır. Ayrıca Toledano'nun tek bir örnek olay olarak ele aldığı bir cariye makalesi de bulunmaktadır (1981). Erdem de doktora tezinde başta açıkça sadece erkek köleler üzerinde duracağını söylemekle birlikte, yeri geldiğinde Afrikalı kadın köleler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (1996).

Kölecilik İslam hukukunda yasal bir kurum olarak tanımlanmıştı. Bu nedenle, Osmanlı'da köle ticareti ve köle kullanımı belirli kural ve öneriler çerçevesinde, düzenlenmekteydi. Ahmet Mithat bu açıdan kölelerin durumunun diğer ev emekçilerine göre daha avantajlı olduğunu düşünmekteydi (aktaran Parlatır, 1992).

İslam köleciliği, Atlantik köleciliği gibi kapalı bir sistem değildir. Kölelerin belirli bir müddet (beyaz köleler 7, siyah köleler 9 yıl) çalıştıktan sonra azad edilerek evlendirilmeleri beklenir (Erdem, 1996). Tabii buna uymayanlara bir ceza yok. Dolayısıyla, kölelerin azaldığı ve satın alınmaların zorlaştığı dönemlerde belki de bu norma daha az uyuldu. Yaşamlarının sonuna kadar köle olarak kalanlara ilişkin tanıklık ve kurgusal hikayeler var. Ama kölelerde genel olarak böyle bir beklentinin oluşması, uygulamada sıklıkla başvurulan bir norm olduğunun kanıtıdır. Kölelerini birbirleriyle evlendirerek çoğaltmanın İslam köleciliğinde yasaklanması devletin de daha dikkatle takip ettiği bir dini kuraldı. Osmanlı bu biçimde bir köle kastının oluşmasına hiçbir dönemde müsade etmemiş. Belki de kölelerin çoğunu ev işlerinde kullandığı ve erkek köleleri hadım etme alışkanlığının varlığı dolayısıyla da bu yol yaygınlaşmamış. Ama yine bu, birbirleriyle evlendirerek kölelerini çoğaltan kimse yoktu demek değil. Hatta Mustafa Olpak, aile büyüklerinin hikayesini anlattığı kitabında tam da bu tür bir yanlış uygulamayı örneklemekte ve aile fertlerini birbirleriyle evlendirmekten çekinmeyen köle sahiplerinin

varlığını sergilemektedir[10] (2005).

Kölelerin kötü muamele gördüklerinde kadıya şikayet hakları olduğu gibi, erkek kölelerin ticaret yaparak kendi azadlıklarını satın almaları da mümkündü (Erdem, 1996). Köle ticaretinin yasaklanması sürecinde evden kaçan kölelere kimi yetkililer oldukça sevecen yaklaşmış ve gerektiğinde azatlıklarını ödeyerek özgürleşmelerine yardımcı olmuşlardı (Toledano, 2010). Kölelerin kötü koşullarını tam olarak sergileyen tanıklıklar az ve yanlı. Örneğin, Osmanlı toplumunda kadın kölelerin cinsel tacizleri daha çok söz konusu olduğu halde, bir-iki tarihçi dışında emeklerinin sömürülmesi üzerinde ciddi olarak durulmamış. Köleciliğin Batılı toplumlar tarafından giderek küçümsenen bir adet olarak değerlendirilmesi, onların Osmanlı hanelerinde de statülerinin düştüğü ve belki biraz da bu yüzden daha da fazla kötü muameleye maruz kaldıklarını da akla getirmektedir.

Zilfi, Osmanlı'da kölelerin bir müddet çalıştıktan sonra azad edilmelerinin insani olduğu kadar, azadlıların ev hizmetlerinde ucuz ücretli emek havuzu oluşturduklarına da dikkat çeker (2004). Hakan Erdem, özellikle evlendirilmeden azad edilen Afrikalı kölelerin çok zor durumda kaldıkları ve kendileri gibi ortada kalan eski kölelerle birlikte bir hane oluşturup, gündelikçi ve çamaşırcı olarak çalıştıklarını anlatmaktadır (1996). Tarihçilerin örneklerle sergiledikleri ev hizmetlerinde kölelikten özgür ücretli emeğe geçiş, kimi zaman da sadece köle kullanımını saklama amaçlı olmalı. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda özellikle İngilizlerin köle karşıtı politikalarının da etkisiyle toplumda köle kullanmanın statüsü azalmaya başlayınca, kimileri kölelerini gerçekten azad ederek yanlarında çalıştırmaya devam etse bile, kimilerinin de kölelerini azad etmeden "hizmetçi", "hizmetkar", "emektar" gibi statüsü belirsiz ya da köleden daha statülü gördükleri adlarla anmaya başladıklarını düşünüyorum[11]

10 Olpak, aynı zamanda, azad edildikten sonra evlatlık olarak bir aileye hizmet amacıyla verilen yakınından da söz eder. Kölelerin evlatlığa dönüşmesine bir örnektir bu tanıklık da (2005). Ege'de Afrika kökenli evlatlıklar bu örnekle de kısıtlı değil. Görüşme yaptığım ailelerden birisinin de Afrika kökenli evlatlıkları olmuştu.

11 Mürebbiye olarak yaz aylarında zengin bir konakta çalışan matmazel Nina'nın anılarında, 1940'larda evin 16 yaşındaki yeni yetişme oğlunun peşinden hiç ayrılmayan "kahya" acaba eski kölelerden biri miydi? Bilemiyoruz ama anlatımdan eski kölecilik alışkanlıklarının sürdüğü izlenimini almak mümkün (Mete, 2011).

2. Batılı Mürebbiyeler, Ücretli Dadılar ve Hizmetçiler

Kölelerin sayısı ve statüleri azalırken onların yerini kimler aldı? Prestij açısından ilk akla gelenler Avrupa'dan ve Rusya'dan göç eden mürebbiye ya da matmazel, enstitütris[12] olarak adlandırılan kadınlar. Geç Osmanlı döneminde Avrupalı dadı ve mürebbiyeler, elitlerin çocukları için olmazsa olmaz diye düşündükleri en önemli statü sembolleriydi[13] Küçük çocukların bakımını üstlenen Avrupalı dadıların eskiden bu işlevleri yerine getiren kölelerin yerini aldıkları açık. Ancak, mürebbiyelerin bir kısmı yatılı değildi. Derslere gidip geliyorlardı (Petzen, 1996; Mete, 2011). Yatılı olsalar bile sadece evdeki çocukların eğitimleriyle ilgilenen mürebbiyelerin kölelerin yerini aldıklarını ileri sürmek pek mümkün değil[14]. Ama onların varlığı, evde çeşitli türde ve farklı işlevleri olan birden çok çalışanın olduğunun bir göstergesiydi[15] Üstelik mürebbiyeler Avrupai yaşam biçiminin simgesi oldular. Batılı dadı ve mürebbiyeler hem hanehalkına bir statü kattılar, hem de kendileri de diğer ev emekçileri gibi değersizleştirilmediler. Aksine, edebiyattan takip edebildiğimiz kadarıyla genellikle evhalkından saygı da gördüler (Uşaklıgil, 1987 [1899]), (Uşaklıgil, 2008 [1936]). Cumhuriyet döneminde mürebbiyelerin özel konumları hâlâ devam etti ve onların diğer ev emekçilerinden farklı olduğu devlet tarafından da kabul edildi[16]

---

12 Ahmet Mithat, bu eğitimcilere romanlarında "enstitütris" demektedir (2005[1875]). Fatma Aliye de bu terimi tercih etmişti (1996[1892]).

Hatta bu alışkanlık Cumhuriyet döneminde de sürdü (Şasa, 20010; Kabaş, 2010; Baydar ve Ulagay, 2011).

Sosyologlardan çok eğitimcilerin Osmanlı toplumundaki Batılı mürebbiyeler üzerinde durmaları bu açıdan anlamlı (Petzen, 1996; Hatiplioğlu, 2000; Ceran, 2002).

Örneğin, Osman Remzi Gürmen, yirminci yüzyılın başında bir İstanbul konağını anlattığı Rana adlı romanına bir mürebbiye koymuş ama onun yanı sıra konağa bir Sudanlı bacı, üç evlatlık, dışarı işlerine bakan iki erkek hizmetli de (vekilharç) yerleştirmiş. Çocuklara piyano ve Fransızca öğretmek üzere tutulan mürebbiye önceleri derslere gelip giderken zamanla yatılı olur. Ancak, mürebbiye diğerleri gibi evhalkının kalıcı bir üyesi olmadığından bir süre sonra konaktan ayrılır (2006).

31/12/1960 tarihli,193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ücretlerde "müteferrik istisnalar" başlığı altında 23. maddede aşağıdaki düzenlemeyi getirmektedir: 6. Hizmetçilerin ücretleri (Hizmetçiler özel fertler tarafından evlerde, bahçelerde, apartmanlarda ve ticaret mahalli olmayan sair yerlerde orta hizmetçiliği süt ninelik, dadılık, bahçıvanlık, kapıcılık gibi özel hizmetlerde çalıştırılanlardır.) (Mürebbiyelere ödenen ücretler istisna kapsamına dahil değildir). Görüldüğü gibi kanun koyucu hizmetçileri vergi açısından korunmaya muhtaç olarak görürken, mürebbiyeleri böyle bir konumda görmemektedir. (Bu konuyu anımsattığı için Jak Kamhi'ye teşekkür ederim.)

Osmanlı döneminde köleciliğin kaldırılmasına karşı gelen, İslam köleciliğinin ılımlı taraflarına vurgu yapan bir kısım entellektüeller, Avrupalı dadılara en eleştirel bakanlardı[17] Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye, sonraları Semiha Ayverdi mürebbiye ve Batılı dadıların Türk kültürüne hiç uymadığını örnekleyen eserler verdiler[18]. Gürpınar da (2008 [1899]) *Mürebbiye* adlı romanında, zengin bir konakta kahya olan yaşlıca bir kölenin namuslu ve sadık olmasına karşın ev sahibi tarafından evden kovulduğunu ama Fransız mürebbiyenin, çocuklara kötü örnek olarak evdeki bütün erkekleri baştan çıkarttığını anlatmaktadır. Romanın yazıldığı dönemde artık genç köle kadın satın almak oldukça zordu. Üstelik kaçak yollarla köle satın almak prestijli olmaktan da çıkmıştı. Hüseyin Rahmi, *Nimetşinas*'ta yaptığı gibi evdeki köleleri yine yaşlı ve gözden düşmüş ev emekçileri olarak resmeder. Ama onların yerine yabancı yardımcıların alınmasını herzaman olumlu karşılamaz. Farklı hikaye ve romanlarında iyi mürebbiye, kötü mürebbiye ayrımını yapar.

Modern Osmanlı elit hanelerinde kölelerin yanı sıra uzmanlaşmış ücretli ev hizmetlileri yaygınlaştı. Avrupa görgüsünü Müslümanlardan daha yakından takip ettiklerine inanılan gayri-Müslim hizmetçiler revaçtaydı. Örneğin, Halide Edib'in kendi dadısı gayri-Müslim olduğu gibi o da çocuklarına Rum dadılar tuttu (Çalışlar, 2010). Hatta kimi hikayeler Fransızcası iyi olan gayri-Müslim Osmanlıların kendilerini Avrupalı olarak tanıtıp daha yüksek ücret ve statülü ev işleri bulduklarına değinir.

Edebiyat ve anıların dışında Osmanlı dönemindeki gayri-Müslim ev hizmetlileri hakkında bilinenler kısıtlı. Osmanlı kayıt sisteminde Müslüman hanelerde yaşasalar bile gayri-Müslimler ayrı defterlere kaydediliyordu. Dolayısıyla, 1885 ve 1907 yıllarına ilişkin yaptığım analizlerde ev emekçilerinin hepsinin Müslüman olduğunu vurgulamak gerekiyor. Ayrıca bu sayısal bilgiler, yalnızca Müslüman haneler için mevcut olduğundan, Rum, Ermeni, Musevi, Levanten hanelerinde köle/hizmetçi kullanımı hakkında bilinenler daha da az. Onların köle kullanmaları yasak-

---

[17] Cumhuriyet döneminde Avrupalı dadıların yetiştirdikleri çocukların anılarında da hepsinin çok dirayetli ve düzgün olmadıklarına ilişkin eleştiriler bulmak mümkün (Şasa, 2010; Kabaş, 2010).

Ahmet Mithat Efendi, 2005; ayrıca Ahmet Mithat Efendi'yi aktaran Parlatır, 1992; Fatma Aliye, 1993; Semiha Ayverdi'yi aktaran Dayanç ve Alan, 2008.

lanmış olsa bile, köle sahibi gayri-Müslimlerin olduğunu biliyoruz. Ama yine de ücretli hizmetçiliğin gayri-Müslümler arasında daha fazla olabileceğini düşünmek gerekir. Öte yandan, onların Müslüman hizmetçilerden çok, gayri-Müslim hizmetçileri tercih ettiklerini de varsayabiliriz. Yirminci yüzyılın başında doğan bir Musevi hanım, erken Cumhuriyet döneminde bile Museviler arasında Müslüman hizmetçilerin kullanılmadığını anlatmıştı.

Anı ve romanlarda en az işlenen kahramanlar yüzyıl başında yaşayan yatılı hizmetçilerdir. Oysa Davidoff ondokuzuncu yüzyılın İngilteresinde ücretli hizmetçilerle ilgili zengin bilgilerin varlığını gösterir. O sıralar İngiltere'de kadınların en yoğun katıldıkları ekonomik faaliyet ücretli hizmetçiliktir (Davidoff & Hall, 1988) (Davidoff, 1995a). Davidoff, zengin evlerdeki elit hizmetçilere orta sınıf ailelerde rastlanmadığını vurgular. Orta sınıf işverenlerin sözlerini geçirebilmek için onsekiz yaşın altındaki, bekâr ve okumamış köylü kızları tercih ettiklerini anlatır. Bu kızlar pek sokağa çıkmaz ve aldıkları ücreti çeyiz parası olarak biriktirirler. Davidoff'un bu gözleminden çıkarak elit Osmanlı hanelerinde köle ve hizmetçiler, hatta sonraları yabancı dadılara karşılık orta sınıflarda evlatlıkların kullanıldığını düşündüm. Ama hizmetçiler köle ve evlatlıklar kadar kurumsallaşmış özellikleriyle resmedilmedikleri için belirgin bir yargıda bulunmak zor. Onlar daha çok aşçılık, dadılık, bahçevanlık gibi uzmanlaşmış işlerde görevliler sanki. Osmanlı sayımlarında önemli oranda var olduklarını bildiğimiz hizmetçilerin bir kısmı azad edilmiş köle olsa bile yine de bu konuda ciddi bir bilgi boşluğu olduğu açık. 1907'de medeni durum sorulduğu için hizmetçilerin hepsinin bekâr olduğunu biliyoruz. O kadar.

Cumhuriyet dönemi edebiyatında rastlanan tek tük hizmetçi kahramanlar da bize onların toplumda kölelerde, hatta mürebbiyelerde olduğu gibi kurumsal bir form olarak tanımlanabilecek özellikleri hakkında pek bilgi vermez. Örneğin, Esendal'ın 1934 yılında yayınlanan romanı *Ayaşlı ve Kiracıları*'ndaki evin hizmetçisi Halide mutfak, banyo ortak olan dokuz ayrı kiracının oturduğu apartmanın adeta kapıcısı gibidir (1993). Bazı eserlerde hizmetçilerin evlatlıklardan dönüştüğüne ilişkin ipuçları verilmektedir. Örneğin, Füruzan'ın "Günübirlik Ada" hikayesindeki evlatlık yapılmaya çalışılan genç hizmetçi kız, ücretliliğin ona ba-

gımsızlık kazandırdığını düşünerek teklifi reddeder (1988[1972]). Bener'in romanında ise kahraman Elif önceleri evlatlıkken sonradan hizmetçi olarak bir yerde çalışmaya başlar (1994).

Bu örneklerde ev hizmetlerinde çalışanlar aileye statü sağlayıcı bir konumda resmedilmemişti. Öte yandan, aşçısı, şoförü, bahçevanı olanların yüksek statülerinden söz edilebilir. Hatta genellikle evlerde çalışan ücretli erkek işçilerin aileye daha büyük statü sağladıkları ileri sürülebilir. Ama daha önce belirttiğim gibi, erkek çalışanların oranı da ev emekçileri arasında hemen her dönem oldukça düşüktü.

3. Evlatlıklar

Bana göre, tarihsel olarak kölelik kadar eski bir kurum olmasına karşın, kölelerin yerine geçenler evlatlıklardı. İslam, çocuğa ismini vermek, miras bırakmak ve evlenme yasağına uymakla tanımlanan evlat edinmeyi yasakladığı için, Osmanlı dönemindeki evlatlıkların hepsi din gelenekleri çerçevesinde koruma ve yetiştirme amaçlı eve alınan yetim, kimsesiz, fakir çocuklardı. Evlatlığın yabancı sayılıyor olması nedeniyle kız çocuklarını evlatlık alma daha yaygındı. Bu uygulama, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra hızlanan kitlesel göçler, iç çatışmalar, savaşlar, salgın hastalıklar, açlık ve sefaletin Anadolu köylüsünü kırıp geçirmesi gibi felaketler sonucu ortada kalan çok sayıda kız çocuğunun korunması için en uygun çözüm olarak değerlendirildi. Bütün bunlara, devletin kendi çıkarları doğrultusunda kâh köle ticaretini önlemek kâh etnik grupları Müslümanlaştırmak ve Türkleştirmek amacıyla kız çocuklarını hizmetçilik yapmak üzere "evlatlık" adı ile evlere dağıtımı eklenince, evlatlıkları ev hizmetlisi olarak kullanma kurumsallaştı. Altınay ve Türkyılmaz (2011) 1915'de Ermenilerin Suriye çöllerine sürülmesi sırasında hükümetin 20 yaşın altındaki kız ve 10 yaşın altındaki erkek sahipsiz çocuklarının Müslüman hanelerinde tutulmasını emreden telgrafını belgelediler. Bunlar ya evlendirilerek ya da evlatlık statüsünde hizmetli olarak çalıştırılarak Müslümanlaştırıldılar. Bu çok önemli çalışmanın dışında, Müslüman Türk, Kürt, Arap kimliği ile yetişen Ermeni çocukların evlerde dadı ve hizmetçi olarak çalıştırıldıklarına ilişkin çeşitli belge ve anılar da var (Başkurt;

2006; Çetin, 2010[2004]; Çetin ve Altınay, 2009; Palalı, 2006; Oran, 2008)[19]

Yavuz Selim Karakışla da, Kurtuluş Savaşı sırasında Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin isteği ile hükümetin kimsesiz kız çocuklarının karın tokluğuna hizmetçilik yapmak üzere evlatlık olarak alınabileceğini ilan ettiğini yazdı (1999). Bu dönemde, ortada kalmış Rum çocuklarının da Müslümanlaştırılıp, evlerde evlatlık olarak korunduğu ve hizmetlerinden yararlanıldığına ilişkin tanıklıklar var (Andreadis, 1993). 1930'lara gelince Alevi-Kürt evlatlıklar yaygınlaşıyor. Dersim olayları sırasında kız çocuklarının evlerden toplanıp, genellikle subay ailelerinde Sünni-Türk olarak yetiştirildiklerini Gündoğan'lar hem belgesel film yoluyla, hem de bir bildiri yazarak anlattılar (2009; 2010). Ama nedense Osmanlı son dönemi ve erken Cumhuriyet döneminde yayınlanmış yüzlerce evlatlık kahramanı anlatan hikaye ve romanda Müslüman Türk ailelerinde yetişen evlatlığın Ermeni, Rum, Kürt gibi devşirme oldukları üzerinde pek durulmamış[20] Sık sık alıntıladığım ve dipnotta yeniden verdiğim Memet Fuat'ın kısa köşe yazısında bu durumun adeta normalleştirilmiş olduğu anlaşılıyor[21]. "Kimbilir hangi çatışmadan arta kalan"(!) Ermeni ya da Kürt çocukların evlere alınıp korunması hiç sorgulanmadan iyilikseverliğe örnek olarak anlatılıyor.

19 Ermeni yetimleriyle evlenme adeti de anılarda yer almış. Bunların arasında bana en çarpıcı gelenlerden biri Ayşegül Yazıcı'nın büyükannesi ile ilgili anlattıklarıdır. Çocuk yaşta komiser dedesi ile evlendirilen Arap kökenli babaannenin çektiklerini anlatırken; Yazıcı, tehcir sırasında önce evlatlık olarak eve getirdiği Ermeni kızıyla sonra evlenerek onu babaannesine kuma yapan dedesini eleştirmektedir. Genç Ermeni kuma hamile kaldığında evdeki diğer kadınlar tarafından dışlandığı için odasında tek başına doğum yaparken ölür (Yazıcı, 2002).

Yeni çıkan romanlarda bu eksiklik giderilmeye başlandı. Kürt evlatlıklarla ilgili olarak bakınız: Arslan, 2002.

"*Gençliğimde Altunizade köşkünde gördüğüm kara saçlı, kara gözlü ufak tefek kadının ise değil ailesi, kimliği bile belli değildi. Küçükken Güneydoğu Anadolu'dan getirilmiş, kimsesiz bir çocuk olarak yanaşmalar arasında büyümüş, Osmanlı gelenekleri çerçevesinde evlendirilmiş, ama baba ocağı saydığı köşkle ilişkisini hiç kesmemişti. Adı **Salı** idi, herkes öyle çağırırdı. **Robenson**'un **Cuma**'sını çağrıştırdığı için merak eder, soruştururdum: Salı adını kimin koyduğunu bilen yoktu. "Münire" ise kimlik çıkarmak gerektiğinde uydurulmuştu... "Kimliği yoktu, sonradan biz çıkarttık" dedi köşkün hanımı. Güneydoğu Anadolu'dan getirildiği belliyse de bu kara saçlı, kara gözlü kadının Kürt mü yoksa Ermeni mi olduğu bilinmiyordu. Kimbilir hangi çatışmadan arta kalmış bir çocuğu iyi yürekli birileri alıp İstanbul'a getirmişlerdi....*" (Memet Fuat, 1996).

İkinci Dünya Savaşı sırasında açlık ve sefalet içinde olan Anadolu köylüsü kızlarını, kentte bir aileye evlatlık vermek için yarıştı. Görüşme yaptığım bir hanım, *"1940'larda sokaklarda adamlar kapı kapı dolaşır, evlatlık ister misiniz diye sorardı"* diye anlatmıştı. Anlaşılan, Türkler de dahil, Anadolu'daki çeşitli etnik grupların kızları dönem dönem kentteki orta sınıfların hizmetinde oldu. Kentli orta sınıflardan ulus-devlet ideolojisini, Türkçe'yi, Sünni-Müslüman geleneklerini ve modern yaşam tarzını öğrendi. Bu açıdan bakıldığında evlatlık yetiştirenler , Türk etnik kimliğinin ulus-devlet ideolojisi çerçevesinde yeniden üretilmesine katkıda bulundu.

Son yıllarda sosyal bilimcilerin ilgisini çeken evlatlıklar konusuna, benim anlattığım kadar karanlık yaklaşmayanlar da var. Örneğin, Maksudyan'ın Osmanlı toplumundaki evlatlıklar üzerine yaptığı övgüye değer çalışmasında evlatlık kurumunun olumlu yönleri de olduğu sergileniyor (Maksudyan, 2008). Konuyu, Güney ve Güneydoğu'da zenginlerle yoksullar arasında adeta bir dayanışma biçimi olarak ele alan çalışmalar da var. Örneğin, Durakbaşa, halen Güney-Doğu illerinde süregelen evlatlık kurumunun alt sınıflarda sosyal mobilite sağlayan özelliğine vurgu yapıyor (Durakbaşa, 2009).

Ben tam aksine, evlatlıkların kentli orta sınıf kadınlarının sosyal hareketliliğini sağlayıcı bir rol oynadıklarını düşünüyorum. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde üst sınıf aileleri köle satın alır gibi üçer beşer evlatlık alırken (Neyzi, 1983; Gürmen, 2006), orta sınıflar genellikle bir evlatlık kızla ev işlerini ve bakım hizmetlerini döndürmeye çalıştılar. Kölelerden farklı olarak ya tamamen parasız ya da aile yakınlarına verilen çok az bir para ile alınabiliyor olması, ev ve bakım hizmetlerinde zorlanan orta sınıf evkadınları için evlatlık/hizmetçi kullanımı iyi bir çözüm olarak değerlendirildi. Evlatlıklar, orta sınıf kadınların evdeki iş yüklerini azaltarak hem onların kamusal alanda var olmalarına, ama daha çok da kızlarından beklenen ev işlerini yüklenerek onların eğitim ve meslek edinme çabalarına önemli bir destek sağladı (Özbay, 2004b).

Edebiyatta evlatlık ve köle imajları farklıdır. Genellikle evlatlıklar çocuk yaşta resmedilir. Cariyeler, yani kadın köleler ise çoğu hikayede genç kadındır. Cariyelere aşık olunur. Cariyeler taciz edilir. Cariyeler eğitilir. Cariyelerle evlenilir. Onlar güzel-

likleriyle dikkat çeker. Çerkez, Gürcü asıllıdırlar ya da Rumeli'nden gelmişlerdir. Peyami Safa'nın günümüzde TV dizisi haline getirilmiş *Canan* adlı romanındakinin aksine, evlatlıklar genellikle güzel değildir. Pis ve bitli oldukları için ilk geldiklerinde saçları sıfır numara traş edilmiş, hatta bit tutmasın diye başına zift sürülmüş, çirkin esmer küçük kızlardır. Bence bu farklı imajlar kölecilik aleyhindeki akımların güçlenmesinden sonra oluştu. Köleciliğin sona ermesini isteyenler genellikle İslam'da cariyelerle cinsel ilişkinin yasaklanmamış olmasının aile yaşamına getirdiği üzüntü ve karmaşaya dikkati çekmek istemişlerdi. Örneğin, Fatma Aliye bu sorunun altını çizmiştir (Kızıltan, 1993). Evlatlıkların genellikle kavruk, yoksul Anadolu çocukları olmasının bu farklı imajların oluşmasında bir rolü olduğu açık. Ama aynı zamanda evlatlıkların dış görünüşlerinin özellikle çirkinleştirildiğini dikkate alarak evin erkeğinin ilgisini çekmeyeceği yeni bir yatılı hizmetçi formuna geçildiği de akla geliyor. Romanlarda da evlatlıklarla evin reisi arasında bir aşk ilişkisi bulmak çok nadirdir. Onlarla cinsel ilişki kurmak bile "küçük beylerin" ilgi alanına girer (Neyzi, 1985; Madra, 1991).

Genel olarak İslam'da evlatlıklarla köleler benzer haklara ve kurallara tabiiydi. Kurallar ve haklar köleler için net olarak belirtilmiş olmakla birlikte, evlatlıklar da benzer davranışlar norm olarak vardı. Örneğin, İslam hukukunda nasıl köleleri belli bir süre çalıştırdıktan sonra azad edip evlendirmek önerilmişse, aynı şekilde evlatlıklar da eve alınırken yakınlarına gelecekte çeyizi ile evlendirilme vaadi (ki evlatlıklar için de kölelerde olduğu gibi, buna *çırak etmek* tabiri kullanılıyor) veriliyordu. Ama evlatlık evden kaçıp gitse, kölelerde olduğu gibi polisin onu arayıp sahibine geri getirmesi zorunluluğu yoktu. Diğer bir deyişle, işverenler kölelerde olduğu gibi, evlatlığın bedenine resmen sahip değillerdi.

Onların kaçmamasını sağlamanın yolları üzerinde çeşitli kurgusal ve gerçek anlatılar var. En önemlisi, yakınları ile iletişimini kesip, izlerini kaybettirmek. Böylece kölelerde olduğu gibi onları köksüzleştirmek ve bağımlılıklarını pekiştirmek. Gündoğanlar, Kürt kızları ile ilgili bu tür hikayeleri topladı (2010). Çocukları sevmek, onları hoş tutmak da bir başka yol. İyi muamelenin belli bir ölçüsü yok. İşveren ve evlatlık bu konuda farklı bakış açılarına sahip olabiliyor. Bir başka görüştüğüm hanım, ev-

latlık idare etmenin bir sanat olduğunu, bunu herkesin yapamayacağını iftiharla söylemişti. Ona göre, *"evlatlıklara biraz mesafeli duracaksın. Evdeki yerlerini ve sana neden borçlu olduklarını unutmamalarını sağlayacaksın!"* demişti. Tabii Cumhuriyet döneminde işverenin en önemli kozlarından biri de çocuğun nüfus cüzdanını saklamaktı. Tıpkı bugün kaçak göçmen bakıcıların pasaportlarına el koyan işverenler gibi. Hem görüşmelerde, hem de edebiyat anlatılarında evlatlıkları okula göndermemenin, bakkala-manava yalnız gitmesine izin vermemenin, hatta pencereden bakmasını yasaklamanın sıkça başvurulan yöntemler olduğu ortaya çıkıyor. Çocukların okumaya isteksiz ve cinsel açıdan uyanık olmaları dolayısıyla ailenin namusunu tehlikeye attığı gerekçeleri verilse de; bu yasaklamalar, evlatlıkların kendileri ve eleştirel edebiyatçılar tarafından onların dış dünya ile ilişkisini en aza indirerek evde tutma çareleri olarak aktarılmakta.

Türk edebiyatı sık sık kaçan evlatlık hikayeleriyle dolu (Güntekin, 1995[1932], Nil, 1996; Bener, 1994). Bu hikayelerin bazılarını görüşmelerde de dinledik. 1914 doğumlu Dürdane[22] nine, 2002'de görüştüğümüzde 88 yaşındaydı. Gençliğinde evlatlık olarak çalıştığı bir subay ailesinin yanından kaçarak köyüne geri dönmüştü. Kaçış hikayesini birkaç nedene bağlayarak anlattı. Özetle şöyle diyordu: Bu insanlar iyiydi ama beni evlendirmeye niyetleri yoktu. Kim istese bir bahane buluyorlardı. Daha da kalırsam hiç evlenemeyeceğim diye düşündüm. Köyde bana musallat olan eniştem de ölmüştü. Ablam altı çocukla dul kalmıştı. Bana ihtiyacı vardı. Dürdane nine yeğenlerinin sünnetine köye gitmek ister. Göndermezler. Bu son damla olur, kaçar. Onu dilinden bir iki cümle:

> "Arkadaşım yoktu. Arkadaşlık ettirmezdi onlar. Kimseyle konuşturmazlardı. Ayaklarlar (ayartırlar) diye. Kadının biri bene ille gidelim gidelim, burda rahatın olmaz deye şey etti. Kendi başına dışarı çıkmıyordum. Onlarla gidersek gidiyorduk.... Dönmücedin ya, gönderelerdi beni bir günlüğüne sünnete. Eee, atıverdi gönlüm, kardeşleri bilen geldi. "Onlara gönderin" dedim, göndermediler. İşte o Cemal dede "ben götürürün" dedi. O da öldü."

---

22 Takma ad.

Evin hanımı, Dürdane ninenin arkasından onun için hazırladığı çeyizini gönderir. Hatta Dürdane ninenin oğullarının okumalarına da yardım ederler. İlişkileri hiç kesilmez. Ama sonradan aldıkları ikinci evlatlığı, yaşı geçip ona ihtiyaçları kalmayana dek evlendirmezler.

Gerek çok sayıdaki hikayede, gerekse gerçek yaşam öykülerinde evlatlıklar ailede ciddi bir kimlik bunalımı yaşar. Bir yandan onlara "sen bu ailenin kızısın" denir, ama öte yandan, kendi kızları ile evlatlıklara gösterilen ilgi çok farklıdır. Evlatlık olmanın toplumdaki aşağılayıcı yerini daha gitmeden bilir kız çocukları. Bu nedenle de gitmeye istekli olmazlar. Ama gittikten sonra çoğu kız köydeki ailesine küser. Onlar ailelerinin istemedikleri çocuklardır.

Evlatlıklar küçük yaşta alınır. Ev işlerini ve bakım hizmetlerini yavaş yavaş öğrenirler. Genellikle konuştuğum ailelerde evlatlık almaya karar verdiklerinde yeni doğan ya da küçük yaşta olan bir çocuk vardı. Evlatlıkların ilk önemli görevleri onları oyalamaktı. Dürdane nine gibi, ailenin kendisini çok sevdiği halde nüfuslarına geçirmediğini sitemle anlatanlar evlat edinme yasasının son yıllara kadar sadece çocuksuz ailelere bu hakkı verdiğini bilmiyorlardı. Onları yanlarına alanlar da bu konuyla ilgilenip bir açıklama yapma gereksinimi duymamıştı. Belki onlar da yasal koşullardan habersizdiler.

Neydi evlatlıklar o zaman? Evdeki diğer çalışanları denetleyen, gerektiğinde onlara iş öğreten bir "kahya" mı? Bütün aile üyelerinin ayrı ayrı kahrını çeken, yorgunluk ve mutsuzluktan erken yaşta binbir hastalığa tutulan, gidecek bir yeri olmadığı için koşullarına baş eğen bir zavallı köle mi? Böyle anlatıyorlardı evlatlık olarak kaldıkları evdeki yaşadıklarını görüştüklerim. Bir başkası, zamanında evlendirildiği için şanslı olduğunu, kendisini yetiştiren, "anne" dediği evin hanımı öldükten sonra o zengin aile ile hiç bir bağının kalmadığını, yanlarında geçirdiği oniki yılı bir yatılı okul olarak düşlediğini anlatmıştı.

1960 sonlarından itibaren evlatlık/hizmetçi alanlar bu kurumun yararından çok zararını tartışır oldu. Çocuk bakımı için eve alınan evlatlıkların, çocuklar büyüdükten sonra ayak bağı olmaya başlamaları ile ilgili şikayetler arttı. Apartmanlaşma ve evişlerini kolaylaştırıcı teknolojinin gelişmesiyle yatılı hizmetçilik orta sınıflar için yeniden bir yük olarak değerlendirildi. Aynı

zamanda, katı ulusçu politikalardan vaz geçilmesi ve köylerde görece artan refah, devlet ya da baba zoruyla kent ailelerine gönderilen kız çocuklarının azalmasına neden oldu. Göçlerle ucuz emek gücü orta sınıflara ev hizmetlerinde yeni bir alternatif sundu: Gündelikçiler.

4. Gündelikçiler

İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlanan kırdan kente göç, önceleri genç erkekler ağırlıklıydı. 1965 Sayım sonuçlarını inceleyen Samira Yener, kadın göçünün de arttığını gözledi (Yener, 1977). Sanayide kadın işçi talebi görece azdı. Dolayısıyla, kadınların kente gelişleri emek göçü olarak değerlendirilmedi. Kır göçmenlerinin nihayet ailelerini kente getirmeye başladıkları biçiminde yorumlandı (Yener, 1977). Kadınlar teknik olarak "aile göçü" yapmışlardı, yani evkadını olmak üzere kente göç etmişlerdi. Zaten para kazanmaları gerektiğinde evlerde çalışmaktan başka seçenekleri pek yoktu. Onlar da öyle yaptılar. Çok kısıtlı bir bölümü tekstilde istihdam edildi (Tümertekin, 2007). Ama araştırmacılar ne evlatlıkları, ne de yavaş yavaş artan gündelikçileri "çalışan kadın" olarak değerlendirdiler. Kadınların kendileri de, sorulduğunda çalışmadıklarını söylediler. Ev emeğinin görünmezliği ve değersizliği gündelikçilerle de sürdü.

Bana göre gündelikçiler, 1960'ların ikinci yarısından sonra önemli ölçüde ortadan kalkan evlatlıkların yerini doldurdu. Böylece, orta sınıf kadınlarının yardımcı ev emeği kullanması daha da yaygınlaştı[23] Gündelikçilere belki de gündüzcüler demem gerekir. Çünkü bir kısmı her gün aynı aileye çocuk/yaşlı/hasta bakmaya giden bakıcılar. Sabah gelip akşam gitmelerinin yanı sıra, diğer bir ortak özellikleri çoğunun evli oluşu[24]. Bu nedenle de

[23] 1950'lerde bizim evde ne evlatlık ne de gündelikçi vardı. Evlatlığın yatabileceği yer bile yoktu. Teyzem de bizimle birlikte olduğu için, kardeşlerden biri temizlik, biri yemek yapardı. Teyzemin oğlu evlenince onlar ayrı eve taşındılar. O yıllarda, yani 1961 de ilk defa annemin gündelikçi aldığını anımsıyorum. Deli lakaplı Hüseyin mahallede herkesin sevdiği bir gençti. Galiba en büyük deliliği de evlere temizliğe gitmesiydi. Bu tarihten sonra bir daha hiç gündelikçisiz kalmadık. Ama erkek gündelikçiler de temizlik şirketlerinin ortaya çıkışına kadar pek gözlenmedi.

Çok anlamsız bir biçimde, temizliğe gelen gündelikçilere "kadın" deniyor. Onlar "temizlikçi kadın" ya da "bakıcı kadın"lar olarak anılıyorlar. Bu terimler daha önceleri benzer işleri yapan "orta hizmetçisi" ya da "dadı" kavramlarından farklı anlamlar taşıyor. Ayrıca, "*Benim kadınım çok iyi ütü yapar*", "*tanıdığın iyi bir kadın var mı?*"

zaten yatılı kalmak istemeyen ev emekçileri. Ayrıca, hepsinin kentte kendi evleri var. Özyeğin, kapıcı karılarının apartmandaki evlere gündelikçi olarak gitmesini konu alan önemli bir çalışma yaptı (2004). Gündelikçiliğin yaygınlaşmasında, kapıcı ailelerinin aynı binada oturuyor olmasının önemini vurguladı. Gecekondulardan kentin merkezindeki orta sınıflara gelen gündelikçilerin yaygınlaşması daha sonraları ve daha güç oldu (White, 2004)[25]

Gündelikçilerin göçmen olmaları işleriyle ilgili değil. Çoğunun kır göçmeni oluşları kent yoksulları arasındaki oranlarının fazla olmasından kaynaklanıyor. Göçmen olmayan kent yoksulları da gündelikçi olarak çalışıyor olabilirler, ama onların sayılarının azlığı dolayısıyla görünürlükleri yok. 1920'de İstanbul'da yapılan bir anket araştırması her "milletten" yoksul dul kadının büyük ölçüde gündelikçi (çamaşırcı) olarak çalıştığını ortaya koyuyor (Johnson, 1995). Aslında kölecilik kadar eski olan ve bugün bizim "gündelikçi" olarak tanımladığımız ev emekçileri o zamanlar çoğunlukla çamaşır yıkamak amacıyla tutulurdu. Dolayısıyla da "çamaşırcı" olarak anılırlardı. Evde köle ve evlatlık olduğu zamanlarda bile dışardan çamaşırcı kadının geldiği hikayeler vardır. Hakan Erdem de, azadlı Afrikalı kölelerin çamaşırcılık yaptığından söz eder. Özetle, gündelikçilik de kendi içinde çeşitlenen ve zamanla farklılaşan anlamları olan bir ev emeği biçimi.

Gündelikçilerin yaptığı temizlik işçiliğinin örgütlenebilen bir yönü var ve dolayısıyla kayıtlı bir iş koluna dönüşmesi mümkün. Böyle şirketler hızla artmakta ama çoğunluğu ev yerine ofis temizliği yapıyor, yapmayı tercih ediyor. Görüştüğüm bir şirket yöneticisi, evkadınlarının titiz olduğunu ve işi beğenmeyerek

gibi, cümle içinde kullanıldığı zaman hemen herkesin anladığı bu dili yalnızca kadınlar konuşuyor. Erkekler hiçbir zaman temizliğe gelen çalışanlarından "kadınım" diye söz edemez. Ya erkekler evlerindeki gündelikçilere ne der? Herhalde "*Bize gelen kadın*" derler. Burada geriye doğru dönecek olursak, evlatlıklar için de "yanıma bir kız aldım" denirdi. "Kadın" belki de böyle bir bağlantı içinde ortaya atılan bir terim oldu Ev hizmetlerinde ücretli çocuk işçiliği de sürmekte. Hatta bu çocukların bir kısmı yatılı. Onlar evlatlıklardan da gündelikçilerden de biraz farklı bir konumdalar. Konuyu dağıtmamak için onlara burada yer vermedim. İlgilenenler (Özbay, 1999b), (Özbay, 2000)'e bakabilir.

Eskiden evlere terziliğe giden ve "gündelikçi" olarak adlandırılan bir başka ev emeği biçimi de var. Ama terzi gündelikçiler diğerlerine göre çok daha yüksek statüleri olan ve daha iyi para kazanan emekçilerdi. Onları da mürebbiyeler gibi meslek mensubu sayıp, buradaki tartışmalara dahil etmiyorum.

uzattığını anlatmıştı. Ayrıca evlerde hırsızlık olaylarını denetlemek şirket yöneticisi açısından daha zor. Bir kadın yerine kadınlı erkekli bir kaç kişinin aynı anda gelip temizliği çok daha kısa zamanda bitirebildikleri şirket çalışanlarının evkadınları tarafından yaygın olarak tercih edilmemesinin nedenleri de benzer konularda. Temizliğin istedikleri gibi olmaması, hırsızlık ve işçilere sözünü dinletememek.

Aksu Bora, Özyeğin'i de alıntılayarak gündelikçiliğin başka ücretli emek formlarından farklı olduğunu, bu farkın da "fazlalık" kavramıyla özetlenebileceğini vurguluyor. Salt ücretin dışında Bora'nın "fazlalık" olarak nitelediği iki önemli şey var. Biri ücrete ek olarak özel günlerde bahşiş, ya da evdeki giyecek, yiyecek, eşyalardan sürekli olarak gündelikçiye bir şeyler vermek. Çalışanın da bu tür bahşiş ve ayni yardımları adeta ücretinin bir parçası olarak görmesi. Diğeri ise Özyeğin'in deyimiyle "mahremiyetin yükü" (intimacy work) olarak özetlenebilen, çalışan kadının ev ve aile yaşamı ile ilgili sorunlarını dinlemek, akıl vermek, paylaşmak (Bora, 2005). Bora'ya göre "maternalist" işveren tipi cevaplayıcılar tarafından ücretli çalışanın sohbet ihtiyacını karşılayan, genellikle biraz daha yaşlı işverenler olarak resmediliyor. Öte yandan, bu tür sohbetleri yapmaktan hoşlanmayan, farklılığı vurgulayan genç ve aktif işverenler de giderek artıyor.

Ayşe Akalın, evişlerinin "ağır temizlik" ve "gündelik evişi" olarak iki ayrı grupta değerlendirildiğini ve gündelik evişi yapan göçmen bakıcılar örneğinden çıkarak onların yaptıklarını işverenlerin "iş" olarak saymadıklarını anlatıyor (Akalın, 2007: 116). Genellikle villa tipi evlerde yaşayan yeni orta sınıfların yaşam tarzlarında yatılı göçmen bakıcının yanı sıra haftada bir-iki gelen gündelikçi de "ağır temizlikten" sorumlu oluyor (Akalın, 2009).

Benim anladığım kadarıyla, gündelikçilik ile hizmetçilik arasında da fark var. Hizmetçiler genellikle yatılı. Ama gündüzcü bile olsalar, haftanın, hatta ayın belirli günlerinde çalışmakla hizmetçi olunmuyor. Ayrıca onlar evişlerinin yanı sıra işverenin hizmetini de yapmaları açısından farklılar. Bir gündelikçi işvereninden şikayet ederken, *"Ben senin hizmetçin değilim, temizlik işçisiyim"* dediğini aktardı. Hizmetçilere göre gündelikçiler için daha iyi tanımlanmış bir görev listesi var. Temizlik, ütü, yemek gibi işlerden sözlü sözleşmeye göre hepsi ya da bir bölümü gündelikçinin görevi. Örneğin, *"temizlik yaparım ama ütü yapmam"*

ya da *"temizlik yaparım ama yemeğe karışmam"* diye başından pazarlık yapan gündelikçilerden söz etmek mümkün. Hatta işverenin öğleyin gündelikçiye yemek hazırlaması hiç olmayacak bir durum değil (Özyeğin, 2004; Kalaycıoğlu ve diğ., 2004). Hizmetçi sıfatıyla çalışan bir kişiye işverenin yemek hazırlaması ise pek rastlanan bir olay olmasa gerek. "Hizmetçi" galiba eskiden rahatlıkla kullanıldığı halde, zamanımızda aşağılayıcı bir terim haline dönüştüğü için pek de kullanılmıyor. Burada vurgulamak istediğim husus, gündelikçilerin "hizmetçi" teriminden daha olumlu bir imajı olduğu halde, işverene statü sağlayıcılığı açısından daha az önemli oldukları.

Gündelikçiliğin işverenlere kazandırdığı statü, ayda kaç kez gelindiği ile ilgili. Her gün gelen bakıcıları ayrı tutacak olursak, haftada üç kez gündelikçi almakla ayda bir gün gündelikçi almak arasında değişen uygulamalar belirli bir zenginlik ölçütü olarak değerlendiriliyor. Ama o kadar. Onların belki de en önemli tercih edilme nedenlerinden biri, görünmez ev emekçileri oluşları. Evde erkeğin en az muhatap olduğu ve gördüğü yardımcı ev emeği formu. Gündelikçiler işverenlerinin adeta gölgesi gibidir. Evdeki düzenin beğenildiği zamanlarda unutulan, eksiklikler görüldüğünde anımsanan günah keçileridirler.

5. Göçmen Ev İşçileri

Türkiye'de kaçak göçmen hizmetlilerin çalışmaya başlaması görece yeni bir olay. 1990'larda çokuluslu şirket çalışanlarının Filipinli ev işçilerini beraberlerinde getirmeleriyle başladı (Weyland, 1994). Benzer işlerde çalışan Türkler tarafından da işe alındılar. Diğer tüm yabancı ev emekçileri gibi onlar da turist vizesi ile gelip, vize süresi bitiminde dönmeyen kaçaklardan. Petra Weyland, Filipinli göçmen hizmetçilerle yaptığı çalışmasında, onların evdeki gündelikçilerden bile daha sıkı denetim altında olduklarını anlattı. Filipinli kadınlar özellikle Türk ailelerinden şikayetçiydiler. Pencereden bakmalarına bile izin verilmiyor, dışarıya çıkmaları hep "namus" kavramıyla tartışılıyordu. Weyland bana bu davranışın muhtemel nedenini sorduğunda, ilk aklıma gelen evlatlık geleneğinden kalma alışkanlıklar oldu. Ama o tarihte evlatlıklarla ilgili hiçbir çalışma bulamadık[26]

[26] Böylece ben evlatlıklar üzerinde çalışmaya karar verdim!

Filipinli hizmetçiler çokuluslu şirketlerde çalışan Türkler için statü kaynağı idi (Weyland, 1994). Çünkü onlar küresel ailelerin vazgeçilmez küresel ev emekçileriydi. Filipinliler güzel İngilizceleri, eğitimleri ve çalışma disiplinleri ile dünyada en kaliteli ev emekçileri olarak ün salmaya başlamışlardı (Lan, 2003a), (Lan, 2003b). Ama bir an önce Avrupa'ya gitmeyi ve daha dolgun ücret, daha özgür bir çalışma ve yaşama ortamı bulmayı amaçlıyorlardı. Türkiye'de gözle görünür biçimde yaygınlaşan bir topluluk olmadılar.

Göçmen ev emekçilerinin Türkiye'de yaygınlaşması Gagauz Türklerinin Moldova'dan gelişleriyle oldu. (Akalın, 2007; Eder, 2007; Ege, 2002; Ekin, 2001; Kaska, 2009; Keough, 2003; Ünal, 2006) İlk gelenler eğitimli, çalışkan ve itaatkâr olarak övüldü. Onlar biraz Filipinli ev emekçilerine benzetilerek, ama biraz da Çerkez cariye imajlarıyla orta ve üst-orta sınıflar arasında ün saldılar. Türkçe bilmeleri nedeniyle en çok bakım hizmetlerinde, özellikle de yaşlı/hasta bakımında kullanıldılar. 2000'lerin başında Türkiye'li olmayan Bulgar çalışanları, Moldovalıların rakibi olmaya başladı. Bulgarların imajı farklıydı. Medya yorumlarındaki değerlendirmelerde şöyle deniyor: Bulgarlar daha az eğitimli olsalar da temizler, pek de güzel olmadıkları için cinsel açıdan Moldavalılar gibi bir tehdit oluşturmuyorlar, üstelik daha düşük ücrete razılar (Yılmaz, 2000).

Moldavalılar, göçmen ev işçilerinin çeşitlenmesi ve yaygınlaşmasına paralel olarak gözden düşmeye başladılar. Gagauzların hepsinin söyledikleri gibi eğitimli olmadıkları, üstelik kent yaşamına yabancı ve iş bilmez oldukları ortaya çıkmaya başladı (Akalın, 2007). İnternet bloglarında işverenler onları yalancı, cahil, hırsız ve namussuz olarak suçladı[27]

Filipinlileri saymazsak, Moldova, Bulgaristan, Romanya, Ukranya gibi Doğu Avrupa ülkelerinden ve Rusya'dan gelen birinci dalga göçmen ev emekçilerine zamanla ikinci dalga diyebileceğimiz, doğudan gelen Gürcü, Azeri, Ermeni, Türkmen, Özbek göçmenler de katıldı. Yeni gelenler her zaman için biraz daha ucuz oldu. Ekonomik kriz dönemlerinde göçmen bakıcı ücretlerinde ani düşüşler yaşandı. Göçmen bakıcılarla ilgili şirketler hızla arttı. Bütün bu çeşitlilik içinde göçmen ev emekçilerinden

[27] İşverenler göçmen işçilere karşı takındıkları düşmanca tavırları o kadar ileri götürdüler ki, "Biz anneyiz" bloğu mahkeme kararıyla kapatıldı.

evlerde ne tür işler beklendiği de belirsizliğini korudu. Bakıcı, temizlikçi, kahya, hizmetçi, hatta erkeklere eşlik etmek gibi gündelikçi ve evlatlıklardan beklenmeyen ölçüde ev kadınının kendi kadınlık rollerine benzer görevleri yapmaları gerekti. Bu açıdan Osmanlı toplumundaki cariyelere benzeyen bir konumları var kaçak göçmen işçilerin. Türkiye'de onlar cariyelere benzetilirken, zengin hanelere birkaçının birden alındığı, sayıları ve güzellikleriyle statü sembolü olduklarını da eklemek gerekiyor.

İşe başlarken pasaportlarının ellerinden alınması, onları bağımlı kılması açısından daha da köleleştiren bir uygulama olarak yaygınlaştı[28] Göçmen ev emekçilerini köleleştiren başka hususlar da var tabii. Örneğin, özellikle kendi memleketlileri, hatta akrabaları yeni gelenler üzerinde güven sağlayıp, sonra da oturma izni, çalışma izni, sağlık tedavisi, memlekete para gönderme vb. bahanelerle ellerindeki paraları sızdırmaktalar. Türk hükümeti de vize geciktirenlerden aldığı ceza parası ile çalışanlar üzerinden ciddi paralar kazanmakta. Sokağa çıktıklarında polisler ya da sivil erkekler tarafından resmi makamlara ihbar tehdidi ile gasp edilmeleri de ayrı bir olay. Kazançlarını birilerine kaptırdıkları, borçlandıkları ve sürekli ailelerine ve özellikle çocuklarına para gönderme derdinde oldukları için iki yakaları hiçbir zaman biraraya gelemiyor. Ülkelerindeki ücretlere göre kazançlarının daha fazla olmasına karşın, hayallerini gerçekleştirebilecek bir birikime ulaşmaları zor.

Ayşe Akalın'a göre, "*güvenlikli sitelerin yaygınlaşmasıyla mekânsal olarak genişleyen bazı orta sınıf haneleri, gündüzlü ev işçilerinin sunduğu hizmeti yetersiz hale getirirken, göçmen ev hizmetlilerine olan talebi de artırmış oluyor.*" (Akalın, 2009: 5). Yine de, göçmen ev işçilerinin doğrudan gündelikçilerin yerini aldığı ileri sürülemez. Zira göçmenler ağırlıkla bakım hizmetlerine talip oldular ve Akalın'ın da gözlemlediği gibi, üst sınıflarda sıklıkla gündelikçilerle birlikte çalışıyorlar (Akalın, 2009).

Bununla birlikte, ev temizliğinde çok iyi olan Moldav, Bulgar, Gürcü vb. gibi göçmenler, kaçak olmalarına rağmen, sosyal

---

28 Görüştüğüm bir kadın göçmen işçilerle deneyimini aktarırken başından geçen bir olayı şöyle anlattı: "*2009'da bir şirket aracılığı ile bulduğum bakıcı kadınla anlaşma yaptığımızda şirket yöneticisi doğrudan göçmen kadına dönerek, bana pasaportunu vermesini söyledi. O da gayet normalmiş gibi verdi. Ben itiraz edip almayınca, her ikisi de şaşırdı. Yönetici "buna pek sık rastlamıyoruz" gibi birşeyler mırıldandı*"

ilişkilerini kurarak yatılı olmaktan çıkmaya ve gündelikçi olmaya başladılar. Bu, onlara daha iyi bir ücret sağladığı gibi, akşamları özgür olma şansını da verdi. Türk erkekleriyle birlikte yaşayıp gündüzcü olanlar da giderek arttı. Bunun yanı sıra, Türk gündelikçiler arasında da, evli bile olsalar, yatılı bakıcı olmayı kabullenenler çıkmaya başladı. Bu durumda da Türkler kaçak olmadıkları ve kültürel değerleri daha iyi bildikleri için, diğerlerinden daha fazla ücret talep ettikleri halde, tercih edildikleri haneler var.

Göç politikalarının geleceğini tartışan yazarlar, gelişmiş ülkeler açısından döngüsel ve geçici göç akımlarının teşvik edilmesi, ama yerleşmek üzere gelenlerin sıkı bir denetimden geçirilmesi gereği üzerinde duruyorlar. (Portes, 2006; Castles, 2007; Vertovec, 2007). Türkiye'deki göç politikaları da genelde benzer bir eğilim içinde. Çalışma ve oturma izni almaları zor olsa bile, ülkenin ekonomik büyümesi sürdüğü ölçüde göçmen ev işçilerinin gelmeye istekli olacakları anlaşılıyor. Özelleştirme politikaları ve devletin sosyal refah hizmetlerinden yavaş yavaş uzaklaşması, bu yüzyılın önemli gelişmelerinden. Bu dönemde Türkiye'de özellikle yaşlı nüfusun artıyor olması, görece ucuz göçmen ev işçilerine gereksinimi sürekli hale getiren koşullardan bir başkası.

Son Birkaç Gözlem

Farklı tarihlerde ev emeğinin yaygınlığını sayısal olarak tahmin etmeye yönelik çabalar oldu. Osmanlı tahrir defterleri üzerinde çalışırken böyle bir çabayı ben de gösterdim. Yirminci yüzyılın başında, ev emekçisi ya da akraba olup olmadığı bilinmeyen kadınları da dahil ettiğimde, Müslüman hanelerin kabaca yüzde 18-19'unda en az bir çalışan var. Ama bu orana pek itibar etmemek gerek. Çünkü gayri-Müslim hanelerdeki çalışanlar ve Müslüman hanelerdeki gayri-Müslim çalışanlar hakkında sayısal hiçbir şey bilmiyoruz. Erhan Başkurt gibi kimi araştırıcılar Ermeni evlatlıkların sayısını bulmaya çalıştı (2006). Gündoğanlar da benzer amaçlarla Kürt evlatlıkların sayısal büyüklüğünü tahmin etmeye uğraştı (2010). Türkiye'deki göç çalışmalarının önemli isimlerinden Ahmet İçduygu, kaçak göçmen sayısı hakkında çeşitli kaynakları kullanarak, ama yine de kaba bir tahmin yapma-

ya çalıştı (2004). Onun tahmininden yola çıkarak, göçmen ev işçileri hakkında sayısal birşeyler de söylenebilir. Ama bu çabalar anlamlı olur mu, bilmiyorum. Bence, ev emeğinin özündeki belirsizlik, çalışanların sayılarının da bilinmezliği ile örtüşmekte. Emekçi formlarının hiç biri için güvenilir kesitsel bir sayı tahmini veremeyiz ama her birinin zaman içinde yüzbinlerce kadını kapsadığını söyleyebiliriz. Ev emekçileri genellikle orta ve üst sınıf hanelerinde çalışıyor olsalar bile, azımsanamayacak sayıdadırlar.

Geçmişle kıyaslandığında ev emeğinde en önemli değişimlerden biri süreklilik/geçicilik boyutunda oldu. Köleler hanenin ayrılmaz bir unsuru iken ve kimliği o hane ile anılırken, evlatlıklara, gündelikçilere doğru emekçilerin aynı yerde çalışma süreleri azaldı. Kaçak göçmen işçilerde ise süreklilikden çok geçicilikten söz edilebilir. Onlar çeşitli nedenlerle sürekli iş değiştiriyor. İşverenler de sık sık göçmenlerin işlerine son veriyor. Bu hızlı dönüşüm, güven ilişkilerinin kurulmasını zorlaştırıyor.

Orta Doğu'da göçmen ev emekçilerini tartıştığımız makale, onların kamusal alandaki görünürlükleri üzerineydi (Moors et al., 2009). Göçmen kadın işçiler memleketlerinden kalkıp çoğunlukla yatılı olarak işverenlerin evine geldikten sonra, arada sırada dışarıya kamusal alana çıkma ihtiyacındalar. Evden dışarı çıkma ile ilgili sorunlardan sırası geldikçe biraz söz ettim. Farklı emekçi formlarını bu açıdan karşılaştırmak ilginç oluyor. Kölelerin ev dışına çıkmalarıyla ilgili olarak sözü edilen bir sorun tesettür. Müslüman kadınlar kapalı iken, onların köle oldukları belli olsun diye başlarını örtmeleri yasak. Dolayısıyla, sokak onlar için erkeklerin tacizine açık, tehlikeli bir bölge[29] Haremdeki kadınların durumu daha da acıklıydı. Köle oldukları için örtünemiyorlar, ama saray mensubu oldukları için de açık başla kamusal alana çıkamıyorlardı. Onlara örtünerek sokağa çıkma hakkı çok sonraları verildi. Bugün için ters gelse bile harem köleleri örtünerek bir parça özgür olabildiler. Bir yüzyıl sonra benzer bir özgürlüğe kavuşma yöntemini Müslüman ülkelerden gelen göçmen ev işçileri keşfetti. Sokaktaki polisin ve sivil erkeklerin tacizinden kurtulmak için tesettüre girmeye başladılar. Konuştuğum bir göçmen kadın, yıllardır sokaklarda başına gelen tacizlerden son-

[29] Muhtemelen bu yasağa uymayanlar vardı ve zaman içinde sayıları giderek arttı.

ra bir arkadaşının önerisiyle tesettüre girmeye karar verdiğini anlattı. Kapalıyken herkesin ona çok saygılı davrandığını ve korkusuzca sokaklarda dolaşabildiğini söyledi.

Köle ve evlatlıklar için kamusal alana çıkışla ilgili bir başka sorun, onların evlerden kaçış planları ve sahiplerinin (ev halkının) onların kaçması endişeleriyle ilgili aldığı önlemler. Köleler arasında kaçan, yakalanan, ceza gören, sahibine iade edilen, azad edilen olaylara ilişkin çeşitli belgeler var. Ama kaçma planlarının önünü almak için evde nasıl tedbirler alındığına ilişkin bilgi pek yok. Oysa evlatlıklarda bu tür bilgi kırıntıları görüşmelerde ve hikayelerde daha sık dile getirilmiş. Ailenin evlatlığı sokağa bırakmaması, evlatlıklar tarafından dile getirildiği gibi, eleştirel edebiyat eserlerinde de yer alıyor. Orta Doğu'da Arap ailelerin de benzer nedenlerle yasal göçmen işçilerinin dışarıyla ilişki kurmalarını istemediklerini gözledik. Araştırmalar, gecekondularda kadınların gündelikçi olarak çalışmak için aileleri ile yaptıkları mücadelede de kamusal alana çıkma endişelerini dile getirdi. Çalışma mekanının özel alan olması kimi erkekler için karılarının, kızlarının, kardeşlerinin çalışmalarına izin vermelerinin önemli bir nedeniydi. Özetle, kadınların, ev emekçilerinin, göçmenlerin emeklerinin çeşitli biçimlerde sömürülmesi, değersizleştirilmesinin önemli bir ayağının kamusal alanda var olamamaları ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Bu konunun üzerinde daha fazla durulması gerektiğini düşünüyorum.

Ev emeğinde ücretli elemanların orta sınıflara doğru yaygınlaşması ve artması tek başına evişleri ve bakım hizmetleri yapan milyonlarca kadının daha da görünmez olmasına neden oluyor. Yaşlılar, hastalar ve çocuklar için kurumsal bakım hizmetlerinin artırılmasını istemek önemli. KEFA üyelerimiz bu alanda saha araştırmalarıyla desteklenen politika önerilerini hazırladı (İlkkaracan, 2011). Ama çoğunlukla özel sektörün açtığı bu tür kurumlar, giderek orta sınıfların bile ulaşamayacağı pahalılıkta yerler haline dönüşüyor. Yardımcı ev hizmetlisi kullanamayan ve de kurumsal destek alamayan kadınlar; anneler, kızlar, gelinler, yakın akraba ve arkadaşlar ve hatta komşular olarak biraz daha fazla yükün altına girmek durumunda kalıyor. Emekleri biraz daha görünmez hale geliyor ve piyasada giderek artan bakım hizmetleri maliyetlerine karşın onların yaptıklarının değeri hiç artmıyor.

Kaynakça

Ahmet Mithat Efendi (2005[1875]), Felâtun Beyle Râkım Efendi (Ankara, Timaş), (haz. Tacettin Şimşek).

Akalın, Ayşe (2007), "Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife: becoming a Domestic Worker in Turkey", European Journal of Women's Studies, 14(3): 209-225.

Akalın, Ayşe (2009), "Yukardakiler-Asagidakiler': İstanbul'daki Güvenlikli Sitelerde Göçmen Ev Hizmetlisi İstihdamı Türkiye'ye Uluslararası Göç: Toplumsal Koşullar, Bireysel Yaşamlar", Barbara Pusch & Tomas Wilkoszewski (Ed.), (Istanbul: Kitapevi)

Altınay, Ayşe Gül ve Fethiye Çetin (der.) (2009), Torunlar, (İstanbul, Metis).

Altınay, Ayşe Gül and Türkyılmaz, Yektan (2011), "Unraveling layers of gendered silencing: converted Armenian survivors of the 1915 catastrophe", Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries, (Singer, Amy and Neumann, Christoph K. and Somel, Selçuk Akşin (eds.)), (London and New York: Routledge), 25-53.

Andreadis, Yorgo (1993), Tamama - Pontus'un Yitik Kızı. (İstanbul, Belge Yayınları).

Arslan, Ali (2002), Serçe, (İstanbul, Berfin Yayınları).

Başkurt, Erhan (2006), Ermeni Evlatlıklar - Saklı Kalmış Hayatlar. (İstanbul, Karakutu).

Baydar, Oya, Melek Ulagay (2011), Bir Dönem İki Kadın, (İstanbul: Can).

Bener, Erhan (1994[1980]), Elif'in Öyküsü. (Ankara: Bilgi Yayınevi).

Bora, Aksu (2005) Kadınların Sınıfı - Ücretli ev emeği ve kadın öznelliğinin inşaası, (İstanbul: İletişim).

Castles, Stephen (2006), "Back to the Future? Can Europe Meet its Labour Needs through Temporary Migration?" (IMI, Working papers, Oxford).

Ceran, Dilek (2002), "Mürebbiyelik ve Türk Romanında Bazı Mürebbiye Tipleri", Türkiyet Araştırmaları Dergisi, No 12 Bahar, 215-227, (Konya: Selçuk Üniversitesi).

Clarence-Smith, WG (2006), Islam and the Abolition of Slavery, (Oxford: Oxford University Press).

Çalışlar, İpek (2010), Halide Edib - Biyografisine Sığmayan Kadın, (İstanbul: Everest).

Çelik, Nihal (2005), Immigrant Domestic Women Workers In Ankara and Istanbul, (basılmamış yüksek lisans tezi), Anakara, ODTÜ).

Çetin, Fethiye (2010[2004]), Anneannem, (yay. haz., Emine Bora), (İstanbul: Metis).

Çetin, Fethiye Ayşe Gül Altınay (2009), Torunlar, (yay. haz., Müge Gürsoy), (İstanbul: Metis).

Çıkla, Selçuk (2004), "Romanlarda Yabancı Kişiler/Mürebbiyeler", Kültür Değişmeleri ve Servet-i Fünun Romanı, (Ankara: Akçağ Yayınları).

Davidoff, Leonore (1995a), "Mastered for Life: Servant and Wife in Victorian and Edwardian England" in Worlds Between. (Cambridge, U.K.: Polity Press).

Davidoff, Leonore (1995b), "The Rationalization of Housework" in Worlds Between.

Davidoff, Leonore and Cathrine Hall (1988), Family Fortunes - Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850. (London: Hutchinson).

Dayanç, Muharrem ve Selami Alan (2008), "Samiha Ayverdi'nin Eserlerinde Konak Hayatı" Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, cilt VIII, sayı 1: 77-94, (Yaz), (İzmir: Ege Üniversitesi).

Duben, Alan & Cem Behar (1990), Istanbul Households. Marriage, Family and Fertility, 1880-1940. (Cambridge: Cambridge University).

Durakbaşa, Ayşe (2009), Türkiye'de Ev Kadınlığının Sosyal Tarihi'ne Bir Bakış: Ev Hanımları, Kadın Akrabalar, Hizmetçiler, Evlatlıklar, TUBİTAK'a sunulan basılmamış proje raporu

Eder, M. (2007), "Moldovalı Yeni Göçmenler üzerinden Türkiyedeki neoliberal devleti yeniden düşünmek", Toplum ve Bilim 108: 129-142

Ege, G. (2002), Foreign domestic workers in Turkey: A new form of trafficking in Turkey? (Unpublished Masters' Thesis, Ankara: Ankara Üniversitesi).

Ekin, N. (2001), Küreselleşmenin iki yüzü: İstenmeyen "kaçak göçmenler-davetli bilgi işçileri. TÜHİS Dergisi; 17 (2). (http://www.sosyalsiyaset.com/documents/nusret_ekin_1.htm) (1 Mart 2011)

Erdem, Y. Hakan (1996), Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800-1909, (London: Palgrave Macmillan).

Erder, S. & Kaska, S. (2003), Irregular migration and trafficking in women: The Case of Turkey. (Geneva: IOM).

Esendal, Memduh Şevket (1988[1934]), Ayaşlı ve Kiracıları, (Ankara: Bilgi Yayınları).

Faroqhi, Suraiya (2002), The Stories of Ottoman Men and Women, (İstanbul: Eren Yayıncılık).

Fatma Aliye Hanım (1996[1892]), Muhâdarât, (İstanbul: Enderun Kitabevi).

Ferguson, A. & N. Folbre (1981), "The Unhappy Marriage of Patriarchy and Capitalism", Women and Revolution, (ed. Lydia Sargent), (Boston: South End Press), 313-38.

Füruzan (1993[1972]), "Bir Evin Dıştan Görünüşü" Benim Sinemalarım, (İstanbul: Can Yayınları).

Füruzan (1993 [1972]), "Günübirlik Ada" Benim Sinemalarım, (İstanbul: Can Yayınları).

Gündoğan, Nezahat ve Kazım Gündoğan (2009), "İki Tutam saç: Dersim'in Kayıp Kızları" (Belgesel Film)

Gündoğan, Nezahat ve Kazım Gündoğan (2010), "Dersimin Kayıp Kızları: Tedip ve Tenkil Harekatı ve 'Medenileştirme' Söylemi", (basılmamış bildiri), I. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu', 4-6 Ekim, Tunceli.

Gürmen, Osman Remzi (2006), Rana, (İstanbul: Everest Cep).

Gürpınar, Hüseyin Rahmi (1997[1899]), Mürebbiye, (İstanbul: Özgür Yayınları).

Gürpınar, Hüseyin Rahmi (1995[1901]), "Nimetşinas", Nimetşinas. (İstanbul: Özgür Yayınları). 21-162. (Günümüz Türkçesi: Kemal Bek)

Güntekin, Reşat Nuri (1995[1932]), Kızılcık Dalları. (İstanbul: İnkılap Yayınları).

Hall, Catherine (1995[1973]), "The History of the Housewife" The Politics of Housework, (New York: New Clarian Press).

Hartmann, Heidi (1992), "Marksizm'le Feminizmin Mutsuz Evliliği. Kadının Görünmeyen Emeği", Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci bir Feminizm Üzerine, Gülnur Acar Savran ve Nesrin Tura (der.) (İstanbul: Kardelen).

Hatiplioğlu, Suzan (2000), "Governesses: The Transferors of Language and Culture", First International Joint Symposium on Business Administration, "Challenges for the Business Administrators in the New Millennium". Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi ve Silesyan Üniversitesi, (1-3 Haziran), Gökçeada, Çanakkale. ss. 638-649. (www.opf.slu.cz/vvr/akce/turecko/pdf/Hatipoglu.pdf) (22 Ocak 2011)

İçduygu, Ahmet (2004), Türkiye'de Kaçak Göç, (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası yayını).

İlkkaracan, İpek (yay. haz.) (2011), İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları - Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru, (İstanbul: Metis) (çev Özge, İzdeş).

Johnson, Clarence Richard (ed.) (1995), Istanbul 1920 (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.), (Çev. Sönmez Taner).

Kabaş, Sedef (söyleşi) (2010), Hayatını Seçen Kadın, - Hocaların Hocası Nermin Abadan-Unat, (İstanbul: Doğan Kitap)

Kalaycıoğlu, Sibel ve Helga Rittersberger-Tılıç (2001), Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar: Cömert Ablaların Sadık Hanımları, (İstanbul: Su Yayınları).

Kandiyoti, Deniz (1988) "Bargaining with Patriarchy", Gender and Society 2(3): 274-90.

Kandiyoti, Deniz (1997) Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, (İstanbul: Metis)

Karakışla, Yavuz Selim (1999), "Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi Türk mü?", Toplumsal Tarih, 46: 46-55.

Kaşka S. (2009), "The New International Migration and Migrant Women in Turkey: The Case of Moldovan Domestic Workers", Ahmet İçduygu, Kemal Kirişçi (eds.) Land of Diverse Migrations, (İstanbul: İstanbul, Bilgi Üniversitesi), 725-792.

Keough, L. J. (2003), Driven women: Reconceptualizing women in traffic through the case of Gagauz mobile domestics. Focaal - European Journal of Anthropology, 21 (2).

Kızıltan, Mübeccel (yay. haz.) (1993), Fatma Aliye Hanım - Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvan-ı İslam. (İstanbul: Mutlu Yayıncılık).

Kurekova, Lucia (2010), "Theories of Migration; Critical Review in the Context of EU East-West Flows", CARIM, Best Participant Essay Series, 2010/44; Robert Schumann Centre for Advanced Studies, 6-30

Kümbetoğlu, B. F. (2005), "Enformalleşme süreçlerinde genç göçmen kadınlar ve dayanışma ağları". Folklor/Edebiyat, xi (41), 5-25.

Lan, Pei-Chia (2003a), "'They Have More Money but I Speak Better English!' Transnational Encounters between Filipina Domestics and Taiwanese Employers", Identities: Global Studies in Culture and Power, 10: 133-161.

Lan, Pei-Chia (2003b), Maid or Madam? Filipina Migrant Workers and the Continuity of Domestic Labor.Gender & Society. 17(2): 187-208.

Madra, Ömer (1991), Romanımla sana Bir Ses, (İstanbul: Remzi).
Maksutyan, Nazan (2008), "Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: Beslemes in the Late Ottoman Empire", Journal of Historical Sociology, 21 (4): 488-512.
Massey, Douglas S. et. al. (1993), "Theories of International Migration: A Review and Appraisal" in PDR, 19(3): 431-466.
Memet Fuat (1996), "Düşünceye Saygı" Cumhuriyet Gazetesi (7 Şubat).
Moors, Annelies, Ray Jureidini, Ferhunde Özbay, Rima Sabban (2009) "Migrant Domestic Workers: A New Public Presence in the Middle East?" Publics, Politics and Participation: Locating the Public Sphere in the Middle East and North Africa, (edited by Seteney Shami). (New York: SSRC).
Neyzi, Ali (1983), Hüseyin Paşa Çıkmazı No. 4. (Anı), (İstanbul: Karacan Yayınları).
Neyzi, Ali (1985), Evlatlık Bir Kızın Gizli Güncesi - "Pafe", (İstanbul: Evrim Bilimsel Eğitim Araçları).
Nil, Ayşe (1996), Değişim Vurgunları, (İstanbul: Sarmal yayınları).
Olpak, Mustafa (2005), Kenya-Girit-İstanbul: köle kıyısından insan biyografileri, (İstanbul: Ozan Yayıncılık).
Oran, Baskın (yay. haz.) (2008 [2005]), M.K. Adlı Çocuğun Tehcir Anıları - 1915 ve Sonrası, (İstanbul, İletişim Yayınevi).
Özbay, Ferhunde (1982), "Ev Kadınları", Ekonomik Yaklaşım, 3(1) (Ankara: AITIA).
Özbay, Ferhunde (1991), "Kadın ve Çocuk Emeği" Toplum ve Bilim. 23(3).
Özbay, Ferhunde (1999a), "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı?", Bilanço 1923-1998. Ekonomi, Toplum, Çevre Cilt 2. (İstanbul: TUBA, TSBD, Tarih Vakfı Yayını), 277-288.
Özbay, Ferhunde (1999b), Turkish Female Child Domestic Workers. Project Report submitted to ILO/IPEC. (Istanbul: Boğaziçi University Press).
Özbay, Ferhunde (2000), "Evişlerinde Çalışan Çocuklar" 1. İstanbul Çocuk Kurultayı. İstanbul Çocuk Raporu. (yay. Haz. Sevgi Usta Sayıta ve Mustafa Ruhi Şirin), (İstanbul: istanbul Çocukları Vakfı Yayınları), 520-524.
Özbay, Ferhunde (2009[2002]), "Evlerde Elkızları. Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler". L. Davidoff -Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet. A. Durakbaşa (yay. haz.) İstanbul: İletişim.
Özbay, Ferhunde (2003), "1911-1922 Yıllarında Anadolunun Kimsesiz Kız Çocukları", Savaş Çocukları - Öksüzler ve Yetimler, (der. Emine Gürsoy-Naskalı ve Aylin Koç), (İstanbul: Kırmızı Yayınları). 105-118.
Özbay, Ferhunde (2004), "Adoption and Fostering" in Encyclopedia of Women in Islamic Cultures, November. E.J. Brill. Leiden.
Özbay, Ferhunde (2004b), "Nationalism and the Emergence of Republican Elite Women in The Public Sphere in Turkey: An Old Tale of Interdependence of Public / Private Spheres" Beirut Conference on Public Spheres, Beirut. (October, 22-24).
Özbay, Ferhunde (2010 [1990]), "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme" Kadın Bakış Açısından 1980ler Türkiye'sinde Kadınlar. (der. Şirin Tekeli), (İstanbul: İletişim Yayınları).

Özyeğin, G. (2004), Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadinlik Halleri. (Istanbul: İletişim Yayınları).

Palalı, İrfan (2005), Tehcir Çocukları, (İstanbul: Su Yayınlar).

Parlatır, İsmail (1992), Tanzimat Edebiyatında Kölelik. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları).

Petzen, Barbara (1996), "Matmazels in the Harem: European Governesses in the Ottoman Empire and Egypt", paper presented in Women in the Ottoman World, Koç University, İstinye, İstanbul, September 26-28.

Peirce, Leslie (1993), The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empiere, (Oxford: Oxford University Press.)

Portes, A. (2007), "Migration, Development, and Segmented Assimilation: A Conceptual Review of the Evidence" The ANNALS of the American Academy of Political and Social, 610: 73-97.

Sartie, Rafealla (2006), "Conclusion - Domestic Service and European identity", in S. Pasleau and I. Schoop (eds) with R. Sartie, Proceedings of Servant Project, Editions de l'Universite de Liege, Liege, V: 195-284.

Savran, G. A. (2002) "Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx"dan Delphy"ye Bir Ufuk Taraması", Praksis, sayı: 10: 159-210.

Stark, Oded and J. Edward Taylor (1989), "Relative deprivation and international migration" Demography, 26: 1-14.

Şasa, Ayşe (2010), Bir Ruh Macerası, (İstanbul: Timaş).

Timur, Taner (2002), Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik, (Ankara: İmge).

Toledano, Ehud R.. (1981), "Slave Dealers, Pregnancy, Abortion, and the World of Women: the Story of a Circassian Slave-girl in Mid-Nineteenth-Century Cairo" Slavery and Abolution, 2(1): 53-68.

Toledano, Ehud R. (1994), Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), (çev. Hakan Erdem).

Toledano, Ehud R. (2010), Suskun ve Yokmuşçasına - İslam Ortadoğu'sunda Kölelik Bağları, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), (çev. Hakan Erdem).

Tümertekin, Erol (2007), İstanbul-İnsan ve Mekan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları)

Ubicini, M. A. (1998 [1851]), Osmanlı'da Modernleşme Sancısı. (İstanbul: Timaş).

Ulunay, Cevat Refi' (1995[1959]), Eski İstanbul Yosmaları, (İstanbul: Arba Yayınları).

Uşaklıgil, Halit Ziya (1987 [1899]), Aşk-ı Memnu, (İstanbul: Inkilap).

Uşaklıgil, Halit Ziya (2008[1936]) Kırk Yıl, (İstanbul: Özgür Yayınları).

Ünal, Rahime Arzu (2006) Transformations in Transit: Reconstitution of Gender Identity Among Moldoval Domestic Workers in Istanbul Households. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Y.Lisans Tezi)

Vertovec, Steven (2007), "Circular Migration: The Way forward in Global Policy?", IMI Working papers, No. 4.

Weyland, P. (1994), Gendered lives in global spaces. In A. Öncü and P. Weyland (eds.), Space, culture, and power (pp. 82-97). (London: Zed Books).

White, Jenny (2004), Maney Makes Us Relatives, New York, Routledge.
Yazıcı Ayşenur (2002), Bedriye, (İstanbul: Epsilon).
Yener, S. (1977), 1965-70 Döneminde Illerarası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri. (Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı).
Yılmaz, Meral (2000), "Moldava'dan hizmetçi, Bulgaristan'dan bakıcı" Aksiyon Dergisi, 290 (24. Haziran) (11.03.2011) (www.aksiyon.biz/detay.php?id =14249)
Zilfi, Madeline C. (2004) "Servants, Slaves and the Domestic Order in the Ottoman Middle East", Havva, 2 (1): 1-34.
Zilfi, Madeline C. (2010), Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: the design of difference, (Cambridge: Cambridge University Press.)

Kadın İstihdamının Artırılması ve ILO Sözleşmeleri

Gülay Aslantepe[*]

Dünyanın ve Avrupa'nın (yükselen) ekonomileri arasına girmiş olmasına rağmen, Türkiye'nin, sürdürülebilir kalkınma ve yoksullukla mücadelede, hedeflenen gelişmişlik düzeyini ve AB üyeliğini yakalayabilmesi için, çalışabilir nüfusun tamamının, hiç olmazsa önemli bir oranının ekonomik ve sosyal kalkınma süreçlerine dahil etmesi zorunludur. Çalışabilir nüfusun yarısını devre dışı bırakarak bu hedeflere ulaşmak mümkün görülmemektedir. Oysa TÜİK'in 2009 yılı işgücü ve istihdam verilerine baktığımızda, kadınların işgücüne katılım oranının %26, istihdam oranının ise %23.2 olduğunu görüyoruz. Buna karşılık ILO'nun Mart 2010'da yayınlanan "İşgücü Piyasalarında Kadınlar" (ILO, 2010) raporuna göre dünya genelinde kadınların işgücüne katılım oranı %51.6 ve gelişmiş ekonomiler ile AB ülkelerinde bu oran %52.9dur. AB-27'de ise bu oran %63.9'dur (Betam, 2010). Küresel verilerle Türkiye'de kadın istihdamının durumunu karşılaştırdığımızda Türkiye, Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri ile benzerlik göstermektedir.

Türkiye'de 80'li yılların sonlarında %34'lerde seyreden kadınların işgücüne katılım oranları, tarımın çözülmesi - kırdan kente göçle sürekli düşüş göstermiştir. Tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadın, kentte çok çeşitli nedenlerle işgücü piyasası dışında kalmaktadır. Bu nedenlerin başında kırdan kente göç

* ILO Türkiye Eski Direktörü.

eden kadınların eğitim düzeyinin düşüklüğü gelmektedir. Eğitim düzeyinin düşüklüğünün yanısıra toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü ve bu işbölümüne dayalı olarak belirlenen toplumsal cinsiyet rolleri, ataerkil aile yapısı, ücret düzeyi, çocuk-yaşlı bakım hizmetlerindeki yetersizlikler de kadınların işgücüne katılmasını engellemektedir. Kadınların eğitim düzeyi yükseldikçe, işgücüne katılma oranları da yükselmektedir.

TÜİK 2009 yılı verilerine göre okur-yazar olmayan kadınların işgücüne katılma oranı %15, lise altı eğitimlilerde %21.8, lise eğitimlilerde %30.4, mesleki - teknik lise mezunlarında %39.1, üniversite mezunlarında ise %70.8'dir. Bu verilerde eğitim düzeyi arttıkça işgücüne katılma oranlarının arttığını görüyoruz. Ancak işsizlik oranlarına baktığımızda eğitimin özel önlemler alınmadıkça iş bulmada çok da etkin olmadığı görülüyor. TÜİK'in 2009 yılı verilerine göre okur-yazar olmayan kadınlarda işsizlik oranı %3, lise altı eğitimlilerde %11.4, lise eğitimlilerde %26.3, mesleki - teknik lise mezunlarında %25.9, üniversite mezunlarında %16.3'tür.

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan, 2007-2013 yıllarını kapsayan 9. Kalkınma Planı'nda ilk kez kadınların istihdamının artırılması için somut bir hedef belirlendiğini görüyoruz: 2013 yılı için %29.6 (DPT, 2009: 62). Bu hedefe ulaşabilmek için Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı"nı hazırlamıştı. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı da "Ulusal İstihdam Stratejisi" hazırlama çalışmalarını sürdürmektedir. Bu çalışmalar çerçevesinde Bakanlık 2023 yılı için kadın istihdamı oranını %40'a yükseltmeyi hedeflemektedir.

Devlet Planlama Teşkilatı ve Dünya Bankası tarafından hazırlanan ve yayınlanan "Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı" (WB, 2009: 5) raporu bulgularına göre, kadınların işgücüne katılmalarında %5'lik bir artış, işgücü piyasasına girenlerin tümünün tam zamanlı çalışması halinde yoksulluğun azaltılmasında %15'lik bir katkı sağlayacaktır. Yine aynı rapor, kadınların işgücüne katılmalarının artmasıyla gelecek kuşakların eğitim ve sağlık harcamalarının artması, dolayısıyla eğitim düzeylerinin de artması sonucunu doğuracağını ileri sürmektedir.

25/02/2009'da 5840 sayılı Kanunla kurulan T.B.M.M. Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu, toplumsal cinsiyet eşitliği kav-

ramını toplumda ve kamusal alanda etkin kılmayı amaçlamaktadır.

25 Mayıs 2010 tarihinde Başbakanlık tarafından yayınlanan Kadın İstihdamının Artırılması ve Fırsat Eşitliği Genelgesi, kadın istihdamı ulusal izleme ve koordinasyon kurulu oluşturulmasını, tüm bakanlıklarda müsteşar yardımcısı seviyesinde görevlendirme yapılmasını öngörüyor. Kamuda ve özel sektörde cinsiyet eşitliğine ilişkin yasal düzenlemelerin uygulanıp uygulanmadığının, kreş ve gündüz bakımevi koşullarının yerine getirilip getirilmediğinin denetlenmesini düzenliyor. Uygulanması halinde Genelge'nin kadın istihdamının artırılmasında önemli katkılar sağlaması beklenmektedir.

Kadın istihdamının artırılması, Türkiye'nin ILO ile ilişkileri açısından da büyük önem taşımaktadır. ILO'nun insana yakışır iş programları çerçevesinde 10 Şubat 2009 tarihinde Türkiye ve ILO arasında, Türkiye açısından insana yakışır iş önceliklerini belirleyen bir mutabakat zaptı imzalandı. Bu mutabakat zaptında yer alan işbirliği alanları çocuk emeğinin sonlandırılması, genç istihdamı, sosyal diyalog ve kadın istihdamının artırılması olarak belirlendi. Bu işbirliği ortaklığı çerçevesinde ILO Ankara Ofisi, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü ile Ankara, Gaziantep ve Konya illerinde Ocak 2009 - Mart 2010 arasında kadın istihdamının artırılması amacıyla bir pilot proje uygulanmıştır.

Proje ile kadınların işgücüne katılımının ve İŞKUR il müdürlüklerince düzenlenen aktif işgücü piyasası programları kanalıyla istihdam edilebilirliklerinin artırılması hedeflenmiştir. Aktif işgücü piyasası programlarına katılan kadınlara kadının insan hakları konusunda eğitimler verilmiştir. Proje'nin bir başka boyutu da ILO-Torino Eğitim Merkezi uzmanlarınca İŞKUR personeline "Kamu İstihdam Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Perspektifi" konulu eğitim verilmiş olmasıdır.

Son dönemde kadın istihdamının artırılması için alınan önlemlerin yanısıra Türkiye, toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmek üzere pek çok uluslararası sözleşmeye de taraftır. Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi (CEDAW) Sözleşmesi'nin yanısıra ILO'nun kadın işçilerin çalışma yaşamlarını düzenleyen pek çok sözleşmesi[1] bulunmaktadır.

---

1 29 No'lu Zorla Çalıştırma Sözleşmesi, 87 No'lu Sendika Özgürlüğü ve Sendikalaşma Hakkının Korunması Sözleşmesi, 98 No'lu Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı Söz-

Bunlardan dokuz tanesi en önemlilerini oluşturmaktadır. Bunlar, Eşit Ücret Sözleşmesi (C100), Ayrımcılık (İş ve Meslek) Sözleşmesi (C111), Ailevi Sorumlulukları Olan İşçiler Sözleşmesi (C156), İstihdam Politikası Sözleşmesi (C122), İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi Sözleşmesi (C142), Analığın Korunması Sözleşmesi (C103/183), Gece Çalışması (Kadınlar) Sözleşmesi (C89/171), Kısmi Zamanlı Çalışma Sözleşmesi (C175) ve Ev Eksenli Çalışma Sözleşmesi (C177)'dir.

Türkiye, yukarıda sözü geçen sözleşmelerden Eşit Ücret Sözleşmesi (C100), Ayrımcılık (İş ve Meslek) Sözleşmesi (C111), İstihdam Politikası Sözleşmesi (C122) ve İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi Sözleşmesi (C142)'ni imzalamıştır. Ancak bu sözleşmelerin de Türkiye'de ne kadar uygulandığı da önemli bir tartışma konusudur. Eşit Ücret Sözleşmesi aynı değerde iş için kadın ve erkek işçiler arasında ücret eşitliği prensibinin teşvik edilmesini ve bu prensibin ulusal mevzuat, toplu iş sözleşmeleri ve birleşik çeşitli usüller yoluyla tüm kadın ve erkek işçilere uygulanmasını öngörmektedir. Ulusal mevzuatta bu prensip 4857 numaralı İş Kanunu'nun 5. maddesinde düzenlenmektedir. Ancak istatistiklere bakıldığında 26 sektörün 19'unda kadınların eş değerdeki işler için erkeklerden daha az ücret aldıkları ve özel sektörde erkeklerle benzer işi yapan kadınların %30 daha az kazandıkları görülmektedir. (TÜİK 2006) Kazanç Yapısı Anketi Ayrımcılık (İş ve Meslek) Sözleşmesi (C111) ise ırk, renk, cinsiyet, din, siyasal inanç, ulusal veya sosyal menşe bakımından yapılan iş veya meslek edinmede veya edinilen iş veya meslekte tabi olunacak eşitlik prensibini yok edici veya bozucu etkisi olan her türlü ayrılık gözetme, ayrı tutma veya üstün tutmayı ulusal şartlara ve tatbikata uygun metotlarla ortadan kaldırmayı ve iş veya meslek edinmede ve edinilen iş veya meslekte tabi olunacak muamelede eşitliği geliştirmeyi hedef tutan milli bir politika oluşturulması gerekliliğine işaret etmektedir. Bu bağlamda Türk ulusal mevzuatında AB üyeliği hedefinin de etkisiyle son 5 sene-

leşmesi, 100 No'lu Eşit Ücret Sözleşmesi, 105 No'lu Zorla Çalıştırmanın Kaldırılması Sözleşmesi, 111 No'lu Ayırımcılık (İş ve Meslek) Sözleşmesi, 122 No'lu İstihdam Politikası Sözleşmesi ,156 No'lu Aile Sorumlulukları Olan İşçiler Sözleşmesi, 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi, 175 No'lu Kısmi Süreli Çalışma Sözleşmesi, 177 No'lu Ev-eksenli Çalışma Sözleşmesi, 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi ve 183 No'lu Analığın Korunması Sözleşmesi.

dir birtakım düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. İlk olarak, 2004 yılında "Personel Temininde Eşitlik İlkesine Uygun Hareket Edilmesi" başlıklı Başbakanlık genelgesinde, kamu kurum ve kuruluşlarının personel alımında hizmet gerekleri dışında cinsiyet ayrımı yapılmaması gerektiği belirtilmiştir. İkinci olarak, 2006 yılında İŞKUR'un mevzuatında yapılan değişikliğe göre, özel sektör işyerleri, biyolojik veya işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılmadıkça iş ilişkisinde cinsiyete dayalı ayrım yapamayacaktır. Dolayısıyla bu değişiklik işgücü taleplerinde cinsiyet ayrımının kalkmasında önemli bir rol oynamıştır. Üçüncü olarak, 25 Mayıs 2010 tarihli Başbakanlık genelgesinde de yukarıda sayılan iki konuyu da içeren bir dizi yeni düzenleme getirilmiştir. Ancak henüz uygulanmamaktadır. Mevzuatta ayrımcılığı önlemeye ilişkin pek çok düzenleme bulunsa da bunlar uygulamada çok zayıf kalmaktadır.

Türkiye'nin imzalamış olduğu 122 sayılı İstihdam Politikası Sözleşmesi tüm iş arayanların iş bulmasını sağlayacak, bu işlerin mümkün olduğunca verimli olmasına destek verecek ve işçinin niteliklerine uygun ırk, renk, cinsiyet, din, siyasal inanç, ulusal veya sosyal menşeine göre ayrımcılık yapılmayacak ve işçinin seçme özgürlüğünü kullanabileceği işler yaratılmasına katkı sağlayacak istihdam politikası oluşturulması gerekliliğini vurgulamaktadır. Sözleşme Türkiye tarafından 1976 yılında onaylanmış olmasına rağmen, ancak bugünlerde, Türkiye'de Ulusal İstihdam Stratejisi hazırlıkları yapılmaktadır. Temmuz 2010'da açıklanması beklenen bu strateji henüz sonuçlanmamıştır.

ILO'nun 142 sayılı İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi Sözleşmesi de Türkiye tarafından imzalanmıştır. Bu sözleşme üye ülkelerin her birinin özellikle kamu istihdam hizmetleri aracılığı ile, istihdam ile yakından ilişkili olarak kapsamlı ve koordineli mesleki rehberlik ve mesleki eğitim politika ve programlarını kabul edip geliştirmesini düzenlemektedir. Türkiye'de bu hizmetler İŞKUR tarafından sağlanmaktadır. İl bazında İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulları oluşturulmuş, ancak Türkiye genelinde iş gücü analizlerinin yetersizliği ve bu analizlerin çıktılarının mesleki eğitim programlarının şekillenmesini yeterli düzeyde beslememesinin sonucu olarak Türkiye hâlâ işgücündeki arz ve talep dengesini kuramamıştır.

Türkiye tarafından imzalanan sözleşmelerin tam olarak uygulanmamasındaki açıklardan yukarıda bahsedilmiştir. Türkiye tarafından imzalanmamış sözleşmelere baktığımız zaman ise bu sözleşmelerden bazılarının içeriklerinin önemli bir kısmının ulusal mevzuatta zaten düzenlenmiş olduğunu görmekteyiz. Örneğin Analığın Korunması Sözleşmesi (C103/183)'nin öngörmüş olduğu doğum öncesi ve sonrası izin süresi 16 hafta olarak ve süt izni 4857 sayılı İş Kanununun 66. ve 74 maddelerinde düzenlenmiştir. Hatta izin süresi sözleşmenin öngördüğünden daha fazladır. Gece Çalışması (Kadınlar) Sözleşmesi (C89/171)'nin belirtmiş olduğu azami çalışma süresi, iş başlangıcında ve süresince gerekli olan sağlık taramaları, işçinin sağlık durumunun gece çalışmaya el vermediği durumlarda gündüz işine transferi ve gece çalışmasıyla ilgili kısıtlamalar da İş Kanununun 69. ve 73. maddesinde düzenlenmiştir. Aynı şekilde Kısmi Zamanlı Çalışma Sözleşmesi (C175)'nin altını çizmiş olduğu karşılaştırılabilir işlerde çalışan tam zamanlı ve kısmi zamanlı işçiler aynı haklara sahiptir ilkesi İş Kanunu'nun 5, 9, 13, ve 14. maddelerinde düzenlenmektedir. Ancak altının çizilmesi gereken önemli bir husus vardır. Yukarıda belirtilmiş olan bu sözleşmelerin temel prensipleri ulusal mevzuatta değinilmiş ve düzenlenmiş olsa da ortak olan eksiklik, yukarıda belirtilmiş durumlarda olan işçilerin durumları nedeniyle işten çıkarılamayacağı maddesinin ulusal mevzuattaki yokluğudur. Analığın Korunması, Gece Çalışması (Kadınlar), Kısmi Zamanlı Çalışma Sözleşmeleri işçilerin analık izni, kısmi çalışma ve gece çalışması nedeniyle işten çıkarılamayacağı, hiçbir ayrımcılığa maruz bırakılamacağı ve diğer işçiler ile aynı muamele göreceğinin altını çizmektedir. Türk ulusal mevzuatı bu maddelerin hepsini 4857 sayılı İş Kanununun 5. maddesinde yer alan "Eşitlik İlkesi"ne dayanarak düzenlemektedir, fakat bu düzenleme yeterli yasal zemini oluşturamamakta ve uygulamada pek çok hak ihlaline sebep olmaktadır. İspat yükü işçidedir. Bu nedenle de iş hayatında kadınlar pek çok ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Bunun bir sonucu olarak da kadınlar istihdama katılamamakta, katılsalar bile ailevi sorumlulukları nedeniyle kısa sürede iş gücü dışında kalarak iş piyasasına geri dönememektedirler. Ayrıca iş gücünde devamlı kalma başarısını göstermiş kadınlar da kendileriyle denk erkeklerle eşit hak ve ücretlerden yararlanamamaktadırlar.

Kadınların iş yaşamını düzenleyen fakat Türk kanunlarında belirtilmemiş iki önemli ILO sözleşmesi bulunmaktadır. Bunlar 156 sayılı Ailevi Sorumlulukları Olan İşçilerle ilgili ve 177 sayılı Ev Eksenli Çalışma Sözleşmeleri'dir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu sözleşmeler kadın ve erkek tüm işçiler için düzenlenmiş olsa da tüm dünyadaki sosyo-ekonomik ve kültürel yapılar gereği daha çok kadınları ilgilendirmektedir. Ailevi sorumlulukların iş yaşamı ile kesiştiği bir gerçektir. Bu kesişmelerden pek çok özel durum ortaya çıkmaktadır ve bu özel durumların yasalar tarafından düzenlenmemiş olması iş ve ev dengesinin kurulamamasına sebep olmaktadır. Bu dengesizlik nihayetinde kadınları iş gücünün dışına doğru itmektedir. Örnek olarak, babalık izninin Türk ulusal mevzuatında düzenlenmemiş olması bebek sorumluluğunu tamamiyle annenin omuzlarına yıkmakta ve ev-iş dengesizliğini körüklemektedir. Ebeveyn iznini düzenleyecek olan yasa hala çıkmamıştır. Ev eksenli çalışma diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de çok yaygındır. Sabah işe gidip gelme ritüelinin dışında kalan ev eksenli çalışma, ortaya konan emeğin görünürlüğünü azaltmaktadır ve bu işçiler iş yerinde çalışan işçilerle aynı emeği harcasalar da işçi olarak tanınmamaktadırlar. Türkiye'deki pek çok kadın ev eksenli çalıştığı halde çalışma hayatının sunduğu haklardan yararlanamamaktadır.

Eşitlik ve ayrımcılık ilkelerinin farklı olarak değerlendirilmesi ve ayrımcılığa karşı yeterli yasal zeminin hazırlanması, imzalanmamış sözleşmelerin imzalanması, bu sözleşmelere uygun olarak ulusal mevzuatın gözden geçirilmesi ve imzalanmış sözleşmelerin imzalanmış olmakla kalmayıp çalışma yaşamında gerçekten uygulanması Türkiye'de kadın istihdamında çok önemli gelişmeler sağlayacaktır.

Anayasa'nın 90. maddesi, 4. fıkrası usulüne uygun onaylanmış uluslararası sözleşmelerin kanun hükmünde olduğunu düzenlemiştir. Ancak bu madde de uygulanmamaktadır.

Kaynakça

ILO (2010), Women in Labour Markets: Measuring Progress and Identifying Challenges (Geneva: ILO).

Betam (2010), "Türkiye'de Kadınlar Çalışma Yaşamına Uzak", http://betam.bahcesehir.edu.tr/tr/wp-content/uploads/2010/03/ArastirmaNotu064.pdf (15.03.2010).

DPT (2009), 9. Yıllık Kalkınma Programı, 2007-2012 (Ankara).
TÜİK (2006) Kazanç Yapısı Anketi
WB (2009), Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı: Eğilimler, Belirleyici Faktörler ve Politika Çerçevesi, Rapor No: 48508 (Ankara: WB).

Kalkınmada Farklı Yörüngeler

Kadın İstihdamında Farklı Örüntüler Işığında Türkiye'de Kadın İstihdamı

Gülay Toksöz[*]

Giriş

Bir ülkede kadınların işgücüne katılım oranları ve istihdamdaki yerleri, işgücü arz ve talebini belirleyen sosyo-kültürel ve makro ekonomik faktörlerin karmaşık bir bileşimidir. Sosyo-kültürel faktörler yani ailede, toplumda ve devlette egemen olan patriarkal yapılar, zihniyetler ve pratikler kadınların eğitim ve istihdama erişimini engelleyerek kadın işgücü arzının sınırlı kalmasında etkili olabilir. Öte yandan, kapitalist ekonomilerde kadın işgücüne talebi artıran makroekonomik politikalar kadınları ücretli istihdama çekerek ve böylece hane içindeki güç yapılarının değişmesine yol açarak patriarkanın zayıflatılmasında etkili olabilir. Ancak, bunun söz konusu olabilmesi kadınların insani çalışma koşullarına sahip olmalarına, örgütlenme ve kolektif eylem kapasitelerine bağlıdır.

20. yüzyılın son çeyreğinde, gelişmekte olan ülkelerde ihraç yönelimli sanayileşme ve büyüme stratejilerine geçişle birlikte kadın işgücüne olan talep artmıştır. Uluslararası piyasalarda rekabet edebilmek için maliyetleri aşağı çekmek durumunda olan firmalar açısından, emek yoğun malların üretiminde kadınlar ucuz işgücü kaynağı olarak elzemdir. Ancak, bu büyüme modeli

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, KEFA üyesi.

gelişmekte olan ülkeler arasında daha önceden izlenen büyüme modelleriyle ilişkisi bağlamında farklı yörüngeler izlemiş, kadın işgücüne yönelik talep farklı boyutlarda olmuştur. Bunun sonucunda da, kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranları farklı hızlarda artmıştır. Kadın işgücüne yönelik talebi karşılayacak işgücü arzının ortaya çıkması ve kadınların istihdam koşulları o ülkedeki patriarkal sistemin işleyişiyle ve kapitalist kalkınma modelinin içinde bulunulan aşamasıyla yakından bağlantılıdır. Farklı eklemlenme biçimleri, istihdama farklı katılım örüntüleri ortaya çıkarmaktadır.

Bu makalede, gelişmekte olan ülkelerin izlediği kapitalist kalkınma stratejileri; bu stratejilerin içinde bulunulan aşaması ve uluslararası işbölümü bağlamında ülkelerin dünya ekonomisindeki yerleri, kadın işgücüne olan talepte yarattığı farklılaşmalar itibariyle ele alınacak ve Türkiye'nin durumu bu çerçeve içinde tartışılacaktır. Türkiye, ihracat yönelimli sanayileşme modeline 1980'lerde geçmiş olmasına rağmen genelde imalat sanayi istihdamı, özelde ise bu istihdam içinde kadınların payı çok sınırlı düzeyde artmıştır. Tarımsal üretimin ve istihdamın gerilemesi sonucu hem erkek hem kadın işgücü açığa çıkmış, ancak tarım dışı istihdamdaki büyüme özellikle kadınlar açısından bu gerilemeyi karşılayacak boyutlarda bir işgücü talebi yaratmamıştır. Kadın işgücüne olan talebin düşük düzeyde kalmasının nedenleri, izlenen kalkınma stratejileriyle bağlantılı olarak ele alınacaktır. İstihdama katılımın kadınlar açısından etkileri, patriarkal baskılar karşısında ne ölçüde güçlendirici ve özgürleştirici olduğu ise bir başka kapsamlı tartışmanın konusu olup, burada bu tartışmaya girilmeyecektir.

1. Gelişmekte Olan Ülkelerde İzlenen Farklı Kalkınma Stratejileri

Kapitalist dünyada tarihsel ve yapısal olarak belirlenen kalkınma örüntülerinde üç ana boyut vardır: i) Bir ülkenin ekonomik kalkınmasında başı çeken en önemli sanayiler, 2) Bunların iç ve dış pazarlara yönelimi, 3) Kalkınmayı uygulamak ve sürdürmek için dayanılan temel ekonomik aktörler. Kalkınma stratejileri olarak somutluk kazanan hükümet politikaları "bir ülkenin küresel ekonomiyle ilişkisini biçimlendiren ve ulusal kaynakların sosyal

gruplar ve sanayiler arasında dağılımını etkileyen hükümet politikalarıdır." (Gereffi 1995: 215) Bu politikalar, Doğu Asya ve Latin Amerika'daki yeni sanayileşen ülke (YSÜ) deneyimlerinin ortaya koyduğu gibi, sanayileşme yörüngelerinin zamanlama, sıralama ve içerik olarak farklılaşmasında etkili olmaktadır. Bu kategoriler temelinde Latin Amerika'da Meksika ve Brezilya ve Doğu Asya'da Tayvan ve Güney Kore örneklerine bakıldığında sınai kalkınmada ithal ikameci sanayileşme ve ihracata yönelik sanayileşme olarak bilinen iki temel dönemin kendi içinde farklı aşamalar barındırdığı ve birbirini tümüyle ikame etmediği ortaya çıkar. Yani ithal ikameci dönemin ardından gelen ihracata yönelik sanayileşme ile bir önceki dönemin öğelerinin tümüyle terk edilmiş olduğu şeklinde mutlak bir ayrımdan söz edilemez. Söz konusu olan, içe ve dışa dönük üretim faaliyetlerinin göreli önemindeki farklılaşmadır.

Gerek ithal ikameci, gerekse ihracata yönelik sanayileşmenin ilk aşamalarında iç ve dış pazarlar için tekstil, giyim, ayakkabı, gıda gibi temel tüketim malları üretilmektedir. İkinci aşamada her iki farklı dönemde de dayanıklı tüketim mallarına (ör. otomotiv), ara mallarına (ör. petro-kimyasallar ve çelik) ve sermaye mallarına (ör. ağır makineler) geçiş vardır. Bunların zamanlaması, süresi ve kendi içinde karşılıklı etkileşimi ülkelerin izlediği kalkınma stratejilerine, hükümetlerin enflasyon oranı, dış ödemeler dengesi, yabancı sermayenin çıkarları gibi içsel ve dışsal baskılara nasıl cevap verdiğine bağlı olmuştur (Gereffi 1995: 215). Kuşkusuz buna, o ülkedeki sınıf mücadelesinin düzeyi ve hükümetlerin sermaye birikim politikalarından ne ölçüde çalışanlar lehine taviz vermek zorunda kaldığı gibi politik faktörler de eklenmelidir.

Latin Amerika ülkeleri ithal ikameci sanayileşmeye daha erken başlamış, orada daha uzun süre kalmıştır. Buna karşılık, Doğu Asya ülkeleri ihracata yönelik sanayileşmeye daha erken geçmiştir. Ancak, her iki bölgede yer alan ülkeler açısından ortak olan, gerek ithal ikameci gerekse ihracat yönelimli stratejilerde üretimin yapısı ve bileşimine ilişkin her iki aşamadan geçmeleri ve içe ve dışa yönelim hususunda kendi koşullarına uyan bir bileşimi uygulamalarıdır. Dolayısıyla dünyanın farklı tarihi, kültürel ve politik koşullarına sahip ülkelerine sadece Doğu Asya modelini başarılı örnek olarak göstermek ve tek bir reçete önermek

doğru olmayacaktır (age: 216). Gereffi'nin 1990'ların ortalarındaki öngörüleri bugün Brezilya'nın kalkınmada gösterdiği büyük performansla bir kez daha teyit edilmiş olmaktadır.

Kadın emeği üzerine çalışan araştırmacıların ortak görüşü, ithal ikameci sanayileşme döneminde dünyanın çeşitli bölgelerinde kadın işgücüne genel olarak ihtiyaç duyulmadığı yönündedir. Bu dönemin temel tüketim mallarının üretimine yönelik ilk aşamasında kadınlar genelde eğitim ve vasıf düzeylerinin düşüklüğü nedeniyle büyük ölçekli işletmelerde sanayi işçisi konumuna girememiş, istihdam alanları esas itibariyle tarım olmuş, sanayide ise daha çok küçük ölçekli geleneksel işletmelerde istihdam edilmiştir. Dayanıklı tüketim mallarının ve ara mallarının üretimine yönelik ikinci aşamada ise özellikle çelik, gemi yapım sanayi, otomotiv vb. sermaye yoğun ve ithal ikameci sektörlerde çalışanların çoğunluğu erkek olmuştur. Dolayısıyla bu döneme ilişkin olarak sanayileşmenin kadın işgücünü marjinalleştirmesinden söz edilmiştir. (Boserup 1970: 106-117; Saffioti 1978, aktaran Pearson 1992: 173).

2. Kalkınma Stratejileri ve Uluslararası İşbölümü Arasındaki Bağlantılar

Kalkınmada farklı stratejilerin, uluslararası işbölümünde farklı aşamalara denk düştüğünün de altını çizmek gerekir. Sömürgecilik döneminde çevre ülkelerden tarım ürünleri ve hammaddeler merkez ülkelere aktarılırken, 19. yüzyılın önemli bir kısmı ve 20. yüzyılın ilk yarısında merkez ülkelerin çevre ülkelere kendi ürettikleri sanayi mallarını ihraç etmesi ve diğerlerinden tarım ürünleri ve hammadde almaya devam etmesi söz konusudur. Yaklaşık yüz yıl süren bu 'geleneksel' işbölümü aynı zamanda bazı çevre ülkelerin ithal ikameci sanayileşme doğrultusunda ülke içinde temel tüketim mallarını ve bazı ara mallarını üretmesine denk düşmektedir. 1960'lardan itibaren başlayan dönem ise 'yeni uluslararası işbölümü' olarak adlandırılmıştır. Buna göre, merkez ekonomilerin firmaları doğrudan yabancı sermaye yatırımları yoluyla üretim birimlerini merkez ülkelerden çevre ülkelere aktarmaya başlamıştır (Fröbel et al. 1980, aktaran Coffey 1996: 42). Bu gelişme, bazı çevre ülkelerin ihracata yönelik sanayileşme stratejisine erken geçerek, yeni sanayileşen ülkeler

olarak adlandırılmalarında ve yarı çevre ülke konumuna gelmelerinde etkili olmuştur. Doğrudan yabancı yatırımlardan yüksek oranda pay alan Doğu Asya ülkeleri burada başı çekmektedir. İhracata yönelik sanayileşmenin ilk aşamasında bu ülkelerin ihraç ürünleri başta tekstil ve giyim olmak üzere temel tüketim malları ve kimya, petrol, çelik ürünleri gibi ara mallarıdır (Gereffi 1995: 216).

1980'lerin başlarında veya ortalarında 'daha yeni uluslararası işbölümü' olarak adlandırılabilecek bir aşamaya geçiş söz konusudur. Bir önceki işbölümünün temel özelliklerini ortadan kaldırmayan, ancak ona bazı yeni boyutlar ekleyen bu sürecin başlıca özellikleri şöylece sıralanabilir: İlk olarak, merkez ülkelerdeki firmaların doğrudan yabancı yatırım aracılığıyla çevre ülkelerde üretim birimleri açmak yerine, bağımsız yerel üreticilerle fason işbirliği ilişkisine girerek imalat sürecinden çıkma eğilimleri güç kazanmaktadır. İkincisi, merkezden çevreye ve yarı çevreye aktarılan ekonomik faaliyetler içinde imalat başı çekse de, giderek artan miktarda hizmet (büro) faaliyetinin de aktarılması söz konusu olmaktadır. Bu durum, merkez ülkelerde hizmet faaliyetlerinin artan önemiyle doğru orantılıdır. Üçüncüsü, doğrudan yabancı yatırımların hedefi olan bazı çevre ülkelerin artık kendilerinin daha az gelişmiş diğer ülkelere doğrudan yatırım yapabilecek kapasiteye ulaşmalarıdır. Bunların önde gelen örnekleri yine 'Asya kaplanları' olarak da adlandırılan Güney Kore, Tayvan, Hong Kong, Singapur gibi Doğu Asya ülkeleridir. Dördüncüsü, gelişmiş ülkelerden yapılan doğrudan yabancı yatırımlar içinde diğer merkez ülkelere yönelen payın giderek artmasıdır (Coffey 1996: 43). Bütün bu gelişmelerin sonucunda gelişmiş ülke ekonomilerinde imalat faaliyetlerinin önemi azalır ve hizmet faaliyetlerinin önemi artarken, özellikle yarı çevre ülkelerde tarım önemini büyük ölçüde yitirmekte ve imalat sanayi ekonomi ve istihdamda başı çeken sektör konumuna gelmektedir. "Daha yeni uluslararası işbölümü" ihracat yönelimli sanayileşmenin ikinci aşamasına denk düşmektedir ve Doğu Asya ülkeleri artık dayanıklı tüketim malları, elektronik ve ara malları ihraç etmektedir.

Bütün bu gelişmelerin kadın emeği açısından etkilerini ele almadan önce, çevre ülke konumundan yarı çevre ülke konumuna geçen ve oradan da merkez ülke konumuna doğru ilerleyen Doğu Asya ülkelerinin hangi özelliklerinin bu süreçte etkili

olduğuna bakmakta yarar vardır. Doğu Asya'da Güney Kore ve Tayvan örneklerinde devletin aktif rolüne ve Ar-Ge alanındaki desteğine dikkat çekilmektedir. 1980'lerde ulusal hükümetler başta elektronik olmak üzere seçilmiş sektörlere önemli miktarda düşük faizli kredi sunmuş, Ar-Ge'ye önemli kaynak aktarmış ve egemen ortak olarak sınai kalkınmayı özel sektörle birlikte planlamıştır. Bütün bunların sonucunda, Güney Kore bilgisayar üretiminde uluslararası düzeyde büyük bir paya erişmiştir. Sadece elektronikle sınırlı olmayan bu strateji aynı zamanda çelik, gemi yapımı, giyim, ayakkabı ve otomotiv sektörlerinde de uygulanmıştır. Tayvan ve Singapur'da da ekonomik kalkınma benzer şekilde yüksek düzeyde müdahaleci ve göreli otoriter hükümetler tarafından finanse edilmiştir (Henderson 1989, aktaran Coffey 1996: 50-51).

İhracat yönelimli sanayileşmeye 1960'larda geçen Tayvan'da da, 1970'lerin ortasındaki ekonomik krizden sonra hükümet politikaları emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime geçmek doğrultusunda olmuş, teknolojiyi destekleme çabalarının sonucunda Tayvan 1980-90'larda elektronikte dünya üretiminde çok önemli bir konuma kavuşmuştur. 1980'lerin ortasından itibaren emek yoğun sanayi üretiminin Tayvan dışına nakli imalat sanayiindeki dönüşüm sürecinin bir diğer ek gücü olmuştur. Yüksek teknolojili sanayilerdeki büyük firmalar Tayvan'da kalırken, daha küçük ve daha çok ihracat yönelimli firmalar Tayvan'ın uluslararası rekabet gücünü kaybetmeye başladığı ürünlerini Güneydoğu Asya'nın daha düşük emek maliyetli ülkelerine aktarmaya başlamışlardır (Berik 2000: 5-6).

3. Doğu Asya'nın Kalkınmasında Kadın Emeğinin Rolü

Bölge ülkelerinin başarılı gelişimini açıklamada farklı iktisadi yaklaşımların görüşleri benzeşmektedir. Heterodoks iktisatçılara göre devletin ekonomiye yön vermedeki aktif rolü bu ülkelerin başarısında belirleyicidir. Neoklasik iktisatçılar da hükümetlerin 'piyasa dostu' yaklaşımına vurgu yapar; onlara göre ticarete açıklık, iyi işleyen bir bürokrasi, güvenilir hukuki çerçeve yerli firmaları yabancı firmalarla rekabete açmış ve daha etkin olmak zorunda bırakmış, sonuç kaynakların daha iyi dağılımı ve üretkenliğin artışı olmuştur. İhracat artışı çıktı artışının en belirgin gös-

tergesidir (Seguino 2000: 32). Feminist perspektiften konuya bakan Seguino, her iki yaklaşımı da bölge ülkelerinin büyümesini açıklamakta toplumsal cinsiyet körü olmakla eleştirir ve toplumsal cinsiyet temelinde eşitsizliğin ihracat ve yatırım üzerindeki olumlu etkisiyle bölgedeki büyümenin uyarıcısı olduğu öne sürer. İhracata yönelik sanayileşmeye geçiş, 1960'lardan başlayarak ucuz işgücü kaynağı olan kadın işgücüne talebi özellikle ilk aşamada arttırmıştır. İmalat sanayii istihdamındaki payları 1990'ların ortasında, ülkelere göre %40-%52 arasında değişen kadınlar, erkeklerden belirgin şekilde düşük ücret almaktadır. 1975-95 arası dönemde kadın/erkek ücret oranı Güney Kore'de %48.5, Endonezya'da %54.2, Tayvan'da %64.1'dir (2000: 36). Kadınların ucuz emeği, Asya ekonomilerinin ihracat mallarının birim emek maliyetini başarılı şekilde düşürmesini sağlamıştır. Düşük ücretler ihracatı daha rekabetçi yapmış, elde edilen dövizle teknolojiye erişim artmış, bu da üretkenlik artışını desteklemiştir. Ayrıca düşük ücretler devalüasyonu ikame etmiş, böylece hükümetler mal üretiminde girdi olarak kullanılan ithalatın nominal maliyetini düşük tutmayı başarmıştır. İstatistikler kadınlar ve erkekler arasında en fazla ücret açığının olduğu ülkelerin en hızlı büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Kadınların ücretlerinin düşük tutulması ise bölge ülkelerindeki patriarkal toplumsal cinsiyet normlarının varlığına bağlıdır (age: 38)

Tayvan'da ücretlerde toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliğe dair bir araştırma, ihracat yönelimli sanayileşmenin ilk aşamasında (1961-72) kadınların yüksek oranda emek yoğun sanayilerde çalıştığını, Ar-Ge faaliyetlerinin eşlik ettiği yeniden yapılanma sürecinde üretimin büyük ölçüde Doğu Asya ülkelerine taşınması sonucu 1980'lerin ortalarında başlayan ikinci aşamada, kadınların erkeklere kıyasla göreli daha çok iş kaybına uğradığını ortaya koymaktadır. Ücretli çalışan kadınların istihdamda 1982'de %52 olan payları, 1996'da %45'e düşmüştür. Buna eşlik eden eğilim ise kadın işgücüne talebin göreli azalmasıyla kadın ve erkek işçi ücretlerindeki eşitsizliğin daha da artmasıdır. 1983-92 arasında erkek ve kadın işçilerin parasal ücretleri artarken, aylık kadın/erkek kazanç oranı %71'den %62'ye düşmüştür. İmalat sanayiinde toplumsal cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin artışı kadın ve erkek arasındaki eğitim açığının azaldığı bir döneme denk gelmiştir (Berik 2000: 7,9). Bunun başlıca açıklaması, yeni yük-

sek ücretli, beceri yoğun işlere işverenlerin kadın almama yönündeki ayrımcı tutumudur. 'Teknik' işler 'erkek' işleri olarak görülmektedir (age: 4). Bu tutum, patriarkal zihniyet yapılarının bir sonucudur. Doğu Asya ülkelerinde kapitalizm ve patriarka arasındaki eklemlenme, kadınların erkeklere kıyasla düşük ücretlere mahkum edilmesi üzerinden olmuştur. Aynı zamanda temel tüketim mallarının üretiminden dayanıklı tüketim mallarının üretimine geçişle birlikte teknoloji yoğun işletmelerde önceliğin erkeklere verilmesi ve kadınların kısmen dışlanması bu eklemlenmenin bir diğer dışavurumudur.

4. Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde Kalkınmada Kadınlar

Ortadoğu ve Kuzey Afrika (OKA) bölgesi, kalkınma stratejisi ve bunun toplumsal cinsiyet etkileri bakımından Doğu ve Güney Doğu Asya bölgesinden büyük farklılık göstermektedir. Bölge ülkeleri, özellikle 1970'lerde petrol fiyatlarındaki artıştan yararlanarak yüksek büyüme hızlarına erişmişlerdir. Yabancı dövize erişim imkanı ithal ikameci sanayi stratejilerinin izlenmesini kolaylaştırmış, aynı zamanda ihracata yönelik sanayileşme evresine geçişi geciktirmiştir. Bu geçişi geciktiren bir diğer etken bölgedeki işgücünün eğitim ve vasıf düzeyinin düşüklüğüdür. Özellikle kadınların yüksek okuma-yazma bilmeme düzeyi ve kadın ile erkek arasındaki okullulaşma oranı açısından farkı gösteren eğitimde toplumsal cinsiyet açığı çok yüksektir. Tunus ve Fas hariç tutulacak olursa, kadınların tarım dışı faaliyetlere ve ücretli istihdama aşırı düşük katılımı OKA ülkelerinin işgücü piyasalarının ortak özelliğidir. Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleriyle tam bir zıtlık içinde olan bu duruma yol açan faktörler çeşitlidir. Bunlardan ilki, kadın işgücü arzını kısıtlayan patriarkal aile yapısı olup, cinsiyete dayalı işbölümü temelinde kadından esas olarak hane içi karşılıksız emek harcanması beklenmektedir. Çeşitli yasal düzenlemeler, sosyal politikalar ve aile yasaları tarafından korunan bu patriarkal aile yapısının neden diğer çevre ülkelere göre daha kalıcı olduğu sorusuna cevap arayan Moghadam ve Karshenas (2001), OKA ülkelerindeki göreli yüksek ücretlere dikkat çekerler. Kapitalistleşmenin erken dönemindeki ithal ikameci aşamada bu ücret düzeyleri erkeğin geliriyle hanenin geçimini sağlamasına imkan tanıyarak kadınların işgücü piyasasına

katılması doğrultusunda bir zorunluluk yaratmamıştır. Nitekim, OKA ülkeleriyle bir başka Müslüman ülke olan Endonezya arasında dolar bazında yaptıkları tarım dışı ücret karşılaştırması, OKA bölgesinde 1960'ların başındaki ücretlerin, Endonezya'da 1970'lerin başındaki ücretlerden 4-10 kat arasında fazla olduğunu ortaya koymuştur. Böylece OKA bölgesinde ücretler tek kişinin aileyi geçindirdiği patriarkal aile modelinin devamına imkan tanırken, ücretlerin çok daha düşük olduğu Endonezya'da kadınların işgücüne katılımı çok daha yüksek olmuştur (2001: 62-64). Araştırmacılara göre, kadınların işgücüne katılımı açısından sosyo-kültürel faktörler önemini korumaktadır, ancak bu faktörlerin kendileri modern ekonomik kalkınma deneyimi tarafından köklü biçimde şekillendirilmektedir. Geçiş döneminde tarım dışı sektörde göreli yüksek kişi başına gelire sahip olan ülkelerde, geleneksel kültürün kadının rolünü kısıtlayan öğeleri öne çıkmakta, göreli düşük gelir nedeniyle kişinin aileyi geçindirmesinin mümkün olmadığı diğer toplumlarda, kadınların yüksek oranda işgücüne katılımına imkan tanıyan yeni kültürel normlar ortaya çıkmaktadır (2001: 67). Bu saptama, ülkenin içinde bulunduğu kalkınma modelinin hangi aşamasında yer aldığı göz önünde tutularak bir adım ileriye götürülebilir. OKA ülkelerinde oldukça uzun süren ithal ikameci sanayileşme döneminde gerek temel tüketim mallarının üretimi, gerekse dayanıklı tüketim mallarının üretim aşamalarında kadın işgücüne ihtiyaç duyulmamış, patriarka ve kapitalizm arasındaki eklemlenme kadınların işgücüne katılmaktan alıkonması üzerinden sağlanmıştır.

Öte yandan OKA ülkelerinin kendi aralarında petrol kaynaklarına sahip olup olmamasına bağlı olarak kalkınmada hangi sanayileşme modelinin ne kadar süre uygulanacağı noktasında farklar vardır. Petrol gelirinden yararlanan ülkelerde petrol refahı döneminin ardından ücretler aşınmış, özellikle kamuda çalışan erkekler esas işe ek işler yapmaya başlamıştır. Yüksek doğurganlık oranlarına ve düşük büyüme hızlarına bağlı olarak artan işgücü arzı nedeniyle işsizlik oranı yükselmiştir. 1980'lerden itibaren DB ve IMF'nin yönlendirmesiyle ülkeler yapısal uyum politikalarına ve petrol dışındaki ihracat ürünlerini çeşitlendirmek için ihracata dayalı sanayileşmeye yönelmiştir. Petrol kaynağı olmayan Fas ve Tunus'ta bu süreç daha erken başlamış, ithal ikameci sanayileşmeden ihracata dayalı sanayileşmeye geçişte

birlikte temel tüketim mallarının üretim aşamasında özellikle tekstil ve konfeksiyon işkollarında ucuz kadın işgücüne talebin göreli yüksekliği bu ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarının da artmasına neden olmuştur (Moghadam 2001: 100-102). Yine de OKA ülkeleri, günümüzde dünyanın diğer bölgeleriyle kıyaslandığında kadınların işgücüne katılım oranlarının en düşük olduğu ülkelerdir. 2009'da kadınların işgücüne katılım oranları dünya genelinde %51.6 iken, Ortadoğu bölgesinde %25.4, Kuzey Afrika bölgesinde %27.4'dür (ILO 2010: 89). Bu ülkelerde ithal ikameci dönemde sanayileşmenin çok fazla gelişmemesi, ihracat yönelimli sanayileşme eğilimlerinin zayıf kalmasında ve kadınların istihdama sınırlı katılmasında etkili olmuştur. Dolayısıyla sanayileşme stratejisinin değişmesi kapitalizm ve ataerkillik arasındaki eklemlenme biçimini değiştirmemiş ve eklemlenme mevcut haliyle muhafaza edilmiştir.

5. Türkiye'de Kalkınma Stratejileri ve Kadın Emeği

A. İthal İkameci Sanayileşme Dönemi

Türkiye petrol gelirine sahip olmamakla birlikte, kadınların işgücüne katılım oranlarının düşüklüğü itibariyle OKA ülkeleriyle benzer özellikler göstermektedir. Tarihsel bir perspektiften bakacak olursak, Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki dönemde devlet 1930'lardan itibaren ithal ikameci bir sanayileşme politikası izlemiş ve özel sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle sanayileşmede temel aktör konumunda olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönem, Türkiye'nin çok partili rejime geçiş dönemidir. Bu dönemde ekonomi yabancı sermaye ve dış yardıma açılmış, ticaret sermayesi büyük etkinlik kazanmış, kırsal kesim pazara açılmış ve hızlı bir kentleşme süreci yaşanmıştır. Yabancı sermayeye kuşkuyla yaklaşan daha önceki ekonomi politikalarından bu dönemde köklü bir kopuş söz konusudur. ABD'den gelen uzmanlar Türkiye'nin Marshall yardımlarından yararlanabilmesi için kamu girişimciliğinin daraltılmasını, ağır sanayi (demir-çelik, ağır kimya) kurulmamasını, tarım ürünlerinin işlenmesini, hafif metal, inşaat malzemesi vb. alanlarda sanayileşmeye önem verilmesini savunmuşlardır. Türkiye, Avrupa'nın yeniden inşasında tarımının gelişmesi yani pazara açılması ve tarımsal

üretimin artması yoluyla onların ihtiyaçlarını karşılayarak uluslararası işbölümünde yer almalıdır (Kepenek ve Yentürk 2010: 94-95).

Ancak, yürütülmekte olan ithal ikameci sanayileşme politikalarından bir dönüş söz konusu olmamıştır. İthal ikameci sanayileşmenin birinci aşaması olan dayanıksız tüketim mallarının ülke içinde üretimi süreci devam etmiştir. Kamunun yanı sıra özel sektör işletmeleri de bu alanda artan talebe cevap vermek üzere faaliyette bulunmuş, yetersiz kalmaları ölçüsünde kamu kuruluşları üretimlerini artırmıştır. 1950-60 arasında yeni KİT' lerin kurulması ve kamunun ekonomik alanda genişlemesinin ilk nedeni özel sermayenin artan talebi karşılayamaması, ikinci nedeni yeni kurulan özel sermaye işletmelerinin ihtiyaç duyduğu girdilerin teminidir. Kamu sanayi yatırımları daha çok temel tüketim ve bir kısım ara mallarının üretimine yönelmiş, dayanıklı tüketim malı ve yatırım malı üretimi sınırlı kalmıştır. Özel sanayi yatırımları daha çok küçük ölçekli işletmeler olup, bunlar iç pazarda rekabete karşı korunmakta ve ağırlıkla ilkel teknoloji kullanmaktadır (2010: 112-116). Türkiye'nin Doğu Asya ülkelerinde görüldüğü gibi ithal ikameci sanayileşmenin birinci aşamasından dayanıklı tüketim mallarının üretildiği ikinci aşamasına geçmesi bu dönemde söz konusu değildir. Ücretli işçi sayısının düşük bir hızla arttığı bu dönemde sanayi işgücünün toplam istihdam içindeki payı %6-7 civarındadır (2010: 128).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında erkeklerin seferberlik nedeniyle silah altına alınmaları sonucu işgücü içinde kadınların ve çocukların oranı biraz artsa da, kadınların sanayi istihdamı içindeki payları çok sınırlıdır. Makal'ın verdiği bilgilere göre 1936 yılında çıkartılan İş Kanunu kapsamında çalışan işçi sayısı 1947 yılında 289.147 kişi olup, bunun içinde kadınların sayısı 50.851 kişi ve oranı %17.6'dır. Bu oran, kadınların 1937 ve 1943 yıllarında %18.9 ve %20.7 olan paylarına yakındır (2010: 23). 1950' lerden itibaren İş Kanunu kapsamında çalışan toplam kadın işçi sayısı artmış, 1950'de 65.123 olan bu sayı, 1960'ta 89.400'e ulaşmıştır. Kadın sayısında mutlak bir artış yaşanırken, toplam işçi sayısı içindeki payları %17.4'ten %11.7'ye düşmüştür (Makal 2001: 133). Paylarının giderek azalması, artan "işgücü talebinin neredeyse tümüyle erkekler tarafından karşılanıyor olmasından kaynaklanmaktadır" (2001: 135). Kanun kapsamındaki işletme-

lerin büyük ölçüde sanayi işletmesi olduğu varsayılabilir ve imalat sanayiinde kadınların paylarının %20'nin üzerine geçmesine izin vermeyen görünmez bir çizginin olduğu söylenebilir. 1955' te imalat sanayi istihdamında yer alan 119.871 kadın işçinin toplam istihdam içindeki payı %16.5 olmuştur. Bu oran 1960'ta ise %15.6'dır (2001: 124). Bu çizgiyi çizen, aşağıda görüleceği üzere kadınların imalat sanayiinde 'kadına özgü' görülen sınırlı sayıda işkolunda istihdam edilmesidir.

1957 yılında İş Kanunu kapsamına giren sanayi işyerlerinde yapılan anket çalışmasının sonuçlarına göre kadın işçilerin sayı ve oran olarak en fazla bulunduğu işkolları sırasıyla tütün, mensucat ve gıda olup, kadınların %92.6'sı bu üç işkolundadır (2001: 136). Düşük ücretli ve emek yoğun olan bu işkollarında kadın işçilerin ücretleri erkek işçilerin ücretinin tütün sanayiinde %65.2' si, mensucat sanayiinde %75.4'ü, gıda sanayiinde %55.1'idir (2001: 146-147).[1] Ücret farkı, kadınların eğitim düzeylerinin düşük olmasından ötürü vasıfsız işlerde yoğunlaşmaları kadar, sırf kadın olduklarından ötürü düşük ücrete layık görülmelerinden ileri gelmektedir. Bu dönem itibariyle dikkat çekici bir husus gerçek ücretlerin 1955-1963 aralığında artış eğilimi içinde olmasıdır (2001: 144).

1960-80 arasındaki planlı kalkınma dönemi, ithal ikameci sanayileşmede ikinci aşamaya kısmen denk düşmektedir; dayanıklı tüketim malları ve ara mallarının üretimine yönelik bir sanayileşme hamlesi yaşanmış olsa da, temel tüketim mallarının üretimi belirleyici olmaya devam etmektedir. Devletin ekonomiye müdahalesi olarak değerlendirilebilecek beş yıllık kalkınma planları kamu sektörü için bağlayıcı, özel sektör için tavsiye edici niteliktedir. Ancak bu müdahale Doğu Asya örnekleriyle karşılaştırılacak olduğunda oldukça zayıf kalmıştır. Bu dönemde, a) iç pazarın dışarıdan gelecek rekabet karşısında korunması, b) sanayi yatırımlarının özendirilmesi, c) gelir ve ücret politikalarıyla iç talebin güçlendirilmesi, d) aşırı değerli kur politikası esas alınmıştır. Ancak, mutlak olarak korunan iç pazarların varlığı ve üretilen ürünlerin yüksek fiyatlarla satılma imkanı verimlilik ve kaliteyi artırma yönünde çabaların ortaya çıkışını engellemiştir.

---

[1] İş Kanunu kapsamına giren işyerleri en az on işçi çalıştırmayı icap ettiren işyerleri olduğundan daha küçük ölçekli işletmelerde çalışan kadın işçilerin sayılarına dair bir bilgi mevcut değildir.

Tüketim mallarını üretmek için gerekli olan yatırım ve ara mallarının aşırı değerli kur politikasının sağladığı kolaylıklarla ithalat yolu ile karşılanması dış ticaret açığını sürekli artırmıştır. Ayrıca bu kur politikası ihracatı olumsuz etkilemiş ve Türkiye'nin büyük ölçüde tarım mallarından oluşan ihracatı sanayi malları ihracatına doğru kayda değer bir ilerleme göstermemiştir (Kepenek ve Yentürk 2010: 415-416). Dolayısıyla planlı kalkınma dönemi ithal ikameci sanayileşmenin ikinci aşamasına geçiş bakımından pek başarılı addedilemez.

Bu dönem, kadınların tarım dışı faaliyetlerde istihdamının son derece düşük olduğu ve kentlerde esas olarak az sayıda yüksek eğitimli ve vasıflı kadının daha çok hizmet sektöründeki uzman mesleklerin icrasıyla işgücüne katıldığı bir dönemdir (Kandiyoti 1997). Nitekim 15 yaş ve üstü iktisaden faal kadınlar içinde tarım dışı faaliyetlerdeki kadınların oranı 1950'de %3.5, 1960' ta %4.7, 1970'te %10, 1975'te %10.4'tür. 1975'te iktisaden faal kadınların yalnızca %3.9'u sanayide ve %7.7'si hizmetlerdedir (Kazgan 1982: 163-164). Sanayide kadınların istihdam edildiği işkolları değişmemekte, kimya ve elektrik makineleri gibi yeni bazı üretim alanları ortaya çıksa bile kadınlar buradaki istihdamda düşük sayıda ve oranda yer almaktadır. 1970'te kadınların toplam istihdam içindeki payının en yüksek olduğu imalat sanayi işkolları tütün (%57), dokuma-giyim (%30), gıda-içki (%25) olarak 1957'deki işkollarının aynısıdır. (1982: 164). Kazgan kadınların yoğunlaştığı sanayi dallarının belli başlı ihraç mallarını ürettiğini, dolayısıyla uluslararası rekabete açık oldukları için ücretlerinin düşük olduğunu belirtir. Buna karşılık, erkeklerin yoğunlaştığı ağır sanayi yüksek oranda korunan ithal ikameci malları üretir. Bunlar iç pazarda tekel konumunda olduklarından ötürü ürünlerini yüksek fiyattan satabilir ve yüksek ücret ödeyebilir. Bunlara ek olarak imalat sanayinde kadınların daha emek yoğun işlerde çalışmaları ve daha az sayıda kadın işçinin toplu sözleşmeye tabi olması ücretlerinin düşüklüğünde etkilidir (1982: 144-145).

Bunun yanında, 1963-1980 arasında gerçek ücretlerin gelişimine bakıldığında, 1980'e kadar olan dönemde kimi yıllarda azalsalar da, başlangıç yılı olan 1963'teki düzeyinin altına düşmediği görülmektedir (Ansal vd. 2000: 68; Kepenek ve Yentürk 2010: 503). İthal ikameci sanayileşme döneminin birinci ve ikin-

ci aşamalarında iç talebi desteklemek üzere ücret ve maaşların yüksek tutularak satın alma gücünün artırılmasına çalışılmasının, hane reisi olarak erkeğe aileyi tek başına geçindirme imkanı vererek patriarkal aile yapısının muhafazasında etkili olduğunu öne sürebiliriz. 1963 yılından itibaren hazırlanan beş yıllık kalkınma planlarının ilk dördünde istihdam politikaları içinde kadınlara yer verilmemiş olması da (Ergil 1982: 215), devletin sermaye ve patriarka arasındaki uzlaşmayı kabul ettiğini ve özellikle kamu işletmelerinde benimsediği yüksek ücret politikalarıyla bunu kolaylaştırdığını göstermektedir. Ferhunde Özbay da söz konusu dönemde kadınların toplumsal hareketliliğinin, eğitim ve istihdam fırsatları yerine evlilik yolu ile erkeğe bağlanmasının klasik ataerkil düzenin kapitalizmle eklemlenme biçimi olarak düşünülmesi gerektiğine işaret eder (1990: 134).

B. İhracata Yönelik Sanayileşme Dönemi

1970'lerde artan petrol fiyatlarıyla ağırlaşan döviz darboğazı, tüm gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de, uluslararası finans kurumlarının yönlendirmesiyle ihraç yönelimli sanayileşme politikasının benimsenmesinde etkili olmuştur. 24 Ocak 1980'de alınan ekonomik kararlarla başlayan süreç, Türkiye'nin kalkınma politikalarında ithal ikameci dönemin sona erdirilmesi ve ihracata yönelik sanayileşme dönemine geçişin başlangıcıdır. Ancak bu geçiş, ithal ikameci modelin ikinci aşaması tam olarak yaşanmadığından ötürü ihracata dayalı sanayileşmenin esas itibariyle birinci aşamada cereyan etmesi ve orada takılı kalması şeklinde olmuştur. 1980 sonrası dönemde temel tüketim mallarının ihracatında önemli bir artış söz konusudur ancak bu, imalat sanayiinin üretken kapasitesinde bir artıştan ziyade mevcut sanayi kapasitesi daha etkin kullanılarak ve ihracat fiyatları düşürülerek sağlanmıştır. Sınai üretim için gerek duyulan ara mallarının ülke içinde üretilmesi yoluna gidilmemiş, bunların ithaline devam edilmiştir. İhracatı artırmaya yönelik politikalar şu uygulamaları kendine temel almıştır: a) Devalüasyonlarla paranın değerinin düşürülmesi, b) İç talebin ve işgücü maliyetlerinin düşürülmesi, c) Gümrük duvarları ve korumacılığın azaltılması, d) İhracata sağlanan doğrudan parasal destekler (Kepenek ve Yentürk 2010: 417-418).

İç talebin ve işgücü maliyetlerinin düşürülmesinde, 12 Eylül askeri darbesini izleyen dönemde işçilerin sendikal haklarının büyük ölçüde sınırlandırılması; sendikalara uygulanan baskı ve toplu pazarlık düzeninde kısıtlayıcı yasal düzenlemeler etkili olmuştur. 1980-88 döneminde gerçek ücretlerde hızlı bir düşüş yaşanması, ihracat yönelimli sanayileşmenin ucuz işgücü gereksiniminin karşılandığını göstermektedir. 1989-93 döneminde sendikal hareketin toparlanması ve siyasi yaşamın göreli serbestleşmesiyle gerçek ücretler tekrar artış eğilimine girmiştir. Buna sermayenin tepkisi, gerek kamu gerekse özel sektör işletmelerinde taşeron ve fason üretim biçimleri üzerinden esnek iş örgütlenmelerine daha fazla ağırlık verilmesi ve kamu sektöründeki özelleştirme uygulamaları olmuştur. 1994 sonrası, edinilen kazanımların yaşanan ekonomik krizle birlikte kaybedildiği ve gerçek ücretlerin yeniden düşüş eğilimine girdiği dönemdir (Şenses 1996: 8-11).

1980 sonrası dönemde gerçek ücretlerdeki düşüş ve işgücünü ucuzlatan esnek üretim biçimlerine geçiş, artık yalnızca erkeğin çalışması hanenin geçinmesinde yeterli olmayacağından ötürü kadınların da ücretli işgücüne girmesi için bir itici güç yaratmış mıdır? Klasik iktisat teorisine göre ücretlerdeki düşüşün işgücü talebinde artışa yol açması gerekir. Ancak işgücü piyasasının dışında kalan kadınların işgücüne girebilmesi için yeni yatırımların yapılması ve kadın işgücüne talep olması gerekir. Aşağıda daha ayrıntılarıyla görülebileceği gibi, 1980 sonrası uygulanan yapısal uyum programlarının ve ihracata dayalı sanayileşme modelinin ücretlerdeki gerilemeye rağmen istihdam artışı yaratma potansiyeli zayıf kalmıştır. 1980-95 arasındaki ortalama yıllık istihdam artış hızı %3.3 ile 1963-79 arasındaki %5.7'lik artış hızının gerisindedir (Onaran 2003: 583). Devletin bu dönemde de kadınları işgücüne katmak ve istihdam artışını sağlamak gibi herhangi bir hedefinin olmadığı 1985-89 dönemini kapsayan V. Kalkınma Planında çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır; kadın işgücü arzındaki artışın beş yıl boyunca sadece bin kişi olacağı öngörülmektedir (DPT 1984: 131, aktaran Kepenek ve Yentürk 2010: 490).

Neden sermaye açısından bütün elverişli koşullara rağmen Türkiye, Doğu Asya ve Latin Amerika'nın yeni sanayileşen ülkeleri gibi sanayileşmede bir üst aşamaya geçememiş ve sınai istih-

damda önemli bir artış sağlayamamıştır? Bu sorunun tek bir cevabı olmasa da, öncelikle Türkiye'de yatırımların düzeyinin düşük olması sorununa dikkat çekmek gerekir. Söz konusu ülkelerle Türkiye arasındaki temel fark yatırımların milli gelir içindeki payı itibariyle ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de yatırımların milli gelir içindeki payı hem Doğu Asya'nın hem Latin Amerika'nın yeni sanayileşen ülkelerinin çok gerisinde kalmakta, hem de yatırım-tasarruf ilişkisi bakımından bu ülkelerle arasında ciddi bir açık bulunmaktadır. Bu ülkelerde tasarruf oranları yatırım oranlarından büyük veya eşitken, Türkiye'de tasarruf oranının yatırım oranının altında kalması, açığın dış tasarruf yoluyla karşılanmasına neden olmaktadır (Kepenek ve Yentürk 2010: 603-4). Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, Türkiye'de devletin, Güney Kore örneğinde görüldüğü üzere hangi sanayi dallarının Ar-Ge ile destekleneceği ve kaynak aktarılacağı hususunda belirleyici bir tutum içine girmemesi, onun yerine genel bir ihracatı teşvik politikası gütmesi ve bunun sonucunda düşük teknolojili emek yoğun malların üretimi ve ihracatı üzerinden uluslararası pazarlarla dahil olunmasıdır (Arslanhan, Kurtsal 2010).

Türkiye'de hükümetler, esas itibariyle uluslararası finans kuruluşlarınca empoze edilen makro ekonomik politikaların uygulayıcısı olmuş, ancak bu politikalar tasarruf ve yatırımların artışını sağlamamıştır. Yatırımların düşük kalma nedenleri şöylece sıralanabilir:

1) İç tasarrufların düşüklüğünü telafi edebilecek dış tasarrufların karşılığı olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları, Türkiye'ye sınırlı miktarda gelmiştir. Yeni uluslararası işbölümünün temel özelliği olan, merkez ülkelerden çevre ülkelere yapılan doğrudan yatırımlar bakımından Türkiye'nin cazip bir ülke olmadığı görülmektedir. 1975-2001 arasındaki 26 yıllık dönemde bu yatırımlarının tutarı sadece 14 milyar dolardır. 2002-2005 döneminde 2003'de Yabancı Yatırımlar Kanunu'nun çıkartılmasından sonra bu tutar 34 milyar dolara çıkmışsa da, gelen yabancı sermayenin büyük kısmı yeni yatırım olmaktan ziyade özelleştirmeler sonucu mevcut işletmelerin devralınması veya bazı yerli bankaların yabancı sermaye tarafından satın alınan hisseleri karşılığıdır (Sak ve Acar 2007; TEPAV 2007).

2) 1980'lerde sanayide mevcut kapasitenin daha etkin kullanımı yoluyla üretim artışının gerçekleştirilmesi söz konusudur.

Ancak tam kapasite kullanımına geçildikten sonra da yeni yatırımlar yetersiz kalmıştır. Bunda, ithal girdi maliyetlerinin yükselmesi, yetişmiş insan gücü eksikliği, kamunun altyapı yatırımlarının yetersizliği ve siyasi istikrarsızlıklar gibi faktörlerin yanında finans sektöründe elde edilen aşırı karlar etkilidir (Yentürk 1999: 176). 1990'lı yıllarda yüksek faiz oranlarını temel alan ranta dayalı birikim modeli çerçevesinde bankalar topladıkları mevduatlarla reel sektöre yatırım finansmanı sağlamak yerine kamu sektörünün borçlanma ihtiyacını karşılamıştır. Bankacılık sistemi gibi reel üretim kesimleri de uzun dönemli sabit sermaye yatırımlarına göre kısa dönemli finansal yatırımları tercih etmiş, firmaların faaliyet dışı gelirleri önemli artışlar göstermiştir (Şenses 1994: 65; Yeldan 2001: 144-146).

3) Kamu kesiminin imalat yatırımları 1980 sonrasında yapısal uyum programlarının bir gereği olarak hızla gerilerken, özel kesim yatırımları bu açığı kapatacak düzeyde artmamıştır. Bunun sonucunda, toplam yatırımlar içinde imalat sanayiine yapılan sabit sermaye yatırımlarının payı giderek azalmıştır. (Şenses 1990, 1996: 20). 1980'de imalat sanayiinin sabit sermaye yatırımlarından aldığı pay toplamda %28.5 olup; özel kesimin payı %30, kamu kesimin payı %26.3'tür. 2003'e gelindiğinde toplam pay %22.7; özel kesimin payı %29.8, kamu kesiminin payı %3' tür. Özel kesimin payı aynı kalırken, kamu kesiminin payının dramatik şekilde düştüğü görülmektedir (Kepenek ve Yentürk 2010: 419-420).

4) 1980 sonrasında imalat sanayiindeki düşük ücretler sektörün kendisi için maliyetleri düşürse bile, genelde iç talep yetersizliğine yol açmış ve talepteki daralma, yatırımları ve istihdamı olumsuz etkilemiştir (Yentürk 1999: 176; Ansal vd. 2000: 128; Onaran 2003: 598). İhracata yönelik üretim artışına bağlı istihdam artışı, iç talepteki düşüşün yol açtığı istihdam azalmasını telafi etmemektedir.

5) Yeni yapılan yatırımların daha sermaye yoğun hale gelmesi ölçüsünde, bu yatırımların istihdam yaratma kapasitesi azalmıştır (Maraşlıoğlu, Tıktık 1991, aktaran Şenses 1996: 15). İhracata yönelik teşvikler içinde, tekstil işkolu örneğinde olduğu gibi daha sermaye yoğun dalların ve büyük ölçekli ihracat firmalarının ağırlıklı paya sahip olması istihdam artışlarının sınırlı kalmasında etkilidir (Şenses 1996: 19).

6) Hükümetlerce uygulanan para politikaları, yatırımları caydırıcı etkide bulunabilmektedir. 2000-2001 krizi ertesindeki dönemde benimsenen ve halen yürürlükte olan para politikasına bağlı olarak kısa vadeli yabancı sermaye girişleri artmış, döviz bolluğu sonucu TL aşırı değerli hale gelmiş, ithalat ucuzlayarak çoğalmıştır. İhracatın ithalat bağımlılığı artmış, ara ve yatırım malları alanında yatırım yapılması yerine bu malların ithal edilmesi nedeniyle istihdam yaratma kapasitesi zayıf kalmıştır. İthalata dayalı ve sermaye yoğun sanayileşme kendini "istihdam yaratmayan büyüme" olarak ortaya koymuştur (Bulutay 2009; Durmuş 2009; MAR 2009).

Sonuç olarak, imalat sanayiine yapılan yatırımların düşük düzeyinden ve ithalata bağımlı yapısından ötürü imalat sanayiinin toplam istihdam ve GSMH içindeki payı yavaş artmıştır. 1970-2006 arasındaki 36 yıllık dönemde imalat sanayiinin toplam istihdam içindeki payı %9.7'den %18.8'e ve GSMH içindeki payı %15.7'den %25.3'e çıkmıştır (TÜSİAD 2008: 63-66). Türkiye'nin ihracata dayalı sanayileşme stratejisi, uluslararası işbölümünde temel tüketim malları üretiminin giderek bol ve ucuz işgücü kaynağına sahip Çin veya Bangladeş, Vietnam, Endonezya gibi yoksul ülkelere bırakıldığı bir süreçte uluslararası piyasalara girmek ve fiyat rekabetiyle üstünlük sağlamaya çalışmak temelinde olmuştur. Bunun işgücü açısından anlamı 'aşağı doğru yarış' olarak tanımlanan olumsuz koşullarda istihdam ve rekabetin yürütülemediği durumlarda işyerlerinin kapanmasıyla birlikte gelen işsizliktir.

C. Makroekonomik Politikaların İşgücü Talebi Açısından Toplumsal Cinsiyet Etkileri

Yukarda belirtilen etmenlerin işgücüne talep açısından toplumsal cinsiyet etkilerinin ne olduğuna baktığımızda, imalat sanayiinin kadınlar açısından sınırlı istihdam artışı sağladığını görürüz. 1975'te kadın istihdamı içinde sanayinin %3.9 olan payı 2006'da %15'e çıkmıştır (Kazgan 1982: 165; Toksöz 2007: 27). Çalışan kadın sayısındaki artışa ve kadın istihdamı içinde sanayinin payının artmasına karşın, sanayi istihdamında kadınların oranı fazla değişmemektedir. TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketlerine göre, imalat sanayiinde 1992'de 529 bin olan kadın çalışan sayısı

2006'da 816 bine, erkek çalışan sayısı 2.227 binden 3.249 bine çıkmıştır. Kadınlarda artış oranı, %54'le erkeklerdeki artış oranı olan %46'dan yüksektir; ancak kadınların toplam istihdamdaki payı %19'dan %20'ye çıkarak hemen hemen aynı kalmıştır.

Kadınların ağırlıkla istihdam edildikleri işkolları yine aynıdır. Kadınlar tekstil işkolunda çalışanların %30.5'ini, giyim eşyası ve deri eşyada çalışanların %48.2'sini, gıda ve içecek imalatında çalışanların %21.9'unu oluşturmaktadır. İstihdamın büyük hızla gerilediği tütün işkolu dışarıda bırakılacak olursa, geçmişten günümüze hep aynı işkolları kadınları istihdam etmektedir ve bu üç işkolunun kadın istihdamındaki payı %61.9'dur.[2] Sanayide istikrarlı bir cinsiyete dayalı sektörel ve mesleki ayrışma vardır, kadınlar tekstil, konfeksiyon ve gıda işkollarına adeta hapsedilmiş durumdadır. İleri teknoloji kullanan ve dayanıklı tüketim malları üreten elektronik sanayiinde örneğin radyo, TV vb. aletlerin üretiminde istihdam edilen kadın oranı %29.7 ile tekstile yaklaşsa da, toplam istihdam sayısının düşüklüğü nedeniyle bir etkisi yoktur.

Öte yandan, kadınların yüksek sayıda istihdam edildiği tekstil ve gıda-içecek imalatı işkollarında istihdam artış hızı imalat sanayi istihdam artış hızının gerisinde kalmaktadır. 1992-2006 döneminde istihdam artışı sektörün genelinde 1.42 iken, imalat sanayi istihdamında en büyük paya sahip olan tekstil ürünleri imalatında 1.24'tür (TÜSİAD 2008: 116). Tekstil işkolunda büyük ölçekli işletmelerde modernizasyon sonucu yeni teknolojilerin kullanılması, vasıfsız kadın işgücünün işini kaybetmesine ve firmaların daha az sayıda erkek işçi istihdamıyla üretimi sürdürmesine yol açmaktadır. Yeni teknolojiler yeni cinsiyetçi işbölümleri ortaya çıkarmakta, kas gücü gerektiren işler ortadan kalksa bile, bu işler 'erkek işi' olarak tanımlanmaya devam ettiği için buralara kadın işçi alınmamaktadır. Öte yandan teknik açıdan vasıflı az sayıda kadın için yeni istihdam imkanları da doğmaktadır (Ansal 1998).

---

[2] TÜİK yıllık sanayi ve hizmet istatistikleri 2002'den bu yana toplanmakta ve 20 ve daha fazla çalışanı olan işyerlerinde istihdam edilenlerin bilgisini vermektedir. Buna göre 2006'da istihdam edilen kadın sayısı toplamda 547.956, giyim ve deri eşyada 163.373, tekstilde 115.799, gıda ve içecekte 59.781 ve radyo-TV üretiminde 7.213'tür. Kuşkusuz küçük ölçekli işletmelerde kayıtdışı olarak istihdam edilenler göz önüne alındığında bu rakamlar daha yüksek olacaktır.

İşkolu istihdam artış hızının imalat sanayi istihdam artış hızının gerisinde kalması durumu, istihdamdaki payı ile üçüncü sırada yer alan gıda ürünleri ve içecek imalatında da söz konusudur; 1.04'lük istihdam artışıyla sektörün 1.42'lik artışının gerisinde kalmıştır (TÜSİAD 2008: 88). Gıda işkolunda da orta ve büyük ölçekli işletmelerde teknolojik yenilenmeye gidilmesi özellikle vasıfsız kadın işgücünün istihdamında daralmaya yol açmaktadır (Koray vd. 1999).

İmalat sanayi istihdamı içinde ikinci sırada yer alan giyim eşyası imalatı, aynı zamanda kadınların istihdam içindeki payının en yüksek olduğu işkoludur. Bu işkolunda istihdam artışı, 1992-2006 döneminde 2.04 katla sektörün genel istihdam artışının üzerindedir (TÜSİAD 2008: 133). Sanayide kadın istihdamında meydana gelen artışın esas itibariyle giyim eşyasındaki istihdam artışından ileri geldiği söylenebilir.

Yeni uluslararası işbölümü çerçevesinde Doğu Asya'nın yeni sanayileşen ülkeleri önce düşük teknolojili geleneksel tüketim mallarının ihracatında öne çıkmışlar ve bu malların üretiminde ucuz kadın işgücünden yararlanmışlardır. Daha sonra başta elektronik olmak üzere ileri teknoloji ürünü malların üretiminde uzmanlaşırken, kadın işgücü üretim sürecinin temel insan kaynağı olmaya devam etmiştir. Türkiye, uluslararası pazarlara başta tekstil-giyim eşyası ürünleri olmak üzere temel tüketim mallarıyla girmiştir. Özellikle giyim eşyası işkolunda, uluslararası piyasalarda rekabet gücü esas olarak kadın işgücünün düşük ücretlerle ve çoğu zaman kayıtdışı istihdamı üzerinden sağlanan esneklikle yakalanmaktadır (Eraydın 1998). Bu esneklikte fason üretim faaliyetinde bulunan küçük üretim birimlerinde patriarkal ilişki ağları sayesinde kadınların ücretsiz aile işçisi olarak karşılıksız kullanılan emeği, evde parça başı çalışan yerli kadınların emeği veya atölyelerde göçmen kadınların aşırı ucuz emeği hayati öneme sahiptir (Dedeoğlu 2010). Ancak bütün bu esnekliğe rağmen, düşük teknolojiye dayalı giyim, deri eşya ve kısmen tekstil gibi sektörlerde Çin ve Hindistan gibi ucuz emek gücüne sahip ülkelerle rekabet güçleştikçe, bu sektörlerin toplam katma değer ve ihracat içindeki payı gerilemekte, bu durum üretim ve istihdamı olumsuz etkilemektedir. Kuşkusuz bunun ücretli kadın işgücü açısından da sonucu, işsizlik ve daha fazla kayıtdışılıktır.

Türkiye'de imalat sanayiinin üretim ve ihracat yapısının özelliği düşük teknoloji ile yapılan üretimin payının göreli yüksekliğidir. 2002-2008 döneminde üretimin yarısı düşük teknoloji kullanımıyla gerçekleşirken, 2008'de bu oran %39'a düşmüş, ortanın altı ve ortanın üstü kategorilerindeki teknoloji yoğunluğunun üretim sürecindeki payı artmıştır. Bu gelişme ihracatın dağılımına da yansımıştır. Düşük teknolojiye dayalı tekstil, giyim, deri eşya gibi sektörlerin payı gerilerken, orta teknolojili otomotiv, makine, beyaz eşya, ana metal ve petrol ürünlerinin üretim ve ihracattaki payı artmaya başlamıştır. (DPT 2010: 157-158). Türkiye'de 2000'lerden bu yana, dayanıklı tüketim malı olarak otomotiv sektörü ürünleri ihracat gelirleri içinde en büyük paya sahip olmaya başlamıştır.[3] Otomotiv sektörünün ve ana metal sanayiinin istihdam yapısı ise erkek ağırlıklıdır. 2006'da motorlu kara taşıtları imalatında çalışan 122.631 kişinin %91.2'si ve ana metal sanayiinde çalışan 88.296 kişinin %93.3'ü erkektir. Dolayısıyla ihracata bağlı olarak üretimde meydana gelen artışın kadın işgücüne talep yaratması söz konusu değildir.

Türkiye'de makro ekonomik politikalara bağlı olarak yeni yatırımların yetersiz düzeyde kalması ve sanayileşmenin gelişmemesi, ihracata yönelik sanayileşmenin temel tüketim mallarına odaklanan birinci aşamasından ikinci aşamasına geçilmesini geciktirmiştir. Halen dayanıklı tüketim mallarını temel alan aşamada bulunulması ve başta elektronik olmak üzere ileri teknoloji alanlarına geçilememesi, kadın işgücü açısından talebin düşük kalmasında etkilidir. İhracat yönelimli sanayileşmenin kentlerde kadınların işgücüne katılımı üzerine etkilerini ele alan bir araştırma, eğer bir ekonominin büyüme performansı yüksek düzeyde ekonomik faaliyet yaratmıyor ve yatırım performansı zayıf kalıyorsa, ihracata yönelmenin istihdam üzerinde tek başına pozitif ve sürdürülebilir bir etki yaratmadığını ve dolayısıyla işgücünde kadınların payında artış sağlamadığını ortaya koymaktadır (Başlevent, Onaran 2004).

Bu noktada, işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyete dayalı yapılanmanın, patriarkal zihniyetlerin ve üretim örgütlenmeleri-

---

[3] 2008'de 132 milyar dolar olan toplam ihracat gelirleri içinde kara taşıtları ve bunların aksam ve parçalarının payı 18.3 milyar dolar ile %13.9, demir ve çelik 14.9 milyar dolarla %11.3, makineler, mekanik cihazlar aksam ve parçaları 10.3 milyar dolarla %7.8, örme giyim eşyası 7.8 milyar dolarla %5.9'dur (DPT, 2010, s. 32).

nin de kadın işgücüne talebi belirleyen bir unsur olduğunun altını çizmek gerekir. Hangi sektörlerin, hangi işlerin kadınlara uygun olduğuna dair patriarkal zihniyet yapısı, işverenlerin işe alım tutumlarını belirlemekte ve kadınlar açısından istihdam fırsatlarını sınırlamaktadır. Söz konusu patriarkal zihniyet yapısı kadınların da ne tür işler için işgücü arz edecekleri noktasında kişisel tercihlerini etkilemektedir. Anadolu kentlerinde sanayi bölgelerinde esas olarak erkeklerin çalıştığı işletmelerin bulunması, buraların adeta erkeklere özgü alanlar olarak algılanması sanayi bölgelerinin kadınlar için 'uygun' çalışma ortamları olarak görülmemesine neden olmaktadır. Sanayi bölgelerinde çalışmayı kadınlar da istememekte ve buralarda işçilik yapmak iş arayan kadınlar için son çare olarak gündeme gelmektedir (Toksöz 2009, Buğra 2010). Daha fazla araştırma yapılarak cinsiyetçi yapılanmanın açığa çıkarılmasına ihtiyaç duyulan bu alanda, işveren tercihlerinin erkek işgücünden yana olmasının sadece cinsiyetçi zihniyet ve tutumlara dayanmadığı, geniş bir erkek işgücü arzının da bunda etkili olduğu belirtilmelidir. Her koşul altında ve her tür işte çalışmaya hazır genç bir erkek işgücü arzı nedeniyle de kadın işgücüne talep düşük kalmaktadır. İşverenler kadınların yeniden üretim faaliyetlerinin getirdiği başta hamilelik, doğum izni, çocuk bakımı gibi durumlarla ilgili maliyetleri üstlenmek istememektedir. Ayrıca uzun çalışma saatleri, vardiyalı çalışma gibi koşullar kadınların yeniden üretim sorumluluklarıyla bağdaşmadığı ölçüde kadın istihdam etmekten kaçınılmaktadır.

Sonuç Yerine

Türkiye'nin izlediği kalkınma yörüngesinin ithal ikameci sanayileşme döneminde, kadınların işgücüne katılımı çok sınırlı kalmıştır. İthal ikameci sanayileşmenin birinci ve ikinci aşamalarında patriarka ile kapitalizm arasındaki eklemlenme, kadınların işgücü piyasasının dışında tutulması üzerinden gerçekleşmiştir. 1980'lerden itibaren benimsenen ihracata yönelik sanayileşme döneminde de kadınların tarım dışı işgücüne katılma oranlarının pek artmadığı görülmektedir. İzlenen makroekonomik politikalara bağlı olarak getirilen bütün teşvik uygulamalarına rağmen imalat sanayii özel sektör yatırımlarında ciddi bir artış sağlana-

mamış, temel tüketim mallarına dayalı birinci aşamadan dayanıklı tüketim mallarına dayalı ikinci aşamaya geçiş geç kalmış, sanayide istihdam sınırlı ölçüde artmış, sanayi işgücünün erkek egemen yapısı değişmeden kalmıştır. Dolayısıyla patriarka ve kapitalizm arasındaki, kadını hane içindeki ev ve bakım işlerinden sorumlu tutan ve işgücü piyasasından dışlayan ittifakın bozulmadan sürdüğünü söyleyebiliriz.

1980 sonrası dönemde istihdamın artırılması ve işsizlikle mücadele hükümetlerin öncelikli politikası olmamış, istihdam artışı piyasa güçlerinin işleyişine bırakılmıştır. Bunun kadın istihdamına yansıması, devletin bu istihdamı artırmak için genel ifadelerin ötesine geçmeyen ve somut politikalar belirlemeyen tutumudur. Devletin kadın işgücü ve istihdamına ilişkin tutumunu yansıtan belgeler olarak kabul edebileceğimiz kalkınma planlarına kadınların girmesi ilk kez 1990-94 dönemine ilişkin 6. Kalkınma Planı ile olmuş ve Aile-Kadın-Çocuk başlığı altında kadınların tarım dışı sektörlerde istihdamını yaygınlaştırmak için gerekli ortamın oluşturulacağı şeklinde genel bir ifadeye yer verilmiştir (DPT 1989: 287). Bu tutum, izleyen planlarda da devam etmiştir. 2000'li yıllarda AB'ye uyum sürecinde kadın istihdamının artırılması hedefine her türlü resmi metinde çok daha sık vurgu yapılmasıyla birlikte, istihdam artışını sağlamak için iki çözüm önerisi dile getirilmiştir. Bunlardan ilki esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılması ve kadınların bu tarz çalışmaya teşvik edilmesi, ikincisi ise kadın girişimciliğinin desteklenmesi olmuştur (Toksöz 2007: 50-51). Kadınlar için önerilen istihdam biçimlerinin aynı zamanda kadınların hane içindeki karşılıksız emekleriyle birlikte yürütülebilecek nitelikte olması dikkat çekicidir. Devlet kadınlara sermaye ile patriarka arasındaki uzlaşmayı bozmayacak şekilde kısmi zamanlı, geçici veya evde yapılan düşük getirili işler üzerinden işgücü piyasasına katılmayı uygun görmektedir.

Günümüzde Türkiye'nin yüz yüze olduğu demografik ve demokratik faktörler, bu durumun değişmesi gerektiğine işaret etmektedir. Türkiye'de doğurganlık hızındaki azalmaya bağlı olarak nüfus artış hızı düşmektedir. Ancak nüfus projeksiyonlarına göre 15-64 yaş arasındaki çalışma çağındaki nüfusun hacmi artmaya devam edecek ve 2000'de 44 milyon olan bu sayı, 2041'de 65.3 milyon ile en yüksek değerine ulaşacaktır; çünkü bu nüfus

grubundakiler doğurganlığın henüz düşmediği bir dönemde dünyaya gelmiş bulunmaktadır. Bu durum, nüfusun eğitilmesi ve istihdam edilmesi ölçüsünde 'demografik fırsat penceresi" olarak adlandırılmaktadır. Doğu Asya ülkelerinin başarısı, bu fırsatı doğru kullanmalarıyla açıklanmaktadır (TÜSİAD 2010: 69). Türkiye'de şimdiye kadar yüksek işsizlik oranlarının ortaya çıkmaması, patriarka ve sermaye arasındaki ittifakın bir sonucu olarak kadınların 'ev kadını' statüsüyle işgücünün dışında kalmasına bağlı olmuştur. Ancak toplumsal cinsiyet eşitliğini hedefleyen demokratik bir toplum ve bunu taahhüt eden hükümetler, kadınların ve erkeklerin eğitim, istihdam, siyaset alanlarında eşit katılımını ve cinsiyete dayalı işbölümünün ortadan kaldırılmasını öngörmelidir. Türkiye'nin öncelikli sorunu işgücünü vasıflı hale getirerek istihdam edecek büyüme ve kalkınma politikalarının benimsenmesi olduğu kadar, sanayi ve hizmetler sektörlerine yönelik teşvik politikalarında istihdamda toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetecek ve kadınların insan onuruna yakışır işlerde istihdamını sağlayacak önlemlerin alınmasıdır.

Kaynakça

Ansal Hacer (1998) "Küreselleşme, Sanayide Teknolojik Modernizasyon ve Kadın İstihdamı", Özbay F. (yay.haz.) Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişmeler, (İstanbul: KSSGM, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı).

Ansal Hacer, Küçükçiftçi Suat, Onaran Özlem, Orbay Benan Zeki (2000) Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik, (İstanbul: FES, Tarih Vakfı).

Arslanhan Selin, Kurtsal Yaprak (2010) Güney Kore inovasyondaki başarısını nelere borçlu? Türkiye için çıkarımlar, TEPAV Politika Notu, Eylül 2010.

Başlevent Cem, Onaran Özlem (2004) "The Effect of Export-Oriented Growth on Female Labor Market Outcomes in Turkey", World Development, 32(8): 1375-1393.

Berik Günseli (2000) Mature Export-Led Growth and Gender Wage Inequality in Taiwan, Feminist Economics 6(3): 1-26.

Boserup Ester (1970) Woman's Role in Economic Development, (NY: St. Martin Press).

Buğra Ayşe (2010) Toplumsal Cinsiyet, İşgücü Piyasaları ve Refah Rejimleri: Türkiye'de Kadın İstihdamı, TÜBİTAK Projesi, İstanbul.

Bulutay Tuncer (2009) "Kriz ve Kriz Sonrası Ekonomi ve Finansta Olası Gelişmeler", Mülkiye Yaz/2009, 263.

Coffey William J. (1996) The 'Newer' International Division of Labour, Lever W., Daniels P. (eds) The Global Economy in Transition, (London: Longman).

Dedeoğlu Saniye (2010) "Endüstriyel Üretimde Kadın ve Göçmen Emeği: Ataerkillik ve Enformel Emek", Dedeoğlu Saniye, Yaman Öztürk Melda (der) Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği, (İstanbul: SAV): 249-276.

DPT (1984) Beşinci Kalkınma Planı (1985-1989), www.dpt.gov.tr

DPT (1989) Altıncı Kalkınma Planı (1990-1994), www.dpt.gov.tr

DPT (2006) Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), www.dpt.gov.tr

DPT, 2010 Yılı Programı, www.dpt.gov.tr

Durmuş Mustafa (2009) "Kapitalizmin Krizi ve Türkiye'ye Yansımaları", Mülkiye Yaz/2009, 263.

Ecevit Yıldız (1990) "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri" Tekeli Şirin (Der.) Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın, (İstanbul: İletişim Yayınları): 105-115.

Eraydın Ayda (1998) "Ekonomik Başarının Yükünü Üstlenenler: Dış Pazarlarda Rekabet Gücü Kazanan Konfeksiyon Sanayinde Kadın Emeği", Özbay Ferhunde (yay.haz.) Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişmeler, (İstanbul: KSSGM, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı).

Ergil Gül (1982) Üç Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Kadınlara İlişkin Siyasalar ve Dolaylı Sonuçları", Abadan-Unat Nermin (der) Türk Toplumunda Kadın, (İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları ve Türk Sosyal Bilimler Derneği).

Fröbel Folker, Heinrichs Jürgen, Kreye Otto (1980) The new international division of labour, (Cambridge: Cambridge University Press).

Gereffi Gary (1995) "The International Economy and Economic Development", Smelser N.J.. Swedberg R. (eds) Handbook of Economic Sociology, (NY: Princeton University Press).

Henderson, Jeffrey (1989), The Globalisation of High Technology Production: Society, Space and Semiconductors in the Making of the Modern World, (London: Routledge).

ILO (2010).Women in labour markets: Measuring progress and identifying challenges, March 2010, (Geneva: ILO).

Kandiyoti Deniz (1997) "Cinsiyet Rolleri ve Toplumsal Değişme: Türkiye'li Kadınlara İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", Kandiyoti D., Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, (İstanbul: Metis Yayınları).

Karshenas Massoud, Moghadam Valentine M. (2001) "Female Labor Force Participation and Economic Adjustment in the MENA Region", Çınar Mine (Ed) The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa, Elsevier Science Research in Middle East Economics, (4): 51-74.

Kazgan Gülten (1982) "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü", Abadan-Unat Nermin (der) Türk Toplumunda Kadın, (İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları ve Türk Sosyal Bilimler Derneği).

Kepenek Yakup, Yentürk Nurhan (2010) Türkiye Ekonomisi, (İstanbul: Remzi Kitabevi. 23. Basım).

Koray Meryem, Demirbilek Sevda, Demirbilek Tunç (1999) Gıda İşkolunda Çalışan Kadınların Koşulları ve Geleceği, (Ankara. KSSGM).

Makal Ahmet (2001) "Türkiye'de 1950-65 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler", A.Ü. SBF Dergisi Nisan-Haziran 2001, 56(2): 117-155.

Makal Ahmet (2010) "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği" Çalışma ve Toplum, 2010(2): 13-39.
MAR (Mülkiye Araştırma Merkezi) (2009) "2008 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı" Makroekonomik Çerçevesinin Değerlendirilmesi, Kriz Çalışma Grubu, Temmuz 2009.
Maraşlıoğlu Hayri, Tıktık Ahmet (1991) Türkiye Ekonomisinde Sektörel Gelişmeler: Üretim, Sermaye Birikim ve İstihdam, 1968-1988, (Ankara: DPT).
Moghadam Valentine M. (2001) "Women, Work and Economic Restructuring: A Regional Overview", Çınar M. (ed) The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa, Elsevier Science Research in Middle East Economics, (4).
Onaran Özlem (2003) "Türkiye'de İhracat Yönelimli Büyüme Politikalarının İstihdam Üzerindeki Etkileri", Köse A.H., içinde Şenses F. Yeldan E. (Der.) İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, (İstanbul: İletişim Yayınları).
Özbay Ferhunde (1990) "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", Tekeli, Ş. (der) Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın, (İstanbul: İletişim Yayınları).
Pearson Ruth (1992) "Gender Issues in Industrialization", Hewitt T. vd. (Der.) Industrialization and Development, (USA, Oxford University Press): 222-247.
Saffiotti H.I.B. (1978) Women in Class Society, (NY, London: Monthly Review Press).
Sak, Güven, Acar Ozan (2007) 22 Temmuz 2007 Seçimlerinin Ardından İkinci Nesil Reform Sürecinin Özellikleri Raporu, www.tepav.org (28.8.2007)
Seguino Stephanie (2000) "Accounting for Gender in Asian Economic Growth" Feminist Economics 6(3): 27-58.
Şenses Fikret (1990) Alternative Trade and Industrialization and Employment in the Turkish Manufacturing Sector, (İstanbul: FES).
Şenses Fikret (1994) "The Stabilization and Structural Adjustment Program and the Process of Turkish Industrialization: Main Policies and Their Impact", Şenses F. (Der.) Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context, (London: Greenwood Press).
Şenses Fikret (1996) Structural Adjustment Policies and Employment in Turkey, (Ankara: METU Economic Research Center).
TEPAV (2007) Türkiye'nin Rekabet Gücü İçin Sanayi Politikası Çerçevesi, Ekonomi Etüdleri, www.tepav.org, (1.7.2007)
Toksöz Gülay (2007) Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu, (Ankara: ILO).
Toksöz Gülay (2009) Kriz Koşullarında Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İşgücü Piyasaları, www.ilo.org/ankara
TÜSİAD (1999) Türkiye'nin Fırsat Penceresi, Demografik Dönüşüm ve İzdüşümü, (Behar Cem, Işık Oğuz, Güvenç Murat, Erder Sema, Ercan Hakan), (İstanbul).
TÜSİAD (2008) Türkiye Sanayiine Sektörel Bakış, (www.tusiad.org).
Yeldan Erinç (2001) Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi, (İstanbul: İletişim Yayınları).
Yentürk Nurhan (1999) "Türk İmalat Sanayinde Ücretler, İstihdam ve Verimlilik", Türk-İş Yıllığı'99, (Ankara: Türk-İş).

Feminist Politik İktisat ve Kurumsal İktisat Çerçevesinde

Türkiye'de Kadın İstihdam Sorununa Farklı Bir Yaklaşım[1]

İpek İlkkaracan[*]

Giriş

Türkiye'de kadın istihdam oranının düşüklüğü son yıllarda iki ayrı ivmenin etkisi ile giderek artan derecede kamuoyunun gündem konusu olmaya başladı. Öncelikle Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası süreçler açısından Devlet'in toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin yükümlülüklerine paralel olarak konuya olan ilginin arttığını gözlemlemekteyiz. Türkiye'nin Avrupa Birliği üyelik müzakereleri çerçevesinde veya Birleşmiş Milletler CEDAW Komitesi gözden geçirme süreçlerinde 1990'lı yıllardan itibaren toplumsal cinsiyet eşitliği göstergelerine ilişkin düzenli raporlar hazırlamak ve dış gözlemciler önünde hesap vermek zorunda kalması, istihdamdaki cinsiyet uçurumunu eşitsizliğin en yoğun

---

1 Bu makale 25 Ekim 2010'da Ankara Üniversitesi SBF'de "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği Sempozyumu"nda yapılan sunuma dayalıdır. Sunum Türkiye'de kadın istihdam sorunu üzerine birbirini tamamlayıcı iki ayrı araştırma çalışmasının birleştirilmiş bulgularını içermekteydi. Sempozyum kitabı için hazırlanan bu makale, sempozyum sonrasında yayımlanan bu çalışmalarda yer alan temel saptamalardan yola çıkarak analizi derinleştirmektedir. Bu makaleye ilgili çalışmalarda kullanılan veri analizleri ve sayısal bulgular dahil edilmemiştir. Söz konusu çalışmaların ayrıntılı veri analizleri ve bulguları için bakınız: İpek İlkkaracan (2010), "Uzlaştırma Politikalarının Yokluğunda Türkiye Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri", İlkkaracan (derl), *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları* içinde, İstanbul: KİH-YÇ ve İTÜ BMT-KAUM; ve İpek İlkkaracan (2012), "Why are there so few women in the labor market in Turkey: A multi-dimensional approach" Feminist Economics, Vol.18(1), January 2012.

* Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi.

yaşandığı alanlardan biri olarak ön plana çıkardı (Avrupa Parlamentosu 2008, KSGM 2010). Öte yandan, 1980'lerde başlayan ikinci kadın hareketinin giderek aktif hale gelmesi ve yaygınlaşması ile kadın sorunu bir gündem maddesi haline gelmeye başladı. Hareketin ilk yıllarında öncelikli mücadelesi kadına karşı şiddet üzerine yoğunlaşmaktaydı. Kısmen bu konuda elde edilen kazanımlar, kısmen de zaman içerisinde kadın örgütlerinin çeşitlenmesi ile 1990'ların ikinci yarısından itibaren özel alanda eşitliğin yanı sıra kamusal alanlarda - öncelikle siyaset ve işgücü piyasasında - eşitlik de kadın hareketi tarafından ele alınmaya başlandı (KEİG 2009, 2011; CEDAW STYK ve TCK Kadın Platformu 2010).

2000'li yıllarda kadın istihdam sorununun giderek artan önemle ele alınmasının arkasında ayrıca kadın istihdam sorununun ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde kendiliğinden çözüleceğine ilişkin beklentilerin karşılanmaması olduğu söylenebilir. Tersine Türkiye'de kadın istihdam oranı modernizasyon süreci içerisinde sürekli bir düşüş trendi sergilemekte. Konuya ilişkin 1980'li yıllardaki erken saptamalar bunun sanayileşmeye paralel olarak gelişen kırdan kente göç süreci içerisinde kırsalda ücretsiz tarım işçisi olarak çalışan kadınların tarımdan kopuşu ve kente yerleşmeleriyle ev kadınlaşma süreci ile ilişkilendirmekte, bunun diğer ülkelerde de gözlemlenen bir olgu olduğuna dikkat çekmekteler (Dünya Bankası, 1993). Ancak kentleşme, sanayileşme ve ekonomik modernizasyonun ileri evrelerinde, çeşitlenen iş olanakları ve artan eğitim ile kentteki kadınların da işgücü piyasasına artan oranlarda entegre olacaklarını ileri sürmekteler. Ekonomik modernizasyon sürecinde kadın istihdamının U-şeklindeki trendi olarak akademik yazında tanımlanan bu olgu gerçekten pek çok ülkede gözlemlenmekte (Boserup 1970). Ancak Türkiye'de kadın istihdam oranlarındaki uzun süreli düşüş 1990' lı yıllar ile yatay bir seyre ulaşsa da, U-trendinin öngördüğü yukarı dönüş bir türlü gerçekleşmedi. Tam aksine sürekli büyüyen dinamik Türkiye'de kadınların büyük çoğunlukla emek piyasasından dışlanması ve tam-zamanlı ev kadınlığının en yaygın kadın mesleği olması ekonomik ve toplumsal yapının en istikrarlı unsurlardan biri haline geldi.

Kadın-erkek istihdam oranları arasındaki uçurumdaki durağanlığa karşın, konuya ilişkin araştırma çalışmaları ve politika

önerilerinin zaman içerisinde evrimleştiğini görmekteyiz. Erken çalışmaları iki grupta toparlamak mümkün: Yukarıda da değinildiği üzere, makroekonomik büyüme perspektifinden yapılan değerlendirmeler U-şeklindeki trend beklentisini öne sürmekteydi. 1980-90'lı yıllarda ortaya çıkan bir seri mikro ekonomik çalışma ise eğitim ve kalifikasyon eksikliğini temel sorun olarak ortaya koymaktaydılar. İnsan sermayesi kuramına dayalı bir çerçevede, işgücü arzı regresyonları ile eğitim üzerinde buldukları yüksek katsayıya dayanarak eğitimin arttırılmasını temel politika olarak öne sürmekteydiler.[2]

1990'lı yılların sonunda saha araştırmalarına dayalı olarak feminist sosyal bilim çerçevesinde gerçekleştirilen bir seri çalışma, toplumsal cinsiyet rolleri, bu çerçevede şekillenen toplumsal işbölümü, ataerkil aile yapısı içerisinde erkeklerin izin vermemesi, kadının hareket özgürlüğü üzerindeki kısıtlar gibi sorunları ön plana çıkardı. Bunlar kadının güçlendirilmesi ve geleneksel rollerin dönüştürülmesi yönündeki politika önerileri vurgulamaktaydılar.[3]

2000'li yıllara gelindiğinde ise salt örgün eğitim veya teknik meslek eğitimi gibi çözümleri ön plana çıkaran, ya da sadece geleneksel rollerin dönüştürülmesine odaklaşan yaklaşımlardan ziyade, giderek daha bütüncül yaklaşımların ön plana çıkmaya başladığını görmekteyiz. Ev içi ücretsiz emek yükü ve buna ilişkin cinsiyetçi rol ayrımı ile emek piyasasını regüle eden yasalar, kamusal alandaki kurumsal yapılaşmalar ve makroekonomik politikalar arasındaki bağlantıları kuran bu kapsamlı bakış açısı çerçevesinde politika önerileri de çeşitlenmeye başladı. İş ve aile yaşamının uzlaştırılmasına ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler, emek piyasasındaki çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve eşitsizliklerin giderilmesine yönelik önlemler, istihdam yaratan büyüme stratejileri ön plana çıkmaya başladı.

Bu makale Türkiye'de istihdamdaki toplumsal cinsiyet uçurumunun nedenleri ve çözüm önerileri üzerine öne sürülen muhtelif bakış açılarını değerlendirerek, soruna İlkkaracan (2010a) ve İlkkaracan (2012)'de geliştirilen analitik çerçeveden yaklaş-

---

2 Bu saptamayı içeren çeşitli çalışmalar ve raporlar için bakınız örneğin Dayıoğlu ve Kasnakoğlu 1997; Tansel 1998; Tunalı 1997.

3 Bu çalışmalar için bakınız örneğin Eyüboğlu, Özar ve Tanrıöver 2000; İlkkaracan 1998.

maktadır. Söz konusu çerçeve, Türkiye'de emek piyasasının toplumsal cinsiyet katmanlı gelişimini, makroekonomik büyüme dinamikleri ile kalkınma sürecinde oluşan kurumsal pratikler arasındaki karşılıklı etkileşimler bağlamında açıklamakta; eğitim ya da geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri gibi olgular bu bütüncül çerçevenin alt katmanları olarak ele alınmaktadır.

1. Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet Rolleri Nereye Kadar Açıklıyor?

Türkiye'deki kadın istihdam sorununa öncekilerden farklı, kapsamlı bir yaklaşımın gerekliliği konusunda ikna olabilmek için öncelikle giriş bölümünde de değinildiği gibi bu konuda ön plana çıkan iki saptamaya, yani eğitim ve toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin kabulleri sorgulamak gerekli.

Kadın istihdamının düşük olmasının temel kaynağının eğitim ve kalifikasyon eksikliği olduğuna dair saptamanın açıkta bıraktığı önemli bir soru var: Benzer eğitim oranlarına sahip kadın ve erkeklerin istihdam oranları arasındaki uçurumu nasıl açıklamak gerek? Zira resmi veriler, örneğin kentteki ilköğretim mezunu kadınlar ile aynı eğitime sahip erkekler arasında 50 puanın üstünde, lise mezunu kadınlar ve aynı eğitime sahip erkekler arasında ise yaklaşık 40 puanlık bir işgücüne katılım uçurumu olduğunu göstermekte (TÜİK HHİA 2010). İlkkaracan (2010a) bu soruya yanıt verirken eğitim düzeyi ile farklılaşan iş ve aile yaşamını uzlaştırma olanaklarına işaret etmekte:

> "[...] kadınlar için eğitim-işgücüne katılım ilişkisini erkeklerden farklı olarak [...] eğitimle birlikte iş ve aile yaşamını uzlaştırma olanaklarının farklılaşması da belirlemektedir. Yüksek eğitimli, özellikle üniversite mezunu kadınlar açısından, iş ve aile yaşamını uzlaştırmanın düşük eğitimli kadınlara göre daha mümkün olmasının iki sebebi vardır. Birincisi, aldıkları nispeten yüksek ücretler, piyasa üzerinden tedarik edilen çocuk bakımı ve ev işi hizmetlerine ulaşımı olanaklı kılmaktadır. İkincisi, yüksek eğitimlilerin istihdam edildikleri formel sektör işleri, İş Kanunu'nda öngörülen doğum ve emzirme izninden faydalanabilmelerini, doğum yapsalar bile işlerine geri dönmelerini, kesintisiz çalışma yaşamını sürdürerek emeklilik hakkını sağlamaktadır. Daha düşük eğitim seviyelerindeki kadınlar içinse, gerek ücretlerin düşüklüğü gerekse enformel sektörde istihdam olasılığının daha yüksek olması, benzer

uzlaştırma olanaklarını dışlamaktadır. 2009 HHİA verilerine göre, kent istihdamında ilköğretim ve altı eğitimli kadınların %64,4'ü kayıt dışı işlerde istihdam edilirken, bu oran lise mezunu kadınlarda %23,6, üniversite mezunlarında ise sadece %6,2'dir. Üniversite mezunlarının, yetişkin kentsel kadın nüfusunun sadece %7'sini, lise mezunlarının ise %16'sını oluşturduğu göz önünde bulundurulursa, kadınların ezici çoğunluğu, mevcut piyasa koşullarında emek piyasasına katılıp katılmama kararını, yasal ve kurumsal uzlaştırma desteklerinden yoksun istihdam koşulları karşısında almaktadırlar. (İlkkaracan 2010a, s. 35)

Eğitim, medeni durum ve cinsiyetin kesiştiği üçlü bir kategorizasyona göre ayrıştırılmış işgücüne katılım oranları üzerinden verileri değerlendiren İlkkaracan (2010a), asıl çalışma yaşı olarak kabul edilen 20-44 yaş arası kentsel kadın ve erkek nüfusunda, hiç evlenmemiş ilköğretim mezunu kadın ve erkekler arasındaki 47 puanlık iş gücüne katılım uçurumunun, evli ilköğretim mezunu kadın ve erkeklerde 82 puana sıçradığını göstermektedir. Benzer şekilde hiç evlenmemiş lise mezunu kadın ve erkekler arasındaki 15 puanlık iş gücüne katılım uçurumu evli lise mezunu kadın ve erkeklerde yaklaşık 70 puana çıkmaktadır.[4] İşgücüne en güçlü şekilde entegre olan üniversite mezunlarında bile hiç evlenmemiş kadın ve erkekler arasında 0 puan olan fark, evli üniversite mezunlarında yaklaşık 30 puandır.

Sonuçta kadınları ev, çocuk ve aile bakımından sorumlu tutan geleneksel toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, eğitim-iş gücüne katılım ilişkisinin kadınlar ve erkekler için farklılaşmasına neden olmaktadır. Eğitim faktörü erkekler için iş bulma olasılıklarını, çalışma koşullarını ve piyasa ücretlerini belirleyen bir unsur olarak işgücüne katılma kararlarında rol oynarken, kadınlar için aynı zamanda iş ve aile yaşamını uzlaştırma olanaklarını belirleyici bir rol oynamakta ve ağırlıklı olarak bu mekanizma üzerinden işgücüne katılım kararlarını belirlemektedir.

4 20-44 yaş yetişkin kentsel nüfusta ilköğretim mezunu hiç evlenmemiş kadınların istihdam oranı %40,9 iken ilköğretim mezunu hiç evlenmemiş erkeklerde bu oran %88,2'dir. İlköğretim mezunu evli kadınların istihdam oranı %14,1'e düşerken, ilköğretim mezunu evli erkeklerde bu oran %96,1'e yükselmektedir. Hiç evlenmemiş lise mezunu kadınların istihdam oranı %50,9 iken bu oran lise mezunu erkeklerde %65,9'dur. Lise mezunu evli kadınların istihdam oranı %28,5'e düşerken, lise mezunu evli erkeklerde bu oran %97,6'ya yükselmektedir.

Buradan yola çıkarak istihdamdaki cinsiyet uçurumu sorununa ilişkin ikinci saptamaya, yani kadın istihdamı önündeki temel engelin geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri olduğu saptamasına varmak mümkün. Ancak toplumsal cinsiyet rollerine dayalı iş bölümü, yani "erkek parayı kazanır, kadın eve ve çocuklara bakar" şeklindeki geleneksel kabul, sadece Türkiye'de değil Dünya'nın neredeyse tüm toplumlarında, özellikle de piyasa ekonomilerinin erken gelişme evrelerinde var olan bir olgu. Ekonomik kalkınma süreçleri içerisinde pek çok toplumda ataerkil aile yapısının aşındığını, geleneksel rollerde dönüşümlerin gerçekleştiğini, tek erkek kazananlı aile modelinin hem kadın hem erkek çift kazananlı daha eşitlikçi aile modeline doğru evrimleştiğini gözlemlemekteyiz. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet rollerini sorunun kaynağı olarak saptayan bir kabulün açıkta bıraktığı soru da şu: Diğer ülkelerde ataerkil aile yapısında gerçekleşen nispeten daha eşitlikçi evrimleşme, piyasa ekonomisinin benzer gelişme ve modernizasyon süreçlerinden geçtiği Türkiye'de neden meydana gelmedi ya da en azından sadece kısıtlı olarak gerçekleşti?

İlkkaracan (2010a; 2012) bu soruyu feminist politik iktisat ve kurumsal iktisadın kesişme noktasındaki analitik bir çerçevede yanıtlıyor. Marksist feminist politik iktisat toplumsal cinsiyet ayrımında ekonomik dönüşümleri iki paralel sistemin etkileşimi ile açıklıyor: Ataerkil toplum düzeni ile kapitalist birikim süreçlerinin karşılıklı etkileşimleri belirli koşullar altında cinsiyetçi işbölümünü aşındırabildiği gibi, kimi durumlarda daha da güçlendirebiliyor (Hartmann 1981). Kurumsal iktisat ise büyüme dinamiklerinin tarihsel süreci içerisinde ortaya çıkan belirli kurumsal pratiklerin (örneğin emek piyasasını regüle eden yasalar, kayıt dışı istihdamın yaygınlaşması, çalışmaya ya da toplumsal cinsiyet rollerine karşı kültürel yaklaşımlar gibi) ekonomik dönüşümlerin yörüngesi üzerinde belirleyici etkileri olabileceğine, pozitif ya da negatif patika bağımlılığına, olumlu veya kısır döngülere yol açabileceğine dikkat çekiyor (Cypher and Dietz 2008).

İlkkaracan (2012) bu analitik çerçeve içerisine oturttuğu çözümlemesini makro ve mikro düzeylerde, niceliksel ve niteliksel veri analizleri ile desteklemekte: Makro toplulaştırılmış ve sektörel istihdam verileri ile 1950-2008 dönemi için yapılan analizler, ithal ikameci sanayileşme İSS stratejisinden (1950-80) ihracata dayalı sanayileşme İDS (1980 sonrası) ve finansal libera-

lizasyona (1990 sonrası) geçişte makro büyüme dinamiklerinin, emek piyasasının cinsiyet katmanlı yapısını şekillendirici etkilerinin farklılaştığını gösteriyor. Buna göre İİS stratejisinin yapısal özellikleri ataerkil aile modelini güçlendirici nitelikte. Bu sadece Türkiye'de değil diğer ülkelerde de gözlemlenen bir olgu. Zira devlet korumacılığı altında iç piyasa talebine dayalı olarak büyümeyi öngören İİS, piyasa rekabetinin kısıtlı olduğu bir ortam yaratarak nispeten yüksek ücretleri ve bunun bir sonucu olarak tek erkek kazananlı aile modelini mümkün kılıyor. Ayrıca İİS'de desteklenen sermaye ve teknoloji yoğun sektörler de ağırlıklı olarak erkek emeğine talep yaratan sektörler. Buna ek olarak, kapitalist gelişmenin tarihsel konjonktürü içinde bakıldığında İİS piyasa ekonomisinin erken evrelerinde, kırdan kente ekonomik göçün en yoğun yaşandığı dönemde izlenen bir strateji. Bu dönemde kırdan kente göçle gelen düşük eğitimli kadınlar için tarımda ücretsiz aile işçiliğinden koparak kentli ev kadını pozisyonuna geçiş yaşam kalitesinde bir artışı simgeliyor. İlkkaracan (2012) konjonktürel olarak kapitalist büyümenin bu evresinde kadınların gönüllü olarak tam zamanlı ev kadını rolünü kabullenmelerinin ağır bastığına dikkat çekmekte. İİS altında kentsel işgücü piyasası tam bir erkek kurumu olarak gelişiyor; devlet korumacılığı yüksek ücretlerin yanı sıra güçlü sendikalaşmayı da mümkün kılmakta. Sendikal talepler ve toplu ücret pazarlıkları aile geçindiren hane halkı reisi erkek referanslı ücret talepleri çerçevesinde şekillenmekte. Bunun tek istisnası, üniversite eğitimli azınlıkta profesyonel mesleklerde ve özellikle de İİS stratejisi ile de uyumlu olan nispeten kapsamlı kamu istihdamında yoğunlaşan yüksek eğitimli kadınlar.

İlkkaracan (2012), 1980 sonrasında ihracata dayalı sanayileşme (İDS) modeline geçişin diğer gelişmekte olan Güney ekonomilerinde olduğu gibi Türkiye'de de en azından tarım-dışı istihdamda göreceli bir feminizasyon trendini tetiklediğini göstermekte. Zira talep tarafında, Türkiye'nin karşılaştırmalı rekabet avantajının bulunduğu tekstil gibi emek yoğun ihracat sektörlerinde düşük ücretli kadın emeğine olan talep artışı söz konusu. Öte yandan arz tarafında, küresel rekabet karşısında emek maliyetleri üzerinde artan baskı ve reel ücretlerdeki düşüş trendi, tek kazananlı aile modelini tehdit etmeye başlıyor. 1990'ların başında gerçekleşen finansal liberalizasyon sonrasında sıkça tekrarla-

nan ekonomik krizler ve artan erkek işsizliği ataerkil aile modelini daha da çıkmaza sokuyor. Özellikle düşük eğitimli gruplarda kadınların "ek işçi" statüsünde emek piyasasına girmesi 1994 ve 2001 krizi sonrasında gözlemlediğimiz bir etki.

Ancak 1988-2008 sektör, cinsiyet ve eğitime göre ayrıştırılmış istihdam verilerini inceleyen İlkkaracan (2012), İDS'ye rağmen, bu dönemde düşük eğitimli kadın emeğine imalat sanayi ihracat talebinin kısıtlı kaldığını ve tarım-dışı istihdamda gözlemlenen kısıtlı feminizasyonda yüksek eğitimli kadın emeğine iç piyasa hizmet sektörü talebinin daha güçlü bir ivme oluşturduğunu göstermekte. Çalışma Türkiye'de İDS'nin diğer pek çok Güney ülkesindekinden farklı olarak kadın istihdamını arttırıcı etkilerinin kısıtlı kalmasını aynı dönemde gelişen bir seri makroekonomik unsurla açıklıyor: 1990'ların başında finansal liberalizasyon sürecinin de tamamlanması ile cari açık sorunu ve ihracatın ithal ara girdi mallara bağımlılığı, Türkiye ekonomisinin yapısal unsurları haline geliyor. Cari açık sorununa karşı geliştirilen ve aynı zamanda enflasyonu kontrol etmeye yönelik sıkı para politikalarının aracı olan yüksek faizler ise döviz kurunda periyodik değerlenmelerin gerçekleştiği istikrarsız bir seyre neden oluyor. Ayrıca İDS'ye geçiş ile benimsenen neoliberal politikalar bütünü içerisinde merkezi yönetim ekonomiden elini çekiyor; örneğin Asya kaplanlarında olduğu gibi ihracat performansını geliştirmeye yönelik stratejik sanayileşme politikaları ve destekleri de söz konusu değil.[5] Bütün bu gelişmeler Türkiye'nin ihracat performansını nispeten zayıf kılarken, tarihsel konjonktürde Çin'in küresel piyasaları domine eden bir aktör olarak ortaya çıkması Türkiye'nin ihracat avantajının emek yoğun (kadın istihdamına meyilli) sektörlerden giderek sermaye-yoğun (erkek istihdamına meyilli) sektörlere kaymasını beraberinde getiriyor. Küresel rekabetin getirdiği maliyet baskısına karşılık kayıt-dışı istihdam da emek piyasasının giderek güçlenen kalıcı bir unsuru haline geliyor.

Özetle emek yoğun sektörlerde kadın emeğine talep yaratan İDS stratejisi Türkiye'de nispeten geç başlayıp kısa ömürlü ve düşük performanslı gerçekleşiyor. Bunlara ek olarak finansal liberalizasyon ile 1990'lardan itibaren başlayan krizli ve istikrarsız büyüme trendleri ve özellikle 2001 krizi sonrası gözlemlediğimiz

[5] Bu nokta ile ilgili daha ayrıntılı tartışma için bakınız Toksöz 2012.

'istihdam yaratmayan büyüme' olgusu da eklenince ataerkil aile modelini dönüştürücü talep çekişli etkiler üniversite eğitimli azınlık dışında oluşamıyor. Aşındırıcı etkiler ise güçlü büyüme, güçlü ihracat performansı ve talep çekişli bir ivmeden ziyade istikrarsız ve krizli büyüme ve arz taraflı bir itiş ivmesi (ek işçi etkisi) ile kadın istihdamını sağlam olmayan temeller üzerinde artırmakta.

2. Kurumsal İktisat Bağlamında Kadın İstihdam Sorununa Farklı Bir Yaklaşım: Olumsuz Patika Bağımlılığı ve Kısır Döngüler

İlkkaracan (2010 a ve b; 2012) zayıf talep koşullarına neden olan makroekonomik büyüme süreçleri ve konjonktürleri sonucunda Türkiye'de ataerkil işbölümünün ve emek piyasasının eşitlikçi bir forma dönüşmekten ziyade giderek cinsiyet katmanlı formlarda kurumsallaştığını sergilemekte:

> "Türkiye'deki bakım rejimi tam zamanlı ev kadını, emek piyasası ise uzun çalışma saatleriyle tam zamanlı erkek çalışan temelinde kurumsallaş[mıştır]. ...bu kurumsallaşmalar, uzlaştırma mekanizmalarının eksikliğinde, zaman içerisinde olumsuz bir patika bağımlılığı yaratarak, kadın işgücü arzı üzerinde otonom kısıtlara dönüşmektedir..." (İlkkaracan 2010b, s. 16).

Bakım rejimi ile kastedilen "*hanehalkı ve hane bakımına ilişkin işlerin devlet-piyasa-aile arasında paylaşımını regüle eden yasal, kurumsal ve sosyal mekanizmalar bütününden oluşan sistem*"dir (İlkkaracan 2010b, s. 16). İş ve aile yaşamını uzlaştırma mekanizmaları ise "hane ve hanehalkı bakımına ilişkin ev içi iş yükü ile işyerindeki sorumlulukları bağdaştırmaya yönelik yasal, kurumsal ve sosyal destek mekanizmaları" olarak tanımlanmaktadır. İlkkaracan (2010b) bunları "çalışma zaman ve izinlerine ilişkin" mekanizmalar (annelik, babalık, ebeveyn izni ve diğer yasal bakım izinleri, yasal ve/veya yaygın olarak uygulanan çalışma saatleri ve mesaileri; sıkıştırılmış iş haftası, kayan mesai saatleri, evden çalışma gibi uzlaştırmaya yönelik esnek çalışma uygulamaları); ve "bakım hizmetlerine ilişkin" mekanizmalar (çocuk kreşleri ve okul öncesi eğitim kurumları, yaşlı ve engelli bakım kurumları; aile içinde kadın-erkek arasında ücretsiz çalışma saatlerinin dağılımı) olmak üzere iki üst kategoride toparlamaktadır.

Türkiye'deki durumu bu kriterler çerçevesinde dört AB (İspanya, Hollanda, Fransa ve İsveç) ve iki gelişmekte olan OECD ülkesi (Meksika ve G. Kore) ile karşılaştırmalı olarak değerlendiren çalışma, Türkiye'nin genel olarak uzlaştırma mekanizmaları açısından bir yokluklar ülkesi olduğunu gözler önüne sermekte. Uzlaştırmaya ilişkin yasalar 16 haftalık annelik izni ve 150'den fazla kadın çalışanı olan işyerlerinin (ki bu kadar büyük işletmeler toplam içerisinde sadece bir azınlığı teşkil etmekte) kreş açma yükümlülüğünden ibaret (Bakırcı 2010). Zaten kısıtlı olarak var olan uzlaştırmaya ilişkin bu yasal haklara ancak kayıtlı işlerde çalışan az sayıda kadın erişebilmekte. Kamu tarafından işletilen ya da desteklenen çocuk kreşleri ve okul öncesi eğitim kurumları ise yok denecek kadar az; okul öncesi eğitim sadece yüksek gelirli ailelerin erişebildiği bir lüks (Ecevit 2010). Ayrıca İlkkaracan (2010a) Türkiye'nin OECD ülkeleri içerisinde en uzun çalışma saatlerine ve ev içi ücretsiz çalışma saatlerinin kadın-erkek arasında dağılımı açısından da en büyük cinsiyet uçurumuna sahip ülke olduğunu ortaya koymakta.

1988-2008 mikro hane halkı işgücü verileri ile yaptığı analizlerde İlkkaracan (2012), uzlaştırma mekanizmalarının yokluğunda, üniversite de dahil olmak üzere evlilik ve çocuk sahibi olmanın kadın işgücü arzı üzerinde kurumsal kısıtlara döndüğünü göstermekte; evli lise mezunu bir kadının işgücüne katılma olasılığı, diğer her açıdan kendi ile aynı özelliklere sahip (yaş, çocuk sahibi olma, hane halkı özellikleri gibi) evli olmayan hemcinsinin sadece üçte biri kadar; evli, lise mezunu ve 0-4 yaş arası çocuğu olan bir kadının işgücüne katılma olasılığı ise diğer her açıdan aynı özelliklere sahip ancak küçük çocuğu olmayan hemcinsinin yarısı kadar (İlkkaracan 2012, Tablo 3). Türkiye'de ilköğretim ve lise mezunu, kadın nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan grupta, emek piyasasına katılım evlilik ve doğum öncesi, genç yaşlarda, kısa süreli olarak gerçekleşmekte, evlilik ya da en geç hamilelikle birlikte piyasadan çekilme uzlaştırma mekanizmalarının yokluğunda ve emek piyasasının sunduğu çalışma koşullarında bir zorunluluk. Çocukların büyümesini takiben piyasaya geri dönüş ise ancak maddi zorunluluklar altında, genelde geçici, (yaşı ilerlemiş ancak deneyimi kısıtlı bir ev kadını için uygun olabilecek) düşük ücretli işlerde gerçekleşmekte.

Üniversite altı eğitimli çoğunluk kadınlardaki çok düşük istihdam oranları emek piyasasında cinsiyet temelinde bir katmanlaşmanın yanı sıra, emek piyasasına katılan kadınlar açısından da sınıf katmanlı bir örüntüyü de oluşturuyor. Emek piyasasındaki üniversite mezunu kadınlar (yetişkin kadınların %10'u civarı küçük bir azınlığı) yasal, kurumsal ve piyasa üzerinden hizmet satın alımı yoluyla uzlaşma mekanizmalarına ulaşabildikleri formel ve nispeten yüksek ücretli profesyonel işlerde, kariyer kadınları olarak ve büyük ölçüde süreklilik içinde yer almaktalar. İlköğretim ve lise mezunu kadınlar ise (kentli yetişkin kadın nüfusun ezici çoğunluğu) ya genç yaşlarda, evlilik ve doğum öncesi; ya da hane halkı reisinin işsiz kalması ve/veya ücretinin yetersiz olması gibi zorunluluk koşulları altında, kısıtlı deneyim gerektiren, kalifikasyonu düşük, geçici ve kayıt dışı olması olasılığı yüksek işlerde emek piyasasına katılmaktalar. Emek piyasasına kadın katılımının bu sınıfsal katmanlı örüntüsü ise kadın istihdamına ilişkin akademik ve politika diskurunun yüzeysel ve tek boyutlu olarak, "eğitim şart" çerçevesinde şekillenmesini beraberinde getiriyor.

Sonuçta Türkiye'nin kapitalist birikim süreci içerisinde tarımdaki çözülme ve kırdan kente göçe paralel olarak bakım rejimi ve emek piyasası çalışma koşullarındaki bu ataerkil kurumsallaşmalar sonucunda, tam zamanlı ev kadınlığı Türkiye'de en yaygın kadın mesleği olarak yerleşmiştir (İlkkaracan 2010a). Tam zamanlı ev kadınlarının, modern emek piyasasına katılan kadınlardan çok daha fazla olduğu bir toplumsal ortamda siyaset ve kamuoyu gündemi de, "çalışan" kadınların gereksinim ve taleplerinden ziyade (örneğin ebeveyn izni, kreş desteği, çalışma saatlerinin kısaltılması, vb.), tam zamanlı ev kadınlarına yönelik şekillenmeye mecbur kalmıştır. Bu durumun, kadına ilişkin siyasi gündemi göreceli olarak daha muhafazakar olmaya yönlendirdiği söylenebilir. Bu açıdan İlkkaracan (2012), Türkiye'de üniversite altı eğitimli çoğunluk kadınlardaki çok düşük istihdam oranlarına paralel olarak kendilerini tam-zamanlı ev kadını olarak tanımlayan çok yüksek sayıdaki kadının, 1980 sonrası siyasi spektrumda giderek artan muhafazakarlaşmayı destekleyen bir sosyal altyapının unsuru haline geldiklerine dikkat çekmekte; ve 2000' li yıllarda Türkiye'de Müslüman muhafazakar bir parti olan AKP' nin tek başına iktidara gelmesinde ve güçlenmesinde kentlerde

yaşayan birinci ya da ikinci nesil kırdan kente göçmen, tam zamanlı ev kadınlarının mobilizasyonunun önemli rol oynadığına; bakım rejimi ve emek piyasasının cinsiyetçi yapısının muhafazakar siyasi akımları güçlendirdiğine işaret etmektedir.

Kadına ilişkin siyaset gündeminin "çalışan" kadınlardan ziyade "tam zamanlı ev kadınlarının" sorunları çerçevesinde şekillenmesinin belki de en çarpıcı örneklerinden biri spektrumun değişik taraflarındaki siyasi partilerin nakit transferleri politikalarına karşı yaklaşımlarıdır. AKP iktidarının, genel olarak ekonomik politikalar açısından neoliberal, serbest piyasacı bir pozisyonuna rağmen, kadınlara yönelik en önemli icraatlarından biri bu neoliberal pozisyonla özünde çelişkili nakit transferleri ve sosyal yardım politikalarıdır. Ailesinde engelli ya da bakıma muhtaç yaşlısı bulunan, belirli minimum bir gelir seviyesinin altındaki hanelerde bakımı üstlenen kişiye (ki bu neredeyse tüm durumlarda kadınlardır) asgari ücret düzeyinde bir nakit desteği verilmesi şeklindeki uygulama 2000'li yıllarda ilk kez AKP iktidarı tarafından başlatılmıştır. Bu uygulama bir yandan ev içi bakım emeği yükünün ilk kez ulusal politika düzeyinde tanındığını göstermesi açısından önem taşısa da, buna yönelik çözüm kadın-erkek eşitliğini sağlamaya yönelik değil, cinsiyetçi iş bölümünü daha da kurumsallaştırmak yönündedir. Zira nakit transferi politikası, ev içi bakım yüküne kamu sübvansiyonlu hizmetler ile destek vermektense, kadınları ev içi emekleri karşılığında maaşa bağlayarak, emek piyasası dışında, ev içinde emekçiler olarak geleneksel konumlarını resmileştirmektedir.

AKP Hükümetinin nakit transferleri ve sosyal yardımlara ilişkin uygulamalarının başarısıyla rekabet etmek isteyen ana muhalefet partisi CHP ise, 2011 genel seçimlerine yönelik olarak seçim kampanyasının ana teması olarak "aile sigortası"nı öne sürmüştür ki bu da kapsamlı bir nakit transferi politikasıdır. Bu bağlamda belirli bir gelir düzeyinin altındaki ailelere gelir takviyesi niteliğinde bir ödeme yapılmasını öngörülmektedir. Bu ödemenin de "kadını güçlendirme" adına özellikle ailenin kadın bireylerine yapılacağı CHP'nin en yetkili ağızları tarafından seçim kampanyası sürecinde defaten dile getirilmiştir. Sonuçta 2011 itibariyle siyasi spektrumun iki karşı tarafındaki partiler tarafından kadın seçmenlere verilen vaatlerde, emek piyasasına katılımlarını, insana yaraşır iş koşullarında çalışma ve emek kazan-

cı sahibi olmalarını destekleyecek politikalardan ziyade, kamusal alanın dışında, tam zamanlı ev kadınlığı rollerini güçlendirecek yardım politikaları ön planda yer almaya başlamıştır.

Muhafazakarlaşan siyaset sonucunda kadının kamusal alandaki, örneğin emek piyasasındaki rolünü ön plana çıkaran, destekleyen yaklaşımlardan ziyade giderek artan oranda aile içindeki anne, eş, bakıcı rolüne vurgu yapan yaklaşımlar ağır basmaya başlamıştır. Bunun son dönemlerdeki en çarpıcı yansıması, neredeyse çeyrek asırlık bir geçmişe sahip, kadın hareketinin büyük çabaları ile ve Türkiye'nin BM CEDAW gibi uluslar arası süreçlerdeki yükümlülüklerine istinaden de kurulmuş olan Kadından sorumlu Devlet Bakanlığı'nın 2011 seçimlerine 3 gün kala, kabineden elenerek, bu Bakanlığa bağlı "Kadın" birimlerin "Aile" ve Sosyal Politikalar Bakanlığına bağlanması olmuştur.[6] Nitekim AKP lideri Başbakan Erdoğan 2010-2011 döneminde muhtelif ortamlarda "kadın erkek eşit değildir; kadın ve erkek birbirlerinin mütemmimdir" şeklindeki, cinsiyetçi iş bölümünün ideolojik alt yapısını sağlayan bakış açısını beyan etmiştir. Kadın seçmenlerinin ezici çoğunluğunun emek piyasasına entegre olduğu bir seçmen kitlesine karşı, seçim kazanmak isteyen bir Başbakan'ın bu sözleri sarf etmeyeceği, sarf ederse de kadın seçmenlerden iktidar yolunda oy alamayacağı aşikardır. Oysa ezici çoğunluğu evde çocuk, yaşlı, engelli bakan, tam zamanlı ev işleriyle uğraşan kadın seçmenlerden oluşan bir toplum yapısı içerisinde, kadınların bu toplumsal pozisyonlarını yükselten politikalar kazanan strateji olmaya çok daha müsait olacaktır.

Sonuç

Sonuçta İlkkaracan (2010a) ve (2012)'de kadın istihdam sorununa bir yaklaşım olarak önerilen Marksist feminist politik iktisat ve kurumsal iktisada dayalı analitik çerçeveyi şu şekilde özetleyebiliriz: Türkiye'de piyasa ekonomisinin büyüme ve kalkınma süreçleri, bir seri makroekonomik dinamik, kısıt ve tarihsel kon-

---

[6] Kadından ve Sosyal Hizmetlerden sorumlu Devlet Bakanlığına bağlı "Kadın" birimi Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü'dür. Sosyal Hizmetler birimi ise Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'dur. Haziran 2011'de AKP Hükümeti tarafından gerçekleştirilen revizyon ile her iki genel müdürlük de Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına bağlanmıştır.

jonktüre bağlı olarak, ataerkil tek erkek kazananlı aile modelini aşındırabilecek güç, ivme ve istikrarda talep koşullarını oluşturamamıştır. Kadın emeğine zayıf talep koşulları altında kadınların ezici çoğunluğu emek piyasasından dışlanmış, iş ve aile yaşamını uzlaştırmaya yönelik yasal ve kurumsal mekanizmalara talep önkoşulları oluşamamış, bakım rejimi tam zamanlı ev kadını, emek piyasası ise uzun saatler çalışan (ancak evdeki iş yükünü paylaşmama konusunda dirençli) erkek temelli kurumsallaşmıştır.

Bakım rejimi ve emek piyasasında kemikleşen bu ataerkil katmanlaşma, kadın istihdamı açısından kurumsal iktisatta 'olumsuz patika bağımlılığı' denilen bir olgu olarak görülebilir. Bakım rejimi ve emek piyasasında cinsiyetçi kurumsallaşmalar bir kez oluşunca, olayın seyri giderek daha cinsiyetçi bir patikada kısır döngüler içerisinde belirlenmeye başlamaktadır. Emek piyasası dışında konumlanan kadınlarının ağırlıklı olduğu kadın seçmen kitlesi muhafazakar partilerin iktidara gelmesinde rol oynarken, ağırlıklı olarak tam zamanlı ev kadını seçmenlere hitap eden siyasi partiler, kadın politikalarında stratejik olarak muhafazakarlığa yönelmektedir.

Gene de kurumsal iktisadın analitik çerçeve olarak sunduğu patika bağımlılığı ve kısır döngüler, bu gidişatın Türkiye için bir kader olduğu ve giderek kötüleşmekten başka çaresi bulunmadığı şeklindeki determinizm içeren bir yaklaşım izlenimini vermemelidir. Kurumsal iktisat negatif kurumsallaşmaların olumsuz patika bağımlılığı ve kısır döngülere yol açabileceğini, ancak öte yandan bu kısır döngülerin belirli konjonktürlerde olumlu kurumsallaşmalara yönelik politikalar, reformlar ile kırılabileceğini de ön görmektedir. Türkiye'de tarihsel kalkınma süreçleri içerisinde kadın istihdamı konusunda oluşan bu kısır döngülere karşıt, patika bağımlılığını kırabilecek ivmelerin ise temel olarak üç kaynaktan beslendiği söylenebilir: AB adaylığı gibi uluslar arası süreçler; aktif, ses çıkaran ve yaygınlaşan bir sosyal hareket olarak kadın hareketi ve arzu edilir olmasa da tek erkek kazananlı ataerkil aile modelini aşındırıcı etkileriyle ekonomik krizler.

Kaynakça

Bakırcı, Kadriye (2010), "Türk Hukukunda İş ve Aile Sorumluluklarının Uzlaştırılması: Uluslararası Hukuk ve AB Hukuku çerçevesinde bir Değerlendirme", İlkkaracan, İpek (der.) Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları (İstanbul, KİH-YÇ ve İTÜ BMT-KAUM): 59-86.

CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu ve Türk Ceza Kanunu Kadın Platformu (2010), Shadow Report to the U.N. CEDAW Committee for the 6th Periodic Review of Turkey, (İstanbul ve Ankara).

Cypher, James.M. and James.L. Dietz (2008), The Process of Economic Development (2nd edition), (London and New York: Routledge).

Dünya Bankası (1993), Women in Development: A Country Study, (Ankara).

Ecevit, Yıldız (2010), "İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye'de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi", İlkkaracan, İpek (der.) Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları (İstanbul, KİH-YÇ ve İTÜ BMT-KAUM): 87-114.

European Parliament (2008), Turkey 2008 Progress Report *accompanying the* Communication from the Comission to the European Parliament and the Council: Enlargement Strategy and Main Challenges 2008-2009, (Brussels).

Ilkkaracan, İpek (2012), "Why are there so few women in the labor market in Turkey: A multi-dimensional approach" Feminist Economics, Vol.18(1), January.

İlkkaracan, İpek (2010a), "Uzlaştırma Politikalarının Yokluğunda Türkiye Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri", İlkkaracan, İpek (der.) Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları (İstanbul, KİH-YÇ ve İTÜ BMT-KAUM): 21-58.

İlkkaracan, İ. (2010b), "Giriş", İlkkaracan, İpek (der.) Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları (İstanbul, KİH-YÇ ve İTÜ BMT-KAUM): 7-20.

KEİG (2011), "Kadınların özgürleşmesinin ve kadın-erkek eşitliğine ulaşmanın yolu kadınların insana yaraşır işlerde çalışmasından geçer" (İstanbul).

KEİG (2009), Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı: Sorunlar ve Politika Önerileri, (İstanbul).

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü KSGM (2010), 6th Periodic Report of the Government of Turkey to the U.N. CEDAW Committee, (Ankara).

Toksöz, Gülay (2012), "Kalkınmada Farklı Yörüngeler-Kadın İstihdamında Farklı Örüntüler Işığında Türkiye'de Kadın İstihdamı", Toksöz, Gülay ve Ahmet Makal (der.) Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği, (Ankara: A.Ü. Yayınları).

Feminist Sosyal Politika Bağlamında

Türkiye'de Çocuk Bakımı ve Eğitimine İki Paradigmadan Doğru Bakmak

*Yıldız Ecevit**

Giriş

Bu çalışmada hedefim en genel olarak, Türkiye'de uzun zamandır tartışılmakta olan, kadınların işgücüne katılımlarının düşüklüğü sorununu, bakım hizmetleri, özellikle de çocuk bakım hizmetleri[1] ile ilişkilendirmektir. Daha somut olarak bu çalışmada, Türkiye'de çocuk bakım hizmetlerinde etkin bir kurumsallaşmanın[2] olmadığını tarihsel ve güncel verilerle göstermeyi ve bu du-

---

* Prof. Dr., ODTÜ Sosyoloji Bölümü, KEFA üyesi.

1 Türkiye'de çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi (okul öncesi eğitim) neredeyse her zaman birlikte tartışılan konular olduğu için ve tarihsel olarak da bu iki alanda yapılan politik tartışmalar ve kurumsallaşma çabaları iç içe geçmiş olduğu için ben de bu çalışmamda kaçınılmaz olarak çocuk bakımı ile erken çocukluk eğitimini birlikte tartışma gereği duydum. Türkiye'de çok küçük yaştaki çocuklar için yapılan kurumsal düzenlemeler ile okul öncesi yaştaki çocuklar için sağlanan eğitim hizmetleri birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmış değildir. Başka deyişle, 0-3 yaş çocuklarının bakım (ve eğitim) hizmetleri ile 3-6 yaş çocuklarının eğitim (ve bakım) hizmetleri aynı kurumlar içinde gerçekleşebilmektedir. Bu nedenle burada bu iki grup hizmeti bir arada anlamamızı sağlayacak 'erken çocukluk bakım ve eğitimi' birleşik kavramını, kullanışlılığı nedeniyle tercih ettim. Tartışmam sırasında, bakımın veya eğitimin vurgulanmasına gerek olan durumlarda ise kavramları tek başlarına kullandım.

2 "Sosyolojik olarak kurumsallaşma, yasal düzenlemeler yapılması ve bu düzenlemelerin vaz ettiği ilgili kurumların kurulmasıdır. Ancak kurumsallaşma için bunlar sadece asgari koşullardır. Diğer koşullar, kurulan kurumların devamlılık göstermesi, yaygınlaşması, bunun için düzenli kaynak ayrılması, toplum tarafından kabul görüp benimsenmesi ve bu kurumların yokluğu durumunda da toplum tarafından talep ediliyor olmasıdır" (Ecevit, 2010: 110). Bu bağlamda, bu çalışma özelinde kurumsallaşmadan kastettiğim, devletin çocuk bakımını bir sosyal politika meselesi olarak ele alıp bununla ilgili politikalar saptaması, programlaması ve bunların sonucu olarak çocuk bakımının erken yaşlardan itibaren ev dışında gerçekleşebileceği kurumlar

rumu çocuk bakımı ile ilgili iki paradigmadan ilerleyerek anlama ve açıklamayı amaçlıyorum. Çocuk bakımının ve erken çocukluk eğitiminin önemli bir feminist sosyal politika konusu olduğunu düşünüyor, çocuk bakım hizmetlerinin kamusal sunumunda oluşan ihmalin, bu hizmetlerin bir taraftan görünmez ve aile merkezli oluşu ile diğer taraftan kadın emeğinin özgüllüğü, daha somut olarak da 'değersizleştirilmesi' ile yakın ilişkide olduğunu savunuyorum. Çocuk bakım hizmetlerinin aile merkezli kalması, kadınların ev dışı ücretli çalışma hayatlarını doğrudan ve olumsuz etkilemekte ve bu da değersizlik durumunun süregelmesine neden olmaktadır.

Türkiye'de kadınların işgücüne katılımlarında uzun yıllardır devam eden azalma, bugün bu katılımın sorun olarak tanımlanmasına yol açacak kadar düşük bir düzeye ulaşmıştır. 2010 TÜİK istatistiklerine göre kadınların işgücüne katılımı %27. 6, istihdama katılımları ise %24'dür. Türkiye geneli için bile çok düşük olan bu oranlar, sadece kentler söz konusu olduğunda daha da düşmektedir. Çünkü bu oranlara, kırda kendi toprağında ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlar da dâhildir. Bugün kentler, çalışma yaşındaki kadınların ancak %23,7'sinin işgücüne katıldığı ve %19,3'ünün istihdam edilebilmiş olduğu mekânlardır. Kadınların istihdamı kadar işsizliği de ciddi bir sorundur. Türkiye genelinde kadınların işsizlik oranı %13'dür. Bu oran kentlerde %19'a kadar yükselir ve en yüksek düzeye genç kadınlar arasında ulaşır. Aynı oranların erkekler için sırasıyla Türkiye genelinde %11.4 ve kentlerde %12.6 olduğu hatırlanırsa, kadınlar için is-

oluşturmasıdır. Bu kurumlar esas olarak, üç yaşına kadar olan çocuklar için kreşler ve daha büyükler için de anaokulları ve ana sınıflarıdır. Ancak bu hizmetin kurumsallaşmasından sadece ev dışında erken çocuk bakım ve eğitiminin sağlanacağı kurumlar açılmasını kastetmiyorum. İş Yasasında ve benzeri ilgili yasalarda çocuk bakımında ailenin yükünü azaltmak ve devlet katkısını arttırmak için yapılacak değişiklikler de kurumsallaşmanın bir boyutudur. Devletin koyduğu kurallar ve koşullara uygun olarak işyerlerinde emzirme odaları ve çocuk yuvaları açılması da bu kapsamdadır. Kurumlar açmak ve açılmasını sağlamak yanında devlet, evde çocuk bakımının düzenlenmesine yönelik tedbirler alarak da çocuk bakımının kurumsallaşmasına katkıda bulunabilir. Özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi için yarattığı çözümler de kurumsallaşma kapsamında düşünülmelidir. Çocuk bakımı için kullanılan ve çoğu ev içinde veya evin yakınında aranan geleneksel (çocuğa ailenin diğer kadın üyelerinin bakması, gözetmesi, ücretli çocuk bakıcısı tutma, komşuya -akrabaya bırakma) ve alternatif (mahalle anneliği, dönüşümlü annelik) çocuk bakım çözümlerini ise kurumsallaşma kavramının dışında tutuyorum.

tihdam ve işsizlik sorunlarının ne büyük ölçeğe ulaştığı rahatlıkla anlaşılır. Bu oranların ne kadar düşük olduğunu anlayabilmek için, AB ülkelerinde kadınların işgücüne katılım oranlarının %50 civarında olduğunu ve hatta geçtiğini[3], Lizbon Stratejisinin 2010 yılında %60 oranında kadın işgücüne katılım hedefini koyduğunu da hatırlayalım.

Son otuz senedir, Türkiye'de kadın emeği konusunda yapılan çalışmalar arasında en büyük yeri kaplayan analizlerin amacı, işte bu katılım düşüklüğünü sorgulamak oldu. Araştırmacılar, kadınların emek piyasasına katılmalarının önündeki engelleri saptamaya ve bu engellerin ortadan kalkabilmesi için politikalar önermeye çalıştılar. Kadın emeğinin özgüllüğünü vurgulayan, özel alanda ve piyasada bu emeğin konumunu belirleyen, bu emeğin nasıl olup da emek piyasasının daimi ve kalıcı bir ögesi olamadığını sorgulayan bu araştırmacıların kadın odaklı yazına yaptıkları katkılar ve oluşturdukları bilgi birikimi yadsınamaz[4].

Araştırmacılar, kadınların istihdamı önündeki engelleri araştırırken, özel alandan piyasaya doğru, piyasadan da özel alana doğru bakabildiler; bu iki alanın birbiriyle nasıl etkileşim içine girdiğini ve eklemlendiğini sorgulayabildiler. Bir taraftan kadınların aile içindeki konumlarının özgüllüğünden, iş yüklerinin, bakım sorumluluklarının ağırlığından dolayı işgücü piyasasına 'amade' emek olamadıklarını; bir taraftan da piyasanın ne tür bir kadın emeği talep ettiğini ve bu emeği hangi koşullarda ve nasıl adlandırarak ve sınıflandırarak kullandığını ortaya koyabildiler.

Özel alandan piyasaya doğru bakıldığında, kadınların emek piyasasına katılabilmelerini, ücretli bir iş tutabilmelerini güçleştiren hatta engelleyen önemli bir durum, bakım hizmetlerinin aile merkezli özelliğidir. Ailede çocuk, yaşlı, hasta ve engellilerin bakımı ile ilgili hizmetlerin kapsamı, hacmi ve bu hizmetlerin kimler tarafından sunulacağı, her kadının çalışmaya karar vermesinde ya da verememesinde önemli bir belirleyicidir. Hatta bazı yazarlara göre bakım hizmetleri, kadınları ev dışında çalışmaktan alıkoyan engellerin en önemlilerindendir. Örneğin Raza-

---

3 2008'de Fransa'da kadınların işgücüne katılım oranı %61'dir.

4 Türkiye'de 1980 sonrası kadın emeği ve istihdamı konusunda yapılan çalışmaları içeren kapsamlı bir çalışma ve bibliyografya için bakınız; Ecevit, Y. (2007a.) Bu çalışmada değerlendirilen kitap, makale ve tezlerin künyelerine www.keig.org.tr adresinden ulaşabilirsiniz.

vi (2007), başka yazarlara da gönderme yaparak, bakım işinin evde kadın tarafından yapılması beklenilen işlerle kıyaslandığında çok daha 'ayak bağlayıcı' olduğunu iddia eder. Çünkü Razavi'ye göre, ev içindeki işler teknolojik gelişmelerle hafifleyebilse de; çocuk, yaşlı ve hastaların bakım işleri emek yoğundur, üstelik teknoloji kullanımı ile çok da fazla hafifletilemez.

Türkiye'de bakım hizmetleri arasında en yoğun ve sürekli olanı olarak tanımlanabilecek özelliklere sahip olan çocuk bakımı, uzun yıllar boyunca daha ziyade, eğitimcilerin ve gelişim psikologlarının, hasta ve yaşlı bakımı da sağlık bilimcilerinin, geriatri ve gerontoloji uzmanlarının ilgilendikleri alanlar olmaya devam etti. Gelişim psikologları erken çocukluk eğitimi ile bu eğitim çocuğun bilişsel, sosyal ve duygusal, estetik, fiziksel gelişimini desteklediği ve evden okula geçişi sağladığı için ilgilendiler. Eğitimciler, daha ziyade üç yaş üzeri çocukların okula başlamadan önceki yıllarda, içinden geçmeleri gereken sosyalizasyon sürecine ve almaları gereken eğitim konusuna odaklandılar. Tarihsel perspektiften çocuk bakımı ve eğitimine eğilmiş çalışmalar da son derece sınırlı kaldı ve daha ziyade erken çocukluk döneminde okullulaşma ile ilgili oldu[5] Kadın emeği konusunda çalışan sosyoloji ve kadın çalışmaları disiplinlerinden uzmanlar ise bakım hizmetlerinin kadınların hayatlarını ve çalışma kararlarını etkilediğini, kadınlar için bir *engel teşkil ettiğini* saptasalar da bu hizmetlerin özelliklerini, hangi kurumlar ve kişiler tarafından üstlenildiğini, bu hizmetlere ne kadar zaman ayrıldığını, hizmet sunan kadınların ne tür sorunlar yaşadıklarını ve benzer soruları cevaplayacak araştırmalara yakın zamana dek ilgi duymadılar. Çocuk bakımı meselesini kavramsallaştırmak, sorunsallaştırmak ve sadece eğitim ve çocuk gelişimi ile ilişkilendirmeyip bir sosyal politika konusu olarak çalışma çabası yok denecek kadar az oldu.[6] Sonuçta, bakım hizmetleri ne bir feminist sosyoloji,

---

5 Örneğin Ebru Deretarla Gül'ün çalışması (2008).

6 Erken çocuk eğitimine ilişkin çalışmalar bu eğitimin çocuğun gelişimine sağlayacağı yararlar üzerine odaklanınca, erken çocukluk bakım ve eğitimine yönelik hizmetlerin varlığı veya yokluğunun kadınların ev dışında çalışmalarını nasıl etkilediği sorusu geri planda kalmış bu konuya pek az çalışmada yer verilmiştir. Bu çalışmalarda erken çocukluk bakım ve eğitim hizmetlerinin kurumsallaşamadığı (Ecevit vd., 2002; Ecevit. 2007: b), ihtiyaca cevap veremediği ve bu durumun ücretli bir işte çalışmak isteyen kadınların bu yöndeki kararları önünde ciddi bir engel oluşturduğu (Eyüboğlu vd., 2000) iddia edilmiştir.

ne de bir feminist sosyal politika konusu olabildi.[7]

Bu noktada çocuk bakımını bir sosyal politika alanı olarak düşünerek, feminist bir analiz sunabilmek için şu kritik soruları sormalıyız:

1. Erken çocukluk bakım ve eğitiminin kurumsallaşması, bir feminist sosyal politika konusu olarak nasıl çalışılmalıdır?
2. Çocuk bakımı ve eğitimi hizmetlerinde ancak zayıf bir kurumsallaşma olduğu iddiası hangi zihinsel süreçler, somut durumlar ve veriler temel alınarak yapılabilir?
3. Tarihsel olarak bakıldığında, çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi ile ilgili söylem ve düşüncelerde, politikalarda ve kurumlarda önemli değişmeler olmuş mudur? Olmuş ise bu değişmeler 'kamusal eğitim' ve 'iş ve aile yaşamının uzlaştırılması' paradigmaları ile ilişkilendirilerek açıklanabilir mi?
4. Türkiye'de çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi ile ilgili kurumsallaşmanın etkin ve kapsamlı olmayışının, başka deyişle zayıflığının sosyal, ekonomik ve politik nedenleri neler olabilir? Çocuk bakımına ve eğitimine yönelik hizmetlerin sunumunda kaynakların kıtlığı mı, yoksa kaynakların nerelere aktarılacağı konusundaki tercihler mi rol oynamıştır? Kadın emeğinin özgüllüğü ve bu emeğin kullanılış biçimlerine bakarak çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi hizmetlerinin sunumundaki zafiyeti açıklayabilir miyiz? 1980'lerden itibaren hakim olan yeni liberal anlayışın, bu anlayış etkisiyle oluşturulan ekonomik ve sosyal politikaların, aile ve kadın ile ilgili ataerkil değerleri yeniden üretmede, ailenin bir üretim ve yeniden üretim birimi olarak önemini vurgulamada, aileyi bakım sorununun merkezine koymakta rolü ne olmuştur?

Bu çalışmada bir durum saptıyorum: Çocuk bakımının etkili kurumsallaşamaması ya da zayıf kurumsallaşması (yani kamunun - ve özel sektörün- erken çocukluk bakım ve eğitim hizmet-

---

7 Aslıcan Kalfa'nın 2009 tarihli çalışması, son yıllarda bakım hizmetlerini sosyal politika çerçevesinde irdeleyen ve değindiğim bu eksikliği tamamlayacak çalışmalara bir örnek teşkil etmesi bakımından burada anılmalıdır. Bu çalışma, esas olarak bakım hizmetlerini, refah devletinin dönüşümü bağlamında analiz etmekle ve Avrupa Birliği'nce izlenen politikaları irdelemekle birlikte, Türkiye'de bu hizmetlere yönelik politikalara da yer vermektedir.

lerini aile ve ev dışındaki kurumlarda sunmasındaki zafiyet) ve bu durumun nedenlerini mevcut paradigmalar bağlamında, tarihsel ve feminist bir analiz yapmaya çalışarak araştırıyorum. İddiam, kurumsallaşmanın gerçekleşmediği, bakım hizmetlerinin esas olarak, bir aile özel alan hizmeti olarak bugüne kadar geldiği ve bu özel alan içinde de kadınların oluşturduğu bir 'kadın ağı' tarafından sunulduğu. Böyle bir durumu, esas olarak bakım hizmetlerinin kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ile ilişkilendirilmesine, giderek azalan ücretli çalışma eğilimlerine ve artan 'ev kadını olma' hallerine, kadın emeğinin hem ev içinde hem ev dışında değersizleştirilmesine, yeni liberal politikaların aileyi bir üretim ve yeniden üretim birimi olarak artan bir biçimde kullanma eğilimlerine bağlıyorum. Bu bağlamda bu çalışmada, çocuk bakım emeğini ve hizmetlerini bir 'feminist' sosyal politika alanı içinde ele alma gereğine vurgu yapıyorum.

1. Türkiye'de Çocuk Bakımı ve Erken Çocukluk Eğitimi: Zayıf Kurumsallaşma

Bu makaleye temel olan araştırmamın ilk aşaması 2009 yılında gerçekleşti. Türkiye'de çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi hakkında hangi tür politika ve yaklaşımların olduğunu, ailenin, devletin, özel sektörün ve sivil toplumun çocuklara hangi yaşlarda ne tür hizmetleri sunduklarını ve bu hizmetlerin sunumunda oynadıkları rolü, harekete geçirdikleri mekanizmaları, kullandıkları stratejileri sergileyerek, çocuk bakımı hakkında yapılacak çözümlemelere kapsamlı bir arka plan oluşturmayı amaçladım.

Türkiye'de ev dışında bir işte çalışan kadınlar, iş ve aile yaşamlarını uzlaştırmaya çalışırken erken çocukluk bakım ve eğitimi ile ilgili olarak hangi düzenlemeleri yapmakta, hangi kurumlardan destek alabilmekteydiler? En yaygın erken çocukluk bakım ve eğitim kurumları hangileriydi? Çocuk bakımı ile ilgili sorumlulukları üstlenmekte devletin, özel sektörün, ailenin, sivil toplumun payları ne kadardı? Çalışan kadınlar, çocuklarını teslim edebilecekleri kurumların yokluğunda boşluğu hangi şekillerde doldurmakta ne tür çözümler oluşturmakta, hangi yollara başvurmaktaydılar? Bu ve benzeri soruların yanıtlarına erken çocukluk bakım ve eğitimi hizmeti sunan kurumları ve kurumlar dışı düzenlemeleri inceleyerek ulaştığım bu çalışmanın (Ecevit,

2010) en çarpıcı verilerini burada bir kere daha sunarak gelecek alt bölümlerde yapacağım tartışmaya zemin hazırlıyorum.

Yapacağım özetlemede, çocuk bakım ve eğitim hizmetlerinin sunumunda en zayıf olan kurumlardan başlayarak bu hizmetleri en yaygın sunan kurumlara doğru giden bir sıra izleyeceğim. İş Yasası gereği çalıştırdıkları kadın işçilerin çocukları için emzirme odaları ve çocuk yuvaları açma sorumlulukları olan özel işletmelerin ne kadarının bu sorumluluğu üstlendiği bilinmemektedir. Bu konuda Çalışma Bakanlığı'nın bazı kayıtları varsa da, bu kayıtlarda yer alan işletmeler ya şikâyet üzerine ya da rutin teftişler sırasında ziyaret edilmiş iş yerleridir. Çalışma Bakanlığı çalışan kadın sayıları, emzirme odaları ve kreş açmaya uygun işyerlerinin kaç tanesinde bu hizmetlerin bulunduğunu ve kaç çocuğun yararlandığını gösteren verilere sahip değildir. İşverenlerin İş Yasasının kendilerine yüklediği yükümlülükleri yerine getirme eğiliminde olmamaları uzun yıllardır bilinen bir durumdur. Bununla birlikte, bu gerekleri yerine getiren işyerlerinin de olabileceği varsayımı ile yaptığım araştırmada olası kurumların isimleri, sayıları, bulundukları kentler ve kaç çocuğa hizmet sundukları hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadım. Bu bilgileri elde etmek için başvurduğum bütün kaynaklardan olumsuz yanıt aldım. Yönetmelikte tanımlanan büyük işyerlerini çatısı altında toplayan TİSK dahi böyle bir bilgi verebilmek durumunda olmadığını bildirdi.[8]

---

[8] TİSK'in elinde gerçekten mi bilgi olmadığını yoksa benimle mi paylaşmadığını hala bilmiyorum. Çalışma Bakanlığı'nca emzirme odaları ve kreşler hakkında sistematik bilgi toplanmaması, bir veri tabanının oluşturulmaması ne kadar önemli ise, işveren temsilcilerinin bu konuda araştırmacıdan bilgi saklaması veya bilgiye ulaşılmasına yardım etmemesi de o kadar önemlidir. Benim bir araştırmacı olarak 2008 yılında yaşadığım bu deneyimin bir benzerini Ferhunde Özbay'ın daha önceki yıllarda yaşamış olması ilginçtir. 1991 tarihli Toplum Bilim Dergisi'nde Özbay şunları yazıyor: "1990'ların ilk aylarında, İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun genel grev kararı alması ile TİSK'in ' İşveren' adlı dergisinde ' çalışma hayatında kadın' özel sayısı çıkartmaya karar vermesi aynı zamana rastlamıştır. Dergi yöneticileri benden de kadınların çalışma hayatındaki yeri ve önemi, çalışan kadınların sorunları ve bu alanda ne gibi tedbirlerin alınması gerektiği hakkında kısa bir yazı istedi. Dergi yayınlandığında yazıda sakıncalı bulunan kimi cümleler çıkartılmıştı. Sakıncalı görülen cümleler, çocuk bakımında anneler kadar babaların da sorumluk almaları için işverenlerin yapması gerekli tedbirleri içeriyordu. Her yüz işçi çalıştıran işyerinde kreş ve çocuk yuvalarının açılmasını önermiştim. Böylece, annelerin kendilerini yetiştirmek ya da bir işe girebilmek için babalarla daha eşit koşullara kavuşabileceklerini ileri sürmüştüm. Bu önerim ' *her yüz işçi çalıştıran işyerinde*' kısmı çıkartılarak yayınlandı! Ayrıca ba-

Çocuk bakım ve eğitiminin ev dışında gerçekleşmesinin en az mümkün olduğu işyerlerinden sonra özel kreş ve gündüz bakımevlerini inceleyelim. Özel kreş ve gündüz bakım evleri, 0-6 yaş çocuklarının bakıldığı ve erken çocukluk eğitimi aldıkları kurumlardır. Genellikle kreşler 0- 3 yaş çocuklarına ve gündüz bakımevleri de 3-6 yaş grubuna hizmet sunarlar. Kreş ve gündüz bakımevlerinin sayıları 2004-2005 'de 1186 iken, 2008-2009 döneminde %27 oranında artarak, 1505'e yükselmiştir. Aynı dönem, çocuk sayılarında da %48'lik bir artış olmuştur. Bu artışa rağmen, istatistikler erken çocukluk bakım ve eğitiminden yararlanan çocukların sadece %4'ünün bu kurumlardan hizmet aldıklarını gösteriyor. Yani özel kreş ve gündüz bakımevlerinin kurumsallaşmış hizmetler içindeki payı çok düşük. Bu kurumların aylık ücretlerinin yüksekliği karşısında, bu sonuç bizi hayrete düşürmemeli.

Özel kreş ve gündüz bakım evleriyle ilgili ikinci önemli nokta, bu kurumların hizmet verdiği çocukların çok küçük bir bölümünün 0-3 yaş grubu çocukları olmasıdır. Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü verilerine göre, 2008 yılı itibariyle özel kreşlerde bakılan 0-3 yaş çocukların oranı, bu kurumlarda bakılan 0-6 yaş çocuklarının sadece %6.6'sıdır. Oysa bu oran 2004 yılında %15 idi. Demek ki, hem özel kreş ve gündüz bakımevleri içinde bakım alan 0-3 yaş çocukları sayıca azdır, hem de bu bakım hizmetini almaktan giderek vazgeçilmektedir. Özel kreşlerde 0-3 yaş çocuklarına yönelik bakımda gerçekleşen bu azalma, kreş yönetimlerinden mi kaynaklanmaktadır, yoksa aileler kreş bakımını giderek daha mı az tercih etmektedirler, bunu bilmiyoruz.

Şimdi kamu kuruluşları bünyesinde sunulan hizmetleri inceleyelim: Devlet Memurları Kanunu 1984 yılında değiştirilerek devlet memurları için lüzum ve ihtiyaç görülen yerlerde en az elli çocuk için çocuk bakımevi ve sosyal tesisler kurulabilmesi sağlandı. Bu tesisler, kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan personelin 0-6 yaş grubuna giren çocukları için kurumun bağlı olduğu bakanın onayı alınmak suretiyle açılabiliyor. Bu kurumların sayı-

---

balara da doğum izni verilmesi gerektiğini yazmıştım. Bu önerim yayınlanmadı. İşveren sendikasının, kadın emeği konusunda işverenlerin çıkarlarına ters düşen bu ayrıntılara dikkat etmesi, derginin özel sayısının da aynı titizlikle düşünülüp hazırlandığı izlenimini güçlendirmektedir (Özbay, 1991: 53)

sında son senelerde ciddi bir azalma görülüyor. 2007-2008 senesinde kamuda çalışan personelin çocuklarını bırakabilecekleri 497 bakımevi varken, bunların sayılarının 2008-2009'da 322'ye, 2009-2010'da ise 149'a gerilediğini, Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Genel Müdürlüğü verilerinden öğreniyoruz. Bu düşüşün gelecek yıllarda da devam edip etmeyeceği izlenmelidir. Kamu kurumlarında çalışan personelin okul öncesi yaştaki çocuklarına yönelik hizmetlerin yetersizliğini, devletin okul öncesi çocuk bakımı ve eğitimini büyük ölçüde ailelere bırakmış olmasının somut bir göstergesi olarak yorumlayabiliriz.

Dördüncü grup ise, anaokulları ve anasınıflarıdır. Anaokullarında 3-5 yaş çocukları eğitim görür. Ana sınıfları ise beş yaş çocukları içindir ve ilköğretime başlamadan bir sene önce onları ilköğretime hazırlamayı amaçlar. Tahmin edilebileceği gibi, bu kurumlarda artık çocukların bakım ile ilgili gereksinimlerini gidermek kadar, onların okul öncesi eğitimi de söz konu olmaktadır.

Son beş-altı senede anaokullarının sayılarında dikkat çekici bir artış vardır. 2004-2005'te 865 olan anaokulu sayısı, 2008-2009'da %96.3 lük bir artışla 1698'e ulaşmıştır. Toplam anaokulları içinde resmi anaokullarının oranı %60'tır. Yani bu okullar düzeyindeki kurumsallaşmanın esas olarak özel değil, resmi anaokulları tarafından sağlandığını söyleyebiliriz.

Ana sınıfları, resmi ve özel ilköğretim okullarının bünyesinde açılan, beş yaş çocuklarının okul öncesi eğitim gördüğü sınıflardır. Bu sınıflarda 2004-2005 eğitim yılından 2008-2009 yılına gelene kadar %48. 5 oranında bir artış sağlanmıştır. Toplam ana sınıfları içinde resmi okullarda açılmış ana sınıflarının oranı %97 ve özel ana sınıflarının oranı da %3tür.

Ancak anaokullarının ve anasınıflarının sayılarındaki bu artışlara bakarak, Türkiye'de erken çocukluk bakım ve eğitiminin hızla yaygınlaşmakta olduğu izlenimine kapılmak doğru olmaz. Duruma her yaş grubundan çocukların ne kadarının kurumsallaşmış hizmetlerden yararlanabildiğini sorgulayarak bakmak, yani 'okullulaşma oranlarına' eğilmek daha açıklayıcı olacaktır. Bu sorgulama bizi şu sonuçlara ulaştırır: 1) Üç yaş grubu çocuklarının okullulaşma oranları, son senelerdeki artışa rağmen %4'tür. Yani üç yaş grubu çocuklarının %96'sı evlerde bakılmaktadır. 2) Dört yaş grubu çocuklarının anaokuluna devamlarında da artış

vardır ancak bu grubun okullulaşma oranı henüz %16'dır. Geri kalan %84'lük gruba aileleri bakmaktadır. 3) Beş yaş çocukları en avantajlı gruptur, okullulaşma oranları 2009-2010 yılında %61'e yükselmiştir.

Özetle, Türkiye'de erken çocukluk ve bakım eğitiminin kurumsallaşması denildiğinde akla gelecek olan, esas olarak 60-72 ay çağ grubunun okullulaşmasıdır. Yukarıda işaret edilen oranlar göz önüne alındığında, 36-48 ve 48-60 ay çocuklarının bakım ve eğitiminin kurumsallaşmasından söz edilemez. (Ecevit, 2010: 100)

Erken çocukluk bakım ve eğitimi kurumlarının çeşitliliklerindeki, sayılarındaki ve kapasitelerindeki sınırlılıklar, ilköğretim öncesi yaşta çocuğu olan aileleri alternatifsiz bırakmaktadır. Türkiye bugün hala çocuk bakımı ve eğitiminin çok önemli bir bölümünün aileler tarafından üstlenildiği bir ülkedir. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün düzenli olarak tekrarladığı Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmasının 1998, 2003 ve 2008 sonuçları bu yargıyı doğrulayacak niteliktedir.

2. Çocuk Bakımı ve Eğitimi ile İlgili Paradigmalar

Bu bölümde çocuk bakımının ve erken çocukluk eğitiminin Avrupa'da 20. yüzyılın başında ortaya çıkışından itibaren[9] hakim olan iki paradigmayı sunacağım. Bu sunuşun, dördüncü bölümde Türkiye'de çocuk bakımının kurumsallaşması ile ilgili yapacağım tartışmaya zemin hazırlayacağını düşünüyorum.

Çocuk bakımının Avrupa ülkelerinde bir refah rejimi konusu olarak çalışılmaya başlanmasının tarihi oldukça yenidir. Konu 1980'lerde ve 90'lardan beri hem ulusal politikalar olarak tartışılmakta, hem de karşılaştırmalı olarak çalışılmaktadır. Ülkeler arası karşılaştırmalar, kadınların Avrupa ülkelerinde son yirmi, otuz senede işgücüne katılımlarındaki artış ve buna bağlı olarak kamusal çocuk bakımına yönelik artan ihtiyaç bağlamında ya-

9 Belçika ve Fransa, Avrupa'daki ülkeler arasında çocuk bakımı ve eğitiminin kurumsallaştığı öncü ülkelerdir. Belçika'da 1900 yılında üç ile beş yaş arasındaki çocukların %49'u çocuk yuvalarına kayıtlıydı. 1910 yılında bu oran %60'a yükseldi. (Willekens, 2009: 43) Fransa'da okul öncesi eğitim ile ilgili kurumların tarihi 1875'de başlar. 1901 yılında 754.000 çocuk sayıları 6 000'i bulan kamu ve özel kurumlarda bulunmaktadır (Martin ve Blanche Le Bilhan , 2009: 65)

pılmakta, yapılan araştırmaların ve değerlendirmelerin çocuk bakımına yönelik politika tedbirlerinin alınmasında yol gösterici olacağı düşünülmektedir.[10] Ancak yapılan karşılaştırmaların birçoğu kısa erimli sosyal politika perspektifine sahiptir. Bu perspektif, AB ülkelerindeki çocuk bakımı ile ilgili uygulamaları ortaya çıkarmak ve bunlardan hangilerinin kadın istihdamını artırmakta etkin olarak kullanılabileceğini keşfetmektir.

Ülke politika ve uygulamalarına uzun erimli bir perspektif ile ve özellikle tarihsel değişimleri hesaba katarak yaklaşmak ise sosyal politika hedeflerinin kısa erimli amaçlarının dışına çıkarak daha geniş bir açıdan bakabilmeyi sağlar ki, bizim için daha yararlı olan da bu tür bir bakış açısı olacaktır.

Şu soruları sorarak başlayalım: Kamusal çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi, esas olarak bir eğitim meselesi olarak mı ele alındı? Kapitalist pazarın artan ihtiyaçlarına cevap vermek için kadınlar bu pazara çağırılırken, ailenin yeniden üretimi (hem biyolojik hem de emeğin yeniden üretimi) sekteye uğradı da, çocuk bakımının kamu eliyle örgütlenmesi bu nedenle mi gündeme geldi? Yoksa, çocuk bakımı hizmetlerinin sunulmasındaki genişleme ve çeşitlenme, çalışan kadınların iş ve aile yüklerini hafifletmek için mi oldu? Hangi siyasal aktörler bu konudaki söylemleri ve politikaları yarattı?

Tarihsel olarak bakıldığında, çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimine ilişkin politikaların oluşturulmasında iki yaklaşımın/paradigmanın hâkim olduğu görülür: Birinci yaklaşım, zorunlu eğitim yaşının altındaki her çocuğun kamusal eğitime gereksinimi olduğunu ve bu eğitimi alması gerektiğini savunur. Tabii burada, çocukların kamusal eğitim alabilecek yaşta oldukları varsayılmaktadır. İkinci yaklaşım, bakım işi (çocuk bakımı kadar yaşlı ve hasta bakımını da hesaba katarak) ile ücretli işi uzlaştırma çabalarına gerek olduğunu savunan yaklaşımdır (Scheiwe ve Willekens, 2009: 5), ki burada sadece okul öncesi eğitim çağındakiler değil, her yaştan çocuk hesaba katılmaktadır. İkinciyi 'aile politikası' paradigması olarak adlandıran yazarlar da vardır (Meyers, Gornick ve Ross, 1999).

[10] Yapılan araştırmalar her ülkede sunulan hizmetlerin kalitesini, personelin profesyonel eğitimini, hizmetlerin maliyetini, okul müfredatını, çocuk gelişimi üzerinde yaptığı etkiyi karşılaştırmaya yöneliktir.

A. Kamusal Eğitim Paradigması

Sanayileşme ve ulus inşası dönemlerine ait olduğunu söyleyebileceğimiz bu paradigmayı temellendiren düşünce, her çocuğun okul öncesi eğitime ihtiyacı olduğudur. Bu düşüncede olanlar, kamusal eğitime verdikleri öneme karşın, yaptıkları tartışmaların '*çocuk merkezli*' ve '*toplum merkezli*' olması nedeniyle kendi içlerinde ikiye ayrılırlar. Pedagojik amaçlara önem veren birincilere göre, çocukların belli bir yaştan sonraki gelişimleri için diğer çocuklarla ve aile dışındaki bireylerle birlikte olmaları gerekir. Çok küçük yaştaki çocuklar bile okul benzeri kurumlarda sistematik öğrenmeden fayda sağlayabilirler. Bu bakışla, kreşler kamusal eğitim sisteminin bir parçası olarak düşünülmelidir. Bu grup, erken çocukluk eğitiminin telafi edici işlevine de işaret ederek, küçük çocuklara kamusal çocuk bakımı sağlamanın aynı zamanda farklı toplumsal kökenleri, kültürleri ve dilleri olan çocuklar için eşit fırsatların yaratılması bakımından da önemli olduğunu savunurlar.

Toplum merkezli bir anlayışla kamusal eğitime bakanlar için ise erken çocukluk eğitimi özellikle çocukların toplumla bütünleşmesi ve 'farklı' ve 'yoksun' çocukların toplumsal olarak eşit fırsatlardan yararlanabilmeleri için, gereklidir. Buna ek olarak, politik sistemin değerlerini küçük yaştan itibaren vatandaşların zihinlerine yerleştirmek için bu eğitimin vazgeçilmez olduğunu düşünürler.

Birinci paradigmanın etkisiyle, yani erken yaştaki çocukların kamu eğitim kurumlarında buluşmaları gerektiği gerekçesiyle, Fransa ve Belçika'da yaygın ve kapsayıcı okul öncesi eğitim çok erken hayata geçirildi. Öyle ki, 20. yüzyılın başlarında Belçika, çocukların modern bir toplumda yaşamak için hazırlanmaları, Fransa da cumhuriyetçi değerleri öğrenmeleri için bütçelerinden okul öncesi eğitime cömertçe paylar ayıran ilk ülkeler oldular. Bu iki ülkenin güttükleri pedagojik amaçlar yanında, çocuk eğitiminde bu kadar aceleci davranmalarının ve tüm toplumsal sınıfları içerecek biçimde yaygın okul öncesi eğitim kurumları açmalarının bir nedeni de devlet ile Katolik kilisesi arasında yaşanan ciddi rekabettir. Her iki ülkede de devlet, kilisenin vatandaş üzerindeki hegemonyasını azaltmak için yaygın erken çocukluk eğitimini finanse etmekten kaçınmadı (Willekens, 2009). Amaç

kilisenin (ve onun etkisindeki ailenin) sosyalizasyon işlevine formel eğitim yolu ile müdahale etmekti.

Pedagojik amaçlar elbette sadece Fransa ve Belçika'da değil, okul öncesine önem veren diğer ülkelerde de vardı. Ancak çoğu Protestan olan bu ülkelerde kilise-devlet rekabeti bu kadar güçlü değildi ve dini kurumların devletin hegemonyası ile baş edecek maddi gücü yoktu. Devletler de çocuk bakım ve eğitimine bütçeden hatırı sayılır paylar ayırmalarını gerektirecek kilise gibi dini kurumlarla kaşı karşıya değildiler. Kendi kaynaklarını bulmaya terk edildiklerinde, okul öncesi kurumlar, Katolik ülkelerde olduğu gibi yaygınlaşamadılar.

B. İş ve Aileyi Uzlaştırma[11] Paradigması

Çocuk bakımının devlet tarafından sağlanmasındaki ikinci temel güdü, iş ve aile sorumluluklarının uzlaştırılmasıdır. Bu uzlaştırma söylemi ilk bakışta, hem kadını hem de erkeği hedefliyormuş gibi görünse de; esas olarak, çalışan kadınların hem iş hem de aile yaşamlarındaki görev ve sorumluluklarını aksatmadan yerine getirebilmelerine yönelik politika ve programların hayata geçirilmesi anlamına geldiği çok açıktır. İş ve aileyi uzlaştırma paradigmasında iki temel hedef ortaya çıkar.

Çocuk odaklı hedef. İş ve aileyi uzlaştırma paradigması denilince bugün hemen akla gelenler kadınlar olmakla birlikte, tarihsel olarak bu bağlamda verilebilecek ilk örneklerde çocukların korunmasına yönelik uygulamalar yer almaktadır. Çalışan anne ve babaları tarafından tek başlarına bırakılan ve ihmal edilen çocuklar düşünülerek alınan tedbirler, bu paradigma ile ilişkili politikaların bir sonucudur. Ancak, kamusal çocuk bakımı ve eğitiminin sadece 'ihtiyacı olanlar' düşünülerek ve çocukları korumak için amaçlanması, Avrupa ülkelerini tüm nüfusu kapsayan bir çocuk bakım ve eğitim modeline kavuşturamamıştır. İhtiyacı olan, yani çalışmak zorunda olan ailelerin bu hizmetten yararlanması modele kısıtlılık getirmiştir. Aynı zamanda bu modelde öncelikler de vardır. Kurumlarda yer olmaması halinde anne ba-

[11] 'Uzlaştırma = reconciliation', ücretli iş ile aile sorumluluklarını (bazen bakım işi veya yeniden üretim faaliyetleri diye de ifade edilir) bir arada yürütmeyi kolaylaştırıcı girişimlere verilen addır (EGGSIE, 2005). Buna bazen ' iş ve aile dengesinin kurulması' da denilmektedir.

basından ikisi de çalışan, tek ebeveynli olan ya da dezavantajlı aile yapıları olan çocuklara öncelik tanınır (Scheiwe, ve Willekens, 2009: 7-8).[12]

Kadın odaklı hedef: Hizmet ekonomisine geçiş, daha çok kadının çalışmayı arzu ediyor olması ve ekonominin de onları istihdam etmek istemesi, iş ve aileyi uzlaştıracak politikalara verilen önemi artırmıştır. İş ve aileyi uzlaştırmaya yönelik siyasaların kadın odaklı olanlarında farklı amaçlar olabilir: Bir amaç kadınların emek pazarına girmelerini sağlayarak onların erkeklere olan ekonomik bağımlılıklarını azaltmaktır. Başka bir amaç, kadının emeğini özgürleştirmek ve bu suretle bu emeğin ücretli emek olarak piyasaya dâhil olma olasılığını artırmaktır. Annelerin ekonomik gücünü artırarak çocukları yoksulluktan korumak gibi bir amacın dile getirildiği de olmuştur.

Daha önce değindiğim gibi, bu iki paradigma kapsayıcılık açısından farklı sonuçlar yaratır. Birinci paradigma, bir ülkedeki tüm çocukların bakım ve okul öncesi eğitimini, politikaların ülke genelinde yaygınlığını hedeflerken, ikinci paradigma ebeveynin istihdam statüsüne bağlı olarak '*seçilen*' çocuklar için bakım ve eğitim öngörür. Buna uygun olarak, 1970'lere kadar bazı ülkeler birinci, bazı ülkeler ikinci paradigma ile uyumlu politikalara sahipken, bu tarihten sonra ikinci grup ülkeler de ebeveynin istihdam durumundan bağımsız olarak, yani bunu dikkate almaksızın tüm çocukların eğitimini amaçlayan bir kurumsallaşmayı benimsemişlerdir. Örneğin Fransa, birinci paradigmaya bağlılığını hep korumuşken, Kuzey İskandinav ülkeleri ve Almanya gibi çocuk bakımını uzlaştırma paradigması ile açıklayabileceğimiz ülkelerde paradigma değişiklikleri olmuştur.

Paradigmalar değişirken kurumlar, aktörler ve karşılaşılan engellerde de değişmeler olmuştur. Örneğin, çocuk bakımı ve eğitimini örgütleyen kurumlar ve bu kurumlar arası ilişkiler önemli değişmeler geçirmişlerdir. Somut bir örnek İsveç'ten verilebilir: 1996'da bu ülkede çocuk bakım kurumları 'okulöncesi' kurumlar olarak anılmaya başlanmış ve bu kurumların sorumlu-

[12] Türkiye'deki uygulamaların Avrupa ülkelerindeki uygulamalara benzerliği şaşırtıcıdır. Üçüncü Bölümde göreceğimiz gibi, Çocuk Esirgeme Kurumu'nun 1930'lu ve 40'lı yıllarda açtığı gündüz bakım evlerine çocukların kabulü son derece titizlikle yapılıyor ve annesi çalışıyor olmakla birlikte evinde kendisine bakacak başka aile üyelerinin olduğu çocuklar gündüz bakım evlerine kabul edilmiyorlardı.

luğu Refah Bakanlığı'ndan Eğitim Bakanlığı'na geçmiştir. Değişimin büyük engellerle karşılaştığı ülkeler de vardır. Örneğin Almanya'da çocuk bakımı ve eğitimi konusunda mali, yasal ve yönetimle ilgili işler; Federal devlet, bölgesel ve yerel otoriteler arasında öyle karmaşık bir biçimde dağılmıştır ki, bu durum olası olumlu değişmeleri engellemektedir.

Avrupa ülkelerinin çocuk bakım ve eğitim ile ilgili paradigmaları ve yörüngeleri yukarıda kısaca özetlediğim gibidir. Paradigma değişikliklerinin nasıl olduğunu anlamak için ülkelerin refah rejimlerinin ve çocuk bakımı politikalarının tarihine ayrıntılı olarak bakmak gerekir. Çünkü her ülkenin bugünkü uygulamalarının geleneksel kökleri vardır. Yasal düzenlemeler ve kurumsal özellikler bunların kristalize olmuş biçimleridir diyebiliriz.

Bundan sonraki bölümde bu iki paradigmayı hatırda tutarak. Türkiye'de erken çocukluk bakım ve eğitimi ile ilgili yaklaşımlara ve bu hizmetlerin kurumlarına tarihsel bir perspektifle bakmayı, mümkünse geleneksel köklerini ortaya çıkarmayı ve bugün ile ilişkilendirmeyi hedefliyorum.

3. Türkiye'de Çocuk Bakım ve Eğitiminin 'İki Paradigma' Açısından Kurumsallaşma Süreci

Türkiye'de ev dışında çocuk bakımını üstlenecek kurumların ve anaokullarının tarihi feminist bir perspektifle okunduğunda[13], başlangıçtan itibaren devletin iki tür kaygı taşıdığı ve politikalarında bu kaygıyı hafifletecek çözümler aradığı görülür. Bunlardan ilki, anaokulları açarak çocukların okul öncesi eğitimlerinin erken başlayabilmesini sağlamak; ikincisi ise, çalışan kadınların (ailelerin) çocuklarının çalışma nedeniyle zarar görmemelerini sağlamaktır. Bu nedenle Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren iki kurum, yani bir taraftan Maarif Vekâleti, bir taraftan da Çocuk Esirgeme Kurumu, çocuk bakımı ve eğitimi konularında sorumluluk almayı üstlenmişlerdir.

---

[13] Avrupa ülkelerinde olduğu kadar zengin olmasa bile Türkiye'de de tarihsel kaynaklar vardır ve bu kaynakların çocuk bakımı ve eğitimi hizmetleri ile ilgili tartışmaların ve uygulamaların gerekçeleri hakkında bilgi veriyor olması analizimize yardım etmektedir.

Şimdi devletin çocuk bakımı ve eğitimi ile ilgili politikalarına ve bu iki kurumun uygulamalarına yukarıda sunduğum iki paradigmayı hatırda tutarak bakalım:

Türkiye'de okul öncesi eğitim ile ilgili çabalar 1913 tarihinde başlamakta; 6 Ekim 1913 tarihli Geçici İlköğretim Kanunu'nun 3.Maddesinde "Ana mektepleri ve sıbyan sınıfları tedrisat-ı iptidaiyeye (ilköğretime) mahsustur" kaydı ile bu dönem ilköğretime bağlı olarak ele alınmaktadır. Kanun, anaokullarının dört yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklar için açılacağını belirtmekte ve bu okullar için bir nizamname hazırlanmasını öngörmektedir. İki yıl sonra, 15 Mart 1915 tarihinde yayınlanan ana okullarına dair bir nizamname ile ilkokullara bağlı veya bağımsız olarak ana okulu açılması zorunlu hale getirilir (Kantarcıoğlu, 1964: 3; Ural-Ramazan 2007: 17-18).

"Bu okulların açılmasıyla ilgili gerekçeler, devletin ailelerdeki eğitim yetersizliğini gidermek ve farklılıkları azaltmak için anaokullarını amaçladığını düşündürmektedir" (Kantarcıoğlu, 1964: 18). Ancak Cumhuriyetin kuruluşundan hemen sonra çok ciddi bir eğitim sorunu ile karşı karşıya kalan Maarif Vekâleti, bu okulların[14] getirdiği mali yükü karşılayabilecek durumda değildir. Harf İnkılâbı ve bütün nüfusu okuryazar duruma getirme çabaları, eğitime yönelik kaynakların sadece ilköğretime ayrılmasını gerektirince bakanlık 25 Ekim 1925 ve 29 Ocak 1930 tarihlerinde iki genelge yayınlayarak bu yöndeki görüşünü okullara bildirir ve bunun sonucu olarak illerde daha önce açılan anaokulları kapatılır. (Ergin 1977'den aktaran Ural Ramazan, 2005: 19). Bu genelge ile anaokullarının zorunlu olarak açılma koşulu ortadan kalkmıştır ama çalışan ailelerin çocuklarına sunulan hizmetlerden tamamen vazgeçilmemiştir. Maarif Vekâleti bütçesinden kaynak alan ilkokullara bağlı anaokullarının kapatılması ile ilgili genelgede '*ana mektepleri istisnai olarak bütçesi müsait vilayetlerde, fabrikalarda ve ziraatta çalışan ve çocuklarını çalıştığı saatlerde tevdi edecek kimsesi bulunmayan anaların bulunduğu yerlerde ve yalnız bu esvab-ı mucibeyle (zorunlu sebeple) açılabilir*'[15] hükmü bulunmaktadır. Bu bağlamda İstanbul'da çalı-

---

14 Cumhuriyetin ilan edildiği tarihte 80 anaokulunda 5.580 çocuk ve 136 öğretmenin mevcut olduğu bilinmektedir (http://ooegm.meb.gov.tr).
Maarif Vekâleti anaokullarına kaynak aktarma sıkıntısı yaşadığı için, amacına uygun olmayarak hizmet veren anaokullarının kapatılacağını da tamimdeki "vekâlet, yapa-

şan fakir kadınların çocuklarını bırakabilecekleri çocuk yuvaları açılmaya başlanmıştır. Şu ifade dikkat çekidir: "*Hayatını amelelikle kazanmak zorunda olan dul ve fakir kadınların 3-7 yaş arasındaki çocuklarını sabahtan akşama kadar oyalamak, giydirmek, yedirip içirmek ve terbiye etmek için 1932 yılında İstanbul Belediyesi tarafından bir çocuk yuvası açılmıştır*" (Ural -Ramazan, 2007: 19; Deretarla-Gül, 2008: 272). Maarif Vekâleti okul öncesi çağa gelmiş çocuklar ile ilgilenirken Himaye-i Etfal Cemiyeti (Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu[16]) daha çok çocuk bakımı meselesi ile ilgilenmektedir. 1921 yılında Kurtuluş Savaşı sırasında ana babasını kaybetmiş olan çocukları himaye etmek için kurulan bu cemiyet, sonraki yıllarda vizyonunu genişletmiş ve çocuk refahı ile ilgili hizmetler sunan bir özellik kazanmıştır. Çocukların yaşam kalitesini artırmak amacıyla Kurumun planladığı çalışmalar farklı birçok hedef kitleye hizmet sunma zorunluluğunu getirmiştir. (Acar, 2005: 22) Kurumun hizmetleri arasında 'çalışan annelerin çocukları için gündüz bakımevleri açmak' da vardır. "1930'lu yıllar sonrasında kadının iş hayatına atılması ve şehirleşmeyle birlikte çalışan annelerin çocuğuna bakma sorunu, Kurumu gündüz bakımevleri açmaya zorlamıştır. Kurumun kaynaklarını incelediğimizde ilk gündüz bakımevlerinin İstanbul ve Bursa'da açıldığını görmekteyiz; bunu daha sonra Ankara izlemiştir." http://www.shcek.gov.tr/kres-ve-gunduz-bakimevleri.aspx

Kurumun 1930-31 yılı Mesai Raporu'nda ise şu ifadeler yer almaktadır:

> "Geçen sene İstanbul ve Bursa'da açılan üç kreş faaliyetlerine devam etmiş; Ankara'da merkezi Umumimiz tarafından açılması takarrür eden Gündüz Bakımevi (kreş) tesisatına başlanmıştır. Büyük şehirlerde kreşler açılması ihtiyaç ve lüzumu her gün daha kuvvetle anlaşıldığından, vesait müsait oldukça kreşlerin çoğaltılması hakkında ehemmiyetli bir cereyan görülmüştür. Kadınlarımızın sınai ve ticari mesaiye iştiraklerinin tevessüünü[17] gösteren bu kreş ihtiyacı, memleketimizin içtimai hayatında ehemmiyetle te-

cağı teftişlerde bu gibi mekteplerde bulunan çocukların annelerinin çalışmayanlardan olduğunu görürse hiç mazeret ve müsamaha göstermeksizin kapatacaktır" ifadesi ile hükme bağlamıştır.

Cemiyet bu ismi 1935 yılında almıştır.

Genişleme, yayılma.

lakki edilebilecek bir hadise olduğundan, cemiyetimiz kreşlerin çoğaltılmasını hararetle tervice[18] çalışmaktadır.

Hariçte çalışmaya mecbur kalan ve yavrularına bakacak kimsesi olmayan annelerin gündüzleri yavrularının müessesemize kabulü için Umumi Merkezimize birkaç seneden beri vaki mütevali müracaatları tatmin mecburiyeti ile tesis lüzumunu evvelce arz ettiğimiz (Gündüz Bakım Evi) hazırlıkları 1931 de ikmal edilmiş ve bu yeni müessese birkaç aydan beri faaliyete başlamıştır" (http:// www.shcek.gov.tr/kres-ve-gunduz-bakimevleri.aspx)

Cemiyetin 1932-1933 yılı raporuna göre, Türkiye'de sekiz gündüz bakımevi vardır. Raporda bu kuruluşların faaliyete geçmesinin gerekleri (nedenleri) hakkında şu ifadeler yer almaktadır: "Kadınların ve kadınsız kalmış çocuklu babaların serbest iş yapabilmelerini temin eden bu müesseselerin çoğalması çok faydalıdır" (Acar, 2005: 31)

"Kurumun 1934-1935 yıllarını kapsayan iş raporunda yayınlanan gündüz bakımevleriyle ilgili yorum, dönemin özelliklerini yansıtması açısından önem taşımaktadır.

"Çocuk bakımında iki önemli cereyan görülmektedir. Biri her ailenin çocuklarını daha fenni ve daha gürbüz yetiştirmek için büyük bir istek beslemesi, öteki de işe giden annelerin çocuklarını bırakacak müesseselere ihtiyaçlarıdır. Bu iki lüzum Kurumumuz işlerinde Gündüz Bakım Evleri ile, çocuk bakıcı yetiştirilmesine fazla emek vermek zaruretini anlatmıştır." (http://www.shcek.gov.tr/kres-ve-gunduz-bakimevleri.aspx)

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin (Çocuk Esirgeme Kurumu'nun) 1930 ve 1935 yıllarında yayınlanan nizamnamelerinde kreş ve gündüz bakımevleriyle ilgili bir madde bulunmamaktadır. 1938-1939 yıllarında (on yedinci ve on sekizinci yıllarda) umumi kongre sonrasında yapılan değişikler sonucu 1942 yılında yayınlanan Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu Anayasası'nın 2. maddesinin B bendinde 'Misafirhaneler, gündüz bakımevleri tesisi' (TÇEK-1942) Kurumun görevleri arasında sayılmıştır.

Kurumun yayınlarında gündüz bakım evlerinin işlevlerine ve özellikle çalışan anneler için bu kurumların ne kadar gerekli olduğuna değiniliyor:

[18] Destekleme.

"Gündüz Bakımevi, işe giden kadınların çocuklarını sabah bırakıp, akşam aldıkları yerlerdir. Bebek ve meme çocuklarıyla oyun çocuklarına mahsus olmak üzere iki kısımdır. Çocuklar burada sabah kahvaltısını, öğle yemeğini, ikindi kahvaltısını yerler. Gündüz öğle yemeğinden sonra uyurlar. Sıhhat ve hareketleri doktor ve bir müdür ile çocuk bakıcı hemşirenin kontrolü ve nezareti altındadır. Büyüklerin, program dâhilinde şarkılı oyunlar, elişleri, ritmik hareketlerle, yaşlarına göre dimağlarının inkişaflarına çalışılır. Buraya çocuğunu ufak bir ücretle bırakan annenin kalbi ferahtır. Çocuğu için üzüntüsü yoktur. İşine verdiği randıman da tamdır" (www.shçek.gov.tr.)

"Çocuk Esirgeme sisteminde gündüz bakımevleri çok faydalı ve pratik yardım şekli olmuştur. Memleketimizde günden güne gelişmekte olan sosyal hayatın, hayat ve çalışma şekliyle sanayileşme akını gündüz bakımevlerini gerekli varlık haline koymuştur. Bu evlerin, özel olarak, sanayi müesseseleri ve kadınların çalışma imkânları fazla olan yerlerde lüzumu büyüktür" (www.shçek.gov.tr.)

"Gündüz bakımevlerine yalnız anneleri işe giden iki ve üç yaşından yedi yaşına kadar, müessese müsait ise, bir haftalıktan yedi yaşına kadar sıhhatli çocuklar alınır. Hasta çocuklar kreşe alınamaz. Anneleri işe giden fakat evde kendilerine bakacak kimseleri olan çocuklar, zaruret olmadıkça, gündüz bakımevlerine alınmamalıdır. Buralara ücretsiz çocuk alınmaz, her çocuk *mukannen[19] aylık bir ücret 'anasının ve babasının veyahut yalnız birinin kazancının vasatı yüzde onunu' ödemeye mecburdur" www.shçek.gov.tr.

1930'lu yıllardan başlayarak Çocuk Esirgeme Kurumu'nun gündüz bakım evlerini açmasında çalışan kadınların çocuklarına güvenle bakılacak kurumlar oluşturma kaygısı ve çabası gözlenir. Bu çaba 40'lı ve 50'li yıllarda da devam eder. Milli Eğitim Bakanlığı açısından ise aynı yıllar anaokullarında eğitim konusunun geri planda kaldığı yıllardır. 1952 yılında anaokulları yönetmeliği hazırlanır ve 1953 yılında toplanan 5. Milli Eğitim Şurasında da okul öncesi eğitime çok geniş yer verilir ama ilköğretim yaygınlaştırılmaya çalışılmakta olduğu için ve kaynaklar sınırlı olduğu için bu kurumları çoğaltmak mümkün olmaz" (Kantarcıoğlu, 1964: 4).

1960'larda okul öncesi kurumların gerekliliği yeniden tartışılmaya başlanır. Milli eğitimle ilgili olarak ardı ardına yapılan

---

[19] Zamanı veya miktarı belli.

yasal düzenlemelerle bu eğitimin yasal dayanakları hazırlanır. 1961'de okul öncesi eğitimin önemini vurgulayan 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1962 yılında ana sınıfları yönetmeliği çıkarılır. 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu da okul öncesi eğitimin amaçlarını belirler.

1960'lı yıllarda henüz kadınların çalışması ile okul öncesi çağdaki çocukların bakım ihtiyaçları arasındaki bağlantı kopmamıştır. Ulaştığım belgelerden, plan ve politikalarda karar verici pozisyonlarda olan kişilerin şöyle düşündükleri anlaşılmaktadır: Çocuğun aile içinde bakılması ve yetiştirilmesini, her şeyden önce, annenin ev dışında ücretli bir işte çalışması engellediğinden, erken çocukluk bakım ve eğitim kurumları, çalışan annelerin çocukları için düzenlenmelidir. Bu yaklaşımla okul öncesi eğitim hakkındaki metinlerde anaokullarının açılması ile kadınların çalışması arasında yakın bir ilişki kurulduğu görülmektedir. Birkaç örnek vereyim:

1960 yılında yayınlanan Türkiye Milli Eğitim Komisyon Raporu'nun okul öncesi bölümünde şu ifadeler dikkat çekicidir:

> "Eğitim sistemlerini incelediğimiz memleketlerdeki müşahedelerimize göre, okul öncesi eğitimine büyük önem veriliyor; bir buçuk yaşından altı yaşına kadar olan çocuklar, ilkokul binalarındaki ayrı dershanelerde veya ayrı okullarda özel bir programla geliştiriliyorlar... ...Bu memleketlerde , bilhassa sanayinin ve ziraatın çok geliştiği şehir ve kasabalarda, anneleri çalışmak zorunda kalan çocukların sokağa ve tesadüflere bırakılmaması için ana okullarına önem veriliyor ve bu müesseselerin sayıları her gün biraz daha artıyor. ....İlkokul çağından önceki yaşların özelliği ve önemi dikkate alınarak memleketimizde de okul öncesi çağına gereken önemin verilmesi, tamamen hususi teşebbüslerin elinde bulunan ana okullarıyla yuvaların, bina, tesisat, alet, malzeme, eşya ve elemanlar bakımından esaslı surette ele alınıp tekemmül ettirilmesi ve bu işlerin devletçe desteklenmesi gereklidir. (Kantarcıoğlu, 1964: 4)
>
> "Memleketimizin bilhassa sanayileşen bölgelerinde, çalışan annelerin okul öncesi çağındaki çocukları için lüzumlu olan yuvalar ve anaokulları - ilgili vekâletlerin yardımı ve devletin murakabesi altında vilayet ve belediyelerce kurulmalı ve bu sahadaki hususi teşebbüsler devletçe teşvik edilmeli ve desteklenmelidir" (Kantarcıoğlu, 1964: 5)
>
> "İlköğretimi bütün iyi niyetlere ve sürekli gelişmelere rağmen gerçekleştirmemiş olan memleketimizde, anaokullarının mecburi

> müesseseler arasına alınması şimdilik belki imkânsızdır. Ancak okul öncesi çağların taşıdığı önem göz önünde tutularak durumu müsait yerlerde ve bilhassa sanayi bölgelerinde bu müesseselerin açılması yoluna gidilmelidir. (Kantarcıoğlu, 1964: 5)

Bunlar, Milli Eğitim komisyonunun önerileridir. Benzer biçimde 1960'lı yıllarda Milli Eğitim Bakanlığı'nın okul öncesi eğitim konusundaki yaklaşımı, bu seviyedeki eğitimin güçlendirilmesine yöneliktir. 1967 tarihli bir bakanlık belgesinde "3-6 yaş arası çocukların eğitimi gereken önemle ele alınmış değildir" cümlesi ile durum saptandıktan sonra Türkiye'deki toplam anaokulu sayısı verilmektedir. Okullardan gönderilen bilgilere göre 1967 yılında Kız Enstitülerine bağlı 25, özel kurumlar tarafından açılan 65 anaokulu vardır. Bu dokümanda da anaokullarının açılması gereği, kadınların çalışması ile bağlantılı olarak vurgulanmaktadır:

> "Okul öncesi eğitimin önemi çağımızda gün geçtikçe artmaktadır. Özellikle büyük şehirlerde çalışan kadınların fazlalığı bu sorunun titizlikle ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Çağımızın ekonomik ve sosyal şartları dolayısıyla öğretmen, memur, doktor, mühendis, işçi, hizmetçi gibi çeşitli mesleklerdeki kadınların evleri dışında çalışmak zorunda kalışları, küçük yaştaki çocuklarının bakımı ve eğitimleri konusunda ciddi tedbirler alınmasını gerektirmiştir" (MEB Mektupla Öğretim ve Teknik Yayınlar Genel Müdürlüğü, 1967: 5)

Politikaların oluşturulmasında 1960'lı yıllarda güçlü bir kamu kuruluşu olan Devlet Planlama Teşkilatı'nın plan ve programların metinlerinde kullandığı dil de yukarıdaki dokümanla benzer doğrultudadır. 2. Beş Yıllık Plan dönemi içinde, 1968 yılı programındaki tedbirlerden biri şöyledir: "Anne eğitiminden yoksun çocukları içine alacak anasınıfları 1968 yılında şehir ilkokullarının %10'unda kurulacaktır. Bu sınıflara annesi çalışan çocuklar alınacaktır" (Ural ve Ramazan, 2007: 24). Üçüncü Beş Yıllık Plan döneminde de okul öncesi eğitim, anne eğitiminden yoksun 3-6 yaşlarındaki çocukların eğitimi olarak ele alınıyor (YA-PA, 1991: 19). Yani bu iki dönemde de okul öncesi eğitim esas olarak anne eğitiminden yoksun (yani annesi çalışan[20]) çocukların eğitimi olarak anlaşılıyor. Öyle görünüyor ki anneleri çalışmayan çocukla-

---

20 Benim yaptığım ek.

rın evde yeterli bir okul öncesi eğitim ve sosyalizasyondan geçebilecekleri düşünülüyor.

1970'lerden başlayarak, okul öncesi eğitimin kadınların çalışması ile ilişki kurularak tartışılması eğiliminden yavaş yavaş vazgeçilmekte olduğunu gösteren kanıtların başında Milli Eğitim şura raporlarının geldiği söylenebilir. Şura'ların izini sürmek ve bu yolla okul öncesi eğitime nasıl yaklaşıldığını anlamak, yapacağımız değerlendirmeye katkıda bulunabilir.

1953 yılında toplanan V. Milli Eğitim Şura'sından sonraki 21 yıl boyunca Şuralarda okul öncesi eğitime yer verilmez. 1974 yılında toplanan IX. Milli Eğitim Şurası, okul öncesi eğitimin amaç ve görevlerini yeniden belirler. Çocukların beden, zihin ve duygu gelişimlerinin sağlanması, temel eğitime hazırlanmaları, şartları elverişsiz çevrelerden ve ailelerden gelen çocuklar için ortak bir yetiştirme ortamı yaratmak ve çocukların Türkçeyi doğru ve güzel konuşmalarını sağlamak gibi amaçlar dile getirilir (Deretarla-Gül, 2008: 273). X. (1981), XI. (1982) ve XII. (1988) Milli Eğitim şuralarında da okul öncesi eğitim kurumlarının nasıl kurulması gerektiği, anasınıfların amaçları ve programlar okul öncesi öğretmen yetiştirme programları konuşulur. 1993'de gerçekleşen XIV. Şura ilk kez gündem konularından birini okul öncesi eğitime ayırır. Bu eğitimin önemi, yaygınlaştırılması, kaynak temini, eğitim programları ve araçları, öğretmen yetiştirme ve eğitim modelleri konuşulur.

Örnek verdiğim şuralarda yapılan bu tartışmalarda okul öncesi eğitime olan ihtiyacın nedenleri sayılırken, kadınların ev dışında çalışıyor ve çocuklarına bakamıyor durumda olmaları ile ilgili neredeyse hiçbir saptamanın yapılmamış olması çok dikkat çekicidir. (Ural-Ramazan 2007: 23-24). Aynı şekilde, çocuk bakım ve eğitimi ile ilgili en önemli belgelerden biri olan 2004 tarihli Okul Öncesi Eğitim Kurumları Yönetmeliği'nin ne amaçları ne de ilkeleri arasında, erken okul öncesi eğitimi, ailenin çocuk bakım ve eğitiminin yükünün hafifletilmesinin, çalışan kadınların ev dışı iş yükleri ile annelik sorumlulukları arasında bir denge kurulması için bu hizmetlerin sağlanmasının amaçladığı gibi düşünce ve ifadeler yer almamaktadır.

Türkiye'nin erken çocuk bakım ve eğitimi tarihine bu iki paradigmadan doğru bakacak olursak, 1990'ların başına kadar iki türden tartışmaların da var olduğunu görürüz. Türkiye'de çocuk

bakımı ve eğitimi ile ilgili düşünceleri, politikaları, plan ve programları tarihsel bir perspektiften incelediğimizde, 1980'lerden başlayarak bir paradigma değişikliğinin gerçekleşmiş olduğunu söyleyebilmek mümkün görünmektedir. Cumhuriyetin kuruluşundan 1980'li yıllara kadar, konu ile ilgili düşünsel düzeyde tartışmalar yapılırken ve bu alana yönelik ilk kurumsallaşma adımları atılırken, kreşler (bakım) ve anaokulları (eğitim), bir taraftan çocukların bilişsel, sosyal ve duygusal, estetik, fiziksel gelişimlerini ve topluma uyumlarını destekleyeceği için, diğer taraftan da çalışmakta olan kadınların yüklerini hafifleteceği için hararetle savunulmuştur.

Elimizdeki belgeler, yaklaşık altmış seneyi kapsayan dönemde bu iki itici gücün bir arada bulunduğu paradigmaların kesiştiğini gösteriyor: Çocukların demokratik değerleri kazanması, yurttaşlık bilinci edinmesi, eğitilmesi, hem de çalışan kadınların çocuklarını güvenle bırakabilecekleri yerlere sahip olmaları... Hatta bu belgelere bakarak, çocuk bakımının çalışan annelerin ihtiyaçları ile ilişkilendirilmesinin, yani iş ve aile yüklerinin uyumlaştırılması paradigmasının daha öne çıktığını bile söyleyebiliriz. Çocuk yuvalarının çalışan anneler için düşünülmüş olması, ikinci paradigmaya örnek gösterilen ülkelerle müthiş bir benzerlik gösteriyor.[21]

1980'lerden itibaren çocuk bakımı konusu ve okul öncesi eğitim ile kadınların istihdamı arasında kurulan ilişki zayıflamış görünüyor. Bu yıllarda, daha önceki yıllarda olduğu kadar, çalışan kadınların çocuklarının bakımı için çocuk bakımının kurumsallaşmasına yönelik tedbirlerin alınmasını öneren politika metinleri bulmak pek mümkün değil. Bu düşüncemizi destekleyecek gelişmelerin başına, okul öncesi bakım konusuna verilen önemin azalırken, eğitime verilen önemin artmasını koyabiliriz. 1977 yılında Milli Eğitim Bakanlığı İlk Öğretim Genel Müdürlüğü bünyesinde, okul öncesi şube müdürlüğü kurulur; 1992 yılında da Okul Öncesi eğitim için Genel Müdürlük düzeyinde bir düzenlemeye gidilir.

1990'ları ve 2000'leri kadınların işgücüne katılımının sürekli olarak düşmekte olduğu yıllar olarak tanımlıyoruz. Bu yıllarda artık çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi ile çalışan anneler arasında ciddi ilişkiler kurulmamaktadır.

---

21 Ülke örnekleri için bkz, Scheiwe and Willekens (2009) ve İlkkaracan (2010).

4. Paradigma Değişikliğinin ve Zayıf Kurumsallaşmanın Nedenleri

Türkiye'de çocuk bakımı ve eğitimi alanında kurumsallaşma konusunda geç kalındığını ve bugün bile tam olarak okul öncesi eğitimde bir kurumsallaşmanın varlığından söz edilemeyeceği düşüncesini savundum. Bu hizmetlerin kurumsallaşamamasının hangi sosyal, ekonomik ve politik nedenleri olabilir?

Türkiye'de çocuk bakımının zayıf ve yetersiz kurumsallaşmasına çeşitli disiplinlerden açıklamalar getirilebilir. Nüfus bilimciler için Türkiye'nin geçirdiği demografik dönüşüm, uzun yıllar süregelen yüksek doğurganlık ve iç göç, temel açıklama nedenleri olabilir. İktisatçılar, ekonominin büyüme seyrine, sanayi ve hizmet sektörlerinde kadın emeğine olan talebe, kente göç eden kadın nüfusun emek arzı ile ekonominin talepleri arasındaki ilişkiye bakabilirler. Eğitim bilimciler ve psikologlar, okul öncesi çocuğa yapılan yatırımın en önemli olduğu yaşlara işaret ederek, kamu bütçesinden bu yaş çocuklarına ayrılan kaynakların yetersizliği ile ilişki kurabilir ve 0-3 yaş çocuklarına kurum bakımı sağlanmamasının nedenlerini, çocuk-anne bağları, anne yoksunluğu gibi kuramlara dayanarak açıklayabilirler. Sosyal politika uzmanları ve planlamacılar, bir hizmetin kurumsallaşmasının, örgütlenmesi ile olan yakın ilişkisine işaret ederek uzun zaman okul öncesi eğitimi düzenleyecek bir örgütlenmenin olmayışının, kurumsallaşmadaki zayıflığın nedeni olduğunu söyleyebilirler.

- **Kaynakların kıtlığı ve ilköğretime yapılan vurgu, çocuk bakım ve eğitim hizmetlerini sınırlıyor.**

İleri sürülen bütün bu nedenlerin çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitiminin gecikmesi ile şu veya bu şekilde ilişkisi vardır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, Türkiye'de hem yüksek seyreden doğurganlık oranları, hem de kurumsal eğitime muhtaç büyük bir nüfusun varlığı, eğitimle ilgili kaynakların öncelikle zorunlu ilköğretime ayrılması için önemli bir neden oluşturmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde okul öncesi ile ilgili işler, ilk defa 1977 yılında İlköğretim Genel Müdürlüğü bünyesinde kurulan Okul Öncesi Şube Müdürlüğü tarafından yapılmaya baş-

lanmıştır. 1992 yılında Okul Öncesi Genel Müdürlüğü kurulana kadar okul öncesi eğitime yönelik bağımsız bir bütçenin olmaması da, bakanlık kaynaklarından okul öncesi eğitime ayrılan payın sınırlı olmasında yol oynamıştır denilebilir. 1994 yılında MEB İlköğretim Genel Müdürü, okul öncesi eğitim ile ilgili bir toplantıda,

> "Anayasamızın 42. maddesinde 'ilk tahsil mecburidir. Devlet tarafından parasız verilir' denmesi, okul öncesinin bugünkü halde kalmasına sebebiyet vermiştir. İlkokullara öncelik verilerek Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar ve halen de aynı hızla ilköğretim seferberliğinin devam etmesi, okul öncesinin ihtiyari ilköğretim kurumu olarak tanımlanması sebebiyle, ülkemize bu alanda gereken hizmet verilememiştir." diyerek okul öncesi eğitim alanında hizmetlerin gelişmemiş olduğunu teyid etmiş, sonra da "Okul Öncesi Eğitim Genel Müdürlüğü'nün müstakil genel müdürlük haline gelmiş olması okul öncesi eğitimin önemini on plana çıkarmakta, okul öncesinin ihtiyari bir kurum olmaktan kurtulduğunu açık ve seçik olarak ortaya koymaktadır" (MEB OOE Gnl. Müd. ve UNICEF 1994: 17).

diyerek, bu alanda somut ve önemli değişikliklerin olacağı gibi umutlu bir ifade ile konuşmuştur. Elbette bu konuda bir genel müdürlüğün kurulması önemli bir adımdır. Bununla birlikte, okul öncesi eğitimin 'isteğe bağlı' özelliği ve zorunlu olması için yasal bir dayanak olmaması, okul öncesi kurumların yaygınlaşmasını önlemiştir.

- **Farklı kurumların, farklı öncelikleri var.**

Çocuk bakımı ve okul öncesi eğitimi konusunda iki farklı kurumun sorumlu ve yetkili olması da kurumsallaşamamanın önünde önemli bir engel olmuştur. Çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitiminden sorumlu, karar verici ve uygulayıcı olan iki kuruluş arasındaki kopukluk, bu alanda iki başlılık yaratmıştır[22]. Çocuk

---

22 Aslında, çocuk bakımı ve eğitimi konusunda iki başlılıktan değil, çok başlılıktan bile söz etmek olanaklıdır. Çünkü İş Yasası gereğince, kadın işçi çalıştıran işyerlerinde çocuk yuvaları açılması zorunluluğu vardır ve düzenlemelere göre işverenlerin bu sorumluluklarını yerine getirip getirmediklerini denetleyecek olanlar da Çalışma Bakanlığı müfettişleri olacaktır. Bu bağlamda Çalışma Bakanlığı da çocuk bakımı ile ilgili kurumlardan biridir.

Esirgeme Kurumu, 1930'lu yıllardan başlayarak 1983 yılında 2828 Sayılı Yasa ile Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü kurulana dek, çocuk bakımının kurumsallaşması konusunda etkin ve kararlı bir tutum sergilemiştir. Açılan kreş ve yuvaların sayısı belki fazla değildir[23] ama Çocuk Esirgeme Kurumu, çocuk bakımının aileler ve özellikle çalışan anneler için gerekliliğini kurum politikasının bir parçası yapabilmiştir. Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü'nün ise, çocuk refahı konusunda önceliği kimsesiz çocukların barındırılmasına yönelik hizmetlere vererek, çocuklara gündüz bakımı sağlayıcı kurumların açılmasına yönelik çabaları geri plana ittiği söylenebilir. 1980 sonrası mevcut hükümetlerin çocuk bakımının yaygınlaşması konusundaki pasif tutumları kuruma da yansımıştır. Genel Müdürlük, kurulduğu 1983 yılından itibaren sunduğu çocuk bakım hizmetlerinde (kreş ve gündüz bakım evleri) ciddi bir ilerleme yaratmamış, hatta kendine bağlı gündüz bakım evlerini de birer birer kapatmıştır. Bugün artık çocuk bakımı ve eğitimi konusunda alınan kararların nihai uygulayıcısının Milli Eğitim Bakanlığı olduğu rahatlıkla söylenebilir. 1977 yılında Okul Öncesi Şube Müdürlüğü'nün, 1992 yılında da bağımsız bir Okul Öncesi Genel Müdürlüğü'nün kurulması ile çocuk bakımı ve eğitimi konusu Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü'nden çok Milli Eğitim Bakanlığı'nın konusu haline gelmiştir.[24] Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü'nün okul öncesi eğitime ilgisi azalırken, Milli Eğitim Bakanlığı'nda kurumsallaşma çabalarının artması, bu çalışma boyunca yaptığımız, paradigma değişikliği tartışması ile yakından ilgilidir. Şöyle ki, Türkiye'de bir paradigma değişikliği olmuştur: Bir taraftan iş ve aile yaşamını uzlaştırma paradigması bağlamında, çalışan annelerin çocuklarının ba-

23 Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin 1930 yılında, üç gündüz bakımeviyle başlayan çalışması, ileriki yıllarda artarak sürmüştür. Kurum 1935 yılında 'Çocuk Esirgeme Kurumu' adını alır. Bu yıl gündüz bakımevi sayısı sekizdir. 1937 yılında 10'a, 1940 yılında 24'e, 1945 yılında 25'e ulaşır sonra da azalmaya başlar. 1980 yılı verilerine göre kurumun anaokulu sayısı sekizdir. www.shçek.gov.tr

Başka ülkelerde de benzer uygulama örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin 1966 yılında İsveç'te çocuk bakım kurumları ' okul öncesi' kurumları olarak yeniden isimlendirilmiş ve kararları almaktan ve işleri yapmaktan sorumlu olan kurum Refah Bakanlığı olmaktan çıkmış, Eğitim Bakanlığı olmuştur. (Scheiwe and Willekens, 2009: 10)

kımı ile ilgili kurumsallaşma güçlendirilmezken, diğer taraftan da eğitim paradigması bağlamında erken çocukluk eğitiminin önemine yönelik kurumsallaşma başlamıştır.

- **Kadınların işgücüne düşük katılımı, okul öncesi bakım ve eğitimini acil bir sosyal politika müdahale alanı olmaktan çıkarıyor.**

Türkiye'de kadın emeğinin özgüllüğü ve bu emeğin kullanılış biçimlerine bakarak çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimi hizmetlerinin sunumundaki zafiyeti açıklayabilir miyiz?

Türkiye'de Avrupa ülkeleri ile kıyaslanamayacak kadar düşük işgücüne katılım ve istihdam oranlarının erken çocukluk ve bakım hizmetlerinin kurumsallaşamamasının en temel nedenlerinden biri olduğu savunulabilir. Kentli kadınların ancak %16'sının ev dışında çalıştığı bir ortamda, devletin çocuk bakımını kurumsallaştırmak için çaba sarf etmesi pek olası görülmemektedir.

Avrupa ülkelerinin deneyimlerinde kurumsallaşma konusunda iki itici faktörün önemli olduğunu gördük: İlki, ulus devlet düşüncesinde çocukların eğitimine erken yaşta başlamak; ikincisi ise iş ile aile arasında uzlaşma sağlamak. Devletin çocuk bakımı ve eğitiminden sorumlu bir kurum olması gerektiği, özellikle eğitim paradigmasının temel öncüllerinden biri olarak kabul edilir. Türkiye'de hemen her dönemde, okul öncesi eğitime pedagojik gerekçelerle, çocuk gelişimi için ve ulus inşası için ağırlık verilmesinin gerekliliğine inanılmıştır. Uzlaştırma motifi ise kadınların Avrupa ülkelerinde işgücüne katılımlarındaki artışla ilişkili olarak ortaya çıkmış ve bu uzlaşmanın sağlanması için çocuk bakımının kurumsallaştırılma çabaları gündeme gelmiştir. İş ve aile yaşamının uzlaştırılabilmesi için, devletin çocuk bakım hizmetlerini sağlamasının beklenmesi doğaldır. Kadınların ev dışında çalışma isteği ile işverenlerin kadın emeğine talepleri buluştuğunda, başta devlet olmak üzere ilgili kurumlar, çocukların bakımı için aileye kolaylıklar tanınması (çocuk bakımının desteklenmesi gibi), kadınların çalışma saatlerinin düzenlenmesi (esnek ve kısmi çalışma modelleri gibi), doğum yapan kadınlar için düzenlemeler yapılması (ebeveyn izni, emzirme izinlerinin sürelerini uzatmak, kadınların doğum nedeniyle bıraktıkları işlerine tekrar dönebilmelerini sağlamak gibi) harekete geçi-

yorlar. Avrupa Birliği'nin özellikle son on senede işi ve aileyi uzlaştırmanın hangi yollarla olacağına ilişkin çalışmaları, hazırlanan raporlar ve çeşitli kurumsallaşma modelleri bununla ilişkili. Avrupa Komisyonu'nca 2000 yılında açıklanan Lizbon Stratejisi, Avrupa Birliği ülkeleri için 2010 yılında kadın istihdamının %60'a ulaşmasını hedefliyor.[25] Bu bağlamda Barselona hedefleri dikkate alındığında, Avrupa Konseyinin 2002 yılında, çocuk bakımındaki gelişmeler ile ilgili olarak iki hedef koyduğu görülmektedir: 2010 yılına kadar üç yaşın altındaki çocukların asgari %33'ü bir çeşit çocuk bakımı hizmeti alıyor, üç yaşından zorunlu okul yaşına kadar olan çocukların %90'ı da bu hizmetlerden yararlanıyor olacak. Bu hedeflerin neden konulduğu çok açık ve zaten metinde de belirtilmiş: Avrupa ülkelerinde kadın istihdamını artırmak ve bunun için de bu istihdamı engelleyen önemli faktörlerden birini ortadan kaldırmak.[26]

Çocuk bakımının kurumsallaşması ile kadınların artan istihdamı arasında bu kadar güçlü bir ilişki olduğunu hatırda tutarak, Türkiye'ye dönelim. Uzun yıllar, kadınların birincil ekonomik faaliyetleri tarımda çalışmak iken, çocuk bakımı kadınların tüm ev-içi ve dışı faaliyetlerinin bir uzantısı olarak görüldü. 1950'li yıllarda başlayan kentlere göç, kadınların evleriyle kurduğu ilişkide önemli bir değişiklik yaratmadı. Kentleşme, çalışan kadın sayısını çok yavaş ve tedrici olarak artırdı. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde, 1970'lere kadar kadınların ev dışında bir işte çalışıyor olmalarının hem onları hem de çocuklarını etkileyeceği, dolayısıyla çocuk bakımının bir toplumsal sorumluluk olması gerektiği anlayışı paralelinde kurumsallaşma ile ilgili söy-

---

25 Lizbon stratejisi çerçevesinde iş ve aile uzlaşması için hangi çözümlerin getirildiğini izlemek için bkz: Susanna Nytell 2005.

26 Gerçi bazı yazarlar (Plantenga vd., 2008) Barselona hedeflerini araçsal bularak eleştiriyorlar. Şöyle ki, bakım hizmetlerinin varlığının ve yaygınlaşmasının kadınların emek piyasasına katılımlarını artıracağının ve böylece ekonomik büyümenin sürdürülebilmesini sağlayacağının düşünülmesi, sadece ekonomik boyuta işaret eder. Oysa hizmetler sadece çalışan ebeveynler düşünülerek değil, çocuklar da düşünülerek sunulmalıdır. Bu hizmetlerin çocuklara yarar sağlaması için de yüksek kaliteli olması gerekir. Bu da, bakım hizmetleri altyapısının niceliğini ve niteliğini artırmak için yatırım yapmak demektir. Çocuk bakımı politikası, işgücü piyasasında eşit haklar sağlamak veya kadınların katılım oranlarını artırmak için değil, doğrudan doğruya çocuk refahı için düşünülen tedbirlerin bir toplamı olmalıdır. Etkili bir ulusal çocuk bakımı stratejisi, çocukların, ebeveynlerin, ailelerin ihtiyaçlarını hesaba katmalı, çocuk bakımına sadece ekonomik perspektiften bakmamalıdır.

lemin varlığını sürdürdüğünü ve bu konuda olumlu bir ortamın var olduğunu belirttim. Kentlerde kadınların ev dışında çalışmaya başladıklarına dikkat çekiliyor, kadınların çalışması ile çocuk bakımı ve eğitimi arasında bir köprü kuruluyor, kreşlerin açılma amaçları arasında *'çalışan kadınlara destek olmak'* gibi ifadeler yer alıyordu. Burada anneler çalıştıkları için suçlanmıyor, çalışan kadınların mecbur oldukları için çalıştıkları vurgusu yapılıyordu. 1980'lerden itibaren, yapısal uyum politikalarının, ekonomik karar ve tercihlerin, özelleştirmelerin ve kentlerin göçle gelen kadın nüfusun gereksinimlerini karşılayacak iş imkânlarını sunamamasının sonucunda kadınların istihdamında beklenen artış sağlanamadı. İçgöçün devam edeceği kestirilebildiği ve kente gelen kadınların iş bulmada zorluk çektikleri biliniyordu. Sanayinin gelişmediği, kapasitenin artmadığı, gelişen birtakım sanayi dallarının kadın istihdamına eğilimli olmadığı, kadınların ancak bazı sanayi dallarına hapsedildiği, çalıştıkları bazı sektörlerde (tütün-tekel gibi)kitlesel işsizlikle karşılaştıkları, hizmet sektöründe sunulan işleri erkeklerle paylaşmak zorunda kaldıkları gözlendiği halde, on yıllar boyunca kadınların istihdamını artırmayı hedefleyen somut politikalar saptanmadı, hayata geçirilmedi.

Eğer kadın istihdamı hızla yükseliyor olsa idi, kurumsallaşma yönünde adımlar atılabilirdi. Ama kadınlar piyasaya çıkamadılar. Bu nedenle de çocuk bakımı ile kadınların çalışması arasında daha önce kurulan köprü önemini ve etkinliğini sürdüremedi, uzlaştırma çabaları marjinalleşti. Kadınların kentlerdeki istihdamının düşüklüğü, okul öncesi bakım ve eğitimini acil bir sosyal politika müdahale alanı olmaktan çıkarttı. Bu kadar düşük bir kadın istihdamı durumunda, ne devletin çocuk bakımını acil bir sosyal politika konusu olarak gündemine alacağı ne de kadınlar ve ailelerin devletin çocuk bakımını kurumsallaştırması için zorlayıcı bir kitle olabileceği düşünülemez. Nitekim kurumsal çocuk bakımını artırıcı tedbirler almak bir yana, Hükümet 2008 yılında hazırladığı istihdam paketinde çalışan anneler için özel sektörün yükümlülüklerini bile hafifletir bir yaklaşım içine girdi. İş Yasası özel sektördeki işletmelerin emzirme odaları ve çocuk yuvaları açmasına ilişkin düzenlemeyi tamamen yok sayamayacağı için, işverenin bu sorumluluklarını hafifletebilmek adına, özel sektördeki çocuk bakım kurumları ile anlaşmaya gitmesine izin verildi. Çalışan kadınların bağlı olduğu örgütler (meslek

odaları gibi) ve sendikalardan çıkan sesler hem zayıf kaldı, hem de mevcut iktidar bu sesleri duymamakta kararlılık gösterdi.

• Üçü iç içe geçiyor: Yeni liberal politikalar, Ataerkil aileyi muhafaza arzusu, Kadın emeğinin değersizleştirilmesi

Türkiye'de 1980'lerden itibaren hâkim olan yeni liberal anlayışın etkisiyle oluşturulan ekonomik ve sosyal politikaların, aile ve kadın ile ilgili ataerkil değerleri yeniden üretmede, ailenin bir üretim ve yeniden üretim birimi olarak önemini vurgulamada, aileyi bakım sorununun merkezine koymakta önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

Kentlerde kadın istihdamının beklenen düzeyde artmamasına paralel başka bir dönüşüm, kadınların çalışması ile ilgili yaklaşımlarda izlendi. 1980'lerden itibaren kadınların çalışması konusunda aleyhte görüşler lehte görüşlerin yerini almaya başladı. 1930'larda başlayan 'kreşler açarak çalışan annenin yükünü hafifletmek' yönündeki olumlu düşünce ve yaklaşımlar 1980'lerde zayıfladı, bunların yerini olumsuz yargılar aldı. Çocuklu kadınların ev dışında çalışması aile düzenini bozan, çocukların zihinsel, psişik, sosyal gelişmelerine zarar veren bir durum olarak nitelendirilmeye başlandı. Örneğin, üst düzey bir devlet yetkilisi, MEB İlköğretim Genel Müdürü, çalışan kadınların çocuklarının durumu hakkında şunları söyleyebiliyordu:

> "Annenin çalışmasının normal karşılanmadığı dönemlerde, eğitim ve öğretim kurumlarının az ve yeterli olmadığı zamanlarda, annenin kültürel seviyesi ne olursa olsun, o günün çocuklarının korunma ve anne baba şefkati yönünden bugünkü çocuklardan daha şanslı oldukları bir gerçektir. En azından sıcak anne kucağına sahip, annesinin dizi dibinde emniyetle büyüme imkânına sahip olmanın o çocuk için büyük bir nimet olduğunu kabullenmek mecburiyetindeyiz. Çalışan annenin gün geçtikçe çoğaldığı günümüzde bu müesseseleri yaygınlaştıramadığımız süreçe, bu yaştaki çocuklarımızın durumu çok daha yürekler acısı bir manzara sergileyecektir." (YA-PA, 1991: 10)

Aynı sene, yine MEB Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü Şube Müdürü, okul öncesi eğitimi önemli kılan nedenlerden bah-

sederken, çalışan annelerin çocuklarının bu durumdan nasıl olumsuz etkilendiklerini aşağıdaki sözlerle anlatıyordu:

> "Ekonomik şartların ağırlığı, kadının statüsünün değişmesine yol açmış, hemen her alanda ve düzeyde kadın, çalışma hayatına atılmış, dolayısıyla çocuklarını ya bir aile büyüğüne ya kardeşlerine, ya komşularına ya da eğitimsiz bakıcı kadın ve kızların eline bırakma gibi tedbirlerle, onların bakım sorunlarını çözme yoluna gitmiş, ancak çocuklarını düzeltilmesi mümkün olmayan bazı olumsuz etkilerle karşı karşıya bırakmıştır." (YA-PA, 1991: 14)

Ev dışında çalışmanın kadının kendisi için de çocuğu için de zarar verici olduğu, dolayısıyla mecbur kalmadıkça çalışmaması gerektiği, çalışmasının aile düzenini bozacağı, evdeki islerin aksayacağı, huzursuzlukların artacağı gibi 'aileyi ve kadını koruyuculuk' perdesi arkasına saklanan bu muhafazakâr yaklaşım, kadınları yargıladı, çocukların sahipsiz kaldığını iddia etti. Kadının çalışması sadece çocuğa zarar vereceği için hoş karşılanmıyor değildi. Çocuk bakımı aynı zamanda, ailenin sorumlu olduğu bir hizmet türü olarak görülmekte ve anlaşılmaktaydı[27] Çalışan kadınların çocuklarının ihmale uğrayacağı anlayışı ile çocuğun aile içinde bakılması gerektiği anlayışı, çok uyumlu bir birliktelik içinde buluştu.

Aslında bugün de, çocuğun aile içinde bakılması gerektiği o kadar yaygın ve kabul görmüş bir düşüncedir ki, çalışan kadın sayısının artması durumunda bile kurumsallaşmanın bu değişimi izleyen bir hızda gerçekleşebileceği konusunda şüphelerimiz olmalı. Çünkü, halen çalışmakta olan kadınların çocuk bakım yüklerini hafifletmek için bile herhangi bir tedbir alınmamakta. Aksine, mevcut hizmetler sınırlanıyor veya tamamen ortadan kaldırılıyor. Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Mü-

---

[27] 1994 yılında dönemin Milli Eğitim Müdürü, çocuk bakım ve eğitimi alanında gereken hizmetin verilemeyişinin sebeplerinden biri olarak bu anlayışa gönderme yapıyordu: "Başka bir deyişle, altı yaşına kadar çocuğun yetişmesi ve eğitiminden ailenin sorumlu olduğunu düşünmemizden de, az da olsa kaynaklandığını belirtmeden geçemeyeceğim." (MEB_Okul Öncesi Genel Müdürlüğü ve UNICEF Eğitim Grubu 1994: 17) Başka bir eğitimci de Ayla Oktay, da okul öncesi eğitimin ailenin sorumluluğunda bir alan olarak görüldüğü için gelişmediğini söylüyordu: "Cumhuriyetin kurulması ile birlikte gündeme gelen eğitim konularındaki öncelikler ilköğretimden yana konulduğu için okul öncesi dönemdeki eğitim *ailelerin sorumluğunda bir alan olarak* kurumsal yönden fazla bir gelişme gösterememiştir" (Oktay, 2005: 13).

dürlüğü'nün kendi bünyesinde açmış olduğu kreş ve gündüz bakım evlerinin tümünün kapatılmasını, 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu kapsamında açılan kreş ve gündüz bakım evlerinin sayılarının azalmasını, bu hizmetlerden yararlanmak isteyen memurlardan talep edilen ücretlerde aşırı artışlar olmasını bu çerçevede tersine gidiş örnekleri olarak belirtebiliriz.

Bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de yeni liberal politikalar sonucu, aileyi bir kurum olarak güçlü tutma ve bu kurum içinde kadının konumunu aileye bağımlılığı bağlamında tanımlama eğilimi güçlenmektedir. Kadınlardan ailelerinin artan yoksulluğunu ve bundan doğan sonuçları hafifletebilmek ve yaşamı sürdürebilmek için yeniden üretim ile ilgili faaliyetlerini yoğunlaştırmaları, bunun için evde daha çok bulunmaları beklenmektedir. Devlet küçülmekte, sağlık ve sosyal hizmetlere bütçeden ayrılan pay azalmaktadır. Bu hizmetler aynı zamanda özelleştirilmektedir; bakım meselesini halletmek, sorunları çözmek için de kadınlar çalışmamalı, evde kalmalıdır. Ama bütün bunlar için kadın emeği ve bunun önemli bir parçasını oluşturan bakım emeği değersizleştirilmelidir ki, sosyal devletin sunması gereken hizmetler kadınların üzerine aktarılabilsin.[28]

Kadın emeğinin değersizleştirilmesi, sadece bu emeğin evde/hanede kullanılması durumunda söz konusu değildir. Kadın emeği, ataerkil süreçler ve örüntüler sayesinde emek pazarında da değersizleştirilir. Daha da önemlisi, bu iki alandaki değersizleştirme, birbirini körükler, besler, ve sürdürülmelerini sağlar. Kadınların evde yaptıkları işlerin karşılığı ödenmeyen ve görünmeyen özelliği, pazarda kadınların niteliklerinin değerini düşürür. Ancak burada, çocuk bakımının neden kurumsallaşamadığı sorusuna cevap aradığımız için, değersizleştirme sürecini çözümlemeye emek pazarından değil de, hane içinden devam etmenin daha yararlı olduğu düşüncesindeyim.

Bakım hizmetleri ile ilgili kadın emeği hane içine saklanmıştır, gizlidir. Manevi değerlerle ilişkilendirilen bu emek, 'iş' olarak nitelendirilmez; nicelik olarak ifade edilmez. Aynı zamanda karşılıksızdır, değeri ödenmez. Daha önemli bir özelliği ise yoğunluğunun azaltılamaz olmasıdır. Bu özellik çocuk bakımı alanında

---

[28] Bu paragrafta sözü edilen ' yeniden üretim ' kavramı için bkz. (Ecevit, 1985: 87-88) ve kadınların ev içinde harcadıkları emeğin değersizleştirilme nedenleri ve süreçleri için bkz. Acar-Savran (2004); Gatrell (2008) ve Atasü-Topçuoğlu (2009).

daha da belirgindir. Çünkü ev işleri teknoloji kullanımı ile hafifletilebilir; kapsamı daraltılabilir. Daha az yapılabilir veya sık aralıklarla tekrarlanabilir. Zaman zaman bu işlerin karşılığı pazardan satın alınabilir. Buna karşılık çocuk bakımı (ve elbette hasta ve yaşlı bakımı) sürekli olmak zorundadır; yoğunluğu da azaltılamaz.

Ailenin ve toplumun yeniden üretiminde bu kadar gerekli ve önemli bir hizmetin hane içinde sunulabilmesi için kadın emeğinin değersizleştirilmesi gerekmektedir. Bu değersizleştirme, kadın emeğinin gizemselleştirilmesi[29] ile yapılır. Şöyle ki, pazara sunulan kadın emeğinin parasal karşılığı vardır; ev dışında bir işte çalışan kadın bir ücret kazanır. Egemen aile ideolojisi bağlamında ise sevgi (çocuk bakımı bağlamında) ve saygıya (yaşlı bakımı bağlamında) dayanan ve ev içinde sunulan bu hizmet, parasal karşılığı olamayacak kadar yüce ve kutsaldır. Kadınların çocuk bakımı kapsamında yaptıkları bütün işler, onların anne olmaları ile ilişkilendirilir. Doğal ve içgüdüsel olarak yaptıkları söylenir, savunulur. Çocuk bakmanın annenin görevi olduğu ataerkil bir düşünce olarak nesilden nesile taşınır. Aslında bakım hizmetinin ağırlığı ve yorup tüketen karakteri herkes tarafından bilinir. Bir başkası tarafından yapılmak üzere bu hizmetin dışarıdan satın alındığı durumlarda karşılığının ne olduğu da aşikârdır. Ne var ki bakım hizmetleri evlerde, özel alanlarda anneler, eşler, gelinler ve kız çocukları tarafından sunulmaktadır ve piyasaya çıkmadığı sürece de karşılıksız, yani değersizdir. Satın alındığı durumlarda çok pahalı olan bakım emeğinin kadınlara mal edilmesi, onlar tarafından yapılması gerektiğine yönelik söylemler, yeni liberal politikaların egemen olduğu dönemlerde daha şiddetle hissedilir. Kadın emeği değersizleştirilmelidir ki, sosyal devletin sunması gereken hizmetler kadınların üzerine aktarılabilsin. Liberal ekonomik politikaların hüküm sürdüğü zamanlarda devlet, bakım hizmetlerinin kurumsallaşmasından değil özel alanda yaygınlaşmasından yanadır.

Sonuç

Bu çalışmamda kadınların bakım hizmetleri ile ilgili sorumluluklarını hafifletecek çözümlerin devlet tarafından sağlanması ge-

[29] Mistifikasyon (mystification) karşılığında kullanıyorum.

rektiği vurgusunu yaptım ve bu bağlamda ucuz ve kaliteli bakım hizmetlerinin kurumsallaşması gerektiğini savundum. Türkiye'de tarihsel olarak çocuk bakımına ve erken çocukluk eğitimine önem verilmemesinin, kadın emeğine piyasada duyulan talebin düşüklüğü ile ve ailede duyulan gereksinimin yüksekliği ile ilgisini kurmaya çalıştım. Kadınların ev dışında ücretli çalışabilme fırsat ve koşullarını, çocuklarının bakımının kimler tarafından ve nasıl sağlanacağı yakından belirler. Çocuk bakımı başta olmak üzere, bakım hizmetlerinin sosyalizasyonu ve kurumsallaşması ile kadınların özgürleşmesi arasında çok doğrudan bir ilişki olduğunu unutmamak gerekir. Bakım hizmetleri kurumsallaştıkça kadınlara ücretli bir işte çalışabilme fırsatı verilir ve bu yolla kendilerini gerçekleştirmelerinin zemini hazırlanır. Tersine, çocuk bakımı ve diğer bakımla ilgili işler kadınlara ait sorumluluklar kapsamında kaldıkça kadınlar eve kapanır ve aileye bağımlılıkları artar. Bu bağlamda çocuk bakımının ev içinde kalması için aileye sağlanan destekler konusunda dikkatli olunmalıdır. Türkiye'de son üç senedir uygulandığı gibi, bakım hizmetlerinin karşılıkları ödenmesi koşuluyla aile içine çekilmesinin önemli sonuçları olacaktır. Maddi destekler de dahil ev içinde bakım yükünü hafifletmek için sunulacak tedbirler, bu yükün aileye ve özellikle kadına ait olmasını değiştirmeyecektir. Aynı şekilde, bakım hizmetlerini bakıma ihtiyacı olan kişilere 'evde sunmak için başvurulan diğer çözümler (ücretli çocuk bakıcılığı gibi) de bakım sorumluluğunun aileye ait olduğu düşüncesini sağlamlaştırmaktan öteye geçmeyecektir. Bizim içinse esas olan, kadınların yükünü hafifletmek değil, 'toplumsal bir sorumluluk' olan çocuk bakımı ve erken çocukluk eğitimini yine toplumsal' olarak çözümlemektir. Bu ise 'Çocuklara kim, nasıl bakıyor?' sorusunun[30] yerini 'Çocuklara kim, nasıl bakmalıdır?' sorusunun almasıdır.

Kadınların anne olmalarından dolayı çocuk bakım yükünü de üstlenmeleri gerektiğine dair bir anlayış, 'özcü' bir anlayıştan öteye gitmez ve kadınların özgürleşmesi için bir adım da attırmaz. Bakım işinin esas olarak kadına ait olmadığı düşüncesinin kabul görmesi ve yaygınlaşması da gerekir. Kadınların çocuk, hasta, yaşlı bakımı ile ilgili işleri kendilerinin yapmaları gerektiğine dair algıları, görüşleri, bu meseleyi ideolojik bağlama yerleş-

---

30 Bu sorunun cevabını iki çalışmamda da vermeye çalıştım.

tirmeleri de değişmelidir. Üstelik sadece kadınlar değil, erkekler de değişmelidir. Bu değişiklik nasıl ortaya çıkacak? Erkeklerin bakım işleri ile daha fazla meşgul olması ile!.. Bu 'meşgul oluş' gönüllülük üzerinden yapılmadığı ve bir sorumluluk olarak kabul edildiği zaman.

Ev işlerinin hafifletilebilmesi teknolojik gelişmelerle mümkündür ve bunun örnekleri vardır. Ama hiçbir iş, bakım işi kadar emek yoğun ve 'olmazsa olmaz' değildir. Hayat devam ettikçe çocuklar doğacak ve bakıma gereksinim duyulacak olduğuna göre, yaşlılar ve hastalar hayatımızda her zaman olacağına göre, bakım ile ilgili sorumlulukları sadece kurumlara aktarmakla da yetinemeyiz. Önümüzde, toplumsal cinsiyet temelli işbölümünü, kadın ve erkek işlerinin tarihsel ve sosyal tanımlamalarını, toplumsal cinsiyet temelinde belirlenimlerini, devletin sorumluluklarını ve kapitalist pazarın emekle olan ilişkisini, derinden sorgulamak ve değiştirmek gibi bir geniş kapsamlı ve karmaşık bir yol uzanıyor.

Kaynakça

Acar, Hakan (2005), Cumhuriyetin Çocuk Refahı Politikasını Yapılandıran bir Sivil Toplum Örgütü: Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu (1921-1981) (Ankara: Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı).

Acar-Savran, Gülnur (2004) "adınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye bir Ufuk Taraması" Acar-Savran, Gülnur, Beden-Emek-Tarih, (İstanbul: Kanat Kitap): 15-78.

Atasü-Topçuoğlu, Reyhan (2009) "Kadın Emeği Nasıl Değersizleşir?" Praksis, 20: 87-104.

Deretarla-Gül, Ebru (2008), "Meşrutiyet'ten Günümüze Okul Öncesi Eğitim", Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17 (1): 269-278.

Ecevit, Yıldız (1985) Üretim ve Yeniden-Üretim Sürecinde Kadın Emeği, Yapıt toplumsal Araştırmalar Dergisi, 9, Şubat-Mart: 72-93.

Ecevit, Yıldız, Ayşe Gündüz Hoşgör ve Ceylan Tokluoğlu (2002), "Women in Computer Programming Occupations in Turkey: Reconciling Work and Family Obligations", Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies, 16(1): 35-55.

Ecevit, Yıldız (2007a), "Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı Alanında Yapılmış Çalışmaların Değerlendirilmesi", Güre Serap (yay. haz.), Kadın Emeği ve İstihdamı Toplantısı Raporu, (İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı): 11-31.

Ecevit, Yıldız (2007b), "Türkiye'de Aile ve İş Yaşamının Uyumlaştırılması" Çalışma Bakanlığı, Yenileşme ve Değişim için Türkiye'de Sosyal Diyalogun

Güçlendirilmesi Projesi. (Ankara: Çalışma Bakanlığı Avrupa Birliği Koordinasyon Başkanlığı Yayını): 5-118.

Ecevit, Yıldız. (2010), "İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye'de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi", İlkkaracan İpek (der.), Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları. (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim Mühendislik ve Teknolojide Kadın Araştırmaları ve Uygulama Merkezi ve Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği): 88-114.

Expert Group of Gender, Social Inclusion and Employment (2005), Reconciliation of Work and Private Life: a Comparative Review of Thirty European Countries. (Brussels: European Commision).

Eyüboğlu, Ahmet; Şemsa Öza;, Hülya Tanrıöver (2000), Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-ekonomik ve Kültürel Boyutları, (Ankara: Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları).

Gatrell Caroline (2008), "Angels in the House(hold): Cleaning and Caring" Embodying Women's Work ,Open University Press, Berkshire. 135-156.

İlkkaracan, İpek (der.) (2010), Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları. (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim Mühendislik ve Teknolojide Kadın Araştırmaları ve Uygulama Merkezi ve Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği).

Kalfa, Aslıcan (2010)," Refah rejimi Bağlamında Çocuk Bakım Hizmetleri", Çalışma ve Toplum, 3: 191-220.

Kantarcıoğlu, Selçuk (1964) Ana Okulları Örgütü , (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi).

Martin, Claude and Blanche Le Bilhan (2009) "Public Child Care and Preschools in France" Scheiwe, Kirsten ve Harry Willekens (Eds.), (2009), Child Care and Preschool Development in Europe: Institutional Perspectives (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 57-71.

Meyers, Marcia; Janet Gornick; Katherin E. Ross (1999) "Public Childcare, Parental Leave and Employment", Sainsbury, Diane (edt.) Gnder and Welfare State Regimes (New York: Oxford University Press): 117-146.

Milli Eğitim Bakanlığı Mektupla Öğretim ve Teknik Yayınlar Genel Müdürlüğü (1967), Mesleki ve Teknik Öğretim Anaokulları. (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası).

Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitimi Genel Müdürlüğü ve UNICEF Eğitim Grubu (1994), Erken Çocukluk Gelişimi ve Okul Öncesi Eğitim Projesi Okul Öncesi Eğitimin Yaygınlaştırılması ve Taşra Teşkilatının Oluşturulması Toplantısı, (Ankara: MEB).

Nytell, Susanna (2005), Reconciliation-Rhetoric and Reality: A Study of Family Policy in the European Union's Lisbon Strategy 2000-2004. Upsala Üniversitesi'nde hazırlanan rapor.

Oktay, Ayla (1985), Okulöncesi Eğitim Kurumlarının Sorunları ve Öneriler, YA-PA Okulöncesi Eğitimi ve Yaygınlaştırılması Semineri 1985, (İstanbul: YA-PA): 107-114.

Özbay, F. (1991) "Türkiye'de Kadın ve Çocuk Emeği",Toplum ve Bilim, Sayı 53.Bahar: 41-54.

Plantanga, Janneke; Chantal Remery; Melissa Siegel; Loredana Sementini (2008), "Childcare Services in 25 European Member States", Arnlaug Leira ve Chiara Saraceno (eds.), Childhood: Changing Context. (Bingley: Jai Press): 27-53.

Razavi, Shahra (2007), The Political and Social Economy of Care in a Development Context: Contextual Issues, Research Questions, and Policy Options, (Geneva: United Nations Research Institute for Social Development) http://www.unrisd.org/

Scheiwe, Kirsten; Harry Willekens (Eds.), (2009), Child Care and Preschool Development in Europe: Institutional Perspectives (Basingstoke: Palgrave Macmillan).

Scheiwe, Kirsten; Harry Willekens (2009), Introduction: Path Dependencies and Change in Child-care and Preschool Institutions in Europe: Historical and Institutional Perspectives", Scheiwe, Kirsten ve Harry Willekens (Eds.), Child Care and Preschool Development in Europe: Institutional Perspectives, (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 1-22.

Ural Ozana, Oya Ramazan (2007), "Türkiye'de Okul Öncesi Eğitimin Dünü ve Bugünü" Türk Eğitim Vakfı, Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Sistemi: Temel Sorular ve Çözüm Önerileri (Ankara: Türk Eğitim Vakfı Yayınları): 11-61.

Willekens, Harry (2009), "How and why Belgium Became a Pioneer of Preschool Development", Scheiwe, Kirsten ve Harry Willekens (Eds.), Child Care and Preschool Development in Europe: Institutional Perspectives, (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 43-56.

YA-PA (1991) 7. Okul Öncesi Eğitimi ve Yaygınlaştırılması Semineri. (İstanbul: YA-PA Yayınları)

http://www.shcek.gov.tr/kres-ve-gunduz-bakimevleri.aspx

*http://*www.shçek.gov.tr

http://ooegm.meb.gov.tr

Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emeği ve İstihdamı Politikaları

Kadın Hareketi, Sendikalar, Devlet ve İşveren Kuruluşları[1]

Şemsa Özar[*]

Türkiye'de, son yıllarda, kadın emeği ve istihdamı konusu geçmişte olmadığı kadar çok farklı kesimlerin gündeminde yer almaya başladı. Oysa, kadın istihdamının düşüklüğü ve kadın emeğinin değersiz sayılması, bu ülkede karşı karşıya kaldığımız yeni olgular değil. İthal ikameci ekonomi politikalarının terk edilip ihracata yönelik büyüme stratejisinin benimsendiği 1980'lerde, aynı dönüşümü geçiren gelişmekte olan ülkelerin hemen hemen hepsinde konfeksiyon, elektrikli aletler gibi emek yoğun ihracat sektörlerinde üretimin artmasıyla kadın istihdamında önemli artışlar olurken, Türkiye'de benzer üretim sektörlerinde gerçekleşen büyümeye karşın, kadın istihdamında bu trende paralel bir artış görülmedi.[2] 1980'lerden günümüze değin geçen 30 yılı aşkın sürede kadın istihdamının düşük seyrini kıracak ölçüde bir artış söz konusu olmadığı gibi, ne devlet, ne de özel sektör bu eğilimi değiştirecek bir arayış içine girdi. Günümüzde kadın istihdamının yüksek olduğu ülkelerin, şu andaki durumlarına ula-

---

1 Bu makalenin yazılmasına vesile olan ve aynı zamanda değerli eleştiri ve katkılarda bulunan Prof. Dr. Gülay Toksöz ve Prof. Dr. Ahmet Makal'a teşekkürlerimi sunarım. Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü Araştırma Görevlisi Meltem Odabaş'a basın ve arşiv taramasındaki titiz çalışması için teşekkür ederim.

Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü, KEFA üyesi.

Bu konu ile ilgili akademik çalışmalar için bkz. Çağatay ve Berik (1991), Özar (1994), Ecevit (1998).

şabilmek için uyguladıkları, kadın istihdamının önündeki engelleri ortadan kaldırıcı politika ve uygulamalara benzer girişimler Türkiye'nin gündeminde yer almadı; halen de kadın emeği ve istihdamı meselesine bütünsellik içeren bir yaklaşımın benimsendiği söylenemez. Ülkenin toplumsal yapı ve ilişkilerine hâkim olan erkek egemen zihniyet, kadınların bedenlerini, kimliklerini ve bu çalışmanın konusu olan emeklerini değersiz kılmaya devam etti, ediyor. Bu sorun somut politika ve programlara konu olmamasına rağmen, son yıllarda yeni bir gelişmeyle karşı karşıyayız. İşveren örgütleri, kamu kurumları ve uluslararası örgütler tarafından art arda kadın emeği ve istihdamını değerlendiren raporlar yayınlanıyor,[3] basın toplantıları yapılıyor, genelgeler çıkarılıyor. Öte yandan, yakın zamanda, kadın hareketinin kadın emeği ve istihdamına ilişkin mücadele biçimi de geçmişe nazaran daha farklı bir dinamik kazandı. Geçmişte daha çok kuramsal tartışmaların yapıldığı bu alan, dayanışma kampanyaları ve protesto gösterileri ile sokağa taştı.[4]

Kadın emeği ve istihdamı konusunda farklı kesimlerin değişik biçimlerde gösterdiği bu hareketliliğin sonuçlarını değerlendirmek için henüz oldukça erken. Bu çalışmanın amacı ise, bu kesimlerin son 30 yılda bu denli yakıcı bir sorun karşısında aldıkları tutum. Bu çalışma esas olarak şu soruyu soruyor: Türkiye'de, yakın geçmişte, değişik açılardan da olsa kadın emeğinden söz etmeye başlayan ve kadın istihdamının artırılması için önerilerde bulunan siyasi aktörlerin 1980'lerden beri bu konuya yaklaşımı nasıldı? Bu değerlendirme, belki ikinci bir soruya da bir nebze cevap verebilir: Niye şimdi?

Sorduğum bu soru çerçevesinde, Türkiye'de farklı politik aktörlerin kadın emeği konusuna yaklaşımı ve bu bağlamda öne sürdükleri politikaları değerlendirmeye çalışacağım. Dönem olarak 1980 sonrasını seçmemin başlıca iki nedeni var. İlki, bu yazıyı hazırlamam için varolan zaman kısıtlılığı nedeniyle araştırmamı 1980 öncesi yıllara götürmemin mümkün olmaması, ikincisi ve belki daha da önemlisi, 1980 yılı ile başlayan dönemin ülke tarihinde olduğu kadar kadın hareketi açısından da belirli bir

3 Bu konudaki yayınların bazıları için bkz. TÜSİAD (2000), TİSK (2006), ILO (2007a), Türkkonfed (2007), TÜSİAD ve KAGİDER (2008), KSGM (2008), DB ve DPT (2009).
Örneğin, DESA (2008) ve Novamed (2006-2007) grevleri dayanışma kampanyaları, SSGSS yasa tasarısı protesto kampanyası (2008).

kırılma noktasına işaret etmesi. Çalışmanın kapsadığı dönem günümüze dek uzanmıyor. Kadın emeği ve istihdamı konusunda düzenlenen toplantı, kampanya, eylemler ve yayınlanan basın bildirisi ve raporların hissedilir bir artış gösterdiği 2005 yılı ve sonrasındaki 2-3 yıllık bir dönemin değerlendirilmesi ile yazıya son veriyor ve güncel durumu değerlendirmeyi başka bir yazının konusu olarak bırakıyorum.

Bu çalışmada sorduğum soru bağlamında, siyaset alanının taraflarını temsilen kadın hareketi, sendikalar, devlet ve işveren örgütlerini seçtim. Bu aktörlerin yanı sıra akademik çalışmalara ve uluslararası örgütlerin ve fon kuruluşlarının faaliyetlerine de gerekli olduğunda yer vereceğim. Siyasi partiler, meslek örgütleri gibi, zaman zaman kadın emeği üzerine politika yapan başka aktörler de bulunmasına karşın, konu itibariyle, çalışmanın kapsadığı dönemde ikincil kaldıklarını düşündüğüm için bu çalışma çerçevesinde bu grupları değerlendirmeye almadım.

Değerlendirmeme 1979'da birinci, 1982 yılında genişletilmiş ikinci baskısı yayınlanmış akademik bir çalışmayla başlıyorum. Söz konusu kitap, dönemin Türkiye Sosyal Bilimler Derneği Başkanı Nermin Abadan-Unat'ın 1978 yılında *Türk Toplumunda Kadın* başlığı ile düzenlediği bir toplantının ürünü. 30 yılı aşkın geçmişi olan bir derleme. Ferhunde Özbay, 1986 yılında basılan *The Study of Women in Turkey. An Anthology* adlı derlemesinde, 1978'de Abadan-Unat'ın düzenlemiş olduğu toplantıyı, Türkiye'nin sosyal bilimler tarihinde sadece kadınların tebliğ sunduğu ilk toplantı olarak anıyor ve bu derlemenin kadınlarla ilgili ampirik çalışmalar yapılması konusunda bir dönüm noktası oluşturduğunu yazıyor.

1979'da basılan *Türk Toplumunda Kadın* derlemesinin bu çalışmanın çıkış noktasını teşkil etmesinin başta gelen nedeni, birçok kadın yazarın makalelerini takiben, kitabın sonunda yer alan "Çözüm Yolları ve Öneriler" başlıklı bölüm. Bu bölümde, gerek toplumsal yaşam içinde kadın emeğinin yok sayılmasına karşı, gerekse kadınların gelir getirici işlerde istihdam edilmesinin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik politika önerileri sıralanıyor. Öncelikli olarak, kadınların ev içi ve ev dışındaki konumlarının bir bütünsellik içinde ele alınmasının gerekliliğine işaret edilen bölümde, kadınların emeğinin değerli kılınması ve istihdam alanında erkeklerle eşit düzeyde yer almala-

rının ancak bu iki alanda da eşitsizliklerin giderilmesiyle mümkün olabileceği ileri sürülüyor.

Her ne kadar metinde, günümüzde yayınlanan kadın çalışmaları metinlerinde kullanılması tercih edilmeyen bazı tanım ve anlatımlar mevcutsa da, o dönemin atmosferi içinde oldukça ileri sayılabilecek, kitabın basımından 30 yıl sonra dahi günümüz kadın hareketinin hâlâ savunmaya devam ettiği belli başlı talepler yer alıyor. O bölümden seçerek bazı maddeleri aktaracağım.[5]

"Kadınların bir hakkı olan okul öncesi çağdaki çocukların bakımına ilişkin hizmetler, kadının yasal durumu ne olursa olsun (işçi veya memur), bütün çalışanları kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmalıdır. Kreş gibi çocuk bakımını sağlayacak olanakları bulundurmaları için iş yerleri üzerine baskı yapılmalı; iş yerlerinin çalıştıkları kadın sayısını dondurmaları gibi yöntemlere başvurmaları engellenmelidir. Bunun bir yolu yasalarda bu konu ile ilgili maddede "kadın" sözünün kaldırılmasıdır. Böylece, belli bir sayının üzerinde işçi veya memur çalıştıran işyerleri, çalıştırdıkları kimseler arasında cinsiyet ayrımı yapmadan bu hizmeti sağlamak zorunda olurlar" (Abadan-Unat, 1982: 399).

Kitapta, çocuk bakımının hâlâ kadınların bir sorumluluğu olarak görülmesine karşı çıkılarak, işyerlerinde çocuk bakımı hizmeti sunumunun çalışan kadın sayısına göre değil, toplam çalışan sayısına göre düzenlenmesi talep ediliyor. Bu maddenin yanı sıra, işyerlerine ek olarak yerel yönetimler tarafından mahallelerde de kreş açılması öneriliyor: "....Yerel yönetimler tarafından mahalle düzeyinde kamu ve özel kesim işverenleri tarafından iş yerlerinde kreşler ve çocuk bakımı merkezleri kurulmasına büyük bir öncelik verilmelidir." (Abadan-Unat, 1982: 403).

Günümüzden bakarak bu alıntıları değerlendirdiğimizde, şunu görüyoruz: 30 yılı aşkın bir süre önce dillendirilmiş, kadınların yaşamını doğrudan etkileyecek bu talebe karşın, şu ana dek, ne çocuk bakımı hizmetlerinin yaygın olarak verilmesini sağlamaya yönelik bir kamu ya da özel sektör menşeli girişim mevcut, ne de sendikalar bu konuyu imzaladıkları toplu sözleş-

[5] Bu derlemeden aktardığım politika önerilerinin Türkiye'de ilk kez bu kitapta yer aldığını iddia etmiyorum. 1980 öncesi dönemde, örneğin, *İlerici Kadınlar Derneği*'nin bu yönde talepleri mevcut. Bu metni, kadın emeği üzerine talepleri oldukça ayrıntılı ve bir bütünsellik içinde sunduğu ve basımı bu çalışmanın kapsadığı dönemin başlangıç yıllarına rastladığı için seçmiş bulunuyorum.

melerde pazarlık konusu haline getiriyor. Çocukların bakımından hâlâ anneler sorumlu ve kamusal bakım hizmetleri yok denecek kadar az. Dahası da var; Abadan-Unat'ın derlemesinde işyerlerinde çocuk bakımına yönelik hizmetlerin verilmesine ilişkin olarak yeterli görülmeyen ve değiştirilmesi önerilen yasanın, 30 yıl sonra, bu haliyle dahi doğru dürüst uygulanmadığını, 2008 yılında verdiği bir beyanatta Devlet Bakanı'nın kendi ağzından öğrendik: "Türkiye'de 150 ve üzerinde kadın çalıştıran ve kreş açma zorunluluğu bulunan 883 işyeri bulunduğunu kaydeden Bakan Çelik, bunların yüzde 50-60'ının bu tür sorumluluğunu yerine getirdiğini söyledi" (Radikal, 2008a). Tabii burada, yasa ve kuralların uygulanmasından sorumlu olan hükümetin bir üyesinin, yasal yükümlülüğünü yerine getirmeyen işyerlerinin denetlenmesini niye sağlamadığı da önemli bir soru.

Yine Abadan-Unat'ın derlemesine dönelim. Derlemedeki öneriler arasında çalışan kentli kadınlar ile ilgili şöyle talepler de mevcut: "1. Kadınların endüstrideki en az beceri isteyen ve düşük ücret ödenen işlerde çalıştırılması eğilimini değiştirecek önlemler alınmalıdır. İş başında eğitim, teknik eğitim ve yetişkinler eğitimi alanındaki olanaklar kadın işgücünün bilgi ve beceri düzeyini yükseltecek bir biçimde kullanılmalıdır. 2. Kadınların büyük sayılarda çalıştığı emek-yoğun iş dallarının terkedilerek kadın işgücünün daha az kullanılabildiği sermaye-yoğun girişimlere öncelik veren ulusal ekonomi siyasalarının oluşturulmasında ve uygulanmasında kadın işgücünün durumunun da gözönünde bulundurulmasına özen gösterilmelidir" (Abadan-Unat, 1982: 402).

Yine, bu konuda da ne devletin ne de özel sektörün süresi belli, bütçesi ve finansmanı mevcut bir programı ve planı var. Kadınlar hâlâ erkeklere göre daha dezavantajlı işlerde ve düşük ücretle çalıştırılıyor.[6] Sendikalar da bu eşitsizliğe karşı etkin mücadele yöntemleri geliştirmiyor ve bu konuyu esas politikaları arasına almıyor.

Derlemede, ev kadınları ile ilgili olarak ise şöyle bir talep söz konusu: "Ev kadınlarına dulluk, hastalık ve yaşlılık durumlarında yeterli güvence sağlamak üzere, bu kadınlara yapılabilecek nafaka ve benzeri çeşitli ödemeleri artırmak ve bu ödemelerin ev

6 Bu konu ile ilgili, örneğin bankacılık sektöründe yeni bir çalışma için bkz. Muhtar (2010).

hizmetine karşılık ücret veya sosyal sigorta olarak yapılabilmesi sağlanmalıdır." (Abadan-Unat, 1982: 404). Ev kadınlarının sosyal güvenlik kapsamına alınması talebi devletin gündeminde değil; kadın hareketinin gündemine ise ancak 2008 yılında SSGSS Yasa Tasarısı'na (Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası) karşı yürütülen kampanyada girdi.

Abadan-Unat'ın derlemesinde yer alan "Çözüm ve Öneriler" bölümünden mümkün olduğunca en önemli önerileri aktarmaya çalıştım. Kitapta, buraya aktarmadığım, ancak hâlâ güncelliğini koruyan ve kadın hareketinin talepleri arasında yer alan daha birçok öneri var.

Yazının bundan sonraki bölümlerinde farklı siyasi aktörlerin kadın emeği ve istihdamı konusunda son 30 yılda sergiledikleri tutumu değerlendirmeye çalışacağım. Önce kadın hareketi ile başlıyorum.

1. Kadın Hareketi[7]

1980 darbesi sonrasında dönemin ilk muhalif politik hareketi olarak ortaya çıkan ikinci dalga feminist hareket; kampanyalar, sokak eylemleri ve farklı feminist grupların yayınladığı dergiler vasıtasıyla politik taleplerini dile getirmiştir.[8] Bu taleplere, en başta, kadınlara yönelik şiddet, cinsellik, beden, kimlik ve aşk konuları hâkim olmuş, kadın emeği konusu genelde kuramsal düzeyde yapılan tartışmalar ve yazılarla sınırlı kalarak feminist hareketin görece daha dışa dönük politika yapma sürecinin ana eksenleri arasında yer almamıştır. Kadın emeğinin görünmezliği ve değersizleştirilmesi, özellikle sosyalist feministler tarafından kapitalizm ve patriyarka ilişkisi bağlamında gündeme getirilmesine rağmen,[9] bu tartışmaların kadınların gündelik yaşamını temelden etkileyen cinsiyetçi pratiklerin deşifresine ve bu pratiklere karşı stratejik politikalar üretilmesine dönüştürüldüğü söylenemez.

Kadın emeği konusunun ikinci dalga feminist hareketin öncelikli konuları arasında yer almayışının, dönemin politik ortamı

7 Bu yazı içinde, "kadın hareketi" ve "feminist hareket" kavramlarını eş anlamlı olarak kullanıyorum.

8 Türkiye'de ikinci dalga feminist hareketin tarihi için, örneğin, bkz., Sirman (1989), Tekeli (1998).

9 Bu tür yazılar için örneğin, bkz., *Sosyalist Feminist Kaktüs.*

ve kadın hareketinin liderlerinin kimlikleri ile ilgili nedenleri olabilir. Dönemin önde gelen feministlerinin çoğu 1970'lerin sol örgütleri içinde aktif olarak yer almış, eğitimli, orta sınıf ailelerden gelen kadınlardı[10] (Sirman, 1989). Kapitalist sömürü ve tahakküme karşı sınıfsız ve eşitlikçi bir yaşam biçimi kurmak için yola çıkan bu sol örgütlerde, kadın-erkek ilişkileri kadınların ikinci sınıf konumunu dönüştürmekten uzaktı. İkinci dalga feminist hareketin bu tür geçmiş deneyimlere eleştirel bir başkaldırıyı da temsil etmesi, kimlik ve beden politikalarına öncelik vermesini ve sol diskurdan kaçınmasını anlaşılır kılıyor. Ayrıca, Harcourt ve Escobar'ın da (2002: 8) dediği gibi, "[k]adınların politik mücadeleye girdikleri ilk yer kendi bedenleri... Beden, farklı kimlikler, düşünce biçimleri ve günlük pratikler üzerine birçok mücadelenin verildiği alan".

Bunlara ek olarak, ikinci dalga feminizmin yükseldiği dönemde, 1980 askeri darbe yönetimi tarafından işçi örgütlerinin faaliyetlerinin durdurulması, grevlerin yasaklanması ve emekçilerin sindirilmesine yönelik baskılar, tüm emekçilerin olduğu gibi, emekçi kadınların sorunları üzerine politika yapılmasını da kısıtlayıcı bir ortam yaratır.

1980'lerin ilk yarısı, kadınların küçük gruplar halinde bir araya gelerek bilinç yükseltme toplantıları düzenledikleri ve *Yazko* ve *Somut* gibi karma dergilerin sayfalarında feminist politika yaptıkları bir dönem. 1980'lerin ikinci yarısında *Sosyalist Feminist Kaktüs* ve radikal feministlerin çıkardığı *Feminist* ile feminist kuram üzerine yazılan çeviri kitaplar yayınlanıyor. *Kaktüs* dergisinde, bir yandan ortodoks Marksizmin kadın emeğine duyarsızlığı eleştirilirken, diğer yandan kapitalizmin ve patriyarkal sistemin birbirini ne denli beslediği üzerine yazılar çıkıyor. Dergi sayfalarında hem sosyalist, hem radikal feministler kadınların karşılıksız ev emeği konusunu öne çıkararak, kadınların sunduğu bu hizmetlerin erkeklerin işine yaradığı kadar kapitalizmin sürdürebilirliğini sağlaması açısından da önemini vurguluyor. Kadın emeği üzerine yapılan kuramsal değerlendirmeler ve saptamalar, o dönemde kadınların günlük yaşamlarında, özellikle de

---

10 1990'larda, örneğin *Pazartesi* dergisinde, 1980'lerin feminist hareketini okumuş elitist kadınların başlatmasının hareketin kitleselleşmesinin önünde engel oluşturduğu ve bu durumun, aynı zamanda kadınlar arasında otorite ve hiyerarşi oluşturması gibi sorunlara yol açtığı tartışılıyor.

ev dışında yer aldıkları emek süreçlerinde karşı karşıya kaldıkları sömürü ve tahakküme karşı politikalara dönüşemiyor. Zaman zaman iş yerlerinde kadınlara karşı yapılan ayrımcılık ve taciz konularına yer verilse de, bu talepler güçlü bir ifadeye sahip olmadığı gibi, genellikle bildirilerin satırları arasında kalıyor.

1989 yılında, İHD (İnsan Hakları Derneği) Kadın Komisyonu'nun çağrısıyla *Kadın Kurultayı* düzenleniyor. Bu toplantıya Türkiye'nin birçok yerinden 2 bin 500 civarında kadın katılıyor; 70 tebliğ sunuluyor ve 150 kadın konuşma yapıyor (Bianet, 2003). Bu toplantıda feminist kadınlarla karma örgütlerden gelen sol görüşlü kadınlar arasında ipler kopuyor. Radikal ve sosyalist feministler, kadın örgütlenmesinin özellikle erkek egemen sol gruplardan bağımsız olmasının vazgeçilmez olduğu konusunda ısrar ediyor. Buna karşılık, sol görüşlü kadınlar ve erkekler ise bağımsız bir örgütlenmeye gerek olmadığını savunuyor. Feministler böyle bir birlikteliğin feminist hareketin yok olmasına neden olacağını ileri sürerek bu talebi reddediyor.

Feministlerin sokaklara çıktığı bu döneme, kamusal alanda oldukça ses getiren kampanyalar damgasını vuruyor. 1980'lerin sonlarında yoğunlaşan sokak eylemleri, kampanyalar ve toplantıların hemen hemen hepsi şiddet, kadın bedeni ve cinsellik konuları üzerine: *Dayağa Karşı Kadınlar Dayanışma Kampanyası* (1987), *Mor İğne Kampanyası* (1989), *Sokakları ve Geceleri İstiyoruz Kampanyası* (1989). Örneğin, 1989 yılında gerçekleştirilen *Sokakları ve Geceleri İstiyoruz Kampanyası*'nda, sokaklar ve gecelerin yanı sıra kadınların giremediği ya da girdiğinde şiddet, aşağılanma ve ayrımcılık yaşadığı işyerlerinden söz edilmiyor; "Sokakları, Geceleri ve İşyerlerini İstiyoruz" denmiyor.

1985'de *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi*'nin (CEDAW) Türkiye tarafından kabul edilmesi ve yasalaşması üzerine 20 Şubat 1986'da Cumhuriyet gazetesinde çıkan "Kadınlara Karşı..." başlıklı yazısında Şirin Tekeli "...kadınların çalışma ve kamu yaşamına girebilmeleri, aile içi sorumluluklarının erkekler ve toplumca paylaşılmasına bağlıdır" diyor ve bunun gerçekleştirilmesi için kreş açılmasını öneriyor. Yürürlükteki mevzuatın gözden geçirilerek "300 kadın işçi çalışan işyerlerinde bir kreş açılır" hükmü yerine, "kadın ya da erkek 300 işçi çalışan işyerlerinde bir kreş açılır" hükmünü koymak gerekir" diyor. Bu önlemlerin de yeterli olmayabileceği-

ni ifade ettikten sonra, geleneksel cins rollerinin değişimi için asıl mücadelenin kültür alanında verilmesi gerektiğini vurguluyor. Tekeli'nin bu yazısında olduğu gibi, zaman zaman çocuk bakımı, yuva ve kreş sorunu gündeme geliyor, ama bu sorun kadın hareketinin esas mücadele konuları ve bu konulardan hareketle öne çıkarılan talepleri arasında yer almıyor.

Şubat 1989'da feministlerin birlikte kaleme aldıkları[11] *Kadınların Kurtuluş Bildirgesi* yayınlanıyor: "Biz kadınlar cins olarak eziliyor ve sömürülüyoruz... Bedenimize, kimliğimize, emeğimize, tarihimize ve geleceğimize el konuyor" cümleleri yer alıyor *Bildirge*'de. "Emeğimiz" kelimesinin "bedenimiz" ve "kimliğimiz"den sonra yer aldığı bu sıralamanın rastlantısal olmadığı, feministler arasında söz konusu kavramların sıralaması üzerine epey tartışıldığı anlaşılıyor.[12]

Gülnur Savran (1989: 8-9) *Feminist* dergisinde yayınlanan "Kadınların Kurtuluşu Bildirgesi'nin Düşündürdükleri" başlıklı yazısında, "Bana bildirgenin verdiği ilk mesaj, erkek egemenliğinin ve bu egemenlik üzerinde yükselen cinsiyetçiliğin bütünsel ve sistematik bir nitelik taşıdığı. Erkek egemenliği, ev içinden işe, tarih, bilim, sanat, estetik, din ve dilden sokaklara kadar yaşamın her alanında karşımıza çıkan, bizi bütün bu alanlarda boyunduruk altında tutan bir toplumsal ilişki." "O zaman, böyle bütünsel ve sistematik bir nitelik taşıyan erkek egemenliğinin temeli ne? ...Kadınların ezilmesinin temelinde onların emeklerine elkonması yatar; erkeğin, kadının emeği ve ürünleri üzerindeki tasarrufu, cinsiyetçiliği belirleyen temel ilişkidir. Bedenimize ve cinselliğimize (ve giderek kimliğimize) elkonması bu temele dayanır, ya da böyle mümkün olur" Savran yazısında güç ilişkilerinin temelinde "...insanların emeklerini hangi ilişkiler içinde kullandıkları, bu emeğin ürünlerinin kime ait olduğu yatar" diyen bir anlayışla, *Bildirge*'de olduğu gibi sıralamanın, "bedenimiz, emeğimiz, kimliğimiz..." biçiminde olması gerektiğini, emeğin belirleyici konumda olduğunu savunuyor. Tartışmanın diğer tarafı olan bir grup feminist ise emeğin, beden ve kimlikten son-

[11] Bildirge, Şubat 1989'da Perşembe Grubu'nun Ankara'da düzenlediği "Feminist Haftasonu" toplantısında kaleme alınmış.

[12] Aslında *Bildirge* içinde bu ibare iki kez geçiyor. Birincisinde, "bedenimize, kimliğimize, emeğimize...", ikincisinde ise "bedenimize, emeğimize, kimliğimize..." sıralaması yapılıyor.

ra gelmesini tercih ediyor. O günlerde, kavramların sıralanması üzerine yapılan bu oldukça ayrıntılı tartışmanın feminist hareketin eylemliliğine yansıma biçimi, emeğin son sırada yer alması oluyor.

1989'da *Bedenimiz Bizimdir-Cinsel Tacize Hayır* kampanyası yürütülüyor. Sokaklarda mor iğneler dağıtılıyor. Bu kampanya sırasında "İşyerinde Cinsel Taciz" konulu bir panel düzenleniyor. Konuşmacılardan biri, işyerlerindeki cinsel tacize karşı neler yapılması gerektiğini anlatırken, "Toplu iş sözleşmelerine işyerlerindeki cinsel tacize karşı bazı maddeler konmasını sağlamaya çalışmalıyız. Bunun gerçekleşmesi de, sendikalar içinde kadın gruplarının oluşturulmasına ve güçlendirilmesine bağlıdır"[13] diyor. Bu öneriyi takiben, sendikalar içinde kadın grupları oluşturulduğuna dair bir belge bulamadım. Bilgisine başvurduğum o dönemi bilen sendikacı kadınlar da böyle bir grup kurma faaliyeti hatırlamadıklarını söylediler. Kadın hareketinin, kadınların özgürlük ve kurtuluş mücadelesini karma örgütlerden ve sınıfsal mücadeleyi ön plana çıkaran hareketlerden uzak durarak bağımsız bir hareket olarak yürütme konusundaki politik tercihi tabii ki son derece önemli. Bununla birlikte, bu durumun, hem sol hem de sendikal hareketin politika yaptığı alanlar ve mekânlar içinde mücadele veren kadınlara ulaşılmasını zorlaştırdığı anlaşılıyor.

O dönemde sendikaların durumunu yansıtan bir örnek olması açısından, kadın sendika üyelerinin delege olarak genel kurullara katılımına Türk-İş'ten bir örnek vermek gerekirse, 1990 yılında Türk-İş Genel Kurulu'nda tek bir kadın delege var: Yaşar Seyman. Bir bankada çalışırken, erkek işçilerin önerisiyle delege oluyor. Bu dönemde, siyaset alanında, kadınlara yönelik pozitif ayrımcılık ve kota konuları gündemde olmasına rağmen, iş yerleri için ya da sendikalarda böyle bir konudan bahis bile yok. *Feminist*'in Mart 1990 sayısında Şirin Tekeli ile "kotalar" üzerine yapılan bir söyleşide Tekeli, "Bizde şimdiye kadar bunun sadece siyaset hayatına yansıyan bölümü üzerinde duruldu oysa çok daha geniş bir kavram. Hayatın her alanında söz konusu, eğitimde kotalar söz konusu, iş yerlerinde, kadınların giremediği mesleklerde kotalar söz konusu vs." diyor. Bu açıklama da dergi sayfaları arasında kalıyor ve siyasal mücadelenin bir öğesi olamıyor.

---

13 *Kaktüs*, Sayı 10: 19, 1990.

1990'lar aynı zamanda Kürt kadın hareketinin canlanma yılları. Bir yandan, kadınlar bağımsız kadın örgütleri kuruyor; diğer yandan, Kürt siyasal hareketinin içinde aktif rol alıyorlar. Kürt siyasal hareketinin Güneydoğu'da belediyelere hâkim olması ve kadın belediye başkanlarının sayısındaki artış, bu alanın kadınlar tarafından politika uygulama alanı olarak kullanabilmesinin yollarını açıyor. Kadınların, geleneksel olmayan işlerde istihdamı ve belediyelerin içinde kadınların çalışmasına yönelik olumlu ayrımcılık örnekleri uygulanmaya başlansa da, bu uygulamalar belediyelerin dışına taşınamıyor.

1990'lı yılların sonlarında ise, kadın emeğine ilişkin yeni bir dalga ile karşılaşıyoruz: kadın girişimciliğini teşvik. Türkiye'nin birçok yerinde farkındalık artırma ve kadın haklarına yönelik çalışmalar yürüten kadın örgütleri, bu faaliyetlerine katılan kadınların para kazanma talepleriyle karşılaşıyor. Kadınlar için erkek tahakkümünden bir ölçüde de olsa kurtulabilme, şiddet gördükleri evlerden çocuklarını alıp çıkabilme ya da ailelerinin içinde bulunduğu yoksulluk koşullarına karşı durabilmenin en önemli koşullarından biri ekonomik olarak ayakta kalabilmek. Ne var ki, çoğunluğu "ev kadını" olan bu kadınların ev dışında çalışma deneyimleri olmadığı gibi, işyerleri de kadın işçi değil, erkek işçi aramakta. Kadın hareketi ise, o zamana dek, devlet kurumlarından uzak durmayı tercih etmiş, iş yaşamında kadınlara karşı yapılan ayrımcılığa karşı devlet kurumlarına hesap sorma deneyimi oluşturmamıştı. Aynı şekilde, sendikaların içindeki erkek egemenliğini sarsmanın yolları da pek aranmıyor, sendikalardaki erkek egemen yapıyla çatışmaya girilmiyordu. Kadınlardan gelen bu baskı sonucu, kadın örgütleri, kadınların gelir elde etmesini sağlayacak yollar bulma gibi, aslında hiç de deneyimli olmadıkları bir alanda ve o zamana dek ilgi alanları içinde olmayan bir sorunla baş etme yolları aramaya başlar.

Öte yandan, bir süredir, AB (Avrupa Birliği), DB (Dünya Bankası), UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) gibi uluslararası kuruluşlar, kadınların girişimciliğe özendirilmesinin yoksulluk ve işsizlik sorununu hafifleteceğini savunmaktadır. Ayrıca, kadınların gelir elde ediyor olmalarının aile ve toplum içinde onları güçlendireceğini öne süren bu kuruluşlar, kadın girişimciliğine ilişkin finansal ve uzmanlık alanında teşvikler vermeye

başlar.[14] Bu iki süreç örtüşünce, kadın örgütleri bu konuyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme yapmadan uluslararası kuruluşların proje başvuru çağrılarına yanıt verirler.[15] Böylelikle, Türkiye'nin birçok kentinde kadın örgütleri girişimcilik eğitimleri düzenlemeye başlar. Oysa, kadın örgütleri, ne girişimci yetiştirme ne de işçi bulma kuruluşlarıdır. Bu işleri yapmakla yükümlü, insan kaynağı ve mali kaynaklarla donatılmış kurum ve kuruluşlar görevlerini yerine getirmediği gibi, kadın örgütleri bu kurumların ayrımcılık pratiklerini karşısına alan ve sergileyen bir tutum içine de girmez. Girişimcilik kursları, kadın örgütleri açısından iyi niyetli çabalar ile başlamış olmasına rağmen, bazı istisnai durumlar hariç kadınlara girişimcilik sertifikası kazandırmaktan pek de öteye geçmez. Girişimci olmaktan ziyade, bir işe girip çalışmak ve para kazanmak isteyen kadınlar ise evlerine döner.

1999 yılında yeni bir örgütlenme söz konusu olur. Ev eksenli çalışan kadınlar örgütlenme çalışmalarına başlar; *Ev Eksenli Çalışan Kadınlar Grubu* kurulur.[16] 1980 sonrası dönemde ihracata yönelik büyüme modelinin bir sonucu olarak artış gösteren ve büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğu ev eksenli çalışma, sendikaların ulaşamadığı, sosyal haklar ve iş güvencesinden yoksun bir alanı oluşturur. 2001 yılından itibaren Türkiye'nin değişik kentlerinde ev eksenli çalışan kadınların örgütlenmesi, hak savunuculuğunun geliştirilmesi ve yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde iletişim ve dayanışmanın sağlanması amacıyla birçok atölye çalışması yürütülür. Bu çalışmalar, İstanbul ve Ankara gibi bazı kentlerde ev eksenli kadınların kooperatifleşmesine de yol açar.

1990'lı ve 2000'li yıllarda kadın emeği ve istihdamı konusu çerçevesinde öne çıkan girişimcilik eğitimleri ile ev eksenli çalışan kadınların örgütlenme çalışmalarını uluslararası ve ulusal birçok dinamiğin tetiklemiş olduğu aşikâr. Yine de, bu iki alanın da erkeklerin hâkim olduğu sendikalar ve sol politik partilerin mücadele alanları dışında olması dikkate değer. Daha da ötesi, bu alanların devlet kurumlarının faaliyet alanlarının dışında ka-

---

14 Mikro kredi programları da aynı sürecin sonucu olarak ortaya çıkar.

15 Türkiye'de kadın girişimciliğine eleştirel yaklaşan çalışmalar için bkz. Özar (2005) ve ILO (2007).

16 Ev eksenli çalışanlar üzerine Türkiye'de yayınlanmış araştırmalar ve ev eksenli çalışan kadınların örgütlenmesi konusu üzerine çalışmalar için, örneğin, bkz., Hattatoğlu (2001), Türkün-Erendil (2002) ve Semayiş (2006).

lan alanlar olmasının da tesadüf olmadığını düşünüyorum. Kadın örgütlerinin ve kadın hareketinin, bu dönemde kadın emeğine dair mücadeleyi büyük ölçüde devlet ve sendika dışı alanlarda sürdürmesi, yüksek sesle söylenmese de politik bir tercih olarak önümüzde duruyor. Bu durumun sonucu olarak, feminist politikanın ev dışı cinsiyetçi işbölümüyle mücadele ayağı zayıf kalıyor.

Bu eğilim 2000'li yılların ikinci yarısında kırılmaya başlıyor. Gerek DESA ve Novamed grevleri sırasında örgütlenen dayanışma kampanyaları, gerekse SSGSS yasası taslağına karşı örgütlenen kampanya kadın hareketinin emek ekseninde mücadelesine yeni bir veçhe eklemeye namzet.[17]

TİSK'in 10-11 Şubat 2006 tarihlerinde düzenlediği *Kadın İstihdamı Zirvesi*'nin kadın istihdamı sorununu kadınların eğitim eksikliğine ve işgücü piyasalarının yeterince esnek olmamasına bağlayan sonuç bildirisine karşı 38 kadın örgütünün imzaladığı bir basın açıklaması kaleme alınıyor. Basın açıklamasında, *Zirve*'de öne sürülen çözüm önerileriyle ilgili şöyle deniyor: "...konuyla ilgili ufku dar ve büyük ölçüde kadın perspektifinden uzak bir görüşü yansıtmakta ve bildiri, kadın istihdamını artırmada esas teşkil edecek çözüm önerilerini dışlamaktadır" [18] Ayrıca, Türkiye'de kadın istihdamının OECD ülkeleri içinde en düşük seviyede olmasının başlıca nedenleriyle birlikte, kadın istihdamını artırmaya yönelik bütünsellik içeren talepler sıralanıyor.

Aynı dönemde, kadın örgütleri temsilcileri, kadın hareketinden aktivistler ve akademisyenlerden oluşan bir grup KEİG'i (Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi)[19] kuruyor. Yaklaşık 30 kadın örgütü ve grubunun oluşturduğu bir ağ olan KEİG'in başlıca amacı, kadın emeği ve istihdamına ilişkin politikalar üretmek ve bu politika önerilerini kamuoyu ile paylaşmak olarak saptanıyor. SSGSS yasa tasarısının tartışıldığı dönemde, Mart 2008'de, tasarının kadınlar açısından olumsuz etkileri üzerine ayrıntılı bir rapor hazırlanıyor[20] ve DİSK'in katkılarıyla emekçi kesimlere yay-

[17] Bu kampanyalarla ilgili yazılar için, o dönemdeki *Feminist Politika* sayılarına bakılabilir. Bu süreçte, aynı zamanda emek eksenli yazıların yayınlandığı *Feminist Politika* dergisi etrafında kadın emeği konularının tartışıldığı gruplar oluşuyor.

Kadın Örgütleri Ortak Basın Açıklaması, http://www.bianet.org/bianet/kadin/75008-kadin-hareketi-olmadan-istihdam-tartisilamaz--2, 22 Şubat 2006, Bianet.

KEİG'in çalışmaları için bkz., www.keig.org

http://www.keig.org/Yayinlar_Ayrinti.aspx?id=42

gın olarak dağıtılıyor. Nisan 2009'da, kadınların emek ve istihdam alanında karşı karşıya oldukları durumu irdeleyen ve bu durumdan hareketle politika önerilerinde bulunan bir politika metni kamuoyuna sunuluyor.[21]

DESA ve Novamed dayanışma kampanyaları ve SSGSS yasası taslağına karşı kampanyalarda nüvesini gördüğümüz ve yeni örgütlenmelerle beslenen emek eksenli hareketlenmenin kadın hareketi içinde yeni bir dalga oluşturma potansiyeli yüksek. Bu potansiyele karşın, yeni oluşan bu hareketliliğin, kadın hareketinin kendi oluşturduğu bir gündem içinden var olduğunu söylemek zor. Novamed greviyle dayanışma buna iyi bir örnek.

26 Eylül 2006-18 Aralık 2007 tarihleri arasında 81 kadın işçinin sürdürdüğü Novamed grevi, kadın hareketinin emek eksenli politik çıkışlarının önemli bir adımını oluşturuyor. Öte yandan, grevin başladığı günlerden itibaren kadın grevcilerle tek tek dayanışma gösteren feministler dışında, kadınlar tarafından yürütülen bir grevin kadın hareketi tarafından farkına varılması, 8 Mart 2007'de grevci kadınların İstanbul'da bir konuşma yapmasıyla gerçekleşiyor. Bu buluşma sonucunda dayanışmayı örgütlemek üzere *Novamed Greviyle Dayanışma Kadın Platformu* kuruluyor. Kampanyanın başlaması ise bu buluşmadan 6 ay, grevin başlamasından bir yıl sonra gerçekleşiyor.[22] Bu, bir anlamda gecikmeli dayanışmayı, kadın hareketinin emek eksenli politik mücadele refleksi ve deneyiminin zayıflığı ile ilişkilendirmek mümkün. Emek eksenli bu hareketlilik, 2008 yılında sendikalı

---

21 Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı Sorun Alanları ve Politika Önerileri, http://www.keig.org/Yayinlar_Ayrinti.aspx?id=74

22 Novamed grevi dayanışma kampanyası aktivistlerinden ve *Kadınlar Grevde* (2008) belgeselinin yönetmenlerinden Feryal Saygılıgil grevle ilgili şunları yazıyor: "Novamed Grevi'nin en önemli özelliği 'kadınların grevi' olması; Türkiye'den ve dünyadan birçok kadın örgütünün, feministlerin, sendika, konfederasyon ve siyasi partilerin kadın birimlerinin bu greve destek vermesiydi. 15 Eylül 2007'den 18 Aralık 2007'ye kadar Novamed Greviyle Dayanışma Kadın Platformu, Novamed'li kadın işçilerle dayanışma amacıyla imza metni hazırlamak, toplanan dayanışma imzalarını TBMM Başkanlığı'na ve Novamed Türkiye Temsilciliği'ne göndermek, İstanbul, İzmir, Adana, Bursa, Ankara, Antalya şehirlerinde dayanışma eylemleri düzenlemek gibi geniş katılımlı kampanyalar örgütledi. Grev sonlanıp, toplu iş sözleşmesi imzalanınca platform eylemlerine ara verdi. İşveren örgütlenmeye engel olmak için baskılar ve kötü muameleye devam etmekte. Bugün ise SA-BA'lı, Bericap'lı işçiler kölelik koşullarına isyan ediyor, direniyorlar. Yine bir araya gelip seslerimizi buluşturmanın tam zamanı değil mi?" (Saygılıgil, 2011: 5).

oldukları için işten çıkarılan DESA işçisi kadınlarla dayanışma kampanyasıyla devam ediyor.[23]

2. Sendikalar

Sendikaların 1980 sonrası dönemde kadın emeği üzerine yürüttükleri faaliyetler incelendiğinde, kadın çalışanların hak arama mücadeleleri ve örgütlülüğü konusunda ne denli isteksiz davrandıklarını görmemek mümkün değil. Büyük ölçüde bu isteksizliğin bir sonucu olarak, günümüzde kadın çalışanların gerek sendika üyeliği gerek sendikaların karar organlarında temsili hâlâ son derece düşük. Siyasal yelpazenin farklı yerlerinde duran, ülkenin siyasi konuları ve emekçilerin hak mücadelesi alanında birbirleriyle uzlaşmaz tutumlar sergileyebilen üç konfederasyonun (DİSK, HAK-İŞ ve TÜRK-İŞ) ve bu konfederasyonlara üye sendikaların, konu kadınlara geldiğinde oldukça benzer bir tavır içine girmeleri dikkate değer bir durum.[24] Sendikal örgütlerin kadın-erkek eşitsizliği ve kadın hakları konularındaki faaliyetleri, genellikle 8 Mart'larda düzenlenen toplantılar ve konfederasyon/sendika başkanlarının yaptığı konuşmalar ile sınırlı kalıyor; kadın hakları, sendikaların esas meseleleri arasına alınmıyor. Birçok ülkede uygulana gelen, kadınların sendika üyeliğini ve karar süreçlerine aktif olarak katılımını artırıcı olumlu eylem programları da Türkiye'deki sendikaların gündemine giremiyor.[25]

Sendikaların üye oldukları uluslararası sendikal örgütlerin kadın-erkek eşitliği programlarına tam anlamıyla duyarsız kalınamadığı için olsa gerek, 1990'lı yıllarda bazı sendikalarda kadın komiteleri kuruluyor. Ne var ki, bu girişimler süreklilik ve işlev-

---

23 Bkz. *Kafeste Kuş Gibiydik: DESA Direnişindeki Kadınlar* (2009), yönetmenler: Güliz Sağlam ve Feryal Saygılıgil. http://www.1001belgesel.net/Film-detay.aspx?cid=18

24 Türk-İş, Hak-İş ve DİSK'in kadınlarla ilgili kurumsal gelenek ve zihniyetlerini derinlikli bir biçimde irdeleyen bir çalışma için bkz. Yeğen (2000).

25 Gülay Toksöz (2008: 261) kadınlara yönelik olumlu eylem programlarının 1990'larda tartışılmaya başlanmasına rağmen, az sayıda istisna dışında sendikaların bu konuda somut adımlar atmadığını, bu duruma güncel bir örneğin Tek Gıda İş Sendikası'nın 2007 yılında gerçekleştirdiği 13. Genel Kurul toplantısında kabul edilen tüzük değişikliği ile Genel Yönetim Kurulu'nu kadın üyelere pozitif ayrımcılık yapmak konusunda yetkilendirmesi olduğunu ifade ediyor. Halen Tek Gıda İş Sendikası'nın Genel Yönetim Kurulu üyelerinin tümü erkeklerden oluşuyor ve kendilerine verilen bu yetkiyi nasıl kullandıkları konusunda henüz bir değerlendirme mevcut değil (http://www.tekgida.org.tr/).

sellik kazanamıyor (Toksöz, 2005). Az sayıdaki kadın sendikacı ve uzmanın gayretiyle oluşturulmuş kadın birimleri ve yayın organları[26] ise katı erkek egemen yapının oluşturduğu sendikal hareketin ana ekseninin dışında kalıyor.

Halen, kadın emeği ile ilgili konuların sendikaların esas mücadele alanının içine alınmaktan çok uzak olduğunu, bu konuların sendikaların genel kurul belgelerinde ele alınış biçimlerini sergileyerek ya da gösterişli açılış törenleri ile kamuoyuna tanıtılan kadın komitelerinin akıbetini sorgulayarak göstermeye çalışacağım.[27]

DİSK'in[28] 1994 yılında toplanan 9. Genel Kurulu'nda alınan kararlar arasında *Kadın Sorunları ve Örgütlenme* başlığı altında kadın üye sayısının artırılması ve "bunun sağlanması için varolan kadın dairesinin işlerliğe kavuşturulmasını sağlayacak ivedi önlemlerin alınması" yer alıyor. Aynı zamanda, "sendikalarda yönetim kademelerinde kadın üyelerin sayıları oranında temsil edilmeleri için gerekli çalışmaların yapılmasına" karar veriliyor.[29] 1994 yılında alınan bu kararlar ile ilgili gelişmelerin bir sonraki genel kurulda değerlendirileceğini bekliyoruz. Ne var ki, 1997 yılında gerçekleştirilen 10. Genel Kurul, son üç yılda kadın üye sayısının artırılması konusunda yürütülen faaliyetleri değerlendireceği yerde, neredeyse bir önceki genel kurulda alınan kararın aynısını tekrarlamakla yetiniyor: "Konfederasyon ve sendikalarımızın kadın ve gençlerle ilgili birimleri aktif hale getirilmeli, sosyal etkinlikler gerçekleştirilmelidir." 1997 Genel Kurul kararları arasında bir önceki kurul kararlarına göre yeni olan, *Kadın Sorunu ve Kadın İşçilerin Hakları* başlığı altındaki bölümün genişletilmiş olması: Çalışma yaşamına girişlerdeki sorunlardan başlayarak, işyerlerinde cinsel tacizden, kreş sorununa kadar kadın işçileri ilgilendiren bütün konularda somut sendikal politika-

---

26 Örneğin, Ocak 2003 tarihinden beri düzenli çıkan *Petrol-İş Kadın* dergisi, http://www.petrol-is.org.tr/kadin/index.htm.

Bu amaç için dokümanlarına başvurduğum sendikaları seçerken belirli bir yöntem kullanmadım. Daha çok, tüzük ve genel kurul kararları gibi belgelerini internet ortamında kamuya açan sendikaların metinlerini inceledim. Bu durum, sendika belgelerini kamuoyu ile internet ortamında paylaşan sendikaların diğerlerine göre eşitsiz bir biçimde eleştirel yaklaşımıma maruz kalmasına neden olmuş olabilir.

28 12 Eylül 1980 darbesini takiben faaliyetleri durdurulan DİSK ve DİSK'e bağlı sendikalar, ancak 1991 yılında Askeri Yargıtay'ın kararı ile beraat ettikten sonra, 1992 yılında tekrar faaliyete geçiyor. http://www.disk.org.tr/default.asp?Page=Content&ContentId=127.

lar üreterek bunların toplu sözleşme kazanımı haline getirilmesi için gerekli çalışmaların yapılması" ve "[y]asalardan cinsiyet temelinde ayrımcılık yapan maddelerin ayıklanması ve değiştirilmesi için kararlı bir mücadele yürütülmesini, kadınların çalışma yaşamında daha fazla katılımını sağlayıcı istihdam politikalarının oluşturulması için siyasi iktidar üzerinde baskı oluşturulması"[30] karar altına alınıyor.

Üç yıl sonra 2000 yılında yapılan 11. Genel Kurul'da da, bir önceki genel kurula göre kadınların sendikalar içindeki konumları ile ilgili daha geniş saptamalar mevcut. Kadınların, DİSK'e bağlı sendikalar içinde sahip oldukları sayısal çoğunluğa tekabül etmeyen bir temsiliyete sahip oldukları vurgulanıyor. Buna karşılık, 1992 yılında tekrar faaliyete geçtikten sonra geçen süre içinde, bu durumu dönüştürmek için ne tür önlemler alındığı ve faaliyetler yürütüldüğünden ise hiç bahis yok. "DİSK ve üye 23 sendika içinde genel başkanı kadın olan sadece bir sendika bulunmaktadır. Toplam 139 genel merkez yönetim kurulu üyesi içinde kadın yönetici sayısı 9'dur. Toplam 177 bölge, şube ve temsilcilikte görevli başkan ve temsilcilerin sadece 6'sını kadınlar oluşturuyor" saptamasını yaptıktan sonra DİSK 11. Genel Kurulu, "[k]adın işçilerin örgütlenmesine öncelik verilmesini, bunun için de sadece formel sektörlerde sigortalı olarak çalışan kadınların değil, enformel sektörlerde sigortasız olarak çalışan kadınların da örgütlenmesinin hedeflenmesini" karar altına alıyor.[31] Kadın işçilerin hakları konusu, DİSK Genel Kurul kararlarında, Konfederasyon'un yapması gereken faaliyetler arasında devamlı surette ve neredeyse aynı cümlelerle tekrarlanıyor. Bir genel kuruldan diğerine, bu tekrarlanan saptamalar ve önerilen faaliyetler konusunda herhangi ciddi bir çaba gösterilmemesi ve kararların neredeyse kes-yapıştır yöntemiyle hazırlanma biçimi dikkati çekiyor.

15 Eylül 2007'de, DİSK kadın emeği üzerine çalışan akademisyen, feminist aktivist ve farklı sendikalardan uzmanların katıldığı *Türkiye'de Kadın ve Sendikalar* başlıklı bir toplantı düzenliyor. Bu toplantının sonuç metninde ev içinde, işyerlerinde ve sendika yönetimlerinde erkek egemen yapı ve ilişkileri kırmak için bir dizi öneri oluşturuluyor (Bianet, 2008). Önerilerin ara-

---

30 http://www.disk.org.tr/default.asp?Page=Content&ContentId=126.

31 http://www.disk.org.tr/default.asp?Page=Content&ContentId=125.

sında, kadınların yaygın olarak enformel sektörde kayıtdışı olarak çalışmaları noktasından hareketle sendikaların kayıtdışı koşullarda çalışan kadın işçileri de örgütleyecek faaliyetlere yönelmesi ve kadınların durumunun sadece işyeri ve sendika bağlamının ötesinde evdeki sorumluluklarını dönüştürücü faaliyetlerle desteklenmesi gerekliliği vurgulanıyor. Aynen 2000 yılında yapılan Genel Kurul kararlarında vurgulandığı gibi.

2008'de yapılan Genel Kurul'da da benzer ifadeler görülüyor. DİSK, "Her türlü ayrımcılığın karşısında olduğunu, yaşamın tüm alanında kadınlar ve erkekler arasında eşitliği savunacağını" ifade ettikten sonra, "[k]adın emekçilerin, çalışma ve yaşam koşulları gerçeğinin farkında olarak, kadınların sorunlarına duyarlı örgütlenme politikaları yürüteceğini, merkez ve temsilcilikler bünyesindeki kadın komisyonlarının etkinliklerinin artırılacağını ve kadınların sendikalarda daha yoğun temsil edilmeleri için daha fazla çaba harcayacağını" belirtiyor (DİSK, 1994-2008). 1994 ile 2008 yılları arasında geçen 14 yıl zarfında, Genel Kurul kararlarında izlediğimiz kadınlara ilişkin durum saptamaları ve politika önerileri büyük çoğunlukla kâğıt üzerinde kalıyor. DİSK, genel kurullarında aldığı kararları hayata geçirmek için ne tür bir yol izlediği ve bu yolu izlerken hangi konularda başarılı ve başarısız olduğu ile ilgili bir değerlendirmede ise bulunmuyor.

DİSK'e bağlı Sosyal-İş Sendikası tarafından hazırlanan Türkiye'de ve dünyada kadınların durumunu saptamaya ve kadın emekçilerin sorunlarını sergilemeye yönelik 35 sayfalık *Türkiye'de ve Dünyada Kadın Emeği ve İstihdamı Raporu'nun* sadece 1.5 sayfasının sendikal örgütlenmeye ayrıldığını, bu bölümde de sadece istatistiki verilerin değerlendirildiğini görüyoruz (Sosyal-İş, 2010). Ayrıca, raporda, Sosyal-İş sendikasının kadın örgütlenmesi üzerine deneyimi ve faaliyetleri ile ilgili hiçbir bilgi bulunmamakta. Raporun "Genel Değerlendirme" bölümünde kadınların konumuyla ilgili olumsuz tablonun değişmesi ve "...yaşamın her alanında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için aktif ve süreklilik arz eden bir tutum takınması ve yalnızca kadın üyelerini değil erkek üyelerini de bu doğrultuda harekete geçirmesi acil bir ihtiyaç ve sorumluluktur" denmekte, ancak sendikanın raporun yayınlandığı tarih olan 2010 yılına kadar bu doğrultuda ne tür faaliyetlerde bulunduğu ne aktarılmakta, ne de

değerlendirilmekte. Rapor, Dünya Emekçi Kadınlar günü kutlanarak sonlandırılmaktadır.

TÜRK-İŞ'e gelince, Konfederasyon, 2005 yılı 8 Mart'ında ILO ve UNFPA işbirliği ile *Kadın Emeği Platformu*'nu kuruyor. *Platform*'un kuruluşunun kamuoyu ile paylaşıldığı tanıtım toplantısında, bu amaçla oluşturulan komisyonların raporları bir broşür halinde katılımcılara dağıtılıyor. Bu çalışmalara katılan akademisyen ve uzmanlarla yaptığım görüşmelere göre, komisyon toplantılarına sendikalardan aktif kadınlar, konuyla ilgili kamu kurum temsilcileri, TİSK temsilcisi ve kadın örgütü temsilcileri ile bir kaç akademisyen katılıyor. Broşür hazırlanması dışında, çalışma gruplarında geliştirilen somut politika önerileri arasında konuyla ilgili üst düzey kamu yöneticileri ile hükümet temsilcilerinin ziyaret edilmesi ve taleplerin bu yetkililere iletilmesi düşünülüyor. Hatta kreş talebini dile getirmek için o zamanki büyük şehir belediye başkanına gitmek de söz konusu oluyor. Bu ziyaretin, başta TÜRK-İŞ olmak üzere üye sendikaların üst düzey yöneticileri ile birlikte yapılması planlanıyor. Ancak, broşür hazırlanıp basıldıktan sonra TÜRK-İŞ yöneticileri konunun takipçisi olmuyor. Emeklerinin boşa gittiğini düşünen ve bu durumu protesto etmek isteyen kadınlar, 2006 yılı 8 Mart toplantısına katılmak üzere TÜRK-İŞ tarafından davet edildiklerinde, gitmemeyi tercih ediyorlar. Gösterişli bir toplantıyla kamuoyuna duyurulan *Kadın Emeği Platformu*'ndan bir daha ses çıkmıyor.

Kadın konularının sendikaların esas meseleleri arasında yer almayışına iyi bir örnek olarak kadın işçilerle ilgili dokümanların TÜRK-İŞ'in web sitesindeki[32] yerini de gösterebiliriz. Bu dokümanlar, *Eğitim* konulu bölümde yer alıyor. Oysa, web sitesinde, örneğin, *Örgütlenme* konulu bir bölüm mevcut, ama bu başlık altında kadınlardan eser yok.

TÜRK-İŞ'e bağlı TES-İŞ sendikasının çıkardığı derginin Mart 2005 sayısında 8 Mart'a ilişkin bir yazıda kadın-erkek eşitliği üzerine şu sözleri okuyoruz: "Kadın ve erkeğin eşitliği, çağdaş dünyanın dayanağıdır. ...Oysa kadınların yaratıcı gücünü ve yeteneğini hayatın her alanında hissetmeyen toplumların gelişemediği ve kalkınamadığı artık görülmelidir. Çünkü bir toplumun

---

32 www.turkis.org.tr

yönünü bulabilmesi için kadın sezgisi ve sağduyusu şarttır. Çünkü kadınlar yaratıcı ve yetenekli oldukları kadar anaçtır, şefkatlidir, sevgi doludur. Sevgi, şefkat ve merhamet dolu kadın yüreği, acımasız olamaz. Çünkü ne olursa olsun bir kadın, yüreğini "bir kenara" bırakamaz" (s. 17). Bir sendika, iş yerlerinde kadınların karşı karşıya kaldığı somut ayrımcılık pratikleri yerine, "kadınların yüreği" konusunda değerlendirmeler yapmayı tercih ediyor.

Bu bölümü, küçük bir köyde öğretmenlik yapmaya başladığı 1977 yılında aynı zamanda TÖB-DER (Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği) üyesi de olarak örgütlü mücadeleye katılan Nursen Öztürk'le yapılan bir söyleşiden alıntılarla bitireceğim. Yıllarca Eğitim-Sen Antalya Şubesi'nde sendikal mücadele verdikten sonra emekli olan Nursen Öztürk, 8 Mart nedeniyle kendisiyle yapılan ve *Eğitim-Sen Kadın Dergisi* Mart 2011 sayısında yayınlanan söyleşide, sendikalar içinde kadınlar açısından kat edilen yol konusunda "bir parça karamsar" olduğunu belirtiyor. Söyleşinin, Nursen Öztürk'ün kadın komisyonları ve sendika yönetimleri arasındaki ilişkiyi değerlendirdiği bölüm, aslında genel olarak sendikaların kadın emekçilere ve kadın haklarına bakışını açık bir biçimde anlatıyor: "Yine de yapmak istediklerimin tamamını gerçekleştiremedim, az sayıda kadınla komisyonlarda sınırlı işler yapabildik. Her ne kadar çalıştığım yönetimlerde bir engelle karşılaşmadıysam da destek de görmedim. Kadın sekreterlerini ve komisyonlarını kendi hallerine bırakma eğilimi var çoğu yönetimde. Kendi çalışmalarımda kadın komisyonundaki arkadaşlar dışındakilerden destek görmedim. Kimi zaman işyeri temsilcileri bile, sekreterliğimizin çalışmalarını üyelerimize duyurma konusunda isteksiz davranmışlardır." Nursen Öztürk söyleşiyi şu cümlelerle noktalıyor: "Tabii Eğitim Sen'in kadınlar ya da kadın üyeler için yaptıkları, kurultaylar, tüzük değişiklikleri, kota uygulamaları, 8 Mart ve 25 Kasım günlerinde gerçekleştirilen etkinlikler asla küçümsenemez. Bu çalışmalar yalnız sendika içinde bir dönüşüm yaratmak için değil aynı zamanda ülke içindeki kadın hareketinin güçlenmesi açısından çok önemli. Ancak, bu kadar çaba ve verilen emeğin ardından erkek egemen zihniyetin daha fazla dönüşmesini umuyor insan ister istemez. Her şeye rağmen tamamen umutsuz değilim, başka kadınların geleceğine ve bu mücadeleyi devam ettireceklerine inanıyo-

rum. Bu arada benimle böyle bir söyleşinin gerçekleştirilmesi bile çok olumlu bir gelişme. Biliyorsun genellikle başkanlarla yapılır bu tip söyleşiler. Bu nedenle çok teşekkür ederim" (Bianet, 2011).

3. Devlet Kuruluşları

Türkiye'nin, Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşmeyi (CEDAW) 1985 yılında bazı çekincelerle onaylamasıyla birlikte, devlet içinde kadınlarla ilgili koordinatör veya icracı bir birim kurulması gerekli oluyor. Böylelikle, Nairobi'de gerçekleştirilen, Birleşmiş Milletler'in düzenlediği 3. Kadın Konferansı kararlarına uyum kapsamında 20 Nisan 1990 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 422 sayılı KHK ile *Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı* (KSSGM),[33] Başbakana bağlı bir birim olarak kuruluyor. Böylelikle, ilk kez, devlet içinde kadınlarla ilgili bir kurumsallaşma söz konusu oluyor.[34]

1993 yılında KSGM, Dünya Bankası finansal desteği ile *Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Projesi*'ni başlatıyor.[35] Kadın istihdamının bilinmeyen yönleri, eğitim ve istihdamın ilişkisi ve sektör araştırmaları olmak üzere 3 temel alanda 16 farklı konuda araştırma hazırlanıyor.[36] *Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Projesi*'nin önemli bir ayağını oluşturan araştırma sonuçlarının yay-

---

33 KSGM ilk kurulduğunda KSSGM olarak adlandırılıyordu.

34 Bu tarihten önce, KSGM gibi bir statüsü olmayan girişimler mevcut. Kadın-erkek eşitliği konusunda, devlet içinde kurumsallaşma sürecinin ilk adımları 1987 yılında DPT Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü bünyesinde kurulan *Kadına Yönelik Politikalar Danışma Kurulu* ile atılıyor.

35 Projenin tanımı ve amacı KSGM web sitesinde şöyle ifade edilmekte: "Dünya Bankası ile T.C. Hükümeti arasında yürütülen ve 4 Mayıs 1993 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren Türkiye İş Kurumu tarafından uygulanan "İstihdam ve Eğitim Projesi"nin alt bileşenlerinden biri olan Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Projesi 5 Nisan 1994 tarihinde uygulanmaya başlamıştır. Proje Dünya Bankası kredisi ve T.C. katkısı ile finanse edilmiştir.Genel Müdürlüğümüzce yürütülen Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Projesi, 2000 yılı sonu itibariyle tamamlanmıştır. Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Projesi, geleneksel olarak erkeklerin egemen olduğu iş alanları da dahil olmak üzere, bütün alanlarda; kadınlara daha iyi iş ve meslek olanaklarının sunulmasını sağlayacak politikaların üretilmesi için gerekli bilgi ve verileri sağlamayı ve bunları yaygınlaştırmayı amaçlamıştır." http://www.ksgm.gov.tr/Projeler_tamam_kigproje.php

36 16 araştırma projesi için gazete ilanları ile araştırmacılara çağrı yapılır. 16 araştırma ekibi, jüriler tarafından yürütülen bir seçim süreci sonucunda proje teklifi gönderenler arasından belirlenir.

gınlaştırması amacıyla 16 araştırma projesinin içinden ilk etapta tamamlanan bir grup araştırmanın sonuçları, 29-30 Mayıs 1997 tarihlerinde *Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Kongresi*'nde sunulur. Bu geniş katılımlı toplantıda araştırma projelerinin hazırladığı politika önerileri de tartışmaya açılır. İlk kez bu denli kapsamlı ve çeşitli konuda saha araştırmalarına dayanan ve bu araştırmalardan hareketle Türkiye'de kadın emeği ve istihdamı konusunda var olan sorunları sergileyen bu çalışmaların yayınlanması, araştırmaların sonuçlanmasından oldukça uzun bir süre sonra, 1999 sonu ve 2000 yılında gerçekleşir. Bu proje kapsamında, ayrıca, KSGM çatısı altında kadın ve istihdam konulu çalışmaların derlenip, araştırmacıların erişimine sunulduğu bir dokümantasyon merkezi kurulur. Ne yazık ki, bu denli çeşitli konuda yapılmış olan özgün çalışmalar uygulamaya dönüştürülemez. Devlet, ne kendi kurumları içinde, ne de düzenleme rolünü oynayabileceği diğer alanlarda kadın istihdamının geliştirilmesi ve kadınlara karşı ayrımcılığın ortadan kaldırılması konusunda bir adım atar. Kitap olarak basılan bu çalışmalar, ileriki tarihlerde bu konuya ilişkin yapılan araştırmalara referans olmaktan pek de öteye geçemez; devlet kurumlarında ve toplumsal yaşamın her alanında varlığını sürdüren erkek egemen yapının bir nebze de olsa sorgulanmasını başlatacak bir etki doğurmaz.

Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Projesi'nin kitaplarının çıktığı 2000 yılından sonraki dönemde, KSGM'nin kadın emeği ve istihdamı konusundaki faaliyetleri zaman içinde artacağına, gittikçe azalma eğilimi gösterir. Türkiye gibi, kadın istihdamının son derece düşük olduğu bir ülkede kadınların konumundan sorumlu bir genel müdürlüğün bu konudaki faaliyetlerinin neredeyse sadece faaliyet raporlarında tekrarlanan saptamalar olarak kalması, devletin bu konuya olan ilgisine işaret eder. KSGM'nin 2006 Faaliyet Raporu'ndan yaptığım şu alıntı, devletin kadın istihdamına verdiği öneme iyi bir örnek teşkil ediyor: "Kadınların ekonomik hayata etkin katılımlarının sağlanarak dezavantajlı konumlarının giderilmesi amacıyla, bu alanda çalışan akademisyenler, ilgili kamu kuruluşları ve STK temsilcilerinin katılımıyla 2006 yılı içerisinde *Kadın İstihdamı Politikalarının Tespiti ve Ulusal Eylem Planı Hazırlanması* konusunda toplantı yapılması planlanmış olmakla birlikte, söz konusu toplantı için ayrılan bütçe, Genel Müdürlüğün Dış İlişkiler Daire Başkanlığı tarafın-

dan düzenlenen 'İnsan Ticareti' konulu uluslararası toplantıya aktarılması nedeniyle anılan toplantı gerçekleştirilememiştir" (KSGM, 2006: 12).

2006 yılında dönemin Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanı Nimet Çubukçu, kendisi ile yapılan bir söyleşide, kadın istihdamının düşüklüğünü şöyle açıklıyor: "Bu sorunların temelinde ev ve iş yaşamını uzlaştırma hususu önemli bir yer teşkil etmektedir. Toplumsal rol dağılımında kadına atfedilen aile yaşamında çocuk bakımı, yaşlı ve hasta bakımı gibi yükümlülüklerin eş ve/veya devletle paylaşılması büyük önem taşımaktadır" "İş piyasasında iş ve mesleklerin 'kadın işleri' ve 'erkek işleri' olarak ayrışıp toplumsal kabul görmesinden dolayı, kadınlar ancak geleneksel kadın mesleklerinde yoğunlaşmakta, daha düşük statülü ve ücretli işlerde çalışmaya razı olmaktadır. Bu işler süreli ve geçici çalışmayı, sosyal güvencesizliği beraberinde getirmektedir" (Toprak İşveren, 2006: 1). Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanı, kadınların konumu ile ilgili önemli gerçeklikleri dile getirmekle birlikte, söyleşinin bundan sonraki bölümünde sunduğu, "[k]adın istihdamının önündeki engelleri ortadan kaldırmak ve sorunlara çözüm üretmek amacıyla yapılan çalışmalar"ı özetlerken yukarıda söz konusu edilen sorunları ortadan kaldırmaya yönelik ciddi bir çaba içine girmez. Bu sorunlara çözüm olarak sunulan, yıllardır TBMM'ye de bekleyen ebeveyn izninin yasalaşması için çalışmak, kız çocukların okullaşma oranının artırılması ve kadın girişimciliğini geliştirmek için kadınlara eğitim verilmesi gibi eğitim ve girişimciliği teşvik temelli politikalardır.

1990'lı yıllardan başlayarak, DB ve AB gibi uluslararası örgütlerin güttüğü politikaların da etkisiyle, kadın emeği ve istihdamı gibi geniş bir konu, kadın girişimciliğini teşvik etmeye indirgenerek, bu yolla kadın emeği ile ilgili her türlü sorunun üstesinden gelinebileceği gibi bir söylem içine girilir. Kadın girişimciliğini teşvik konusu devlet söyleminde ön plana çıkmasına rağmen, o konu bile, kamu kurumları tarafından tutarlı ve yapıcı bir somutlukta ele alınmaz. Bir yandan kadın girişimciliği ile ilgili AB projeleri, proje danışmanlığı yapan kişiler ve şirketler tarafından neredeyse bir kazanç kapısı haline dönüştürülürken, diğer yandan bu proje fonlarını kullanan kadın örgütleri öngörülen hedeflere ulaşılamaması nedeniyle hayal kırıklıkları yaşamaya başlar. Bu dönemde, 2006 yılında, bir grup akademisyen ve

aktivist, küçük ve orta ölçekli işletmeleri teşvik için kurulmuş olan KOSGEB'i (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme Dairesi Başkanlığı) ziyaret ederek, kurum bünyesinde kadınların girişimciliğini teşvik için bir *Kadın Girişimcilik Merkezi* kurulması ve birlikte çalışma teklifinde bulunur; ancak tekliflerine olumlu bir yanıt almazlar. KOSGEB, kendi faaliyetlerinin kadın ve erkek ayrımı gözetmeden, herkese açık olduğunu savunarak, girişimci olma sürecinin ne denli cinsiyetçi bir süreç olduğunu görmezden gelir. Günümüzde ise AB direktiflerine uyum süreci, göstermelik de olsa, devlet kurumlarını toplumsal cinsiyet çalışmaları yapmaya sevk etmektedir. Bu faaliyetler, genellikle toplantı düzenleme ve yurtdışında yapılan toplantılara katılımla kısıtlı kalmakta, kurumsal yapı ve işleyiş içinde kadın-erkek eşitliğini sağlayıcı ve bu bağlamda kadınlara olumlu ayrımcılık uygulamalarını içeren değişimleri kapsamamaktadır.

Yine, istihdam konusunda başta gelen kamu kurumlarından biri olan İŞKUR'un (Türkiye İş Kurumu), kadın-erkek eşitliğini sağlamak için yaptığı faaliyetlere baktığımızda, bu faaliyetlerin kadınlara yönelik meslek edindirme kurslarının pek de ötesine geçemediği görülür. Bu kurslar ise, ya dikiş-nakış gibi geleneksel kadın meslekleri ya da çiçek düzenleme gibi hobi kazandırma eğitimleriyle sınırlı kalır; kadınları istihdam koşullarına hazırlamaktan ziyade var olan eşitsizlik koşullarını pekiştirici bir rol oynar. İŞKUR'un Aralık 2010 tarihinde yayınlanan 2011-2015 Dönemi Stratejik Planı,[37] 2008-2010 yılları arasında kurum tarafından işe yerleştirilenlerin sadece %24'ünün kadınlar olduğunu göstermektedir. Stratejik Plan'da kadınlarla ilgili konulan tek hedef ise 2015 yılı sonuna kadar bu rakamı %35'e çıkarmaktır.

2000'li yıllar, Türkiye'nin AB üyelik müzakereleri açısından önemli bir dönemin başlangıcı oldu. Bu dönemde gündeme gelen yasal değişiklikler ve düzenlemeler, kadın emeği ve istihdamı ile ilgili değişiklikleri de gündeme getirdi.[38] Medeni Kanun

---

[37] http://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/2011-2015%20Dönemi%20Stratejik%20Planı.pdf

[38] Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdür Yardımcısı Lütfi İnciroğlu uluslararası kuruluşlarla ilişkili olarak kendisiyle yapılan bir söyleşide şunları ifade ediyor: "Nihayetinde Birleşmiş Milletlerin Kadınlara karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ne taraf olarak, Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu'nu imzalayarak, gerek Avrupa Birliği müktesabatına uyum süreci çerçevesinde,

(2001), TCK (2005) ve İş Kanunu'nda (2003) yapılan değişikliklerle, yasalarda yer alan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin önemli bir bölümü kaldırıldı ya da değiştirildi. Ancak, bu ve benzeri yasa değişikliklerinin kadınların günlük hayatlarına pek de yansımadığı, yapılan araştırmalar ve gazete haberlerinden izleniyor.[39]

Özellikle 2005 ve sonrası dönemde AB müktesebatına uyum süreci ile ilişkili olarak hükümet ve kamu kurumu sözcülerinin kadın-erkek eşitliği konusunda verdikleri beyanatlar ve imzaladıkları genelgelerde çelişkili tutumlar izlemesi de dikkate değer. Resmi Gazete'de yayınlanan ve altında Başbakan olarak Recep Tayyip Erdoğan'ın imzası bulunan *Kadın İstihdamının Artırılması ve Fırsat Eşitliğinin Sağlanması Genelgesi*[40] şu cümle ile başlıyor: "Kadınların sosyo-ekonomik konumlarının güçlendirilmesi, toplumsal yaşamda kadın erkek eşitliğinin sağlanması, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve sosyal kalkınma amaçlarına ulaşılabilmesi için kadınların istihdamının artırılması ve eşit işe eşit ücret imkânının sağlanması şarttır" Oysa, Genelge'nin yayınlanmasından yaklaşık iki ay sonra Başbakan'ın halka hitaben yaptığı bir konuşmada, kadın ve erkeğin eşit olamayacağını belirterek, "[k]adın kadındır erkek erkektir. Bunların eşit olması mümkün mü? Bunlar birbirinin tamamlayıcısıdır"[41] demesi, hükümetin, söylem düzeyinde dahi ne denli çelişkili bir tutum sergilediğini göstermekte.

4. İşveren Kuruluşları

İşveren kuruluşlarının, özellikle 2005 ve 2006 yıllarında kadın emeği ve istihdamı konusuna ilgileri artıyor.[42] Yönetim kademelerinde erkeklerin var olduğu işveren örgütleri art arda konuyla ilgili toplantılar ve konferanslar düzenlemeye ve yayınlar yapmaya başlıyor. Bu tarihin, 1999 yılında AB tarafından aday ülke ola-

---

gerek ILO'nun kadın istihdamını doğrudan ve/veya dolaylı etkileyen sözleşmelerini imzalayarak toplumsal cinsiyeti sağlamayı taahhüt eden Türkiye mevzuat uyumlaştırma çalışmalarına da hız vermesi gerekir düşüncesindeyim" (Toprak İşveren, Mart 2010: 8-11).

39 Kadın emeği ve istihdamı üzerine yapılan araştırmaların bibliyografyası için bkz., Ecevit (2007).

40 Resmi Gazete, Sayı: 27591, 25 Mayıs 2010.

41 http://www.haberturk.com/polemik/haber/537849-kadin-ve-erkegin-esit-olmasi-mumkun-degil , 31.07.2010.

Bkz., bu metinde 2 numaralı dipnot.

rak kabul edilen Türkiye'nin tam üyelik müzakerelerine başladığı 2005 yılına rastlamasının tesadüf olmadığını düşünüyorum. Konunun işveren kuruluşları tarafından ele alınış biçimi de bu değerlendirmemi doğrular nitelikte. Kadın-erkek eşitliği ve istihdamının artırılması konusu, işverenlerin kendi örgütleri ya da sahip oldukları işyerlerinden hareketle sorunsallaştırılan bir konu olmaktan uzak. İşveren kuruluşları, işe alım ve yükseltmelerde kadınlara karşı uygulanan ayrımcılık ve eşit değerde işe eşit ücret gibi, bu konunun doğrudan kendilerini ilgilendiren açılarından ziyade, yaklaşım olarak, "boşa harcanan" bir insani sermayenin ülke kalkınmasına katkısı, ya da kadınların eğitim düzeyinin artırılması gibi bir perspektifi tercih ediyor. Böylelikle, AB'ye olumlu bir mesaj verilirken, sorumluluk yüklenmek zorunda kalacakları bir konuyu da gündeme getirmemiş oluyorlar.

Kadın hareketi bölümünde söz konusu ettiğim, 10-11 Şubat 2006 tarihleri arasında TİSK'in düzenlediği *Kadın İstihdamı Zirvesi*, İstanbul Conrad Otel'de gerçekleştiriliyor.[43] İki günlük toplantıda kadın istihdamı konusu genel olarak AB süreci çerçevesinde tartışılıyor. Konuşulan konular arasında, AB ve Türkiye'de kadın istihdamının koşulları, AB ve Türkiye'de kadın istihdamının önündeki engeller ve çözüm önerileri, kadın eğitimi ve sosyal dışlanma, kadın istihdamını artırmada iyi uygulama örnekleri, sivil toplum kuruluşlarının kadın istihdamına katkıları gibi konular yer alıyor.[44] Konuşmacıların büyük çoğunluğu, kadınların eğitim düzeyinin düşüklüğü ve işgücü piyasalarının yeterince esnek olmamasını kadın istihdamı önündeki en büyük engeller olarak sıralıyor.[45] Konferansın sonuç bildirgesi de iki gün boyunca yapılan tartışmalarda olduğu gibi eğitim, kadın işçi çalıştı-

43 Zirvenin açılış konuşmalarını, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Murat Başesgioğlu, Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanı Nimet Çubukçu, TİSK Yönetim Kurulu Başkanı Tuğrul Kudatgobilik, TÜRK-İŞ Genel Başkanı Salih Kılıç, DİSK Genel Başkanı Süleyman Çelebi ve HAK-İŞ Genel Başkanı Salim Uslu yapıyor. http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=1404&id=73

44 http://www.tisk.org.tr/duyurular.asp?ayrinti=True&id=1687.

45 Biz, bir grup feminist davet edilmediğimiz halde toplantıya katıldık ve söz alıp kadın istihdamını artırmanın bütünlüklü politikalar ile mümkün olabileceğini, kadınların sırtına yıkılmış olan bakım hizmetleri sorunu konuşulmadan kadın istihdamının artırılmasından bahsetmenin mümkün olmadığını ifade ettik. Bakım hizmetleri konusunda devletin sorumsuz davrandığını, işverenlerin de bu hizmetlerin kendi yükümlülükleri arasında değilmiş gibi davranmasını kınadık. Toplantının sonuç bildirgesi yayınlandığında söylediklerimizin adresine ulaşmadığını gördük. Bu sonuç bildirgesine karşı kadın örgütlerinin birlikte yazdığı basın bildirisi için Bölüm 2'ye bakınız.

ran işverenlere vergi indirimi uygulaması ve kadın girişimciliğinin desteklenmesi konularını ön plana çıkarıyor.

İşveren kuruluşları arka arkaya kadın istihdamının artırılması üzerine raporlar hazırlıyorlar, konferanslar düzenliyorlar. Raporlar, kadın bakış açısına sahip ya da feminist kadın akademisyenler tarafından yazıldığı için yapılan saptamalar ve politika önerileri kadın hareketinin genel talepleri doğrultusunda olmasına rağmen, bu talepleri uygulamaya dönüştürecek bir inisiyatif mevcut değil. Hazırlanan raporlar ve düzenlenen toplantılar, işveren örgütlerinin sosyal sorumluluk projeleri gibi kalıyor.

2008 yılında, o dönemde yapılan oda ve borsa seçimlerinde kadınların daha etkin rol almasını ve yönetime girmesini isteyen TOBB Başkanı Rıfat Hisarcıklıoğlu'nun bu önerisine destek veren zamanın Devlet Bakanı Nimet Çubukçu, TOBB Başkanı'na yönelik şöyle bir eleştiride bulunuyor: "Kadına gel sen de seçimlere gir demek yetmez, pozitif ayrımcılık gerekir" (Radikal, 2008b). Kamuoyu önünde yapılan bu tür konuşmalarda dile getirilen sözlerin, sanki kişilerin kendi sorumlu olduğu kurumlarla ilgisi yokmuş gibi, sadece hitap edilen kişi ya da kişilerin yönetiminde olduğu kurumlara karşı söylenmesi, gerek işveren gerekse devlet kesimi temsilcileri için bir alışkanlık halini almış durumda. Sorumlu mevkilerde bulunan kişilerin kendi kurumlarında kadın-erkek eşitliği sağlanmışçasına başkalarının kurumları ile ilgili eleştiri ve öneri yapmaları Türkiye'de politik alana damga vuran alışkanlıklar arasında. Nimet Çubukçu, TOBB Başkanı'ndan kadınlar için pozitif ayrımcılık talep ederken, devlet kurumlarının hangilerinde bu tür bir uygulama olduğunu, pozitif ayrımcılığın kamu kesimi iş yerlerinde uygulanmaya konulmasına yönelik bir çabanın var olup olmadığını belirtme gereği bile duymuyor.

Sonuç Yerine...

Bu yazıda, son yıllarda kadın emeği ve istihdamı konusunu, söylem ya da eylem düzeyinde, farklı bakış açılarından gündeme getiren siyasal aktörlerin 1980'den bu yana konuya ilişkin izledikleri tutum ve politikaları sergilemeye çalıştım. Bu çerçevede, söz konusu aktörlerin politik tercihlerini oluşturan arka planı da mümkün olduğunca gün ışığına çıkarmayı hedefledim.

Yakın zamana kadar kadın emeği ve istihdamı konusunun kadın hareketinin öncelikli mücadele alanları arasında yer almamış olmasının, hareketin güncel politika oluşturma sürecine önemli etkileri olduğunu düşünüyorum. Politika oluşturma ve oluşturulan politikalardan hareketle mücadele örgütleme belli bir olgunlaşma süreciyle birlikte gelişir. Kadın hareketi, örneğin, Medeni Kanun ve TCK'nın kabul sürecinde, geçmiş birikimini de kullanarak bu alandaki mücadelesini hem genişletti hem de politik mesajlarına belirgin bir derinlik kazandırdı; bu mücadele sonucunda da önemli kazanımlar elde etti. Emek ve istihdam alanına gelince, bu alanın farklı yönleri üzerine yapılmış akademik araştırmaların ve ufuk açıcı kuramsal tartışmaların mevcudiyetine rağmen, kadınların yaşamlarını iyileştirici ya da dönüştürücü perspektifle hareket eden mücadele deneyimlerinin henüz yeterince olgunlaşmamış olduğunu düşünüyorum.

Kadın emeği ve istihdamının, kadın meselelerinin diğer alanlarıyla kıyaslandığında, belki de en başta gelen ayırıcı özelliği, kapitalizmle kurulmak zorunda kalınan doğrudan ilişkidir. Özellikle, ev dışında çalışma ve para kazanma, kadınlara belirli oranda bir özgürleşme sağlarken, aynı zamanda, kapitalizmin sömürü ve baskı sistemiyle doğrudan temas etmelerine yol açar. Bu nedenle, kadınlar, ev dışında çalışma mücadelesi verirken, aynı zamanda, bu mücadele sürecinde kazanılan "başarı"nın da bir sonucu olarak kapitalizmin sömürü mekanizması ile karşılaşır. Bu iç içe geçen iki süreç, kadınlar açısından kazanımlar kadar tuzaklarla da dolu. Bu kazanım ve tuzakları deşifre edebilmek ve kadınların lehine dönüşmesini sağlamak için verilecek mücadele ise oldukça çetrefilli bir süreç. Bu çetrefilli süreç, incelikli ve zaman zaman birbiriyle çelişen politikalar oluşturmak ve mücadele yöntemleri bulmayı gerektiriyor. Bu da mücadelenin içinde kazanılan bir deneyim meselesi.

Kadınların özgürleşme ve kurtuluş mücadelesinin emek veçhesinin son yıllarda kazandığı yeni ivme umut verici. Bu yeni ivmenin kapitalist sistemin neoliberal dönüşümünün yükseldiği bir döneme rastlaması ise işi zorlaştırıyor. 2000'li yıllar, AKP hükümetinin, özellikle yasal ve kurumsal temelde neoliberal dönüşümü hızlandırdığı bir dönem. Ardı ardına yasalar değişiyor, yeni kurumsal yapılar oluşturuluyor. Kırsal kesimin yaşam damarlarının kesilmesi, güvenceli istihdam biçimlerinin yasal deği-

şlkliklerle bir yasal-güvencesiz istihdam biçimine dönüştürülmesi, refah sisteminde yaşanan dönüşüm, işsizliğin artışı bu dönemin tezahürleri. Bu dönüşümün, yani neoliberal sistemi yerleştirme döneminin, kadınların yaşamlarına etkisi büyük. Neoliberalizmin radikalleştiği bir dönemde kadın hareketinin emek eksenli politikaları gündeme getiriyor olması, aynı zamanda, yaşamsal alanlarımıza yönelen bu saldırının hızlanmasına karşı bir refleks olarak da değerlendirilebilir; kadın hareketinin emek ekseninde politika yapmayı bir anlamda öğrenme sürecine denk düşmesi ise talihsizlik.

Kaynakça

Abadan-Unat, Nermin (der.) (1982), Türk Toplumunda Kadın (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını), Genişletilmiş 2. Baskı.

Bianet (2003), "Paker: 89 Kadın Kurultayı, İlkler Kurultayıydı", Bianet, 6 Ocak 2003, http://www.ww.bianet.org/bianet/kadin/15782-paker-89-kadin-kurultayi-ilkler-kurultayiydi.

Bianet (2008), "Kadın Emekçiler için Sendikalar Erkek Egemenliğinden Çıkmalı"
http://bianet.org/bianet/bianet/104832-kadin-emekciler-icin-sendikalar-erkek-egemenliginden-cikmali (21.03.2011).

Bianet (2011), "Erkekler Kadın Örgütlenmesine Ne Engel, Ne Destek Oldu!" http://bianet.org/biamag/kadin/128537-erkekler-kadin-orgutlenmesine-ne-engel-ne-destek-oldu (Eğitim-Sen Kadın Dergisi, Mart 2011 sayısından alınmıştır) (03.04.2011).

Çağatay, Nilüfer ve Günseli Berik (1991), "Transition to Export-led Growth in Turkey: Is There a Feminization of Employment?" Capital and Class, 11 (3).

DB ve DPT (Dünya Bankası ve Devlet Planlama Teşkilatı) (2009), Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı: Eğilimler, Belirleyiciler ve Politika Çerçevesi (Ankara).

DİSK (1994-2008), Genel Kurul Kararları, http://www.disk.org.tr/default.asp?Page=ContentList&CatId=6 (21.03.2011).

Ecevit, Yıldız (1998), "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler," Özbay, Ferhunde (der.) Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişmeler, (İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı), 31-77.

Ecevit, Yıldız (2007), Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı Üzerine Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası, http://www.keig.org/Arastirma_Tarama.aspx

Harcourt, Wendy and Arturo Escobar (2002) "Women and Politics of Place", Development, 45 (1): 1-14.

Hattatoğlu, Dilek (2001), "Ev Eksenli Çalışma Stratejileri: Kadının Özgürleşmesi Açısından Bir Tartışma," İlyasoğlu, Aynur ve Necla Akgökçe (der.) Yerli Bir Feminizme Doğru, (İstanbul: Sel Yayıncılık), 173-204.

ILO (2007a) Türkiye'de Kadın İstihdamı'nın Durumu (Ankara), Yazar: Gülay Toksöz.

ILO (2007b), Türkiye'de Kadın Girişimciliğine Eleştirel Bir Yaklaşım (Ankara: ILO Yayını), Yazar: Yıldız Ecevit.

KSGM (2006), 2006 Yılı İdare Faaliyet Raporu, http://www.ksgm.gov.tr/Pdf/2006faaliyetraporu.pdf

KSGM (2008), Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı, 2008-2013 http://www.ksgm.gov.tr/Pdf/TCEUlusaleylemplani.pdf

Muhtar, Gizem M. (2010), Feminization of Employment in the Turkish Banking Sector: A Critical Analysis, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Özar, Şemsa (1994), "Some Observations on the Position of Women in the Labor Market in the Development Process of Turkey," Boğaziçi Journal, 8 (1-2): 5-19.

Özar, Şemsa (2005), GAP Bölgesinde Kadın Girişimciliği (Ankara: GAP-GİDEM Yayınları).

Özbay, Ferhunde (1986), The Study of Women in Turkey. An Anthology (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını).

Radikal (2008a), "Kadın istihdamında 150 sıkıntısı", Radikal, 27/01/2008, http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=245667

Radikal (2008b), "Kadının elinin değmediği bir ekonominin bereketi de olmaz", 26/08/2008 http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=895502&Date=26.04.2011&CategoryID=101

Savran, Gülnur (1989), "Kadınların Kurtuluşu Bildirgesi'nin Düşündürdükleri", Feminist, Haziran, 7.

Saygılıgil, Feryal (2011), "Novamed Grevini Hatırlamak", Feminist Politika, 9 (Kış): 4-5.

Semayiş, Tülin (2006), Türkiye'de Ev Eksenli Çalışanların Örgütlenmeleri ve Yeni Arayışlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü,

http://www.belgeler.com/blg/15qd/turkiye-de-ev-eksenli-calisanlarin-orgutlenmeleri-ve-yeni-arayislar-the-home-based-workers-organizations-in-turkey-and-new-searchs

Sirman, Nükhet (1989), "Feminism in Turkey: A Short History", New Perspectives on Turkey, 3(1):1-35.

Sosyal-İş (2010), Türkiye'de ve Dünyada Kadın Emeği ve İstihdamı Raporu, http://www.sosyal-is.org/dosyalar/kadin_emegi_ve_istihdami.pdf

Tekeli, Şirin (1986), "Kadınlara Karşı...", Cumhuriyet Gazetesi, 20 Şubat.

Tekeli, Şirin (1998), "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme", Berktay, Ayşe (der) 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları).

TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) (2006) Kadın İstihdamı Zirvesi, (Ankara: TİSK Yayınları).

Toksöz, Gülay (2005), "Türkiye'de Kadın İşçiler ve Sendikal Örgütlenme", TES-İş Dergisi, Mart.

Toksöz, Gülay (2008), "Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İşgücü Piyasalarında Mevcut Durum ve Örgütlenme Sorunları", Emek Tartışmaları 1 (İstanbul: DİSK Yayınları): 246-262.

Toprak İşveren (2006), Devlet Bakanı Nimet Çubukçu ile söyleşi, Sayı.69. http://www.toprakisveren.org.tr/2006-69-nimetcubukcu.pdf

Türk-İş (2005). Türkiye'de Emek Piyasasında Kadınların Durumu, (Ankara).

Türkonfed (Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu) (2007), İş Dünyasında Kadın, İstanbul, Yazarlar: Oğuz Karadeniz, Hakan Yılmaz, Gülay Budak, Meltem Onay Özkaya, Kadriye Bakırcı.

Türkün-Erendil, Asuman (2002), "Türkiye'de Ev Eksenli Çalışma Üzerine Yapılmış Araştırmalar ve Çalışmalar," İktisat Dergisi,430: 36-47.

TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) ve (2000), Kadın - Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset, Yazarlar: Mine Tan, Yıldız Ecevit ve Serpil Sancar Üşür (İstanbul).

TÜSİAD ve KAGİDER (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği ve Türkiye Kadın Girişimciler Derneği) (2008), Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri, ("Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset" yayının güncellemesi), Yazarlar: Mine Tan, Yıldız Ecevit, Serpil Sancar Üşür ve Selma Acuner.

Yeğen, Mesut (2000), "Sendikalar ve Kadın Sorunu: Kurumsal Gelenekler ve Cari Zihniyetler," Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, Sayı 3.

Gıda, Tekstil ve Hizmet Sektörlerinde Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçiler

Belkıs Kümbetoğlu[*]
İnci User[**]
Aylin Akpınar[***]

Bu makalede Türkiye'nin beş ilinde gerçekleştirilen bir alan araştırmasının[1] başlıca bulguları yer almaktadır. Bulgular kayıt dışı çalışan kadınların yüz yüze bulundukları çocuk yaşta çalıştırılma, yüksek işçi devir oranları, asgari ücretin altında kalan ve düzenli olarak ödenmeyen ücretler, uzun çalışma saatleri, karşılığı ödenmeyen zorunlu gece mesaileri, işverenlerin taciz ve istismarı gibi bir dizi sorunu ortaya sermektedir. Araştırmaya katılan ve çoğu 12-15 yaşlarında çalışmaya başlamış olan 213 kadının çalışma öyküleri, köleliği andıran bir çalıştırma sisteminin uzunca bir süredir yürürlükte olduğunu göstermektedir. Kayıtdışı çalışmayı herhangi bir sosyal güvenlik örgütüne kayıtlı olmamak gibi bir tanıma hapseden yaklaşımların çok karmaşık bir tabloyu aşırı basite indirgemek ve gerçekliğini sergilememek anlamına geldiği gözlemlenmiştir.

Sosyoloji yazınında gelip geçici işlere ilişkin çalışmalar dikkatimizi standart biçimdeki istihdam sözleşmelerinde azalma ol-

---

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, KEFA üyesi.
** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.
*** Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

1 "Kadın ve İstihdam: Değişen Koşullar, Değişmeyen Eğilimler: Tekstil, Gıda ve Hizmet Sektörlerinde İş Güvencesi ve Sosyal Koruması Olmadan Çalışan Kadın İşçiler" Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu desteği ile gerçekleştirilmiştir. (Araştırma yürütücüleri: Belkıs Kümbetoğlu, İnci User ve Aylin Akpınar) 2008-2010.

duğuna çekmekte ve ilave olarak, devlet ya da sendikalarca daha az korunan ve düşük nitelikli işlerin artışına vurgu yapmaktadır. Bazı işler daha uzun süreli ve kalıcı olsa da ücretlerinin çok düşük olduğu belirtilmektedir. 'Fordizmin çöküşünün bir boyutu' olarak adlandırılan bu süreç, alışıldık istihdam biçimlerinin de değiştiğini göstermektedir. Bu değişimi, istihdam normlarının kadınlaşmasına bağlayan görüşler gelip geçici işlerin kadın işleri olarak tanımlanmasını içermektedir (Green, 2009: 344).

2000'li yıllarda dünyada pek çok ülkede istihdam güvencesinin olmadığı bir yapının iş piyasalarına hâkim olduğu görülmektedir. Yapısal bir biçimde ortaya çıkan bu değişimin, işleri kesitlere ayırdığı, parçaladığı, işyerlerini küçülttüğü, işçi sayılarını azalttığı, işe alma ve işten çıkarmayı tamamen keyfileştirdiği, sendikasızlığı kural haline getirdiği bilinmektedir.

Kadınların eğitimsiz ve niteliksiz oldukları için kayıt dışı istihdama isteyerek yani kayıtlı olmanın avantajlarını reddederek ve iş buldukları için minnettar olarak katıldıkları iddia edilmektedir. Oysa ki kadınlar, fakirliğe ve işsizliğe karşı direnme araçları en alt düzeyde olduğu için bu koşullara razı olmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yoksulluğa ve eğitimsizliğe, dolayısıyla 'kalifiye olamamaya' mahkum ettiği kadınlar daha kötü işlere, daha uzun çalışma saatlerine, daha az ek ödemeye rıza göstererek istihdamda kalmaya çalışmaktadırlar (Tutnjevic, 2002: 2).

1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırma esneklik adıyla öne sürülen makro politikaların ve kayıt dışı çalışmanın işçi kadınların hayatlarına nasıl yansıdığını ve onların hak kayıplarını nasıl çoğalttığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırma tekstil, hizmet ve gıda sektörlerinde büyük çoğunluğu küçük ve orta boy işletmelerde istihdam edilen kadın işçilerden seçilen bir örneklem üzerinde gerçekleştirilmiştir. Kadınların işyeri koşulları; işte geçirdikleri süreler ve aldıkları ücretler; örgütsüzlük durumları ve hak mücadeleleri; sağlık durumları ve iş kaynaklı sağlık sorunları; evlilik ve çalışma hayatlarını nasıl bir arada götürmeye çalıştıkları gibi konular onların bakış açılarından anlaşılmaya çalışılmıştır. Kayıt dışı çalışan kadınların maruz kaldıkları hak ihlallerini ve eşitsizlikleri nasıl algıladıklarını ve çalışma yaşamını nasıl gördüklerini kendi sözle-

riyle yansıtmanın 1950'lerden bu yana kadınları istihdama çekemeyen ülkemiz ekonomisinin durumunu yorumlayışımıza önemli bir katkısı olacağı düşünülmüştür.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

İşçi kadınların çalışma motivasyonlarını belirleyen iş kaynaklı ve kişisel etkenleri anlayabilmek amaçlandığı için araştırmada niteliksel yöntem kullanılmıştır. Bu doğrultuda derinlemesine görüşmeler yapılmış ve kadınlar çalışma ortamlarında gözlemlenmiştir. Araştırma alanı olarak İstanbul, Bursa, Kocaeli, Sakarya ve Düzce illeri, evren olarak da kadınların çok yoğun biçimde yer aldığı tekstil, gıda ve hizmet sektörleri seçilmiştir. Veriler 213 yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme ve 3 odak grup görüşmesi ile oluşturulmuş; tekstil, gıda ve hizmet sektörlerindeki çeşitli işyerlerinde yapılan gözlemlerle desteklenmiştir. Yapılan gözlemler özellikle kadınların işyeri ve çalışma koşullarına ilişkin olarak anlattıklarının daha iyi kavranmasını sağlamıştır.

Alandaki tüm illerde ön araştırma sürecinde destekleri kazanılan anahtar kişiler aracılığıyla görüşmecilere ulaşılmış, daha sonra kartopu örneklem yöntemiyle yeni görüşmeciler örnekleme dahil edilmiştir. Örneklem seçim kriteri hedeflenen üç sektörden en az birinde, bir süre veya sürekli olarak kayıtdışı çalışmış olma durumudur. Araştırma anında kayıtlı çalışan ya da işsiz olan, ama geçmişte kayıtdışı çalışan kadınlar da örnekleme dahil edilmiştir. Katılımcıların önemli bir bölümünün hedeflenen sektörlerden en az ikisinde çalışmış oldukları görülmüştür.

Araştırmada etik kurallara uyulmuş ve katılımcılar açısından herhangi bir zarar ya da risk oluşmaması için azami dikkat gösterilmiştir. Bu doğrultuda katılımcılara araştırmanın amacı ve içeriği ayrıntılı bir biçimde anlatılarak onamları alınmıştır. Raporlama sürecinde katılımcıların ve görüşmelerde sözü geçen iş yerlerinin kimliklerinin gizlenmesine özen gösterilmiştir.

Araştırma, "kayıp işçi" kadınların sesi olabilmenin yanı sıra, Marmara Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğrencilerini alanda eğitmeyi de hedeflemiştir. Sosyoloji Bölümünün mezun ve öğrencilerinden on dört kız öğrenci gönüllü olarak araştırmaya katılmış ve bu amaçla özel bir eğitimden geçirilmiştir.

3. Esnekliğin Karanlık Yüzü Kadın İşçileri Nasıl Etkiler?

Son otuz yılda gelişmiş ülkelerin iş gücü piyasalarında dikkat çekici gelişmeler olmuştur. Sendikalı işçi sayılarında azalma, toplu sözleşmelerden yararlanan oranlarının düşmesi ve ücret eşitsizliklerinde artış bu gelişmelere örnektir. İş piyasalarının birincil ve ikincil olarak bölündüğü ifade edilmektedir. Birincil iş piyasalarında yabancı rekabetten görece korunan büyük şirketler, sendikalı işçiler ve belirli bir çalışma ilişkileri düzeni bulunmaktadır. İkincil iş piyasalarında ise küçük işletmeler ağırlıktadır. Bu piyasalarda fason üretim ve büyük firmalara bağlı, düşük ücretli, çalışan yararının en az korunduğu güvencesiz ve geçici işler yoğundur (Harrison,1994: 195-196).

Günümüzde ikincil iş piyasaları 'esneklik' adı altında ekonominin ana sektörlerine damgalarını vurmakta ve 'alt işveren', 'geçici sözleşme' gibi kavramlar altında birincil iş piyasaları ile iç içe geçmektedir. Esneklik, iş piyasalarında daha önce var olan yarı-zamanlı işleri de etkilemiş, adeta kötü yarı-zamanlı iş, iyi yarı-zamanlı işi piyasadan kovmuştur. Ücretlerde ve çalışma koşullarında artan bir kutuplaşma oluşmuş; gönüllü yarı-zamanlı işlerin yerini, gönülsüz yarı-zamanlı işler almıştır. İş piyasalarında 'enformelleşme', 'Fordizm'in çöküşü' olarak da adlandırılan bu süreç gelişmekte olan ülkelerin piyasalarında da işgücü içinde bir ayırımın doğmasına neden olmuştur. Artık büyük ya da küçük firmaların birer 'çekirdek' işçi grubu, birer de 'tampon' işçilerden oluşan grubu vardır. İşlerin yapısı da değişmiştir; en kötü işleri (en düşük ücret, en az ek yardım, en uzun çalışma saatleri, en düşük güvence özelliklerini taşıyan işler) kadınlar, gençler, göçmenler ve emekliler üstlenir olmuştur.

Küresel ekonomide 'sürekli ve aşırı emek bolluğu' bulunan ve gelişmekte zorluklar yaşayan ülkelerde, yedek işgücü ordusunun hızla arttığı Latin Amerika'da, Güney Doğu Asya'da, Orta Doğu'da esneklik istihdamı biçimlendirmektedir. Herhangi bir sözleşme sorumluluğuna girmeksizin, keyfi biçimde işten çıkarılabilen, talebe bağlı üretimin hızına paralel olarak aşırı verimli olması beklenen kayıt dışı işçiler ordusu küresel rekabetin dayanağı olmuştur. Davis'e (2006: 210-213) göre, yapısal uyum programları insanların geleceğini yeniden şekillendirecek bir süreç yaratmıştır. Yasal olarak tanınmayan kayıt dışı işçi sınıfı 1980'den

beri ağırlıklı hale gelmiştir. 'Pasif proleterleşme' olarak adlandırılan ve kentsel marjinalliğin beslediği bir model hâkim olmaya başlamıştır. Kayıtdışılığın makro ekonomik rolü adeta devrim niteliğindedir.

Yapısal uyum programlarının işgücü piyasalarına etkisini 1990'lı yıllardan bu yana değerlendiren çalışmaların vurguladığı husus, işgücünün temel haklarından yoksun bırakılmasıdır. Çalışan haklarının yasal dayanakları yeni iş yasaları ile değiştirilmiş ve herhangi bir sosyal korumadan söz edilemez olmuştur. Piyasalar farklı ülkelerde farklı derecelerde esnekleştirilerek üretim ve istihdam küresel ölçekte yeniden yapılandırılmıştır. (Şenses, 2001: 193).

Breman (2003, aktaran Davis, 2006: 217) "kayıtdışı olmanın en ağır yükünü genellikle en cılız ve en küçük omuzlar yüklenir" sözleriyle bu alandaki işgücünün özelliklerini oldukça isabetli biçimde tanımlamaktadır. Birçok ülkede kadınlar ve çocuklar daha fazla kayıt dışı çalıştırılmaktadır.

Kadın ve istihdam literatüründe sıklıkla yer verilen bir görüş kadınların güçlenmesinin ekonomik olarak özgürleşmeleri ile mümkün olabileceği yönündedir:

"İktisatçılar sık sık kadın istihdamı ile kadınların özgürleşmesi arasında basit bir denklem kurarlar ki, iş pazarına girmek görece güvenli gelire, ilke olarak daha iyi bir yaşama sahip olmak anlamına gelmektedir; kendi gelirine sahip olmak, böylece patriarkal baskıyı sarsmak için bir fırsat olarak görülmektedir" (Wichterich, 2004: 54).

Ancak 'esnek çalışmanın' aldığı bu yeni biçimlerde çalışan kadının ne ölçüde özgürleşebildiği sorgulanmalıdır. Wichterich dünyada birçok ülkeden çalışan kadınların günümüzdeki konumlarını tartıştığı çalışmasında Ong'dan (1987) aktararak, "bu kadınlar ne klasik proleterlerdir, ne de klasik kurbanlardır" tanımına işaret etmekte, " Birçok durumda fabrikada çalışma, kadınların bitkin, hatta hasta, ama hemen hemen hepsinin boş ceple ayrıldıkları bir geçiş dönemidir" demektedir (2004: 58-59).

4. Türkiye'de Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçilerin Durumu

Türkiye'de kadın emeği alanında çalışan Ecevit (2008: 123) kadınların işgücüne katılımının 1950'lerin ortalarından itibaren

%70'lerden %20'lere doğru sürekli olarak düştüğünü; bu düşüşün aslen kırdan kente göç sonucu tarımda istihdam edilemeyen kadın nüfusun kentteki iş piyasasında kendisine yer bulamamasından kaynaklandığını belirtmektedir. Türkiye'de uzun yıllardır devam eden kırdan kente göç sürecinde, erkeklerin istihdamının çok fazla etkilenmediğini, ama kadınların adeta "evlere çekildiğini", ve bu durumun kadınların gönüllü tercihi olarak algılanmaması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kadınların çalışma hayatına katılımları sınırlı ve sorunludur. İstihdamdaki kadınların işteki konumlarını, işyeri koşullarını, işyeri ilişkilerini, işte geçirdikleri süreyi, iş değiştirme neden ve sıklığını, işten ayrılma ve eve dönüş nedenlerini, işsiz oldukları süreleri ve bu sürelerde neler yaptıklarını, işyerinde yitirdikleri sağlıklarını, evlilik ve çalışma hayatını dengeleme mücadelelerini, emeklilik hayallerini, çocukları ve diğer bakıma muhtaçlar için sundukları bakım hizmetlerini, kendi hayatları için planladıklarını, ve bunlara bağlı birçok etkeni anlamadan kadınların neden çalışma hayatına bu kadar az katıldıklarını yorumlayabilmek mümkün değildir.

Bir başka önemli gerçek, Türkiye'de erkeklerin iki katı kadar kadının işgücü piyasasından çekilmiş olması ve eğitimli kadınların bile 'evlerine döndükleri' bu işgücü yapısında sendikalara üye olacak kadın işçi tabanının erimesidir. Ecevit, 2000-2006 yıllarında kentlerdeki yüksek okul veya fakülte mezunlarının işgücüne katılım oranlarında 1990'lı yıllara kıyasla bir azalma görüldüğünü vurgulamaktadır. Aynı dönemde, kentlerde lise dengi meslek okulu mezunu kadınların işgücüne katılım oranlarında da bir azalma görüldüğünü belirtmekte ve eğitimli kadın sayısındaki artışa rağmen bu kadınların meslek bilgilerinin ve/veya uzmanlıklarının kullanılabileceği işlerin yaratılamamış ve eğitim ile işgücü piyasası arasındaki ilişkinin kurulamamış olmasını açıklayıcı faktörler arasında saymaktadır (Ecevit, 2008: 130).

Kayıt dışı istihdam ne kadar yaygındır? Bu sorunun sayısal verilerle cevaplandırılması güçlükler içerse de, eldeki sayılar ürkütücü bir büyüklüğü ortaya koymaktadır. TÜİK 2010 Mayıs ayı verileri itibari ile istihdam edilen 23.055.000 kişiden, 10.055.000'i kayıt dışıdır. Erkek istihdamında %37.4 olan kayıt dışı çalışma oranı, kadınlar için %58.9'dur.

Dünya Bankası'nın (2010) Türkiye'de kayıtdışılığa ilişkin raporunda, kayıtdışı çalışanların kimler olduğu konusuna yaş ve cinsiyete göre bir açıklama getirilmekte ve kadınların, gençlerin ve emeklilerin kayıtdışı çalıştığı vurgulanmaktadır. Emekliyken çalışanların sayısının sınırlı olduğu ve kayıtdışı çalışan pek çok kadının hiç emekli olamayacağı gerçekleri unutulmaktadır. Uzun yıllar kayıtdışı çalıştıktan sonra ancak birkaç yıllık sigorta primlerinin ödendiğini gören kadın işçilerin çaresizlikleri ve geleceğe ilişkin ümitsizlikleri bu rapora yansımayan bir başka gerçekliktir. Türkiye iş piyasasına ilişkin raporlar, sorunlu ve sınırlı sayısal gerçeklikler sunarken bu türde çalışmanın kadın çalışanlar için gerçek görünümünü ortaya koymamaktadır. Gerçek görünüm örneğin, keyfi işten çıkarılmaların yaygınlığını, kadın çalışanların işsiz kalma korkusuyla tümden sessiz ve tepkisiz kalışlarını, uzayan ve ücreti ödenmeyen gece mesailerini, aşağılayıcı davranışlar ve tacizleri, tatil hakkının yok edilişini, ciddi iş kazalarının bile anlaşmalı hekimlerle geçiştirilmesini, ödenmeyen ücretleri ve daha birçok hak ihlalini kapsamaktadır. Aşağıda araştırmaya katılan kadın işçilerin anlatılarından seçilen örnekler, kayıtdışı çalışmanın kadınlar için nasıl bir çalışma biçimi olduğunu göstermektedir.

"Sigortalı olmadığımız için sürekli adam diyodu ki, bugün mesela bi şeye kızdı, işte ben bunu yapamıyom, yoruldum, ya da bi şey dediğinde beğenmiyosan çık diyodu adam. Çok basit söylüyodu, istemiyorsan çık. Çünkü sigortamız yoktu; hiç bi hak talep edemiyoduk. O yüzden kimsenin sesi çıkmıyodu... Yaşları biraz yirmi, otuz, (...) çoğunun kocası çalışmıyodu, boyun bükmek zorunda kalıyolardı, mecburen." (36, Evli, Gıda-Hizmet-Tekstil, İşçi, Düzce)

"Fındık fabrikası çok pis bi işti... Çünkü fındık yukarda iki senelik, üç senelik fındık oluyo. İçlerinden bazen fare bile çıkıyo ayıklarken. Fareleri alıyosun, böcekleri alıyosun. Her türlü şey çıkıyo ve onda molan yoktu, dört molan yoktu. İşte sadece kırk beş dakika falan öğlende molan vardı. Yemek, namaz kılıyodun. Aksi halde yerinden hiç kalkmıyodun. Çok pis bi işti; ben çok alerji oluyodum, tenim çabuk kabarıyodu. Oranın pisliği bi de çalışma standardı hiç iyi değildi. Gelmediğin günün parasını kesiyorlardı. Mesela pazar günü iş yok di mi, gelmedin parasını kesiyolardı. Zaten ne kadar veriyorlardı ki, iki yüz, ikiyüzelli milyon falan." (36, Evli, Gıda-Hizmet-Tekstil, İşçi, Düzce)

Kayıtdışı çalışmanın önemli bir boyutu sigortasızlıktır. Katılımcılar bu duruma razı oluşlarını çeşitli nedenlere dayandırmaktadır. Eşin sigortalı olması bir güvence biçimidir. Bunun yanında kısa süre çalıştıktan sonra evlenip ev kadını olma beklentisi, çocuklu bir kadının çalışmaması gerektiği inancı, emekliliğin çok uzak, hatta primler ödenmediği için imkânsız bir hayal gibi görülmesi, patron tanıdık olduğu ve/veya çok zor durumda olduğu için taleplerini dile getirememe gibi gerekçeler dile getirilmektedir.

> "Sonra çalıştım İstanbul'da bi yıla kadar yine tekstil için gitmiştik. Eşim usta olarak gitmişti, ben de yanında gittim. Yine orda fisto işi yaptım, kesim işi yaptım. Orda bi yıla kadar çalıştım.Sigortam falan yoktu ama maaşım çok güzeldi. Sigorta istemedik hep tanış olduğu için, akraba olduğu için tanış olduğu için istemedik. (Niye istemediniz?) İstemedik derken şimdi kadınsın. Çocukların var, sürekli çalışamıcağın için öyle bi ihtiyaç duymadım. Duymadım derken yani çevre onu gerektiriyo zaten. Maaşı da iyi geldi diye. Maaş iyi derken mesela asgari ücret veriyolardı, mesela çocuğun hasta oldu mu seni arabasıyla götürüyo doktora, parasını ücretini kendi karşılıyo. Hastanede yatsa gine bakıyo, sen hasta olsan öyle. O yüzden ihtiyaç duymadık. Bi de şöyle bi şey benim çalıştığım yerler hep akrabaydı." (41, Evli, Tekstil, İşsiz, Düzce).
>
> "İkinci girdiğim yer de zaten böyleydi. İlk girdiğim yerde akrabaydılar, kardeşlerdi. Üçüncü girdiğim yer de yine kardeş. Orda 3 sene çalıştım. Orda da belli bir süre sonra evlenip çıkacağım için sigorta istememiştim, evet. (Daha fazla ücret veriyorlar mıydı sigorta yapmıyorlar diye?) Yoo almamız gerekeni alıyoduk, fazla bişey almıyoduk." (47, Evli, Tekstil-Hizmet, Önceki işi işçi, İşveren, İstanbul)
>
> "Çalıştığım yerlerde işte onu çok cahillik yaptım. Parasına baktık tabi yokluk vardı ya, fakirlik var ya, sigorta önemli değil; eşim sigortalı dedik, biz sigortalı olmadık. Hastanede çalıştığım dönemde 5 sene çalıştım ama sigortalarımız tam ödenmemiş. Benim işte 1000 günüm var şu anda, emeklilik hayatıma. 45 yıldır çalışıyorum 1000 günüm var, ne yapar 2,5 hadi 3 de (yıl) yani." (54, Evli, Hizmet-Gıda, İşçi, Sakarya)

Sigortalı çalışma kadınlar için gelecek güvencesidir. Sigorta olmaksızın çalışılan uzun yıllar geleceğin nasıl olacağını belirsizleştirmektedir.

"Yani böyle işte bakıyorum etrafımda olan herkesin sigortası var, sonuçta 7 yılım, 5 yılım bi şekilde yenmiş, sonuçta çoğu şeyden hak talep edemiyorum sigortam olmadığından özellikle son zamanda yani bi düşünüyorum bakıyorum bi 5 sene ya da 6 sene daha çalışmış olsam emekli zamanımı doldurmuş oluyorum ama tabii ki artık yok. Yaşımdan beklemek zorunda kalıyorum. Ama sigortam hiç yapılmadığından dolayı özellikle belki de yaşım büyüdüğü için daha fazla önemsemeye başladım sigortayı, bilmiyorum ama ilk işe girdiğimde 17 yaşındaydım çünkü, çok önemli değildi. Şimdi bakıyorum tabii ki daha önemli geliyo bana." (58, Boşanmış, Hizmet, İşsiz, İstanbul).

Kadın işçilerin çalışmaya ilişkin değerlendirmelerinde bulundukları çevrenin hükümleri ve önyargıları özellikle önemlidir. Evin dışında çalışan kadını, sadece 'ar', 'namus', 'iffet' kavramları ile değerlendiren bir zihniyet, temel bir insan hakkı olan çalışma hakkını kullanan kadınlar için yayılan haksız ve haysiyet kırıcı söylentileri beslemektedir.

"Şimdi büyükler çalışınca bi şey yoktu, yaşlılar da... genç kızlar çalışınca biraz daha şey oluyodu. İşte atölye köşelerinde kim bilir napıyolar? İşte tekstil köşelerinde... Tekstiller affedersin işte şey yatağı. İlla ki duyuyosun, çünkü buralar küçük yerler. İniyosun kahvenin önüne, bir sürü insan var. Yorum yapıyolar. Hastaneye de gitsen acaba nereye gidiyo? Büyük şehirler Ankara, İstanbul ne biliyim İzmir oralar öyle değil. Alt kattakini tanımıyon. Ama burda öyle değil. Burda şimdi kaç köy var, kaç mahalle var hepsini a'lı z'li biliyom. İşte şu şöyle olmuş, kim o? Üçköprü'de vardı ya, şeyin oğlu..." (43, Evli, Gıda-Hizmet, İşsiz, Düzce)

5. Kayıt Dışı Çalıştırılan İşçi Kadınların Çalışma Ortam ve Koşulları

Araştırma kapsamında kayıtdışı çalıştırılan kadınların hangi fiziksel ortamlarda mesai yaptıkları, çalışma saatleri, iş tanımları, fazla mesai düzenlemeleri, iş yeri kuralları, işyerinde hijyen ve beslenme koşulları ve işyeri ilişkilerinin nitelikleri konularında veriler oluşturulmuştur.

Bir işin yapıldığı fiziksel ortamın özellikleri, çalışanların motivasyon düzeylerini, verimlerini, işten duydukları hoşnutluğu ve sağlık düzeylerini etkiler. Araştırmada gerek katılımcı kadınların

anlatılarına, gerekse araştırma alanında yapılan gözlemlere başvurularak, çalışma ortamlarının tipik özellikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Hizmet sektöründe yer alan katılımcılar, hastaneler, okullar, anaokulları, mağazalar veya muhasebe ve sekreterlik ofisleri gibi çok farklı işyerlerinde çalışmakta oldukları için, tipik ortam koşullarını tanımlamak mümkün değildir. Ancak, hizmet sektöründe değişik işlerde çalışılan ortamların 'soğuk', 'sıcak', 'kirli', 'kalabalık', 'gürültülü' gibi fiziksel özelliklerinden yakınıldığı görülmektedir. İşyeri koşullarının farklılaşması gıda sektöründeki katılımcılar için de geçerlidir; zira bu sektörde kayıtdışı çalışan kadınlarla gıda üretilen ya da işlenen küçüklü büyüklü fabrikalarda karşılaşıldığı gibi, yemek fabrikalarında, küçük ölçekli aşçı dükkanlarında, kadın girişimcilerin 'catering' hizmeti verdiği atölyelerde de karşılaşılmıştır. Tekstil sektöründeki ortamlar ise nerdeyse tek tiptir. Gözlemlerimiz kayıtdışı istihdamda kadınların sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi için gerekli asgari nitelikleri barındıran ortamlarda çalıştırılmadığını göstermiştir.

'Merdivenaltı' tekstil ve konfeksiyon atölyeleri üretimi gizlice ve en düşük maliyetle gerçekleştirebilmek için kenar mahallelerin yıkık dökük binalarının bodrum katlarına ya da kümesten bozma gibi görünen bir takım kulübelere yerleşmiş durumdadır. Bu atölyelerin yazın aşırı sıcak, kışın aşırı soğuk, genelde çok nemli ve loş olduğu belirtilmektedir. İşçiler sıcak ve soğuğun yanında havasızlık, kötü kokular ve ışıksızlıktan yakınmaktadır. Tekstil ve konfeksiyonda çalışanların önemli bir yakınması da gürültüdür. Bu atölyelerde sürekli yüksek volümde müzik çalınması ve makine sesleriyle birlikte bu müziğin oluşturduğu gürültü dikkati çekmektedir. Gürültülü ortamın işçilerin çalışırken birbirleriyle konuşmalarını engellediği için yaratıldığı belirtilmiştir. Ayrıca, tekstil ve konfeksiyon üretilen yerlerdeki tozlar, yapıştırıcı ve boyalar da (alerjisi bulunmayanlar için bile) sürekli bir rahatsızlık unsurudur.

> "Tabi konfeksiyonda toz oluyo, koku oluyo. Kumaş sonuçta. Mesela bizim makineden çıktıktan, geldikten sonra, ütüden bize geliyordu. Orda biz onun ütüsüne bi şey katıyorduk, çok tozuyodu yani kokuyodu. Gaz gibi böyle koku vardı. O bizi çok rahatsız ediyordu. Bazı maske takıyorduk ağzımıza. Öyle çalışıyorduk. Toz gene paket falan yaparken çok toz kalkıyordu. Gürültü bizim katta

olmuyordu, bayanların katında. Çünkü tek makinelerin sesi vardı ama alt katta, kesimhanede çok oluyordu. Üst katta sade bayan olduğumuz için olmuyordu yani." (36, Evli, Gıda, İşçi, İstanbul)

"Evet o tekstil yani makinaları satıp kaçan adam var ya orası o kadar soğuktu ki inanır mısınız ceketlerle çalışıyoduk, bi de kendimize 1-2 numara büyük ayakkabı giyip içerisine ikişer tane patik giyiyoduk. O kadar soğuk bi ortamdı. Kıştı. Daha önce orda hiç soba yanmamış, yeni bi binaydı. Yani bi soba yaktılar. Soba ne kadar ısıtabilir koskoca bi fabrikayı..? Artı yemekhanesi de çok kötüydü. Yemekler dışarıdan geliyodu ama galiba çok az para ödedikleri için tatsız tuzsuz yemeklerdi. Hatta yenilmicek kadar kötüydü ki herkes evinden getiriyodu. Yani ortam yani bi mesciti bile yoktu. Tuvaletleri asla yıkanmıyodu. Haftada bi sefer belki yıkanıyodu belki de. Çok pisti yani. Tuvaletlere girdiğiniz zaman kokudan durulmuyodu. Sokak tuvaleti de belki de daha temiz. Sonra patronlar hiç bişeyle ilgilenmiyolardı yani ne yemekle ne fabrikanın temizliğiyle. Sadece çıkan işlerle ilgileniyolardı. Çok pis bi ortamdı. Zaten 2 ay bile dayanamadık. 2 ay sonra da çıktık ama parayı almak için uğraştık, vermediler." (27, Evli, Gıda-Hizmet-Tekstil, İşsiz, Düzce)

Katılımcılardan biri 'merdiven altı' üretim ortamını şöyle tarif etmiştir:

"Ya şimdi şöyle hani şu anda çalıştığım işyeri. Hani nasıl diyim yeraltı dünyası gibi bi şey. Çünkü bayağı bi yer altındadır. Bi bodrumun bi altındadır. Mesela o bina çökerse sen ordan sağ kurtulamazsın. Ya da bi yangın çıktığı zaman sen ordan kurtulamazsın. Çünkü bayağı bi yeraltındadır. Hiç penceresi olmayan bi yerdir, bayağı kapalı bi yer. Sadece kapısı var. Bi de yangın kapısı var. Havalandırma olarak işte havlandırma var, yukarda pervaneler var. Öyle. Mesela içeri bi girdiğinde yağmur yağıyo, bi daha çıktığında güneş var. Yani nerde olduğunu bilmiyosun. Yani çok havasız. O gelen tozlar hepsi sana geliyo. Mesela hepsi boğazıma geliyo, onların hepsini sen yutuyosun. Dolayısıyla bu sefer sağlık sorunlarını bozuyo yani." (21, İlkokul Mezunu, Bekar, İstanbul, Tekstil, Kalite Kontrol)

Bir katılımcı da çalıştığı fabrikanın ısı düzeyinin düzenlenmesini 'sağlıklı yaşam' ile eşdeğer tutmaktadır.

"(Sağlık nedir sence? Sağlık deyince neler geliyo aklına?) Heralde sıcak bi fabrika sağlıklı bi çalışma yaşam tarzıdır. Çünkü buradaki fabrikamız da çok soğuktu. Sürekli kaloriferler basılıyodu işte fanlar açılmıyodu, temmuzdan önce soğuk klimalar açılmazmış ... işte kar yağmadan sıcaklar açılmazmış, elektrik çok yanıyomuş falan filan. Sürekli kriz bahanesiyle bizi donduruyolardı yani akşama kadar. Açmıyolardı kaloriferleri, giyinin diyolardı." (21, İlkokul Mezunu, Evli, Düzce, Tekstil, Tekstil İşçisi)

Kimi zaman bir tuvalete bile sahip olmayan katılımcıların sağlık durumlarının çalışma ortamlarından ne şekilde etkilendiği 'Kayıtdışı Çalışma ve Sağlık' bölümünde ele alınacaktır. İş koşulları sorulduğunda katılımcılar öncelikle fiziksel koşulların rahatsızlığından ve yorgunluktan şikâyet etmektedir. İşverenlerin genç ve işsiz nüfusun çaresizliğinden yararlanarak, işçilerini çok ağır koşullara mahkum edebildikleri ve işin aksamaması için ağır bir denetim altında tuttukları anlaşılmaktadır.

İş yeri denetimleri kayıt dışılığı tespit etmekte, bu denetimsizlik kayıt dışılığı meşrulaştırmaktadır. Nadiren de olsa teftiş gerektiğinde, işverenler bunu önceden haber almakta ve kayıt dışı çalıştırdıkları işçileri bodrum, tuvalet, yük asansörü gibi yerlerde saklamakta, bu şekilde çalışmadan geçen saatlerin mesaisinin de sonradan telafi edilmesini beklemektedir. Kadın işçilerin bu süreçte uğradıkları ve yüzyüze geldikleri tutum ve davranışlar utandırıcıdır.

"Söylüyorlar, seni çekip bir kenara. Mesela 70-80 kişiyiz biz diyorum ya bir kere sigortacılar geldi diye sadece 10 kişi felan kaldı, makinaların başında. (Nereye saklandınız?) Bizi kaçırdılar götürdüler fabrikanın arka tarafında bir yerlere, mesela kapalı bir yere... Şimdi kulaktan kulağa yayılıyo zaten. Şimdi onlar tutup, şefler filan birşey demiyor, açıklama yapmıyor sana. 'Çabukun, Koşun, koşun!' 'Nereye' diyosun sen, o diyo 'sigortacılar gelmiş' mesela fısfısfıs... Acele seni makinadan kaldırınca, ilk etapta ben çok şaşırdım. İsim sayıyo mesela işte. Sigortalı olanları bırakıyor sigortasızları seçiyormuş meğer ben de diyom 'noluyo ki?' Sesimi çıkarmadım, sonra meğer sigortaymış. 'Burda konuşmayın, sigara içmeyin, yani ateş çakmak felan yakmıcan, böle sessizce durun', aynı hayvanlar gibi yani çok afedersin." (46, Bursa, Hizmet, İşçi, Bursa)

Yapılan işlerin gizliliği ve her tür yasal korumadan yoksunluk nedeniyle kadın işçilerin çalışma saatlerini kontrol edemedikleri saptanmıştır. Araştırmada görüşülen kadın işçilerin çalışma sürelerine ilişkin anlattıkları, araştırmanın kapsadığı üç sektörde de benzerlikler göstermektedir. İş genellikle sabahları sabit bir saatte başlamakta, ancak bitiş saati belli olmamaktadır. İşçiler kimi zaman işyerlerinde sabahlamakta, birkaç gece uykusuz kalarak çalışmaya devam etmektedir. Buna karşılık fazla mesai ücreti alabilenler azınlıktadır. Çoğu kadın hafta sonunda bir gün tatilleri olduğunu ama işverenlerin sık sık o gün de işe çağırdığını belirtmektedir. Kimileri için ücretli yıllık izin de söz konusu değildir. Tekstil ve konfeksiyon atölyelerinde çalışan kadınlar patronlarının sipariş alamadığı dönemlerde zorunlu ücretsiz izin denebilecek kesintilerle çalışmaktadır.

> "Çalışma saatleri sabah saat sekizde girersin, gece 11, 12 olur, '12'de gidicem' diye bakarken, bakarsınız şefiniz gelmiş, 'sabahlamaya kalıyoruz' der ve şey de yoktur. Benim çalıştığım 94'te başlamıştım ve telefonu da yoktur, ailenize 'işte ben bu gece sabahlamaya kaldım, gelemiyorum da diyemezsiniz.' Her firmanın kendine göre şeyleri olduğu için, orda telefon da açtırmıyorlardı. Bi de sabaha kadar kalırsınız, uykusuz devam edersiniz. Ertesi akşama kadar artık bayılır düşer misiniz, nolur... (36 saat yaklaşık...) Yani evet, haftalarca da sürebiliyor. İşte 'mal çok, yükleme çok' der, 'bu hafta Cumartesi, Pazar da çalışıyoruz'. İtiraz etme hakkınız yoktur. İtiraz ederseniz çıkartılırsınız yani mesaiye itiraz olmaz. İnsanlarda işsiz kalma korkusu olduğu için mecburen o sisteme katlanıyorlar, çalışıyorlar öyle." (30, Evli, Tekstil-Hizmet, Sekreter, İstanbul)

Uzun saatler çalışan ve pek az izin alabilen kadınlar ev işi yükümlülükleri de olduğu için günlerinin büyük bir bölümünü ayakta ve bedensel güç harcayarak geçirmektedir. Tüm bu koşullara karşın, çalışan kadınlar bir sağlık muayenesi için ya da rahatsızlık nedeniyle izin almak istediklerinde ciddi bir dirençle karşılaşmakta ve kullandıkları izinler ücretlerinden düşmektedir. İş yerinde hastalanan, hatta bayılan kadınların orada bir müddet dinlendikten sonra yeniden işbaşı yapmaları beklenmektedir.

> "Ayaktaydım. Yani 10 saat ayaktaydım. Hem dediğim gibi işte ağır yük kaldırmaktan bedenim çok yorgun, bi de sesten beynim çok

yoruluyordu. Eve gidince yani, çocuklar, çocuk onlar yani çocukluklarını yapıyorlar asla anormal bir şey yapmıyorlar ama (...) yani o kadar gürültüden beynim uğulduyor ki, sessizlikten başka bir şey istemiyorum. O çalıştığın işe bağlı. Yani farklı bir işte çalışmış olsam eve o şekilde gelmicem, evdeki halim öyle olmıcak, vücut da öyle yıpranmıcak çökmicek birden yani. Benim yorucuydu, ağırdı, mecburen gündüz çalışmam gerekiyodu, öyle bi işi tercih ettim. Eğer vardiyeli çalışma imkanım o dönem olsaydı çocukları bırakma şeyim olmadıydı. Gece bırakmazdım çocukları. O yüzden vardiyeli çok iş buldum dokumacılık için yani gidemedim, vardiyeli çalışmadım çocukları bırakmadığımdan. Ee gündüz de hep bunlar, kalite kontrol işleri eğer yanınızda bir yardımcı yoksa çok ağırdır." (42, Evli, Tekstil, İşsiz, Bursa)

Kayıtdışı çalışan kadınların sıkça karşılaştıkları bir sorun da, fazla mesai yaptıkları zaman ya çok az para kazanmaları ya da hiç kazanamamalarıdır. Çalıştıkları yerlerin denetimden kaçması bu sömürüyü mümkün kılmakta, kadınlar da işsiz kalmamak için boyun eğmektedir. Kadınları aile içinde üstlendikleri görevlerin aksamaması açısından en fazla zorlayan koşul, fazla mesailerdir. Mesailer üzerinde anlaşılan net bir süre olmadığı gibi, kadınlar ne zaman mesaiye kalacaklarını da bilmemektedir. 'Mesaiye kalmak' tekstil sektöründe kimi zaman birkaç gün işyerinden ayrılmadan aralıksız çalışmak anlamına gelebilmektedir. Çalışma saatleri ve günlerinde işe gelmeyen ya da işyerinden ayrılanların ücretlerinden kesinti yapılmaktadır. Bu koşul her üç sektörde çalışanlar için geçerlidir.

"Sabah 8 işbaşıydı, akşam 9 da bırakıyoduk. Ama hemen her akşam da on buçuğa kadar mesaiye kalıyodum. (...) 6 gün çalışıyoduk, pazar günü istirahat ediyoduk. Cumartesi öğleden sonra çalışmamız çalışmıyıcaktık öyleydi konuşmamız, ama işte hani hem akşam bir buçuk saat mesaiye hem de cumartesi tüm gün çalışıyoduk, işlerin yetişmesi gerekiyodu. Öyle. Zaman zaman hafta tatili bile yapmıyoduk. Yani bi hafta yaptım herhalde ben. Bir pazar zannediyorum." (37, Evli, Hizmet, İşçi, İzmit)

Kayıtdışı çalışan kadınların önemli bir yakınması iş tanımlarının net olmamasıdır. Katılımcıların çoğu iş tanımlarında bulunmayan işlerin de (özellikle temizlik, yemek ve çay hazırlama gibi 'kadın işi' olarak algılanan işlerin) kendilerinden beklendiğini

anlatmışlardır. İş tanımının netleştirilmemesi, işverenin işçiden bir ücret karşılığında birkaç işlev bekleyebilmesini sağlamaktadır.

"(Peki siz hem yemek yapıyodunuz, hem bulaşık yıkıyodunuz, hem çay servisi yapıyodunuz değil mi?) Evet. Kocaman bir balkon vardı böyle oraları yıkıyodum, devamlı bir şeyler, boş durmuyodum. Gene bişeylere el atıyodum, gördüğüm şeylere, çiçeklere bakıyodum, çiçekleri suluyodum. (Bunu sizden istiyolar mıydı siz mi yapıyodunuz?) İstiyodu. Tabii ki istiyodu hele özellikle o balkonu yıkamamı, devamlı istiyodu" (29, Boşanmış, Hizmet, İşçi, Sakarya)

"Burda satış elemanıyım. Artı giren malı, çıkan malın çıkışını girişini tutuyorum. Hesapları tutuyorum. Yani hemen hemen bütün her şey bana ait. Patronum çok fazla bişeyle ilgilenmez. Sadece mal alımıyla ilgileniyo onun dışında geri kalan her şeyle be ilgileniyorum. (Aldığınız ücretin bu emeğinizi karşıladığını düşünüyo musunuz?) Hayır. Kesinlikle hayır. (Bu işin ortalama ücreti nedir genel olarak?) Genel olarak herkese baktığımız zaman 650 falan alınması gerekiyo ki ayriyetten yemeğim de bana ait zaten. Biliyorum arkadaşlarımdan, 600-650 artı yemek iş yerine ait olmuş oluyo. O şekilde alıyolar. Bende 450 artı yemek de bana ait oluyo." (58, Boşanmış, Hizmet, İşsiz, İstanbul)

İşyeri kuralları arasında en sık yinelenenler işe zamanında gelmek, çalışırken kimseyle konuşmamak, çay ve yemek molaları dışında çalıştığı yerden ayrılmamaktır. Kimi işçiler işyerinin verdiği önlük vb. giysileri giymek zorundadır. Ofis veya satış hizmetlerinde çalışanlardan 'güzel ve şık giyinme' veya 'makyaj yapma' beklentileriyle karşı karşıya olduklarını söyleyenler çıkmıştır. Çalışanların aldıkları ücret karşısında bu beklenti ağır bir yük oluşturabilmektedir.

"(Katılımcı bir bijuteri mağazasında çalışan kızının gördüğü baskıyı anlatıyor) Kızım çok ağladı. Benim kızımın giydiği kıyafette bile mana buldu. Benim kızıma dedi ki 'her gün değişik değişik giyin gel dedi iş yerine. Burası bir iş yeri burda güzel giyineceksin' dedi. Bu varsa giyinicem yoksa ben ne giyinebilirim ki? Kızım demiş 'ben alamam Ayşegül Abla, ben her gün değişik giyinemem çünkü benim durumum yok' (...) Fakir değil misin her yerde boynun bükük oluyor. Onlar gün yapıyor şimdi aralarında; benimkisi katılmadı diye adı cimri kaldı." (42, Evli, Tekstil, İşçi, Bursa)

Gıda sektöründe çalışanlar hijyen kurallarına uymak zorunda olduklarını belirtmektedirler. Gıda üretiminde hijyen kurallarına dikkat edilmesi ve kayıtdışı çalışanlar için bile portör testlerinin yapılması, bu araştırmada gözlemlenen olumlu durumlardan biridir. İşyerlerinde kadınların özel gereksinimlerini karşılayacak düzenlemelerin (soyunma odası, emzirme odası, kreş vb.) bulunup bulunmadığı sorusuna, kayıtdışı işçi çalıştıran küçük işyerleri bağlamında değişmez biçimde olumsuz yanıtlar alınmıştır.

> "Yok. Kadınlarla ilgili düzenlemeler yok yani, ha afedersin bir hayvan çalıştırdın ha bi insan yani." (33, Bekâr, Tekstil, Modelist, İstanbul)

Yoksulluğun kaçınılmaz bir sonucu yetersiz ve dengesiz beslenmedir. Bu şekilde beslenmek çeşitli rahatsızlıklara yol açar ya da onları pekiştirir. Görüştüğümüz kadınların çoğu işyerinde çıkartılan yemeklerin kalitesiz ve yetersiz olmasından yakınmışlardır. Oysaki işyerinde yenecek öğünler her çalışan için çalışmanın önemli bir maddi getirisidir ve bu öğünler, yapılan işte sarfedilen kalori miktarları göz önüne alınarak düzenlenmelidir. Öte yandan, tezgâhtarlık yapan ve kendilerine yetersiz öğünler şöyle dursun, hiç yemek verilmediğinden, hatta yemek molaları bulunmadığından yakınan kadınlarla da görüşülmüştür.

> "(Peki, maaşının üstünde servis ücretidir artı yemek ücretidir veriyorlar mıydı?) Hayır. (Yemek veriyorlardı ama di mi?) Yemek veriliyordu. Çok affedersiniz, özür diliyorum. Köpeğe verseniz belki o yemekleri belki o köpek bile burnun ucuyla bakıp yemez." (22, Evli, Hizmet, İşsiz, İstanbul)

Çalışanların dinlenme ve beslenmeleri için çay ve yemek molaları verilmesi gerekmektedir. Özellikle tekstil ve konfeksiyonda çalışan katılımcılarımız molalar dışında lavaboya gidemediklerini, molaları da konforsuz koşullar nedeniyle tam olarak kullanamadıklarını dile getirmektedir. Molaların yetersizliği yanında yiyeceklerin, hatta suyun esirgendiğinden, özellikle fazla mesai esnasında aç bırakıldıklarından şikâyet edenler vardır.

Kadınların evlerine yakın yerlerde iş aradıkları ve ulaşım masrafı ve güçlüklerini mümkün mertebe azaltmaya çalıştıkları anlaşılmıştır. Birçok işyerinin servis bulundurduğu, ama bu ser-

vislerin belli saatlerde çalıştığı ve işçileri evlerinden alıp bırakmaya her zaman razı olmadıkları belirtilmektedir. Kentlerde, özellikle de İstanbul'da ulaşım çalışmanın fiziksel yorgunluğunu ve stresini arttıran bir sorun oluşturmaktadır. Servis olsa bile işçileri her zaman kapıdan kapıya ulaştırmamakta, çoğu durumda gece geç saatlerde bile bir süre yürümek gerekmektedir.

> "(Peki mesela geceleri vardiyaya kalıyosun ya (...) Onun için güvenlik önlemi var mıydı?) 'Ben belli yere bırakırım, ordan nereye gidersen git' diyo sana adam. (Yine servis belli noktada bırakıyor, sonrası?) Servis belli noktada seni bırakır, geriye ulaşım amacı sana kalıyo. Ya otobüs gitmiyo mesela benim yani şu an vardiyaya gelsem birisi beni almak zorunda olur hatta. Yürüsem uzak, baya bi mesafe var. O boş yolları yürüyemiyorsun. Yani araç olması gerekiyo, onikide mesela beni alması gerekiyo servisin bıraktığı noktada. Öbür türlü evime gitme şansım yok yani. Çok zor. Ulaşımı zor yani." (26, Evli, Hizmet, lşçi, lzmit)

Evli olan cevaplayıcılarımız genelde gecekondu tipi evlerde ve kalabalık aileler içinde yaşamaktadır. Tüm çalışan kadınların sorunu olan 'evdeki ikinci vardiya' uzun çalışma saatleri ve evlerindeki yetersiz konfor nedeniyle onları fazladan yormaktadır. Kayıt dışı işyerleri doğum izni, emzirme izni, süt odası ve kreş gibi olanakları sunmadığı için, çocuk sahibi olunca işi bırakan kadınlar çoğunluktadır. Ancak, geçim sorunları nedeniyle bu kadınlar bir süre sonra yeniden iş aramakta ve öncekinden daha yetersiz koşullara razı olmaya zorlanmaktadır. Kısaca, kadınların kadın olmaktan kaynaklanan sorunları kayıtdışı ve düzensiz işçi çalıştırmayı bir yöntem olarak benimseyen işverenlerin elini güçlendirmektedir.

Bilindiği gibi sağlık durumunu belirleyen önemli bir psikososyal etken de yakın toplumsal ilişkilerin sağladığı destektir. Çalışan insanlar için aileden sonraki en önemli toplumsal ilişki ağı işyeri ilişkileridir. Bu nedenle görüşmelerde işçi kadınların işyeri ilişkilerine özel bir yer ayırılmıştır. Bulgulara göre katılımcıların iş yerlerindeki insan ilişkileri de 'insana yaraşır iş' tanımına uymamakta, fazlasıyla baskı, taciz, hatta şiddet barındırmaktadır. Kadınlar istihdam güvencesi ve sendikal örgütlenme olanağının bulunmadığı bir ortamda çalıştıkları için aralarında da-

yanışma geliştirerek işyeri ilişkilerini düzene sokma olanakları da yoktur.

> "Arkadaşlarımın içinde bağırması küçük düşürücü. Biz ona göre dikkat ediyoruz. İşimize, çevremize dikkat ediyoruz. Sürekli 'kendinizi işinize verin' diyorlar, 'başka bir şey düşünmeyin' diyorlar. 'Aile sorunlarınız bizi ilgilendirmiyor, işinizi isteriz' diyorlar. 'Başka bir şey düşünmeyin' diyor. İnsanın illa ki sorunları olacak, insanın elinde olan bir şey değil ki. Çalışma saatlerinde aşırı disiplin var." (23, Bekâr, Tekstil, İşçi, İstanbul)

Kimi katılımcılar işyerlerinde cinsel tacizden de söz etmektedir. Genelde yetişkin kadınlar da genç kızlar gibi taciz olaylarını 'bir tanıdığın başına gelmiş' olaylar olarak nakletmektedir. Bunun en olası nedeni cinsel saldırılar karşısında 'kurbanı suçlamak ve ayıplamak' şeklinde tanımlanabilen eğilimdir. Suçlanma korkusu ile olaylar başkaları üzerinden nakledilmekte ve kimi kadınlar tacize uğrayanların kendilerini yeterince korumadıklarını ve yanlış davranışlarda bulunduklarını ima etmektedir. Ön araştırmada bilgi alınan kişiler de işyerlerinde yaygın taciz olduğunu, özellikle dul ve yalnız kadınların tacize uğradıklarını belirtmişlerdir.

> "Hani konfeksiyonların genelinde kadınlara yönelik taciz vardır. Konfeksiyonların genelinde vardır, tabii ki başka kesimlerde de vardır ama konfeksiyonda daha yoğundur. Kadına olan taciz işte şefiniz size göz dikmişse eğer ve size laf söylüyorsa, size tersleniyorsa sizin iş yerinizdeki haliniz kötüdür yani. İstediğini elde edememişse, laf çıkarır arkanızdan veya işte başkalarıyla adınızı söyler. Orda adınız kötü olur sizin." (30, Evli, Tekstil-Hizmet, Sekreter, İstanbul)
>
> "Ecza dolabımız bile yoktu. Bi tane işte bigün bayıldı, patron dediğimiz insan aldı onu kucağına götürdü hastaneye. Dedi ki yalnız; 'ben bunu hastaneye boşuna götürüyorum ben bunu bi öpsem kendine gelir' dedi. O gün öyle dedi yani. Bunu da şimdi hatırladım. Kara kel bi adamdı, çok kara Araplara benzeyen bi adamdı. Ondan sonra aldı hastaneye götürdü az sonra getirdi. 'Bak iyileştin hiç götürmeme gerek yoktu, ben bunu bi öpsem iyileşirdi' dedi." (37, İlkokul Mezunu, Evli, İzmit, Hizmet, Bulaşıkçı)

Çoğu işyerinde mesai esnasında hastalanmak ya da kaza geçirmek, izin gerekçesi sayılmamakta, kadınların sıkıntılarını çalışır-

ken geçiştirmeleri beklenmektedir. Yalnız sağlık şikâyetleri değil, acil işler, örneğin çalışanların ailelerinin acil ihtiyaçları da izin nedeni olmayabilmektedir.

> "Mesela çok böyle fenalık geçirirsiniz de şefiniz der ki 'tamam gitsin şurda iki saat uyusun.' Orda bir kumaşın, bir şeyin üzerinde iki saat kafanızı koyarsınız. Uykudan sayılıyor yani, iki saat sonra 'sen uyudun hadi kendine gel' demeye başlarlar. Saati yok yani konfeksiyonların, kesinlikle, 'şu saatte girerim, bu saatte çıkarım' diye bir şey yok. Cumartesi, Pazarı yok. Yani şefiniz isterse işte" (30, Evli, İşçi, Bursa)

İşyerinde işçiler arasında ayırım had safhadadır. Örneğin, bir iş yerinde, işyerinin asıl işçilerine çay saatinde dağıtılanlar taşeron işçileri olan kadın işçilere verilmemiştir. Erzak yardımından yararlanamayanlar, servisin farklı bölümünde oturtulanlar gibi akla gelmeyecek ayırımlar söz konusudur. Kadın işçilerin bir bölümü bunları dillendirirken, bir bölümü 'şükür' mantığı ile sineye çekmişlerdir. Haklarını aramaktan çekinen birçok kadın işçi bunları 'normal' görerek çalışmaya devam etmekte; böylece hak ihlalleri pekişmektedir.

> "(Sigortalı yaptıkları insanların bi ayrıcalığı var mıydı?) Var. Prim. Sigortalı elemana kesinlikle ayrıcalık var. Primidir, her şeyi dört dörtlük oluyo. Kişiye göre muamele. Kişisel bir muamele. Senin çalışıp çalışmaman da çok önemli değil. Eğer sen gerekli biriyle irtibatın varsa tamam. Eğer akraba bazında, tanıdığınsa, torpilliysen kesinlikle." (26, Bekâr, Tekstil, İşçi, Bursa)

Görüşülen kadın işçiler arasında haklarını arayanlar da vardır. Bu amaçla işvereni şikayet eden, bireysel eylem yapan, toplu eylem yapan, işyerinde patronla konuşan kadın işçiler uğradıkları haksızlıkları düzeltmeye çalışmışlardır. Hakları için mücadele edenlerin bu konuda yapabileceklerine ilişkin bilgiyi arkadaşlarından, sendikacılardan edindikleri görülmektedir. Birkaç kişi bir arada taleplerini ortaya koymanın zorluklarını anlatan kadın işçiler, toplu eylem kararı alınsa da sonradan bu karara uymayan arkadaşlarının davranışlarını anlatmışlardır.

Kadın işçilerin özellikle hangi haksızlıklar üzerinde durdukları ve haklarını aramak için neler yaptıkları anlaşılmaya çalışıl-

mıştır. Anlatılarda en çok söz edilen hak ihlalleri ücretlerin ödenmemesi, gününde ödenmemesi, mesai ödemelerinin yapılmaması, az ödenmesi, sigorta primlerinin ödenmemesi, eksik ödenmesi, vardiya saatleri gibi en temel konulardır. Kadın işçilerin örneğin işyeri koşullarının insana yaraşır olmaması ile ilgili iyileştirmelere ilişkin bir talebi yoktur. İşyeri ilişkileri konusunda hak edilen insanca davranış konusunda şikâyetler vardır, ancak bunların konuşulmasının bir değişiklik yaratmayacağını düşünen kadın işçiler çoğunluktadır.

> "Kesinlikle yani hakkıma girildiğini düşünüyorum. 7 seneden beri sigortam ödenmiyo, artı maaşıma zam gelmiyo. Bunlar çok böyle ince noktaların benim, özellikle söylüyorum. Hakkıma giriliyo ama yapabilecek çok da büyük bi şeyim yok. İş yerini de çok seviyorum. Aksine de bu patronu da çok seviyorum. Onun için bu kadar seneden beri her şeye rağmen burda duruyorum." (58, Boşanmış, Hizmet, İşsiz, İstanbul)
>
> "Ama hiçbi zaman yani hiçbi şekilde ben hiçbi şikayette bulunmadım. Mesela yeri geldi saatlerce mesaiye kaldım, hiçbi zaman karşılığını doğru düzgün almadım. 1 sene boyunca mesaiye kaldım, karşılığında 400 milyon verdiler. Hiç hakkımı aramadım... O arkadaşlar da benim gibi parasını almaya gittiler, 3 kız gittik... Bunun düşüncesi bizi o iş yerinden atmakmış, sonra öğrendik, kalkıp başka iş yerine gittik... Bundan ötürü emeğimin karşılığını da vermedi... Mesela soruyolardı, sigortan var mı diyolardı, yok diyodum. Maaşın ne kadar diyolardı, 330 milyon diyodum, herkes şaşırıyodu, çık diyodu. Mesaiye kalıyo musun diye soruyolardı, kalıyorum, alıyo musun mesailerini diyolardı, seneden seneye verdiklerini söylüyodum, herkes şaşırıyodu...Bu mesai diye geçiyodu ve çoğu akşam genelde haftada 3-4, bazen bütün akşam kaldığımız oluyodu mesaiye. Bu kadar mesainin karşılığı 1 sene boyunca 400 milyon verdiler." (30, Evli, Hizmet, İşsiz, Bursa)

Ağır sömürü koşulları, aşırı hak ihlallerine karşı kayıtdışı çalıştırılan kadın işçilerin haklarını örgütlü olarak savunabilecekleri ne sendikaları ne de sendikalar hakkında bilgileri vardır. Sendikanın önemi ve sağlayacağı yararlar konusunda sendikalar dışında çeşitli yerlerden elde ettikleri bilgileri son derece kısıtlı ve yetersizdir.

Katılımcıların çoğunluğu sendikalara üye değildir. Sendika kavramını bilenler, bunu aile bireylerinden veya sendika üyesi

olan akraba ve arkadaşlarından duymuştur. Daha önceki işyerlerinde sendikalı olmuş sadece birkaç katılımcı vardır. En sık tekrarlanan bilgi sendikalı olduğu için işten atılan bir yakının olduğu veya katılımcının daha önce sendikalı olup işten çıkartılmış olmasıdır. Sendikalara ilişkin güvensizlik de vurgulanan bir husustur. Sendikaların işverenden yana tutum içinde olduğunu düşünenler bulunmaktadır. Sendika tanımlarında 'işçinin hakkını arayan kuruluş' değerlendirmesi yanında 'patrondan yana', 'işverenden taraf' gibi kavramlar da kullanılmıştır. Araştırma sırasında gözlemlenen bir başka husus sendikaların kadın işçilere ulaşamadığı durumlarda, çeşitli dernek ve grupların özellikle hak ihlalleri konusunda işçilere yardımcı olduğudur.

> "Ben de televizyonlardan izlediğimiz kadarıyla biliyorum. Mesela fabrikalarda işçiler toplanıyolar, haklarını arıyolar mesela. Bi kişi seçiyolar, o kişiye şartlarını söylüyolar, o kişi de onun şartlarını işverene karşı savunuyo. İşte yerine getirirse çalışıyo, getirmese çalışmıyo. Bu kadar biliyorum, fazla da bi şey bilmiyorum." (26, Evli, Hizmet, İşçi, İzmit)
>
> "Sendika hakkında pek bi bilgi bilmiyorum açıkçası. Sadece bi arkadaşım gidiyo, o da ufak tefek şeyler anlatıyo. Pek, açıkçası hiç bi bilgi bilmiyorum desem yeridir pek bi şey bilmiyorum." (30, Evli, Hizmet, İşsiz, Bursa).

6. Çocuk Yaşta Çalışmaya İlişkin Bulgular

Araştırma çocuk emeğine dair veri oluşturmayı hedeflememiş ve 17 yaşından küçük katılımcı seçilmemiştir. Ancak, katılımcıların çalışma öyküleri alınırken, çoğunun çalışmaya 11-12 yaşlarında, kimilerinin daha da küçük yaşta başlamış oldukları, şu andaki işyerlerinde çalışan küçük kızlarla ilgili de pek çok gözlem ve tespitleri bulunduğu anlaşılmıştır. 14 yaş üstündeki belli çalışma biçimleri dışında çocukların çalıştırılması yasalara aykırı olduğu için, kız çocuk emeği kaçınılmaz biçimde kayıt dışıdır[2].

[2] İş Kanunu'nun 71. maddesine göre "temel eğitimi tamamlamış ve ve okula gitmeyen çocukların çalışma saatleri günde yedi ve haftada otuzbeş saatten fazla olamaz. Ancak onbeş yaşını tamamlamış çocuklar için bu süre günde sekiz ve haftada kırk saate kadar arttırılabilir. Yine aynı kanunun 73. maddesine göre sanayie ait işlerde onsekiz yaşını doldurmamış çocuk ve genç işçilerin gece çalıştırılması yasaktır."

"İşte kasiyer (olarak çalışıyordum). Markette kasiyer. İşte her şeyi yapıyorduk markette, iki elemandık zaten. Paspasını da biz yapıyorduk, kasiyerliğini de vs. Hereke ipek halıları dokunuyordu. Esasında oradan başlamak lazım. Ben çalışma hayatına beş yaşında başladım. Tabi canım. Mesela bu baş parmağım çok kalındır benim. Çünkü beş yaşındayken başlamıştım ipek halı dokumaya. Çok yoksulduk yani. Altı kardeştik, hepimiz okumuyorduk, küçüktük ama hepimiz de okumaya çok hevesliydik." (24, Lise Terk, Evli, İzmit, Hizmet, Servis Elemanı)

Kız çocukların kimileri tatil dönemlerinde geçici işlere yerleştirilmekte ve zamanla sürekli çalışmayı tercih etmektedir. Bir bölümü ise ailelerinin ani bir kararıyla okuldan uzaklaştırılarak çalışmaya başlamaktadır. Ailelerin kız çocuklarını çalıştırma kararları genelde yoksulluk ve zorunluluktan, kısmen de muhafazakarlıktan kaynaklanmaktadır. Kız çocuklar, incelenen her üç sektörde de ayak işleri için tercih edilmekte ve ağır koşullar altında, her tür güvenceden yoksun biçimde çalışmaktadır. Tekstil sektöründeki 'ortacı' konumu kız çocuk emeğinin en yaygın kullanım biçimlerinden biri olarak ortaya çıkmakta, ilkokul çağındaki çocuklar kayıtdışı atölyelerde bütün ayak işlerini, taşıma, temizlik, çaycılık vb. görevleri yaparak bir gün makine başına geçirilmeyi beklemektedir.

"Küçük olduğum için sigortasız çalıştırılabilecek bir elemandım. Onun dışında hem kadındım hem işte küçük yaşta girmiştim işe. Beni daha yönlendirmek daha kolaydı. Üzerimde işlev yapmak daha kolaydı (...) Zaten o makinelerin gürültüsü falan bi kenara, işte toz toprak, oradan oraya koşturuyosun. İki üç tane işçisin işte başında bi tane şefin var, o seni yönlendiriyo zaten. İşte yeri geldiği zaman bağırıyo, yeri geldiği zaman küfrediyo yani" (17, İlköğretim Mezunu, Bekâr, Tekstil İşçisi)

İşçi kız çocukların ücretleri çok düşük, çalışma saat ve günleri belirsiz ve aşırı uzundur. Her tür sağlık denetiminden yoksun halde çalıştıkları, çalışma esnasında hastalandıkları ya da yaralandıkları zaman atölyede bulunan pansuman malzemeleriyle idare edildiği, daha ağır durumlarda atölyeyle anlaşmalı ve özel indirim uygulayan kliniklerin devreye girdiği ifade edilmektedir.

Katılımcılar çocuk yaşta çalışmaya başlamanın kendilerinde bezginlik yarattığını, yirmili yaşlardan itibaren çeşitli sağlık so-

runlarıyla uğraştıklarını aktarmışlardır. Çoğu zaman çevrenin çalışan kız çocuk üzerindeki baskıları ve çalışmaktan bezmiş olmak evliliğin bir kaçış yolu olarak görülmesine ve erken yaşta evliliklere yol açmaktadır. Ancak, evlilik çoğunlukla genç kızı yoksulluktan kurtarmamakta ve çalışmayı sürdürmesi gerekmektedir. Çocukken çalışmaya başlayan kızlar, yaşları büyüdüğünde de eğitimlerini tamamlamamış olmaları ve/ya da maddi koşulların dayatması nedeniyle kayıt dışı işlere razı olmak zorunda kalmaktadır.

> "Tabi ki yorgun hissediyorum, bitkin böyle. Sonuçta ben de herkes gibi gençliğimi yaşamak isterdim, her yere gidip gezmek isterdim. Herkes isterdi bunları; bir giydiğimi bir daha giymemeyi. Herkes isterdi bunları ama işte ancak çalışarak geldik buralara. (...) Kendimi yorgun hissediyorum çünkü kendimi bildim bileli çalışıyorum. İnsanın psikolojisi bile kaldırmıyor yani. Çocukluğumdan beri çalış, çalış. Belki ilerde bile çalışırım yani. O kadar alışkanlık oldu bende." (23, İlkokul Terk, Bekâr, İstanbul, Tekstil, Tekstilde Makinacı)

Çalışmak kız çocuklarını eğitimden ve gelişimsel ihtiyaçlarını karşılayacak boş zaman etkinliklerinden yoksun bıraktığı ve yetişkin dönemdeki seçeneklerini kısıtladığı için, ekonomik şiddet olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan, araştırma katılımcılarının anlatıları çalışan kız çocukların iş yerlerinde türlü baskılarla, fiziksel ve cinsel şiddetle karşılaştığını da ortaya koymaktadır. Bir diğer şiddet olgusu ise kayıtdışı iş yerlerindeki olumsuz ortam ve çalışma koşullarının bu çocukların ruh ve beden sağlığını ağır biçimde tehdit etmesidir.

7. Kayıt Dışı Çalıştırılan Kadın İşçilerin Sağlık Durumları

Araştırmanın odaklandığı konulardan biri, iş sağlığıdır. İş sağlığı önemli bir sosyal sorundur. Kişinin yaptığı iş, sağlığını etkileyen önemli bir değişkendir ve işin niteliği sağlığa katkıda bulunabileceği gibi, başlı başına bir sağlık riski de oluşturabilir (Locker, 2000).[3]

---

[3] Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı iş sağlığının önemli bir toplumsal sorun olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Dünyadaki toplam 3 milyar çalışanın %80'den fazlası iş sağlığı hizmetleri olmadan çalışmaktadır. ILO, WHO gibi bazı yetkili kurumlar ile

Araştırma kapsamındaki kadınların iş sağlığı durumlarını irdelemek için mülakat rehber formunda katılımcıların sağlık tanımlarına, sağlık ve hastalık geçmişlerine, sağlık sorunlarını nasıl yaşadıklarına ve çözümlediklerine, sağlık hizmetlerini ne zaman ve nasıl tükettiklerine, işçilik yanında geleneksel bakım ve koruma işlerinden paylarına düşenlere, şu andaki bedensel ve ruhsal sağlık durumlarını nasıl değerlendirdiklerine ilişkin sorular eklenmiştir. Ayrıca iş hastalığı ve iş kazası kavramlarını nasıl tanımladıkları, bu türden kaza ya da hastalıklar yaşayıp yaşamadıkları, çevrelerinde gördükleri iş hastalığı ve kazası olguları ve şimdiye dek çalıştıkları yerlerde işçi sağlığı ve kazalardan korunma konusunda ne gibi uygulamalarla karşılaştıkları sorulmuştur. Yine sağlığa ilişkin bir grup soru da kadınların üreme geçmişleriyle ilgilidir.

Kadın işçilerin işle bağlantılı sağlık yakınmaları cinsiyete özgü fizyolojik nedenlerden değil, istihdamın özelliklerinden kaynaklanır. Kadınların emek piyasası ve toplum içindeki konumları işle ilgili hastalık ve kazalardan korunma ya da bunların sonuçları için telafi olanaklarından yararlanma kapasitelerini sınırlamaktadır. Kadınların yoğunlaştığı sağlık, konfeksiyon ve mikro elektronik gibi sanayilerde kaza oranı yüksektir ve bu kazalar sıklıkla kayda geçmemekte ve telafi edilmemektedir (Klitzman vd., 1997: 426).

İşyerlerindeki en yaygın sağlık sorunları, işten kaynaklanmadığı bilinen çeşitli hastalıkların seyrinin işyerindeki etkenlere bağlı olarak değişmesiyle ortaya çıkar. Bunlara 'işle bağlantılı hastalıklar' denilir ve genelde damar hastalıkları, diyabet, romatizmal hastalıklar bu grupta yer alır. İş hastalıkları ise iş esnasında ve iş kaynaklı olarak ortaya çıkan, işyerindeki fiziksel, kimyasal ya da biyolojik bir etkene tepki şeklinde oluşan hastalıklardır. Hastalık etkenleri bedene çoğunlukla solunum yoluyla akciğerlerden, temas ve emilim yoluyla ciltten, sindirim ve emilim yoluyla ağızdan girer (Bilir, 2003: 87-88).

---

birçok meslek örgütleri ve işçi sendikalarının bu tür hizmetlere ihtiyaç duyulduğunu son 20-30 yıldır vurgulamalarına rağmen durum aynı kalmıştır. Bugün bu hizmetlerin kapsamı genişlemekten çok daralmaktadır. 161 sayılı İş Sağlığı Hizmetlerine ilişkin ILO sözleşmesi ve WHO Herkes İçin İş Sağlığı Küresel Stratejisi; söz konusu hizmetlerin dünyadaki tüm çalışanlar için organize edilmesini talep etmektedir. Hala bu amaçtan çok uzakta ve ortak çabalar olmadan, özellikle işin kapsamının genişlemesi pek muhtemel görünmemektedir" (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2007: 3).

İş sağlığına ilişkin epidemiyolojik araştırmalar çoğunlukla erkeklerin çalıştığı sanayi kollarındaki asbest ve kömür tozu gibi zehirli etkenlere odaklanmıştır. Oysa ki çoğu işçi birden fazla etkenin faal olduğu işyerlerinde çalışır ve bu etkenlerin rolleri bilinmediği için işyerleri de temiz olarak kabul edilir. Mevcut epidemiyoloji bilgisi sınırlı olduğu için işçilerin çeşitli hastalıklarını işyeri özellikleriyle bağlantılandırmak da güçtür. Bu nedenle kadınların sağlık riskleri sıklıkla görmezden gelinir. Kadın çalışan sağlığı bağlamında üreme sorunlarına özel önem verilmiş, kadınların diğer sağlık sorunlarına yeterince odaklanılmamıştır (Klitzman vd., 1997: 431).

Kas-iskelet sistemi hastalıkları bilinen en yaygın iş hastalıkları arasındadır. Kas - iskelet hastalıkları adaleler, tendonlar (kas kirişleri), ligamanlar (eklem bağları), sinirler, eklemler, kemikler ve bunları besleyen damarlarda oluşan baskı ve gerilmeler, iltihaplanma, tahriş ve çıkıklardır. Kemik kırılmaları ise bu gruba dahil değildir. Kas - iskelet sistemindeki bir hasarın iş kaynaklı olduğuna hükmedilebilmesi için, yapılan işin içerdiği bir biyomekanik stres (sürekli ağır kaldırma, tırmanma, uzanma, çömelme, sürtünme, yanlış pozisyonda oturma, bedenin bir bölgesine aşırı yüklenme gibi) olması gerekir (Kachutsa ve Newman, 1999: 181-182). Kadınlar sıklıkla ellerini çok kullanacakları işlere yönlendirildikleri için el ve bilek sorunları çok sık görülmektedir. Ağır kaldıran, sürekli belli pozisyonda oturan ya da ayakta duran kadınlar da bel ve sırt problemleriyle karşı karşıyadır (Klitzman vd., 1997: 433).

İşe bağlı sağlık sorunlarının önemli bir bölümü de psikososyal sorunlardır. Kadın işleri yalnız Türkiye'de değil, Batı ülkelerinde de 'fazla talepkâr' işler olarak tanımlanmaktadır. Hizmet ve küçük üretim sektörlerinde çok rutin işler çok ağır bir zihinsel yükle birleşmektedir. Ev içi yükümlülüklerle işin yarattığı çifte yükü hafifletemeyen, işleri ilginç olmayan, yeterli sosyal destekleri bulunmayan kadınlar daha fazla iş stresi çekmektedir (Klitzman vd., 1997: 433). Şiddet ve taciz de psikolojik sıkıntıları arttırır. Cinsel taciz kadınların işyerinde en sık karşılaştıkları, aynı zamanda en fazla örtbas edilen ve görmezden gelinen sorunlardan biridir. Bunun nedeni saldırganlardan ziyade bu konuda seslerini yükselten kadınların cezalandırılmasıdır. İşyerin-

deki cinsel taciz kültürün genelindeki tacizin, cinsiyet ayırımcılığının ve şiddetin bir parçasıdır.

Araştırmalar cinsel tacizin stres, asabiyet, suçluluk ve depresyona, baş ağrısı, sindirim sorunları, kilo ve kan basıncı oynamalarına, çalışma performansının düşmesine, tıbbi ve psikolojik yardım taleplerine, kaza ve sakatlanmalara yol açtığını göstermektedir (Kasinsky, 1997: 205). Bakırcı da (2000: 30-31) işyerinde cinsel tacizin işçinin sağlığının bozulmasına, konsantrasyon eksikliği gibi nedenlerle iş kazası riskinin artmasına neden olduğunu, kadının toplumdaki ikincil konumunu pekiştirdiğini, mesleki yükselmesini engellediğini, kadınların çalışmadan kaçmalarına ya da 'kadın işi' diye bilinen işlere yığılmalarına yol açtığını belirtmiştir.

Araştırma evrenindeki işçilerin yeterince eğitim görmemiş, güvencesiz çalışan ve düşük gelir elde eden kadınlar olması onları zaten sağlık açısından riskli bir grup haline getirmektedir. Kayıtdışı çalıştıkları için, eğer eşlerinin sigortasından yararlanmıyorlarsa sağlık sigortası kapsamında da olmayacakları ortadadır. Araştırmada bu kadınların yaşadıkları sağlık sorunlarını ve geliştirdikleri başa çıkma biçimlerini kendi algılarının süzgecinden dile getirmeleri sağlanmaya ve onların yaşantıları anlaşılıp yansıtılmaya çalışılmıştır. Kişinin nesnel sağlık durumuyla öznel sağlık algısının örtüşmesi, sağlık bilgisine ve geçerli bir sağlık tanımına sahip olması ve hizmetlere erişebilmesiyle mümkündür. Araştırma katılımcıları, sosyo-ekonomik durumları, sosyal güvenceden yoksunlukları ve uygun olmayan çalışma koşulları nedeniyle sağlıksızlığa çok açıktır. Sağlık statüleri araştırılırken, öncelikle sağlık tanımları belirlenmeye çalışılmış ve bütünlenmiş bir sağlık tanımına sahip olan katılımcıların yok denecek kadar azınlıkta olduğu gözlemlenmiştir. Önemli bir bölümü sağlığı "ağrı ya da hastalık hissetmemek, işlerini sürdürebilmek, neşeli olmak" gibi basitçe 'hastalık halinin olmaması' şeklinde toparlanabilecek tanımlara indirgemiştir. Sağlığı çalışmanın ön koşulu olarak ya da basitçe 'çok güzel, çok değerli bir şey' diye tanımlayanlar ve sağlığın para ile elde edilebileceğini vurgulayanlar da vardır. Sağlığın bir hak olduğunu ise sadece bir katılımcı ifade etmiştir.

"Sağlık en büyük zenginlik. Sağlığımız yerindeyse ona şükretmeliyiz. (Sağlıklı olmak için nelere gerek duyarız, nelere gerek vardır?)

İşte yediğimize içtiğimize dikkat etmemiz gerekir hani sağlığımız iyi olması için maddi durumunuzun da iyi olması lazım ki sağlığımızı kurtaralım, koruyalım. Sağlıkta eğer gıdayı iyi alırsan doktora filan gidebilirsen o zaman sağlığın da yerinde olabilir." (54, Boşanmış, Tekstil, Emekli, Bursa)

Sağlık tanımları net olmayan ve sağlık hakkının bilincinde olmayan katılımcılara, araştırmanın yapıldığı dönemdeki güncel sağlık durumları sorulduğunda çok sayıda bel, sırt ve eklem problemi yanında fazla kilo, menopoz, ülser ve yüksek tansiyon gibi sorunlar dile getirilmiştir. Yirmili yaşlarını sürenler dışındaki katılımcıların çoğunluğu bu tür müzmin yakınmalara sahiptir ve yaşam kalitelerinin oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların bazıları, bedensel sorunlarının yanında ruhsal sorunları da olduğunu, sıkıntılarının doğrudan çalışma yaşamı nedeniyle başlamadığını, ancak işteki zorlukların da bu sıkıntıları beslediğini düşündüren yanıtlar vermiştir.

"Stres olmucak. Kafana bi şey takmıcaksın. Ama maalesef bizim şu anki gündemimizde kafaya takmıcaksın diye bi şey yok. İlla ki takıyosun. İşte ben çocuğum şurda okusun, burda okusun stres yapıyosun ister istemez. Ama o stresi evde unutuyosun. Onu orda bırakıyosun buraya geliyosun buranın ortamına ayak uydurmak zorundasın. Yani bi şekilde evdeki sorun da olsa, kavga da olsa, dövüş de olsa onu orda bırakmak zorundasın. Buraya geliyorum burda tabi ki farklı." (43, Evli, Hizmet, İşçi, İzmit)

Çalışılan işlerin yaşanan sağlık sorunlarıyla bağlantılandırılması yaygındır. Hatta bu bağlantı sağlık tanımlarında bile ortaya çıkmaktadır. İlginç olan, bu düşünce tarzına rağmen 'iş hastalığı' tanımı sorulduğunda çoğu katılımcının kendi yakınmalarını hatırlamamalarıdır. Kimi katılımcılar, sağlık sorunlarının kısmen işten, kısman yaşamlarındaki diğer alanlardan kaynaklandığını kabul etmektedir. Fazla çalışmanın insanı hasta edeceğine inananlar da vardır.

İşçilik bilinci iş sağlığı bilgisini de içerir. Oysa katılımcılar arasında iş hastalıklarının az çok anlamlı bir tanımını yapabilenler azınlıktadır. Çoğu katılımcı, tanımı bir deneyim üzerinden yapmaya çalışmıştır. Çok net ifade edilemese de, iş ortamından kaynaklanan psikolojik stresin hastalık etkeni olabileceği fikri

oldukça yaygındır. Katılımcılar arasında iş hastalığının işi çok sevmek, aşırı çalışma tutkusu ya da iş arama/bulamama gerilimi gibi bir takım ruh halleri olduğunu zannedenler de vardır.

Katılımcılar iş hastalıkları hakkında net tanımlar vermemekle birlikte tekstil üretiminde yaşanabilecek alerjiler ve solunum hastalıkları ya da çeşitli işlerin yol açtığı ağrılar gibi örnekler verildiğinde, bunlardan haberdar oldukları, örneklerine rastladıkları ve bazılarını bizzat yaşadıkları ortaya çıkmıştır.

> "İş hastalığını tanımlayamam çünkü çok fazla bilgim yok ama şöyle bişey var mesela dikişle uğraşan çoğu insanda boyundan kaynaklanan bi hastalık oluyo. Bu zamanla çıkıyo ve tedavisi de yok yani. Onu çok iyi biliyorum çünkü kendim dikişle uğraşıyorum, uğraşan eşim, dostum, arkadaşım da var. Hatta biz bu fabrikada devamlı makinada böyle kaldığımız için bi gün şey olucaz, biz de iş hastalığına yakalanıcaz terzi hastalığına yakalanıcaz diye, konuşmamız oluyodu. Onun haricinde hiç iş hastalığı diye açabileceğim bi bilgim yok yani."(56, Evli, Düzce, İşçi, Hizmet)

Katılımcıların iş hastalığı olarak tanımladıkları deneyimleri irdelendiğinde tekstil sektöründe çalışanların sürekli aynı pozisyonda oturarak ya da ayakta durarak çalışmak zorunluluğuna bağlı ağrılar, varisler ve bel rahatsızlıklarını çok sık tanımladıkları görülmüştür. Çoğu katılımcının eklem, sırt ve ekstremite ağrılarına tanı konmamış ve tedavi uygulanmamaktadır. Kadınlar bu ağrıların yorgunluktan, çok ağır kumaş topları ya da giysi yığınlarını taşımaktan kaynaklandığını ve kaçınılmaz olduğunu düşünmektedirler. Uzun süreler ayakta kalmanın ya da değişmeyen bir pozisyonda yarattığı ağrılı rahatsızlıklar hizmet sektöründe de sıkça dile getirilmektedir:

Tekstil sektöründe en yaygın olan rahatsızlıklar, kumaş tozlarının ve boyaların yol açtığı alerjik nezle ve astımlardır ve yine alerjik cilt sorunlarıdır.

> "(...) Böyle tozdan alerjik astım olmuştum ben. O zaman işte gene öyle çalışıyodum ben ama çok tıkandığım zaman yukarı çıkıyodum mesela üst katı vardı, bahçesi vardı, çıkardım bahçesinde hava alırdım biraz, tekrar inerdim işin başına. Bişey yapmazdı. Hani niye çıkıyosun niye ediyosun. Tıkandığım zaman çıkardım, bişey demezlerdi. (...) Doktor bana gittiğim zaman bana dedi ki çalış-

mıcaksın. Tozdan uzak durcaksın, toz seni böyle yapıyo dedi. Ama ben gene devam ettim tabiî ki. Tabi çalışmayı bıraktığım zaman hastalığım da geçti ama sigarayı da bıraksam solunum yolundaki de problem gidicek. İşten çıktım, düzeldim çok şükür yani." (33, Bekar, Tekstil, İşsiz, İstanbul)

Hizmet işleri arasında, özellikle temizlik hizmetleri alerjilerin oluşması için uygun bir ortam yaratmaktadır. Bir süre gıda sektöründe hizmet işçisi çalışmış olan bir katılımcımız, bu sektörde en kazalı işleri yemek hazırlayanların (özellikle de döner ateşi, ocak ateşi, döner bıçağı vb ile temas halinde bulunan erkeklerin) yaptığını, fakat kendisinde de allerjiler oluştuğunu anlatmıştır:

İşyerinin özelliklerinden kaynaklanan bazı sağlık sorunları fark edilmeyebilmektedir. Örneğin, konfeksiyon atölyelerinde işçilerin makine sesi ve yüksek volümlü müzik yüzünden işitme kaybına uğradıkları, fakat bunu bir sağlık sorunu olarak değil, alışkanlıklarının değişmesi olarak yorumladıkları düşünülmektedir.

Katılımcıların sağlığa ilişkin bilgileri gibi sağlık risklerine ilişkin bilgileri de oldukça muğlak ve deneyimlerle sınırlıdır. Sağlığın bir hak olduğu ifade edilmediği gibi, işyerlerinde çalışan sağlığına ilişkin duyarsız tavır da çoğunlukla bir hak ihlali olarak değil, incitici bir davranış olarak ele alınmaktadır.

İş hastalığı kavramının yeterince bilinmemesine karşın işçi kadınların 'iş kazası' kavramına bir hayli aşina oldukları, ancak çoğunun kavramı işyerinde yaşanan kazalarla sınırlı tuttuğu anlaşılmıştır. Konuya ilişkin yasal haklar da ayrıntılı olarak bilinmemektedir. Katılımcıların yaşamış olduğu kazalar oldukça hafif ve kalıcı sakatlık bırakmayan kazalardır. Sosyal güvenceleri olmadığı halde çalışabilmelerini de henüz büyük kazalar geçirmemiş olmalarına bağlamak mümkündür. Buna karşın çoğunun farklı işkollarında çalışan, özellikle erkek yakınları ve tanıdıklarına ilişkin ölümlü ya da sakatlık bırakan türde kazalara tanık oldukları anlaşılmıştır.

İş kazaları için işçinin 'dikkatsizlik' ile suçlanması yaygındır. Tekstilde dikkatsizlik nedeniyle parmaklara makine iğneleri batmakta ya da parmaklar kopmakta gıda üretiminde de parmaklar 'dikkatsizlikten' kopmaktadır.

"Genelde o işte işçinin dikkatsizliğinden, makineye ambalajlama şeyinde mesela hata, çikolatayı alayım derken arkadaşı da bilmeden basıyor düğmeye, o tür kazalar işte parmak kesme veya kişinin kendi yaptığı hata..." (22, Bekar, Hizmet-Gıda, İşsiz, Düzce)

İşçilerin başlarına gelen kazaların tek sorumlusu olarak görülmeleri ve giderek bu durumu içselleştirmeleri adaletsizdir. Önlem alınmamış ortamlarda aşırı uzun saatler çalışmanın dikkati dağıtabileceğini kimse görmek istememektedir. İş kazalarının işverenlerin yeterli önlem almamasından ve gerektiği gibi bir çalışma ortamı oluşturmamasından kaynaklandığını düşünen katılımcılar görece azınlıktadır.

Katılımcılar, iş kazası tanımını yaparken, çalıştıkları işyerleri için tipik olan kazaları anlatmışlardır. Küçük tekstil atölyelerinde çalışmış olan katılımcıların hemen hepsi iğne batması, makas kesmesi gibi herkesin önemsizliğini kabul ettiği kazalar yaşamışlardır. Tekstil fabrikalarında sanayi makineleri olduğu için daha büyük kazalar (en çok anılanlar parmak kopması, kol kırılması ya da kopması, saçların makinelere takılması sonucu baş cildinin soyulduğu ağır vakalar) söz konusu edilmektedir. Yapıştırıcı veya çözücü maddelerin ve boyaların bulunduğu yerlerde ve ütü işinde yanık olayları görülmektedir. Hizmet işlerinde daha çok düşme, yiyecek üretilen yerlerde yine yanma ve kesme riskleri vardır.

Kaza öykülerinin en dikkat çekici yönü, işveren ve ustaların kazalar karşısındaki tutumlarıdır. Kaza geçirenler, ancak işyerinde başa çıkılamayacak kadar yaralı olduklarında sağlık kuruluşlarına götürülmektedir. İşyerlerinde tentürdiyot, kolonya, pamuk ve yara bandı gibi basit pansuman malzemeleri bulundurulduğu ve 'küçük' kazaların bu malzemelerle atlatıldığı anlaşılmaktadır. 'Küçük' kazalar da tıpkı 'hafif' rahatsızlıklar gibi izin almayı gerektirmemekte, en iyi olasılıkla işçinin kısa bir süre bir kenara çekilip dinlenmesine izin verilmektedir. Kirli ve tozlu ortamlarda açılan yara ve yanıkların enfeksiyon kapabileceği, kimi enfeksiyonların ölümle bile sonuçlanabileceği düşünülmemektedir. Aynı şekilde düşme ve çarpmaların kafatası içinde ya da çeşitli iç organlarda kanamalara yol açabileceği ve mutlaka tıbbi görüntüleme teknikleriyle izlenmesi gerektiği de kimsenin aklına gelmemektedir. Durum biraz daha ciddi olduğunda yakın çevre-

deki anlaşmalı kliniklere gidilmekte ve masrafı işveren üstlenmektedir. İşverenlerin hafif kazalarda masrafı üstlenerek sorun yaratmamak, ciddi kazalarda ise sorumluluktan kaçmak ve geçici de olsa işgöremez hale gelen işçiden kurtulmak çabasına girdikleri belirtilmektedir. Kısaca, gölge ekonominin işçilerinin sağlığı kendileri dahil kimse tarafından umursanmamaktadır. Örneklerden de anlaşılacağı üzere, katılımcılar arasında 'küçük' de olsa kaza geçirmeyen yok gibidir.

Kimi zaman sigortalı olmak bile, işçilerin bir iş kazası sonrasında haklarını tümüyle almaları için yeterli olamayabilmektedir. Bunun nedenleri yeterince hak bilincine sahip olamamak ve 'hak arama' işlemi için kendini güçlü hissetmemek ya da çevresinden destek alamamaktır.

> "Başka çevremde yine aynı şekilde çıtçıt basan vardı eline yani bunları kalkıp polikliniğe götürüyolardı. Başka büyük kazalar, ellerini makinada dikenler oluyodu. Bunları yine de işte yine tavsiyede bulunmuyolar hani sizi kalkıp doktora götürelim falan. En fazla yaptıkları ecza dolabındaki tentürdüyot veya oksijenli suyu sürüp tekrar makineye oturtuyolardı. (O gün izin de vermiyolardı..?) Hayır izin de vermiyolardı. Anca izin vermeleri için oturup konuşman lazım. Biraz işte ne bileyim yalvarman lazım. Yani öyle insanlardı, çalıştığım ortam öyle bi ortamdı. (...) Mesela bi arkadaşım elini makineda, overlokta parmağının ucunu kesti. Bunu kalkıp usta kendi başına önlem almaya kalktı bi pamuk yardımıyla, bi tentürdüyot yardımıyla. Kız orda acı çekiyodu. Onu kalkıp doktora götürmeyi hiçbi kimse düşünmüyodu." (30, Evli, Hizmet, İşsiz, Bursa)

Kuşkusuz ciddi bir kaza yaşamış ya da buna tanık olmuş her işçi sigortalılığın ne kadar önemli olduğunu daha net bir biçimde görebilmektedir. Ancak, sigorta talepleri karşılanmadığı için, hepsi de başlarının çaresine bakmaya çalışmaktadır.

İş hastalıkları ve iş kazalarıyla ilgili bulgular, araştırma evrenindeki işverenlerin işçi sağlığına ilişkin tutumlarını ortaya koymaktadır: İşçinin sağlığı değersizdir ve işveren bu konuda sorumluluk almaktan mümkün mertebe kaçınmaktadır. Aşağıdaki paragraflarda işe alımda sağlık kontrolü ve iş gününde rahatsızlananlara nasıl davranıldığı konularına da değinilecektir. Bu konulardaki bulgular da, işverenlerin 'işçi sağlığı' gibi bir kaygıları

bulunmadığını göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu tarafından dile getirilen bir sorun, işyerinde hastalandıkları ya da kaza geçirdikleri zaman kendilerine izin verilmemesidir. Genelde patronlar ve ustaların talebi biraz dinlenip işe devam etmeleri yönündedir. İşçiler hastalık gerekçesiyle işe gitmediklerinde de yevmiyeleri kesilmektedir. Uzun süre işten uzak kalmayı gerektiren bir rahatsızlık ise işin kaybedilmesine yol açmaktadır. Katılımcılar işyerinde rahatsızlandıklarında çoğunlukla birbirlerine yardımcı olmaya çalışmaktadır. Örneğin bir baygınlık sağlık kuruluşuna başvuruyu gerektiren bir durum gibi ele alınmayabilmektedir.

Katılımcılara kaç hamilelik geçirdikleri, canlı ve ölü doğum, düşük ve küretaj sayıları sorulmuştur. Hamileliğin işten ayrılmak için bir neden olarak görülüp görülmediği, hamileyken çalışan kadınlara işyerinde nasıl davranıldığı ve özel kolaylıklar sağlanıp sağlanmadığı irdelenmiştir. Kadınların büyük bir bölümü canlı çocuk sayılarından daha fazla hamilelik ve doğum ya da düşük tecrübesi yaşamıştır. Ancak bulgular düşük ve ölü doğumların iş koşullarıyla bağlantılı olduğunu ya da öyle algılandığını göstermemektedir.

Katılımcılar işyerlerinde karşılaştıkları diğer hamile kadınların koşulları hakkında da fazla fikir sahibi değildir. Düşük ve ölü doğum sıklığını spesifik olarak işyeri koşullarına değil, genelde yetersiz olan sağlık bilinci ve bakımına bağlamak daha doğru gibi görünmektedir. Katılımcılar hamilelik ve bebek bakımı için işten ayrılınmasını doğal saymaktadır. Hamilelik çok genel bir biçimde 'daha çok yorulunan' bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Bir kadının hamileyken de işini sürdürmek, gerekirse koşullarında bazı değişimler talep etmek gibi hakları olduğunu güçlü ve ısrarlı bir biçimde vurgulayan bir katılımcıyla ön analizde karşılaşılmamıştır.

Gözlem yapılan iş ortamlarının koşullarında sağlıklı bir hamilelik geçirilmesi çok zordur. Özellikle uzun süreli ayakta durma, yük taşıma, havasızlığa, neme, aşırı sıcak ve soğuğa maruz kalma ve yetersiz beslenme sorunlarının yaygınlığı, çalışma yaşamında kadınların üreme haklarının hiç gözetilmediği şeklinde yorumlanabilir. Aynı şekilde sağlık kontrolleri için izin alınamaması, kreş ve emzirme odası gibi düzenlemelerin hayal bile edilememesi de üremeye ilişkin hakların tanınmadığı anlamına

gelmektedir. Kayıtlı işyerlerinin bu konudaki sorumluluklarından kaçınmak için neler yaptığı düşünüldüğünde merdivenaltı işlerde üreme sağlığından söz etmek bile anlamsız kaçmaktadır.

Çoğu katılımcı hamile ve küçük bebekli olduğu dönemlerde işi bırakmıştır. Çalışan anneler için gündüz bakımı ve okul öncesi eğitim desteklerinin hiç yok denecek kadar düşük düzeyde olduğu ülkemizde, bu kaçınılmaz bir durumdur. Ancak, bu şekilde çalışmaya ara veren kadınların geri döndüklerinde güvenceli işler bulmaları da, yedekte bekleyen genç ve her koşula razı işsizler nedeniyle çok güçtür.

Derinlemesine görüşmelerdeki bir soru da kadınların kendilerini ruhen nasıl hissettiklerine ilişkindir. Korkulduğunun aksine, genelde bu soruya cevap alınmış ve kadınların çoğu yaşam koşullarının kendilerini ruhen sağlıksız kıldığı yolunda yakınmalarda bulunmuşlardır. Bu soruya verilen yanıtların büyük bölümünde yaşam koşulları, gelir darlığı, aileden birinin hastalığı vb sorunlardan söz edilmektedir. Kısaca, katılımcıların ruhsal sorunların öncelikle temel gereksinimlerin karşılanmamasıyla ilintili olacağına inandıkları anlaşılmaktadır. Ancak maddi sıkıntılar karşısında kendilerini ruhen iyi hissetmediklerini söyleyenler olduğu gibi, içlerini ferah tutmaya ve ruh sağlıklarını bozmamaya çalıştıklarını söyleyenler de vardır. İşyeri stresi ya da yoğun çalışma, temel gereksinimlerin karşılanmaması kadar sıklıkla olmasa da ruhsal rahatsızlık etkenleri olarak dile getirilmiştir.

Sigortadan yoksun olan kadınlar, kendilerinin ya da ailelerinin sağlık sorunları olduğunda çok zor duruma düşmektedir. Eşleri sigortalı olanlar, görece şanslıdır. Çoğu katılımcı eşi işsiz ya da sigortasız çalışmakta olduğu için onun aracılığıyla da sigortadan yararlanamamaktadır. Yeşil kart kullanmak, çocuklarının sigortasından yararlanmak gibi seçenekler denenmekte, aile üyelerinin istihdam durumu sık sık değiştiği için, herhangi bir güvenceyi istikrarlı biçimde kullanmak söz konusu olamamaktadır. Katılımcılar, sigortaları olmadığı için bazı sağlık sorunlarına çözüm bulamamakta, bunlarla yaşamaya devam etmektedir.

8. Kayıt Dışı Çalışan Kadınların Gözüyle Çalışma Yaşamı ve Aile

Küresel kapitalist sistemde ekonomik yeniden yapılanmanın dayattığı esneklik politikaları Türkiye'de de kadınların iş piyasa-

sında çalışma koşullarını belirlemektedir. Neoliberal ideoloji devletin ekonomi içindeki rolünü sınırlarken küresel cinsiyet düzeni yeniden biçimlenmekte ve gerek merkez, gerekse çevre ülkelerde kadın emeği yeniden metalaştırılmaktadır (Enloe, 2003: 18; Wichterich, 2004: 20). Madalyonun bir yüzünde erkek işçiler arasında işsiz kalma riski artarken (Sancar, 2009: 127), diğer yüzünde de kadınlar için esnek çalışma adı altında güvencesiz, sosyal korumadan yoksun ve kırılgan çalışma biçimi yaygınlaşmaktadır.

Türkiye'deki koşullara baktığımızda, bazı yasalar değişmiş olsa da, sosyal bir norm olarak aile reisi konumunda olan erkeklerin eşlerinin ve kızlarının faaliyet ve hareketlerini denetleme hak ve görevi ile donatıldıklarını görürüz. Süregelen ataerkil yapıda özellikle annelik pratiği tam zamanlı olarak kurgulandığı için, araştırma katılımcılarının iş ve ev arasında kaldıkları ve kendilerini suçlamaya eğilimli oldukları görülmüştür. İşçi kadınlar hem eve, hem dışarıda işe, hem de çocuklara yetişemedikleri için iyi bir annelik yapamadıklarını düşünmekte ve bunun acısını çekmektedir:

> "Tekstilde çalışan bir insanın çocuğu çok sağlıklı büyümez. Mesela ben doktor olurum, mühendis olurum, bilmem ne olurum, o ailenin, anne babanın çocuğu güzel olur, güzel bi eğitim alır. Niye eğitim alır? Güzel yerlere verir çocuğunu. Ama tekstilde çalışan insan bunu yapamaz ki... Güzel bi mesleğin olucak, çocuğunu verebileceksin, çocuğuna verdikten sonra da kalan para seni kurtarıcak o şekil olur. Ama tekstil ortamı, böyle ufak tefek çaycıda, onda bunda çalışanın çok zor. Allah yardımcısı olsun. Ne diyeyim...?" (33, ilkokul mezunu, bekâr, İstanbul, tekstil, işsiz)
>
> "Neden etkilendi kız kardeşinin fazla yalnız kaldığını, onu eve kapatıp gidiyodum çünkü, dört buçuk yaşında bi çocuktu o. Ha baba geldiğinde rahat ediyodu çocuğum. Çok korkuyodu kardeşini götürecekler diye. Okuldan kaçıp gelip ona baktığını söylüyodu. (...) O oğlumda çok büyük bi etki bıraktı. Yani şimdi benden çok o ona daha düşkün diyebilirim. (...) Ona yetemediğime ve sanki ona büyük bi sorumluluk bıraktığımı hissediyorum. (...) Yani eve ilk geldiğinde hiçbi şeyi aramaz, nerde? Onu sorar. (...) Ya annesi sen misin diyorum..." (35, ilkokul terk, dışarıdan ortaokulu bitirmiş, evli, Bursa, hizmet, temizlikçi)

Araştırma işçi kadınların çalışmayı sürdürebilmek için çok büyük fedakârlıklar yaptıklarını göstermiştir. Örneğin, vardiyalı çalışan evli çiftler uzun aralıklarla birbirlerini görememektedir:

> "Sabah beraber çıkıyoduk. Çünkü normalde iş saatleri hep 8 olduğu için beraber çıkıyoduk. Ama o 3 vardiya çalışıyodu. Ben sabah gidip, sabah 8-6 buçuk gidiyodum, o yüzden bazen kendimizi bile göremiyoduk 1 hafta. Çünkü o 12-8 çalıştığı zaman, 12'de gidiyo, sabah 8'de geliyo. Ben, o geldiği zaman evde olmuyodum. Çok karışıktı " (27, ilkokul mezunu, evli, Düzce, gıda-hizmet-tekstil, işsiz)

Araştırma bulguları çalışılan işlerin niteliği kadar, çalışma sürelerinin, çalışma koşullarının, kazanılan ücretlerin, çocukların yaşlarının, eşlerin evdeki tutumlarının da kadınların annelikleri hakkındaki olumlu ya da olumsuz duygularını etkileyen etkenler arasında olduğunu göstermiştir. Özellikle çocukların bazı ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri kadınlara maddi açıdan yeterlilik duygusu sağlamaktadır. Ancak, dışarıda çalışması konusunda kadın hem kendisini, hem de çocuklarını iknâ edebilmelidir:

> "Ben her şeyini geri bırakıyorum. Sadece eve gidip annelik yapıyorum çocuklarıma. Çünkü çok önemli. Ben bi anne sevgisi görmediğim için. Annem varken görmedim, o yüzden çocuklarıma anneliği esirgeyemem. Gerekirse yemeğimi yapmam, oturur çocuğumla oynarım... Onlara istediğini alıyorum, onlar mutlu oluyo. Bazen büyük oğlum diyo, anne seni çok özlüyorum, işte seni göremiyorum... Küçük zaten senin hemen hemen de farkında değil, gidince koşuyo sarılıyo sana, zaten bütün yorgunluğun gidiyo. Büyük oğlum büyüdükçe sorun yaşıyorum onla. Çalışma diyo ama anlatıyorum, çalışmazsam bak bunlara, bunlara sahip olamayız, baban bunları bize veremiyo. Anlıyo, tamam anne çalış diyo, ben de usta olucam diyo. Öyle konuşarak işte uzlaşmaya çalışıyoruz." (26, ortaokul mezunu, evli, İzmit, hizmet, bulaşıkçı)

Katılımcıların anlatıları, endüstrinin yoğunlaştığı Marmara Bölgesine göçle gelen gruplarda gerek eşlerin, gerekse akrabaların ve çevrenin tutumlarının henüz tam anlamıyla kadınların dışarıda çalışmasından yana olmadığını göstermiştir. Kırsal kesimden göç etmiş ailelerin bir kısmında kayınvalideler geleneksel olarak gelinlerden hane içi hizmetler beklemekte ve bu beklenti nede-

niyle yeni gelinler dışarıda çalışmaya cesaret edememektedir. Araştırmaya katılanların anlatılarında kadınların geçici sürelerle, ev işlerini, çocuk bakımını ihmal etmedikleri durumlarda ve kocaları izin verdiği takdirde çalışma hayatına devam ettikleri görülmüştür. Öte yandan araştırma kapsamına giren önemli sayıda işçi kadın dışarıda çalışmalarına eşlerinin izin vermemesini bir çelişki olarak da algılayabilmektedir:

> "Benim eşim de ilk başlarda öyle bakıyodu, kadın çalışmaz, evinde oturur. Ama o bilinçle yetiştirilmiş adam. Onda da suç yok ki. O zaman öyleydi. Annemlerin döneminde de öyleymiş. Kadın çalışmaz. Kadın çalışmaz da, tarlada çalışan kadın! Kendisiyle çelişiyo bi kere. O zaman tarlada da çalışmasın kadın!" (48, ortaokul mezunu, boşanmış, İzmit, tekstil, ev hanımı)
>
> "Kadın için eğer eşi... biraz farklı düşünceye sahipse, tabi ki salmıyo işyerindeki ortamdan dolayı... Kendisi de çalıştığı, gördüğü için eşini salmıyo... bi de şöyle dinsel açıdan bakınca, bazı erkekler de dinde yasak kadının çalışması haram gibilerinden salmıyolar. İzin vermiyolar..." (17, ortaokul mezunu, bekâr, Bursa, tekstil, öğrenci)
>
> "Buraya kaçtım ben. Beyim beni burada çalıştırmadı. Kendi çalıştığı ile yetindik. Ama askere gidince mecbur oldum, çalıştım. Kazakta çalıştım, ev sildim, bir kuaförün temizliğini yaptım, el işi yaptım. 3 tane çocuk doğurdum. Onlara süt alınacak, bakan kimse yok, sadece kaynanam var. Ondan 7 lira alıyorum o zamanın parası ile. 7 lira bize yetmiyor, 3 lira ev kiramız var. (Ama şimdiki aklım olsa çalışırdım dediniz) Çalışırdım. Ya da çocukluğum İstanbul'da geçmiş olsaydı daha yırtık olurdum. O zaman tabii evden sıkıl, kaynanadan sıkıl, ama bi şey diyemiyosun. Şimdiki gelinler öyle değil, çalışmak istiyorsa çalışacağım diyor. Ben onu diyemedim, acaba kaynanamın zoruna gider mi diye" (49, ilkokula gitmemiş ama okur yazar, evli, İstanbul, gıda, aşçı)

Kimi katılımcıların eşleri kadının çalışmasına memlekete gidebilmek için para biriktirmek üzere geçici olarak izin vermektedir:

> "Mesela en sonki çalıştığımız işte, baya geç geldiğimiz için, vardiyeli işi zaten istemedi eşim. Geceye kaldığımız için istemiyodu. Diyodu ihtiyacım olmasa, ben memlekete gideceğim için işte son işi kabul ettim. Bunla harçlığımız olur diyerekten. O yüzden

müsade etti. Yoksa izin vermezdi ( ) gece çalışmama." (46, lise terk, evli, Bursa, hizmet, temizlikçi)

Yukarıdaki örnekten de anlaşılabileceği gibi, araştırma katılımcısı olan işçi kadınlar genellikle hane içinde aile bireylerinin gerekli ihtiyaçlarına uyum gösterebilecek şekilde çalışmayı tercih etmek zorunda kalmaktadır. Kadınlar, çocuklarını bırakabilecekleri gündüz bakım imkânlarına sahip olamadıkları için, evlerine yakın hangi işi bulurlarsa ve hangi süreyle olduğuna ya da sigortalı olup olmadığına bakmaksızın çalışmaktadır. Bu konuda geniş çapta araştırmalar yapan Ecevit (2010: 95-97) Türkiye'de erken çocukluk bakımı ve eğitiminin kurumsallaşamadığına; özellikle 0-3 yaş grubundaki çocuklara nerdeyse hiç bir kurum bakımının sunulmadığına; buna karşılık bu yaş grubundaki çocuklara hanelerde bakıldığına dikkatimizi çekmektedir. Araştırmada görüşülen işçi kadınların da çocuk bakımı için sosyal ilişki ağları içinde diğer kadınlardan destek bulmak zorunda kaldıkları gözlenmiştir. Bu kişiler, gelin, kız evlât, komşu kadın, yakın akraba ama daha çok kayınvalideler ve kadınların kendi anneleridir. Bunun yanı sıra kadın işçiler, maliyet unsuru olmasın diye servis kullanmayan işverenlerden dolayı, gidecekleri iş için kat edecekleri mesafenin haneye maliyetini dahi kendileri hesaplamak zorunda bırakılmaktadır:

"İstesek aslında sigortalı yerlere girip çalışabilirdik; ama işte yakın, çoluğumuz çocuğumuz var; yakında eve gidebiliyoruz gelebiliyoruz. Genelde kadınlarımızın şeyi budur, yakın bi yer olsun, işte çocuğumu görebileyim; öğlende gidebileyim, ufak yerlerde çünkü izin alma şansınız oluyo. O şekilde katlanıyolar... Şimdi belki fabrikalarda işte kreş olan yerler falan var; ama herkes o imkânlardan yararlanamıyo. Kadınları, çünkü, bütün erkekler çalıştırmıyolar. Kadın çalışmak istiyo, bi şekilde katkıda bulunmak istiyo, ama maalesef böyle. Bu yüzden küçük yerleri seçiyo kadınlarımız. Bu yüzden de işte sigortayı falan pek fazla düşünmüyolar. Sonlarını düşünmüyolar." (54, ilkokul mezunu, boşanmış, Bursa, tekstil, emekli)

Araştırmanın gerçekleştiği beş ilde özellikle tekstil ve konfeksiyon sektörü çalışma koşullarının ağırlığından dolayı araştırmadaki kadınların çoğu tarafından kadına yakışmayan bir iş alanı olarak nitelendirilmiştir:

"Aslında güzel bir şey çalışmak bence, isterim. Ama çok yorucu. Mesela kesinlikle de istemem tekstilde çalışmayı. Çok sıkışık olduğum dönemde en son çaremdi benim tekstilde çalışmak. Onun için artık dedim başka bir iş bulamazsam gider, çalışırım. Araştırdım gazete ilanlarından, mecburiyetten aradım, çok mecbur kaldığım için gittim. Yine de iş bakıcaktım kendime, başka bir iş. Kesinlikle istemem." (46, lise terk, evli, Bursa, hizmet, temizlikçi)

"İnsana yaraşır iş" kavramı her bireyin özgürce iş seçebilmesini ve insan onuruna yaraşır koşullarda çalışabilmesini içerir. Araştırmamızda kadına yaraşır işin tanımı sorulduğunda katılımcılarımız özellikle ailelerine zaman ve enerji ayırabilecekleri bir çalışma biçimine değinmişlerdir:

"...., işçileri yerleştirme çok güzel bi şekilde olsa, bayanı daha böyle hafif işlere daha nasıl diyim? Şunu düşünerek, işte eve gittiği zaman o bi annedir, bi eştir, bi evinin hanımıdır, o şekilde düşünerek bi iş verseler bence çok süper olur o zaman. Bayan için de çok süper olur. Ama maalesef öyle bi şey yok." (41, Ortaokul Terk, Evli, Düzce, Tekstil, İşsiz)

İş ve aile yaşamlarının dengede tutulması fikri her şeyden önce iki alan arasındaki beklentilerin çatışmaya yol açtığı gerçeğinden hareket etmektedir. Var olan toplumsal cinsiyet rejiminde bu dengenin kadınların çabasıyla sağlanması beklenmektedir. Oysa ki, sadece kadınların değil, erkeklerin de aile içindeki rolleri sorgulanmalı ve yeniden ele alınmalıdır. Bilinçli ve işçi haklarını gözeten işverenlerin yanı sıra, iki alan arasındaki dengeyi sağlamaya yönelik iş yeri uygulamaları ve bu doğrultuda iyi niyetle uygulanacak devlet politikaları olmadan bu sorunun çözülemeyeceği açıktır. Verili durumda iş ve aile alanlarını birbirinden ayırmakta kadınlar daha çok güçlük çekmektedir. Bu durum kadınların konumunu daha kırılgan hale getirmektedir. Araştırma katılımcılarının bir kısmı kadının dışarıda çalışmasıyla birlikte artan yükünün erkekler tarafından paylaşılması gerektiği düşüncesindedir. Ne var ki, hanelerinin ekonomik zayıflığına rağmen eşlerinin kendi çalışmalarını gönülden onaylamadıklarını belirtmişlerdir. Çünkü kadınların çalışması anneliklerinin yanı sıra ev işlerinin de aksamamasına bağlanmaktadır:

"Eşim olmuyo, pek yardımcı olmuyo. Çok ısrar ettim, çalışmama karşı değildi ama ev işleri de senin havasında. Çok şey yaptığım zaman, sen de yardımcı ol. 'Bırak işi'. En basiti o, sen bilirsin. Hiç yardımcı olma taraftarı değil. Çalışmak zorunda değilsin, istersen çalışma. (Ama geçinmenize yetmiyor) Yetmiyo, onun aldığı hiç yetmicek, ama azla idare ederiz; daha azla idare ederiz. 'Zor geliyosa çalışma, otur bunları yap'. Aynen öyle. Maalesef öyle." (35, üniversite öğrencisi, evli, İzmit, hizmet, kooperatifte yönetici)

Bazı katılımcılara göre eşleri onların ekonomik özgürlüklerini kazanmalarını istememektedir. Çünkü eşlerinin çalışmasını küçümseyen erkekler kendi statülerinin daha üstün olarak algılanmasını sağlamaya çalışmaktadır. Kadınların hanenin geçimi için yaptıkları katkı eşleri tarafından sanki ikincilmiş gibi algılanmakta ve kadınlar da kendi çalışmalarını böyle algılamaya zorlanmaktadır:

"... Kendi ekonomik özgürlüğümü kazandığım için işte kıskançlığı oluyo, aşağılıyo işte; kadın çalışmasından ne olur, senin aldığın maaştan ne olur? Ama benim aldığım maaşta karnı doyuyor; benim aldığım maaşla faturalar ödeniyo, onu bilmiyo." (26, ortaokul mezunu, evli, İzmit, hizmet, bulaşıkçı)

"Bazen o eve bişeyler getirir, zorunda gider gibi getirir; getirdiği şeyi evin içine saçar. O öyle yaptığı zaman ben de sinirleniyom... Ben de çalışıyom, ben de getiriyom, sadece sen kazanmıyon, diyom, karşılığını veriyom. Güçlü bi durumdayım. (Öyle dediğinizde sert tepki alıyor musunuz?) Sert tepki veriyo aslında, sert tepki veriyo. Oturacam evimde işimi yapıcam; ben de diyom sana köle mi olacam. (Şiddet uyguluyor mu böyle durumlarda?) Evet, sürekli uyguluyo şiddeti. Bana da çocuklara da." (26, ilkokul mezunu, evli, Bursa, tekstil, iplik üretimi)

Hanede cinsiyete dayalı işbölümü devam ettiği sürece çalışma hayatında kadınların daha fazla sayıda ve daha iyi koşullarda yer almalarını kolaylaştıracak toplumsal hareketliliğin sağlanması zor olacaktır. Araştırmaya katılan kadın işçilerin çoğu hanede farklı ve çoklu sorumluluklar yüklenerek iş hastalıkları ve iş kazalarının yanı sıra düşük verimlilik riski ile de karşı karşıya kalmaktadır. Aile ve iş yaşamlarını dengede tutmak söz konusu ise, konuya evli kadının çalışması mı, yoksa çalışan kadının evinin düzenlenmesi mi olarak yaklaşılacaktır? Esnek çalışma, yarı zamanlı çalışma gibi düzenlemeler evli kadının çalışmasına vurgu

yapmaktadır. Bu durumda kadının ev dışı çalışması ancak evlilik yoluyla ve hanenin yeniden üretimi için destek olduğu ölçüde meşruluk kazanır. Reşit olsalar bile genç kızların çalışma hakları yoktur. Ama kızlarını evlendirmeye güçleri yetmeyen babalar çeyiz parası kazanmaları için kızlarının çalışmasına izin verebilir, ya da onları çalışmaya zorlayabilir. Büyük kentlere göç eden ebeveynler çocuklarını eğitim haklarını kullanmaktan alıkoyabilir. Hanenin yeniden üretimine katkıda bulunabilmeleri için onları dışarıda çalışmaya gönderebilir. Araştırmamız yoksul hanelerde yetişen bazı çocuk yaşta kızların ailelerinin geçimini sağlayabilmek için dışarıda çalışmayı bir yükümlülük olarak algıladıklarını göstermiştir:

> "Çocuk yaşta çalışmak zorunda kaldığım için aslında üzülüyorum. Çünkü okumayı istiyodum. Tabi ailemi de suçlamıyorum bu konuda. Sonuçta onun da yapabileceği bişey yoktu. Bi erkek çocuğu olmadığı için, hep bize düşüyor görev. Öyle düşünüyorum. Memlekette de bi şeyden kazancın yok. Gurbet ele gelince de illaki tek bi maaşla geçinilmiyodur her yerde. Bazen sevindiğim olmuştur; bazen pişmanlıklarım olmuştur." (24, ilkokul mezunu, bekâr, Bursa, tekstil, iplik bükümü)

Araştırma katılımcıları arasında her yaştan önemli sayıda kadının yaşlı ebeveynlerine, eşlerinin anne ve babalarına, büyükanne ve büyükbabalarına, hatta diğer akrabalarına yaşlılıklarında bakmakla yükümlü oldukları gözlenmiştir:

> "Ailem okutmadı... Dedem vardı yatalak, kim bakacak diye. Benim büyük ablam kanser tedavisi görüyordu, öldü benim nişanlı olduğum dönem. Ona annem baktığı için evdeki yatalak dedeme de benim bakmam gerekiyordu. Altını temizlemek, her şeyi. (Kaç yaşına kadar yaptınız bunu?) Ben 9 yaşından 13 yaşına kadar. 14 yaşında evlendim zaten. Evlendikten sonra da gittim baktım." (41, ilkokul mezunu, evli, Düzce, tekstil-gıda, ev hanımı)

Yukarıda verilen örnekler çalışan kadınların bekâr ya da evli olsun, birey olarak değil, hanenin yeniden üretimini sağlayan kişiler olarak algılandığını gösterir. Çalışan kadın toplumsal ekonomiye katkıda bulunan bağımsız bir birey olarak algılandığı takdirde ev işlerinin düzenlenmesi için toplumsal destek alabilme hakkını kazanacaktır. Türkiye'de hanelerin yeniden üretimi için kadından

çok fazla fedakârlık beklenmektedir. Araştırmamız çalışan kadınların kocalarından daha fazla kendi yaşamlarını eşlerinin çizelgelerine uydurmak ve çocuklarının ihtiyaçlarını gözetmek zorunda olduklarını göstermiştir. Bu düzende çalışan erkeğe evin rızkını sembolik dahi olsa kazanan olmasından dolayı daha fazla hak tanınmıştır. Erkek ve kadın bu düzeni içselleştirdikleri ölçüde cinsiyet rejimi pekişir. Kadının namusunu koruması için çalışması istenmemektedir. Aslında korunmaya çalışılan erkek tarafından temsil edilen hanenin namusudur. Öte yandan kadın emeğinin sömürüsü söz konusu olunca, erkek işveren kadınlardan namuslarını kapı dışında tutmalarını bekleyebilmektedir:

> "Ben iş aramadan bana bir teklif geldi. Gel çalış. Gittim. Yine 1,5 yılı aşkın zamanda, ama yine sigorta yapılmadı. 3 ay kadar yapılmadı sigortam. Çok fazla umursamadım yine hiçbir şey bilmediğim için. Başladım. Yine 2 yıl... 1,5-2 yıl arası... Maaşlarımız ödenmiyordu. Hatta 2 ayda bir alacak kadar. Elden alıyorduk. Çok geciktiriyordu.... benim başıma gelmedi. Bir arkadaşım maaşı sorduğu anda, bölüm şefi demiş, çok fazla çene yapmayın, buraya gelirken işte demir kapı vardır; namusunuzu, şerefinizi, onurunuzu, gururunuzu kapıda bırakıp geleceksiniz." (25, ilkokul mezunu, evli, Bursa, tekstil, konfeksiyon işçisi)

Başka deyişle, kadınlara işverenlerden ve yakın çevrelerinden farklı mesajlar gelebilmektedir. İşveren kadınlara "namusunuzu kapı dışında tutarak çalışacaksınız" derken, yakın çevreleri "namusunuzu düşünün ve ev dışında çalışmayın" mesajını iletebilmektedir. Toplumumuzda bu konudaki politikaları belirleyenler evde çocuk bakımını destekleyerek aslında kadınların yerinin hane içi olduğuna dair yerleşmiş kanıya gönderme yapmaktadır.

Kadının çalışma yaşamı piyasanın geçirdiği dönüşüme göre şekillenebilmektedir. Kayıtdışı işlerin birçoğunun kadın işi olarak nitelenmesi bu durumu yansıtmaktadır. Kadınların doğurganlığı üzerinde yakın akrabalardan başlayıp, devlet politikalarına kadar uzanan çeşitli etkiler vardır. Kadınlar eşlerinin isteklerine göre çalışma hayatına atılabilmektedir. Ama erkeklerden iş hayatlarını aile hayatları ile dengede tutmaları beklenmemektedir. Kadınlar genellikle eşlerini etkileyemeyeceklerini ve değiştiremeyeceklerini bilmekte ve hanede sorun yaratmamaya çalışmaktadır. Araştırma katılımcısı kadınların evde çatışma yarat-

maktansa insan-üstü iş yükünü yüklenmeyi tercih etmek zorunda kaldıkları gözlenmiştir.

9. Kayıtdışılığın Kadın İşçiler İçin Sonuçları

Kadın çalışanlar açısından kayıt dışı çalışmanın sonuçları öncelikle yüz yüze oldukları ekonomik risklerdir. Ekonomik kriz dönemleri hariç tutulduğunda, işin devamlılığı, getireceği gelir ve diğer avantajlar son derece belirsiz ve keyfi değerlendirmelere bağlıdır.

Kayıtdışı çalışanın maruz kaldığı sosyal riskler doğrudan hak kayıplarının yanı sıra, dolaylı olarak uğranılan kayıpları içermektedir.

Kayıtdışı çalışmak özellikle, işsiz kalan kadın işçilerin işsizlik sigortasından ve sosyal yardımlardan yararlanabilmesini engellemektedir.

Kayıtdışı çalışan işçi, bir çalışan olarak işverenin hiçbir sorumluluğunun olmadığı bir sistem içine girmektedir. Çalışandan beklenen, hızlı, uysal ve sebatkâr olmasıdır. Kadın işçilerin sebat etme süresi işyerinde karşılaşılan davranışlara göre (ezilme, aşağılanma, taciz) değişmektedir. Bazen de işverenin bir gece ansızın yok olması kadının sebat etme yükümlülüğünü (ve kuşkusuz çalışma olanağını) sona erdirivermektedir.

Kayıtdışı çalışan kadınlar için çalışma hayatının anlamı, insani olmayan koşulların yarattığı memnuniyetsizlik, mutsuzluk, çaresizlik ve bunlara zorunluluk nedeniyle boyun eğme olmuştur. Kadınları çalışma hayatına çekmek hedefine ulaşmak beklenen ve istenen bir olgu ise, bu koşullarda oldukça güçleşmektedir.

Kayıtdışı çalışan kadınlar için çalışma koşullarının insana yakışır hale getirilmesini talep edecek, bunun için mücadele edecek bir örgütlülük halinden tamamen uzakta olmaları seslerinin tamamen kısılması sonucunu getirmektedir.

Sonuç olarak, araştırma tekstil, gıda ve hizmet sektörlerinde kayıtdışı çalıştırılan kadınların işyerlerindeki fiziksel koşulların, insan ilişkilerinin, çalışma düzeni ve kurallarının insan sağlığına zarar veren, çalışma motivasyonunu yok ederek her türlü işi angaryaya dönüştüren, kadınların güçlerini sonuna kadar sömüren bir nitelik taşıdığını ortaya koymuştur. Bu koşullarda çalışmak yalnız sağlığa değil, insan haysiyetine de aykırıdır. Kayıt dışı çalıştırma basitçe vergi ve sigorta primlerinden kurtulma amacına

hizmet etmekle kalmamaktadır. Bu istihdam biçimi insana hiç değer vermeyen, onu kendi değerini idrak etmeyecek hale getirmeyi amaçlayan bir toplumsal anlayışı ve kadınlarla çocukları köleye eşdeğer gören bir toplumsal cinsiyet algısını temsil etmekte ve pekiştirmektedir.

Kadınların uğradıklarını söyledikleri haksızlık ve adaletsizliklere direnmemelerinin tek nedeni güvencesiz çalışmanın verdiği kaygı olmayabilir. Kadercilik ve erkeklere ya da amir konumundaki kişilere karşı çıkmayı güçleştiren toplumsal cinsiyet rollerinin de kadın işçilerin 'uysallıklarında' payı olduğunu gösteren örnekler mevcuttur. Hukuk bilgisinin yetersizliği, resmi kuruluşlardan ve hukuksal işlemlerden çekinmek de önemli bir etken sayılabilir. Kadınların her türlü koruyucu önlemden uzak ortamlarda, yeterince beslenmeden, dinlenmeden ve sağlıkları pahasına çalışmaları gerçeği, iş güvencesi ve sosyal güvenlikten yoksun olmalarıyla birleşmekte ve ortaya ağır bir sömürü tablosu çıkmaktadır. Kayıtdışı çalışan kadınların yarınları olmadığı gibi, koşulların dayatmasıyla küçük yaşta çalışma hayatına sürükledikleri kızlarının da yarınları yoktur.

Kaynakça

Agius, Raimond & Anthony Seaton (2006), Practical Occupational Medicine (London: Hodder Arnold).

Alada, Adalet B., Sevgi Usta Sayıta ve Sezai Temelli (2002), "Küreselleşme, Yoksulluk ve Şiddet Bağlamında Sokak Çocukları", Özdek Yasemin (der.), Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, No. 311 (Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları): 235-269.

Bakırcı, Kadriye (2000), İşyerinde Cinsel Taciz (İstanbul: Yasa Yayınları).

Bilir, Nazmi (2003), Occupational Health and Safety (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları).

Bilir, Nazmi ve Ali Naci Yıldız (2004), İş Sağlığı ve Güvenliği (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları).

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2007), Temel İş Sağlığı Hizmetleri, Genel Yayın No: 144, (Ankara).

Davis, Mike. (2006), Gecekondu Gezegeni (İstanbul: Metis Yayınları).

Dünya Bankası, Avrupa ve Orta Asya Bölgesi (2006), Türkiye İşgücü Piyasası Raporu, Özet, http:// www.worldbank.org.tr/labor2006 (14/Nisan/2006).

Dünya Bankası, Avrupa ve Orta Asya Bölgesi (2010), Türkiye Ülke Ekonomik Raporu. Kayıt Dışılık: Nedenler, Sonuçlar, Politikalar. Rapor No. 48523-TR. Yoksulluğu Azaltma ve Ekonomik Yönetim Birimi.

Ecevit, Yıldız (2008) "İşgücüne Katılım ve İstihdam" Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri, (TÜSİAD-T/2008-07/468; KAGİDER-001): 113-213.

Ecevit, Yıldız (2010), "İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye'de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi", İlkkaracan, İpek. (der.), Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları (İstanbul, İtü BmtKaum): 87-114.

Engels, Henny (1996), "Offene und Latente Formen der Gewalt zwischen den Geschlechtern", Hilpert, Konrad (ed.), Die Ganz Alltaegliche Gewalt, (Opladen: Leske + Budrich): 71-82.

Enloe, Cyntia (2003), Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset (İstanbul: Çitlembik Yayıncılık) (Çev.: Berna Kurt ve Ece Aydın).

Fawole, Olufunmilayo I. (2008), "Economic Violence to Women and Girls. Is it receiving the necessary Attention?" Trauma, Violence & Abuse, 9 (3): 167-177.

Galtung, Johan (1975) Strukturelle Gewalt. Beitraege zur Friedens- und Konfliktforschung, Reinbek, Hamburg.

Green, Francis (2009), "Subjective Employment Insecurity Around the World", Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, (2): 243-363.

Harrison, Bennett (1994), Lean and Mean. Basic Books.

Ilgın, Yılmaz (1999), Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye'deki Boyutları, No. 2492 (Ankara: DPT Yayınları): 87-138.

Kasinsky, Renee Goldsmith (1997), "Sexual Harrassment: A Health Hazard for Women Workers" Levenstein Charles & John Wooding (ed.) Work, Health and Environment. Old Problems, New Solutions (New York: The Guilford Press): 198-214.

Klitzman, Susan, Barbara Silverstein, Laura Punnett & Amy Mock (1997), "A Women's Occupational Health Agenda for the 1990's" Levenstein Charles & John Wooding (ed.) Work, Health and Environment. Old Problems, New Solutions (New York: The Guilford Press): 426 - 445.

Portes, Alejandro and Kelly Hoffman (2003), "Latin American Class Structures: Their Composition and Change during the Neoliberal Era." Latin American Research Review, 38 (1): 41- 82.

Sancar, Serpil (2009), Erkeklik: İmkansız İktidar. Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler (İstanbul: Metis Yayınları).

Şenses, Fikret (2001), Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk (İstanbul: İletişim Yayınları).

Tutnjevic,Tamara (2002), Gender and Financial/Economic Downturn, ILO Working Paper 9 (Geneva: Recovery and Reconstruction Department).

Walby, Sylvia (2009), Globalization & Inequalities: Complexity and Contested Modernities (London: Sage Publications).

Wichterich, Christa (2004), Küreselleştirilen Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları) (Çev.: Tunç Tayanç ve Füsun Tayanç).

Kadın Öğretmenler ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliklerinin Derslikte Yeniden Üretimi

Etnografik Bir Çalışma

Mine Göğüş Tan[*]
Özlem Şahin[**]
Yalçın Özdemir

Başlarken

Eğitim, içerisinde gerçekleştiği toplumsal koşulların ve bu koşullara içkin güç ilişkilerinin çelişkilerini ve eşitsizliklerini bünyesinde barındırdığı gibi bu çelişkilerin ve eşitsizliklerin meşrulaştırılmasına ve doğallaştırılmasına da hizmet eder. Bu anlamda eğitsel süreçler, toplumsal koşullardan etkilendikleri kadar toplumsal koşullar üzerinde etkide bulunan süreçler olarak nitelenebilir.

Eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik politikalar, genellikle kız çocukları ve kadınların eğitsel süreçler içindeki niceliksel temsilleri (eğitim sisteminin girdisi veya çıktısı) üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bir başka anlatımla, toplumsal cinsiyet eşitliği özellikle eğitime erişim sayıları üzerinden aranmakta ya da bu sayılar üzerinden toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin sonuçlara ulaşılmaktadır. Özellikle Türkiye gibi erkeklerden daha çok kadının eğitim sisteminin dışında kaldığı ülkelerde, sayısal eşitliğin sağlanmasına yönelik politikalar elbette önem taşır. Ancak sayı-

* Prof. Dr., İTÜ Bilim, Mühendislik ve Teknolojide Kadın Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi (İTÜ BMT-KAUM), KEFA üyesi.
Prof. Dr., Muğla Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

sal eşitliğin, toplumsal cinsiyet eşitliği açısından tek başına yeterli olmadığı, özellikle eğitsel süreçlerdeki eşitsizlikleri perdeleyebileceği de unutulmamalıdır. Zira aynı eğitim ortamlarında yer almak, (aynı okulda hatta aynı sınıfta okumak) aynı eğitimi almak anlamına gelmemektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, çoğunlukla eşitsiz rol ve statülerin oluşturduğu yapısal bir bağlam içinde gerçekleşen etkileşimler yolu ile inşa edilir, bireyler de toplumsal cinsiyet farklılıklarını yaşamın her alanına yayılan bu etkileşimler dolayımında algılar ve kavrar (Ridgeway ve Smith-Lovin, 1999: 190-192). Dolayısıyla eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin çözümlemelerin önemli bir boyutunu eğitim süreçlerindeki deneyim/etkileşim süreçleri oluşturmak durumundadır.

Bu çalışmalarda, etkileşim süreçleri açısından özellikle öğretmen cinsiyetiyle öğrenci cinsiyetinin öne çıktığı görülmekte ve öğrenci cinsiyetinin derslik içi etkileşimleri etkilediğine ilişkin bulgulara rastlanmaktadır. Derslik içinde kız öğrencilerin öğretmenlerinin uyarılarıyla ve kurallarla uyumlu, pasif içerikli, formel biçimlerde; erkek öğrencilerin ise, daha çok öğretmen otoritesine ve kurallara uymayan aktif ve enformel biçimlerde davrandıkları (Martin, 1998) gözlemlenmiştir. Erkek öğrenciler derslik içinde daha çok etkileşim başlatma eğilimi göstermekte, kız ve erkek öğrencilerin derslikteki etkileşimleri niteliksel açıdan farklılaşmaktadır, (Mcnatt, 1998) Kız ve erkek öğrencilerin öğretmenlerini farklı şekilde değerlendirdikleri (Centra ve Gaubatz, 2000); sadece kız öğrencilerin olduğu bir derslik ortamından, karma eğitimin verildiği bir derslik-okul ortamına geçişle beraber derslikteki etkileşim biçimlerinin değiştiği (Canada ve Pringle, 1995); derste pasif kalan öğrencilerin çoğunluğunun kız öğrenciler olduğu (Crombie vd., 2003) dikkati çekmektedir. Kız ve erkek öğrencilerin yaşıt kümeleri arasında farklı biçimlerde popülerlik edindikleri ve bu popülerliğin de büyük oranda cinsiyetçi değerler temelinde şekillenerek, bir yandan öğrenci-öğretmen, diğer yandan da öğrenciler arası etkileşimlere yansıdığı ve sonuçta derslik içi etkileşimleri biçimlendirmede önemli bir değişken olduğu (Adler vd., 1993; Eder ve Parker, 1987) da bulgular arasındadır.

Öğretmen cinsiyetinin derslik içi etkileşime etkisine ilişkin görece daha az sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Bu çalışmalarda

örneğin, kadın öğretmenlerin, erkek öğretmenlere kıyasla erkek öğrencilerle daha fazla etkileşim kurdukları (Duffy vd., 2001); sınıf içinde kadın ve erkek öğretmenlerin, öğrencilerle etkileşiminin niteliksel olarak kız öğrenciler aleyhine farklılaştığı (Mcnatt, 1998) bildirilmiştir. Öğretmen cinsiyetine bağlı olarak kız ve erkek öğrencilerin derse katılımları arasında anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir. Ancak hem kız hem de erkek öğrenciler erkek öğretim elemanlarının derslerinde "görünür olmaktan" kaygı duymakta ve bu kaygıyı taşıyan öğrenciler bu dersleri anlamlı bulmadıklarını (Howard ve Henney, 1998) belirtmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin bir hizmet içi eğitim alan ve almayan öğretmenlerin ders içinde kız ve erkek öğrencilerle etkileşimlerinin farklılaştığı, böyle bir eğitime katılan öğretmenlerin ders sürecinde giderek daha eşitlikçi etkileşimlere girdikleri (Giuliano, 2006) gözlemlenmiştir.

Türkiye'deki araştırmalarda ise özellikle öğretmen-öğrenci ilişkileri ile sınıf atmosferinin cinsiyetçi öğeler taşıdığı, öğretmenlerin aktiflik, yaramazlık ya da kurallara uymamak gibi davranış biçimlerini erkek öğrencilere ait özellikler gibi algıladıkları, bu yolla kız öğrencilerin uysal, edilgen etkileşim biçimlerini pekiştirdikleri ve öğrencilere genellikle cinsiyetçi ilişkileri yeniden üretecek biçimde farklı davrandıkları (Tan, 2006; EĞİTİMSEN, 2004) gözlemlenmiştir. Öğretmenler erkek öğrencilerle daha çok etkileşim içindedir (Koca, 2009). Genelde sınıf ortamında daha fazla disiplin sorununa yol açanlar ve fiziksel şiddetle karşılaşanlar erkeklerdir. Kız öğrenciler ise geleneksel rol beklentilerine sığınmakta ve sözel ya da psikolojik şiddete daha fazla maruz kalmaktadır (Sayan, 2007; TC MEB EARGED, 2005; Tan, 1994). Öğrencilerin öğretim elemanlarına ilişkin değerlendirmeleri öğrenci cinsiyetine bağlı olarak farklılaşırken, kız öğrencilerin öğretim elemanlarını erkek öğrencilere göre daha az yeterli buldukları (Murat vd, 2006) bildirilmektedir. Beden eğitimi dersleri, özellikle öğrenciler arası etkileşimlerle toplumsal cinsiyetin yeniden üretildiği (Koca ve Demirhan, 2005) ortamların en önemlilerindendir. Sayılan ve Özkazanç (2009) okuldaki yönetim pratiklerinde, "koruyucu, terbiye edici ve modernleştirici "anne-öğretmen" söylemi ile "formel kuralların, katı bir eleme ve disiplin sisteminin işletilmesini savunan "otoriter-öğretmen" söyleminin baskın olduğunu gözlemlemişlerdir. Aynı araştırmada öğret-

men otoritesine karşı öğrenciler arası hiyerarşi ve etkileşimleri de belirleyen, hegemonik eril kültür ile ilişkili bir karşı-otoritenin varlığından söz edilmektedir. Meslek liselerindeki kız öğrencilerin ders ve ders arası zamanlarında erkek öğrencilerin cinsiyetçi davranışlarına maruz kaldıkları, okullarda kız ve erkeklerin boş zamanlarını ve okulun fiziksel alanlarını kullanımlarının cinsiyete bağlı olarak farklılaştığı, öğretmenlerin, öğrencileri cinsiyetçi yapıyı yeniden üretecek biçimde farklı biçimlerde işbölümüne tabi tuttukları (Özdemir, 2006) elde edilen bulgular arasındadır.

1. Amaç ve Yöntem

Bu çalışma, genel olarak eğitim süreçlerindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerini irdelemeyi ve özellikle de derslik içindeki öğretmen-öğrenci etkileşiminin toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ve hiyerarşilerinin yeniden üretimine nasıl katkıda bulunduğunu sorgulamayı amaçlamaktadır. Eğitimde toplumsal cinsiyete dayalı etkileşimlerin çoğunun hayat bulduğu derslik ortamları öğretmen ve öğrenciler için, statülerin tanımlandığı, amaç ve görevlerin sergilendiği ve kuralların geçerli olduğu alanlardır. Öte yandan bu formel yapının altında; aktörlerin tanımlanmamış amaçları için tanımlanmayan kurallarla gündelik etkinliklerini yürüttükleri, bu yolla belki de tanımlı kuralları yeniden ürettikleri ya da tahrip edebildikleri örtük bir enformel yapı bulunur (Weaver ve Qi, 2005: 571; 575). Bu enformel yapı, anlık, spontane etkileşimlerin gerçekleştiği ve bu nedenle, anlaşılması görece daha zor bir alan olarak düşünülebilir. Dolayısıyla eğitimde toplumsal cinsiyet ilişkilerini sorgulamaya yönelik bir çaba, ilişkilerin bu enformel ve daha zor deşifre edilir yapısı nedeni ile kendine özgü bir yöntem belirlemek durumundadır. Bu anlamda etnografik çalışmalar, derslik içi etkileşimlerin anlaşılmasında kullanılan önemli ve işlevsel bir yöntemdir. Etnografik yöntem, insanların ne olduğu, nasıl davrandıkları ve birbirleriyle nasıl etkileşime girdikleri ile ilgilenir; kişilerin inançlarını, değerlerini, bakış açılarını ve bunların çeşitli koşullar altındaki değişimlerini anlamaya yönelir (Woods, 1986: 5).

Çalışmamıza konu olan etnografik gözlemler, 2000-2001 ders yılının bahar döneminde Ankara Üniversitesi Eğitim Bilim-

leri Fakültesi, Eğitim Programları ve Öğretim (EPÖ) Bölümü 3. sınıftaki Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim dersi[1] kapsamında kurgulanan araştırmayla, dersi alan öğrenciler[2] tarafından yapıldı. Gözlemlerin yapılacağı okulları, öğrencilerin fakültedeki programlarını aksatmayacak bir ulaşım mesafesi tercihlerini dikkate alarak belirlemeye çalıştık. Bu konudaki araştırmalarımız fakültenin bulunduğu Cebeci'deki A ve B İlköğretim Okullarının *amaca* en uygun kurumlar olduğunu gösterdi[3]. Söz konusu okullar, Eğitim Bilimleri Fakültesi öğrencilerinin uygulama listeleri kapsamında yer aldıkları için öteden beri öğrencilerin gözlem amaçlı katılımlarına alışık kurumlardı.

---

1 Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim dersi, fakültede lisans ders programlarının köklü bir değişikliğe uğratıldığı 1995 yılında, 'kadın' konusunun 'güncelliği nedeniyle' lisans programlarında zorunlu ders olarak okutulması önerisi ile gündeme geldi. Dersin, 1996-1997 öğretim yılında başlamak üzere EPÖ üçüncü sınıfta -altıncı yarıyıl- zorunlu ders olarak okutulması ilgili bölüm, fakülte ve üniversite senatosu kararlarıyla kesinleşti. [14.03.1995 gün ve 14 sayılı EPÖ Bölüm, 27.05.1996 gün ve 629 sayılı Fakülte, 18.06.1996 gün ve 205/1485 sayılı A.Ü. Senato kararları]. O akademik yılın bahar döneminde Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim dersi, zorunlu ve seçimlik olarak iki ayrı grupta, haftada üç saat olarak okutulmaya başlandı. (Dersin bir feminist pedagoji projesi olarak tasarlanışı, metodolojisi, yaşantıları ve doğurguları konusunda katılanların gözlem ve yorumlarını kapsayan iki ayrı yayın için bkz.Tan vd, 1998; Tan vd, 2001).

2 Eğitim Bilimleri Fakültesi yapısında ve ders programlarında YÖK düzenlemeleri çerçevesinde gerçekleştirilen çeşitli değişiklikler sonucu, ders önce EPÖ bölümüne lisans öğrencisi alınmaması kararı çerçevesinde bu bölümden kaldırılmış, ancak bir seçimlik ders olarak güz döneminde Eğitimde Psikolojik Hizmetler bölümünün 2. sınıflarına verilmeye devam etmişti. 2008 yılında yapılan yeni bir değişiklikle fakülte programlarından 2. sınıfa ait seçmeli derslerin kaldırılması sonucunda ise ilk kez 2008-2009 ders yılında Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim dersi programlarda yer almadı. Böylece öğretmen adaylarının yetiştirilmesinde toplumsal cinsiyet duyarlılığının gerçekleştirilmesi konusundaki hemen tüm raporların önerileri arasına giren , "toplumsal cinsiyet eğitiminin lisans programlarında yer alması" konusunda, 10 yıldan fazla süren bir uygulamadan geriye gidilmiş oldu..
Ders kapsamında öğrencilerle birlikte yapılan böyle bir araştırma, dersin tasarımı, amacı ve öğrencilere kazandırması beklenen davranışlarla uyumluydu. Çünkü Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim dersini alan öğrencilerin eğitimdeki ve toplumsal yaşamdaki cinsiyet eşitsizlikleri konusunda farkındalık ve bunları özellikle eğitim aracılığı ile dönüştürebilmek duyarlılık ve gücünü kazanması hedeflenmekteydi. Bu çalışmada emeği geçen dersin öğrencileri A. Karakuş, A. Songurtekin, B. Çetin, F. Yıldız, F. Satılmış, L. Yüksel, M. Ataş, Y. Tümkaya, Y. Karaca; Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı araştırma görevlisi G. Yamaner; EPÖ Bölümü araştırma görevlileri M. A. Sözer, S. Uygun ve R. Aydın'ı sevgiyle anıyoruz.

3 Dersin sorumlu öğretim üyesi M.G. Tan, 05.04.2001 günü B ve 09.04.2001 günü A İlköğretim Okulunda yöneticilerle görüşerek araştırmayla ilgili bilgileri verdi ve gözlem için gerekli izinleri aldı. Bu görüşmelerde okul yönetiminin gözlemcilerle ilgili beklentileriyle program ve dersliklere ilişkin düzenlemeler de belirlendi.

Öğrencilerden hangilerinin hangi tarihlerde, hangi okullarda ve sınıflarda gözlem yapacaklarını belirleyen bir Gözlem Takvimi[4] ile gözlemcilerin sınıf içi ve dışı davranış ve edimlerini tanımlayan bir kılavuz hazırlandı[5]. Gözlemlerin 25.4.2001 ve 16.5.2001 tarihleri arasındaki üç haftalık bir süreyi kapsaması ve her öğrencinin, kendisi için belirlenen tarihte, 09.30 ve 12.00 saatleri arasında, belli bir sınıftaki dersleri gözlemlemesi gerekiyordu. Gözlem için seçilen sınıfların tümü ilköğretim ikinci kademe, yani 6, 7 ve 8. sınıflardı.

Derslik içindeki öğretmen-öğrenci etkileşimiyle ilgili sorularımızı belirginleştirmek, somut ve sistematik olarak gözlemlenebilir hale getirmek için iki temel araçtan yararlanmayı düşündük: Derslikteki davranışları belli kategorilere ayırarak işaretlememize yarayan bir nicel gözlem çizelgesi ve işaretlerle ifade edilemeyecek, nicel gözlem formlarından okunamayacak anlamlandırmaları, ayrıntıları içeren nitel araçlar (günlükler). Böylece, elde ettiğimiz nicel ve nitel bulguları karşılaştırarak okuyucuya sunma olanağı bulacaktık.

Gözlem Çizelgesi. Yapacağımız araştırmadaki gözlem aracıyla ilgili olarak uzman[6] görüşlerinden yararlanmayı gerekli görüyorduk. Gerek gözlem aracındaki kategoriler, gerekse hangi davranışların hangi kategorilere girebileceği konusunda kendi eğitim yaşantılarından getirdikleri örnekler üzerinden öğrencilerle de görüş alışverişinde bulunduk. Geliştirdiğimiz gözlem aracı, sınıf içindeki öğretmen-öğrenci etkileşiminde, bilerek ya da bilmeyerek yaşanan cinsiyet ayrımına dayalı örüntüleri yakalamayı amaçlıyordu. Dolayısıyla, önce öğretmenle öğrenciler arasında derslikteki etkileşim biçimlerinin neler olabileceğini belirledik:

---

4 Gözlem takvimine göre 25.4, 9.5 ve 16.5.2001 tarihlerinde saat 9:40-12:10 arasındaki derslerde A İlköğretim Okulunda: M. Ataş 6A, B. Çetin 6B, Y. Tümkaya 8A, F. Yıldız 7A sınıflarında; B İlköğretim Okulunda ise: Y. Karaca 6A, L. Yüksel 8D, F. Satılmış 6E, A. Karakuş 7C ve A.Songurtekin 7A sınıflarında gözlemde bulunacaklardı. Öğrenciler bu takvime büyük ölçüde uydular. Aralarında yalnız F. Yıldız, çalışıyor olmasından kaynaklanan nedenlerle kendisi için belirlenen 7A sınıfındaki gözlemlerini 27.4,2001, 11.5.2001 ve 18.5.2001 tarihlerinde yapmak zorunda kaldı.

5 Kılavuzun hazırlanması ve gözlemcilerin eğitimi konusunda bkz. Billman ve Sherman (1997).

6 Bu konudaki değerli katkıları için Prof. Dr. İpek Gürkaynak ve Prof. Dr. Ziya Selçuk'a çok teşekkür ederiz. Prof. Gürkaynak sadece araç değil ve fakat gözlemcilerin eğitimi ve gözlem sırasında karşılaştığımız sorunlar konusunda da her başımız sıkıştığında bizden bilgisini ve emeğini esirgemedi.

1.Öğretmen öğrenciye söz verebilir,

2. Öğrenci öğretmenden söz isteyebilir,

3. Söz verme ya da söz isteme dışında sözel ya da bedensel ve jestlere, mimiklere dayalı etkileşim yaşanabilirdi.

Her üç kategori de olumlu (+), olumsuz (-), ya da nötr (0) nitelikte olabilirdi. Gözlem altına alınan bu temel kategorilerle birlikte, her bir kategori için etkileşime giren öğrencinin cinsiyetini saptamak önemliydi. Ders bağlamında yapılan söz verme-söz alma etkileşiminde öğretmenin öğrenciyi ne şekilde dinlediğini (olumlu, olumsuz ya da nötr); derslik içinde, yukarıdaki etkileşim dışında yaşanan diğer (sözel, bedensel ya da hem sözel hem bedensel) davranışları belirlemek ve bunların da niteliğini (olumlu, olumsuz, nötr) saptamak gerekiyordu.

Gerek öğretmenin söz vermesinde gerekse öğrencinin söz istemesinde tavır, kullanılan sözcükler, ses tonu vb. göz önünde tutularak olumlu, olumsuz ya da nötr seçeneklerinden biri işaretlenecekti. Her etkileşimde kaydedilmesi gereken "dinleme biçimi" öğretmenin dinleme biçimine göndermede bulunuyordu ve öğretmenin baş, yüz, beden hareketlerinin onaylayıcı, reddedici ya da tarafsız biçimlerinin dikkate alınmasını gerektiriyordu.

Günlükler. Her öğrencinin, gözlemleriyle ilgili olarak bir defter tutması ve bu deftere her gözlemin tarih ve zamanı ile başlayarak notlar alması gerekiyordu. Günlükte önemli olaylara, gözlemcinin karşılaştığı güçlüklere, öğrenci ya da öğretmenlerle yaşadıklarına, ya da özellikle üzerinde durmak istediği konulara yer verilecekti. Araç öğrencilerin, 28.03.2001-11.04.2001 tarihleri arasında Eğitim Bilimleri Fakültesinde kendi sınıflarında yaptıkları deneme gözleminin ardından tartışılarak kesinleştirildi.[7]

2. Bulgular ve Düşündürdükleri

Daha önce de belirtildiği gibi araştırma kapsamında derslik içi etkileşimin üç temel kategori altında gözlemlenebileceğini düşünerek gözlem tasarımını, ***öğretmen söz verdiğinde***, ***öğrenci söz aldığında*** ve bu iki etkileşim biçiminin dışında sözel ya da be-

[7] Gözlem aracı, Gözlemlerin Yapıldığı Okullar, Gözlem Süreci ve Sorunlar için bkz. EK.

densel herhangi bir etkileşim söz konusu olduğunda *diğer* seçeneğini işleme koyarak gerçekleştirmiştik. Yukarıda sözü edilen ilk iki temel kategori içindeki öğretmen-öğrenci etkileşimleri *olumlu, olumsuz* ve *nötr* olarak üç alt kategori altında incelendi. Ayrıca her iki etkileşim biçimi için öğretmenin öğrenciyi dinlerken gösterdiği tepki de aynı şekilde kaydedildi. Üçüncü temel gözlem kategorisini oluşturan *diğer etkileşim biçimi* ise iki farklı düzeyde oluşturulan alt kategoriler çerçevesinde kaydedilmeye çalışıldı. Derslik içinde, öğretmen ile öğrenciler arasında yaşanan etkileşim, *sözel* ya da *bedensel,* ayrıca *hem sözel hem de bedensel* olabilir; bunlar, *olumlu, olumsuz* ya da *nötr* olarak nitelenebilirdi. Her iki okulda yapılan gözlemler sona erdiğinde elimizde çözümlenmeye hazır toplam 71 adet gözlem formu ve 55 gözlem raporu bulunmaktaydı. 71 gözlem formunda, derslik içinde öğretmenler ve öğrenciler arasında gerçekleşen 1372 etkileşim kayıtlıydı. Aşağıda, öğretmen ve öğrenci cinsiyetleri esas alınarak, gözlemin temel kategorileri üzerinden yapılan çözümlemeler yer almakta[8]

A. Hangi Etkileşim Biçimi Ağır Basıyor?

Gözlem kayıtları, ilköğretim ikinci kademe eğitiminde derslik içi etkileşimde öğretmenin söz vermesi ve öğrencinin söz istemesi dışındaki sözlü ya da bedensel etkileşime dayalı öğretmen-öğrenci etkileşiminin ağır bastığını gösteriyor. (Bkz. Tablo 1)

Tablo 1. Etkileşim Biçimi ve Sıklığı

Etkileşim Biçimi	Sıklık (f)	%
Öğretmen söz veriyor	378	27,6
Öğrenci söz istiyor	471	34,3
Diğer	523	38,1
Toplam	1372	100

Özellikle derslerin başlangıç ve bitiş dakikalarında yoğunlaşan bu etkileşim, öğrencilerin söz istemelerindeki yoğunlukla

[8] Etnografik çalışmalarda önemli yeri olan görsel malzemeyi, özellikle de okullara ve gözlemcilere ilişkin fotoğrafları yer darlığı nedeniyle bu yazı kapsamında kullanamadığımız için üzgünüz.

birleştiğinden ilköğretim ikinci kademe öğrencilerinin yaş grubuna özgü bir hareketliliğin sonucu olabileceğini akla getiriyor. Zaten Tablo 2 de, öğrencilerin sınıf düzeyleri, yani yaşları, yükseldikçe öğretmenlerle kurdukları derslik içi etkileşim yoğunluğunun azaldığını gösteriyor.

Tablo 2. Sınıf Düzeyine Göre Etkileşim Yoğunluğu

Sınıf Düzeyi	f	%
6	761	55,5
7	437	31,9
8	174	12,7
Toplam	1372	100,0

Gözlemci yorumlarını içeren raporlar incelendiğinde, bu durumun dikkatli gözlemcilerin gözünden kaçmadığı görülüyor. B İlköğretim Okulu 6-B sınıfında gözlem yapan Alper, küçük sınıflardaki bu hareketliliği şöyle açıklıyor:

> "...Bana öyle geliyor ki bu sınıf yeni 5. Sınıfı bitirdiği için daha adapte olamamışlar. Örneğin, ilköğretimin ilk kademesindeki gibi 15 kişi birden öğretmenin masasına koşup cevap gösteriyorlar..."

Tıpkı Alper gibi, altıncı sınıf gözlemcilerinin çoğu, gerek öğretmen dersliğe girdiğinde ve ders sırasında gerekse ders bitiminde öğrencilerin son derece hareketli olduklarını, diledikleri gibi söz aldıklarını, aynı zamanda birbirleriyle sık sık sözel ya da bedensel olarak ders-dışı etkileşime girebildiklerini işaret ediyor. Hatta gözlemcilerimiz raporlarında altıncı sınıflarda öğretmenlerin "söz almayı düzenlemediklerini", "sınıf yönetimi konusunda zayıf olduklarını", "olur olmaz kalkan parmaklara çoğunlukla kayıtsız kaldıklarını" ve öğrencileri çoğunlukla olumsuz şekilde uyarmak, azarlamak hatta cezalandırmak zorunda kaldıklarını yazıyorlar. Ancak gözlem raporlarından biri, gözlemcilerin öğretmenlerde saptadıkları bu "haylaz küçüklerle başa çıkmakta zorlanma" saptaması üzerinde düşünmemizi gerektiriyor. Çünkü okul yönetimi ve öğretmenler, "küçüklerin" bu "disiplinsiz" davranışlarının yaş dönemlerine özgü olduğunu, giderek azaldığını ve kalıcı olmadığını biliyorlar. B İlköğretim Okulu yedinci sınıf gözlemcile-

rinden Ahmet, rahatsızlandığı için derse gelemeyen öğretmen yerine öğrencilere refakat etmesini isteyen okul yöneticisinin kendisini "bunlar büyük öğrenciler, dersi kendi başlarına yürütebilirler" diyerek ikna ettiğini açıklıyor.

Gözlemci notları derslikteki diğer etkileşim biçimlerinin, öğrencilerin yaş gruplarına göre değiştiğine işaret ettiğinden, sınıf düzeyi ile diğer etkileşimler arasındaki ilişkinin çözümlenmesinin yararlı olacağını düşündük. Yaptığımız çözümleme, öğrencilerin yaşlarıyla diğer etkileşim biçimlerine katılımları arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğunu gösterdi. Öğrencilerin sınıf düzeyleri yükseldikçe dikkatlerini ve enerjilerini ders dışı davranışlara yöneltmelerinde ciddi bir azalma olduğu Tablo 3'de açıkça gözlenmekte. Hatta Tablo 2 ile Tablo 3'ün karşılaştırılması, öğrencilerin yaşları büyüdükçe etkileşim yoğunluğunda gözlenen düşüşün, diğer etkileşim biçimleri söz konusu olduğunda daha da keskinleştiğini göstermekte. Tablo 3, öğrencilerin sekizinci sınıfa geldiklerinde, altıncı sınıfta sergiledikleri hareketliliğin ancak onda birini gösterebildiklerini işaret ediyor.

Tablo 3. Sınıf Düzeyi ve Diğer Etkileşim Biçimleri İlişkisi

	Sınıf Düzeyi						Toplam	
	6		7		8			
Gerçekleşen	f	%	f	%	f	%	f	%
Diğer Etkileşim Biçimleri	349	66,7	141	27,0	33	6,3	523	100,0

Ki- Kare < .05

B. Etkileşimde Öğretmen Cinsiyeti Nasıl Bir Yer Tutuyor?

Derslik içinde gerek öğretmenlerin söz verdiği gerekse öğrencilerin söz istediği etkileşim biçimlerinde öğretmenlerin, öğrencileri genellikle olumlu (yüzde 70), ya da nötr (yüzde 14) bir şekilde dinledikleri ve bu sonucun, öğretmen ya da öğrencinin cinsiyetine göre anlamlı bir farklılık göstermediği saptanmıştı. Ancak veriler, öğrencilerin kadın öğretmenlerle erkeklerden çok daha yüksek oranda etkileşim içinde olduklarını gösteriyor. (Bkz. Tablo 4)

Tablo 4. Öğretmenin Cinsiyeti ve Etkileşimin Sıklığı

Öğretmen Cinsiyeti	f	%
Erkek	254	18,5
Kadın	1118	81,5
Toplam	1372	100,0

Ne var ki bu sonuca yol açan en önemli faktör, gözleme katılan toplam 22 öğretmenden 15'inin kadın, 7'sinin erkek olması. Ancak gözlemlenen erkek öğretmenlerin oranının öğrencilerle kurulan derslik içi etkileşimlerdeki erkek öğretmen oranından yaklaşık on beş puan yüksek olması (yüzde 33'e karşılık yüzde 18) kadın öğretmenlerin derslikte, erkek öğretmenlerden çok daha yüksek oranda etkileşim kurdukları görüşünü desteklemekte. Ortaya çıkan bu sonucu, derslik içi etkileşim biçimlerinin öğretmen cinsiyeti açısından dağılımını gösteren Tablo 5 yardımıyla değerlendirmek anlamlı olabilir.

Tablo 5. Etkileşim Biçimi ile Öğretmenin Cinsiyeti Arasındaki İlişki

Öğretmen Cinsiyeti	Etkileşim Biçimi							
	Öğretmen Söz Veriyor		Öğrenci Söz İstiyor		Diğer		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Erkek	103	40,6	83	32,7	68	26,8	354	100,0
Kadın	308	24,6	383	34,3	426	38,1	1118	100,0

Ki Kare <.05

Tablo 5 öğretmenlerin, derslikte öğrencilerle kurdukları etkileşimde, öğretmen cinsiyeti açısından önemli farklılıklar bulunduğunu gösteriyor. Erkek öğretmenlerin, kendileri söz vermeyi daha çok, öğrencilerin söz istemesini ve bunların dışındaki etkileşim tarzını daha az tercih ettiklerini görüyoruz. Oysa kadın öğretmenlerde sıralama, erkeklerinkinin tam tersi yönde gerçekleşiyor. Tablo 5 öğrencilerin, kadın öğretmenlerin derslerinde söz alırken erkek öğretmenlere kıyasla biraz daha etkin davranabildiklerini, hatta kadın öğretmenlerle ders bağlamında söz almak dışında çok daha yoğun bir ilişki içinde olduklarını gösteri-

yor (yüzde 26,8'e karşılık yüzde 38,1). Bu durum, bir yandan kadın öğretmenlerin sınıf içinde otorite kurmak için farklı yollar benimsediklerini, öte yandan öğrencilerle daha yoğun sözel ve bedensel temas kurmaya yatkın olduklarını akla getirmekte: Erkek öğretmenler, öğrencilere söz verme hakkını kullanarak denetimi kendi ellerinde tutarken, kadın öğretmenler, sınıf denetimini öğrencilerle sözlü ya da bedensel teması yoğunlaştırarak sağlamaya yöneliyorlar.

Gözlem raporları, kız ve erkek öğrencilere söz verirken "ayrımcı" davranışlar sergileyen öğretmenlerin azınlıkta olduğunu gösteriyor. Öğretmenler derste işledikleri konularla ilgili olarak söz dağıtırken çoğunlukla söz almaya istekli öğrencilere öncelik veriyorlar. Ancak sınıfta sessiz kalan, kimi zaman saklanmaya çalışan, hatta zaman zaman dersten kopmuş öğrencileri derse geri kazanmak ya da "cezalandırmak" amacıyla, kimi zaman da sınıf listesini izleyerek, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin söz verdikleri de oluyor. A İlköğretim Okulunda, altıncı sınıf Fen Bilgisi ve İngilizce derslerinde gözlem yapan Mustafa, dersin her iki kadın öğretmeninin öğrencilere eşit davrandıklarını belirtiyor ve İngilizce dersinde tuttuğu şu kayıtları aktarıyor:

> "Y Hanım dersinde genelde kendisi bir öğrenciyi kaldırıp söz veriyor, yani ders soru-cevap yöntemiyle işleniyordu. İlk derste sekiz kız öğrenciye ders verdi, bir kız öğrenci söz istedi; yedi erkek öğrenciye söz verdi, bir erkek öğrenci söz istedi..."

Gözlem raporlarında ortaya çıkan ve nicel çözümlemede kendini göstermeyen önemli bulgulardan biri, öğretmenlerin zaman zaman sınıf yönetimi stratejisi olarak erkek ve kız öğrencilerle etkileşime girmek konusunda bilinçli bir tercih yaptıklarını açıkça belirtmeleriydi. A İlköğretim Okulu sekizinci sınıflarından birinde gözlem yapan Yasemin, biri kadın, diğeri erkek olan iki öğretmenin sınıf yönetimi stratejileri hakkında bilgi verirken şunları söylüyor:

> "Biri, dersle ilgili olan kızlar olduğundan kızlarla iletişime girip erkeklerle ilgilenmezken diğerinin, dersi kaynatan olarak nitelendirdiği erkeklerle dersi işleyip kızları ihmal ettikleri görülmüştür."

Yasemin'in yerinde bir tespitle belirttiği bu tercih, diğer bir kaç gözlemcinin verdiği bilgilerle birleşince, söz verme konusunda farklı stratejileri benimseyen öğretmenlerin kız ya da erkek öğrencilerle dersi işlemek konusundaki önceliklerinin birbirini dengeleyerek nicel verileri etkilemiş olabileceğini akla getiriyor.

Gözlemci raporları aynı zamanda, sınıf yönetimi konusunda erkek ve kadın öğretmenlerin farklı stratejiler benimsediklerini, kadın öğretmenlerin erkeklere kıyasla sınıfta öğrencilerle daha yoğun bir etkileşim içinde olduklarını hem doğruluyor hem de bununla ilgili çok zengin örnekler sunuyor. Raporlarda erkek öğretmenlerin öğrencilerle tek tek etkileşim kurmayı tercih etmedikleri, sınıfı daha çok bir bütün olarak algıladıkları ve bu doğrultuda öğrencilerle aralarına mesafe koydukları belirtiliyor. Kadın öğretmenlerin ise sınıfı bir bütün olarak algılamaktan çok öğrencilerle bireysel olarak, teker teker iletişim kurmaya yatkın olduklarını söylemek olanaklı. Erkek öğretmenlerin sert ve otoriter tavır takınarak, öğrencilerle sınıf başkanları ya da görevlendirdikleri başka öğrenciler aracılığı ile dolaylı yoldan muhatap olarak, sınıfı toplu olarak kitap okuma ve soru çözme gibi "sessiz" işlemlere sevk ederek ya da tek bir öğrenciyi ders konusunu sınıfa sesli okumaya yönlendirerek mesafe kurduklarını gözlemliyoruz. Buna karşılık kadın öğretmenler hem söz alarak derse katılan hem de "yaramazlık" yapan öğrencilerle daha dolaysız, çoğunlukla sözel iletişime dayalı ilişkiler kuruyorlar. Öğrencilerin derse katılımlarıyla ilgili olumlu ya da olumsuz dönütler vermek, tek tek ödevleri kontrol etmek, sınıfta yürütülen tartışmalarda öğrencilerin birbirlerine söz vermeleri gibi görece yeni, öğrenci merkezli yöntemleri denemek; hatta sınıfta sorun yaratan öğrencileri "ikna etmek" için uzun konuşmalar yapmak, öğrencilerle karşılıklı söz atışmasına girişmek gibi dolaysız etkileşim biçimleri daha çok kadın öğretmenlerin sınıflarında gözleniyor.

Bu son saptamayla ilgili olarak erkek ve kadın öğretmenlerin öğrencilerle kurdukları *diğer* etkileşim biçimlerinin niteliğine daha yakından bakmak gerekiyor. Tablo 6'da öğrencilerle kurulan *diğer* etkileşim biçimleri içinde olumsuz etkileşimin yüzde 49,5'lik bir oranla öne çıktığı görülmekte. Ancak erkek öğretmenlerin, olumlu etkileşimleri olumsuzlardan daha yüksek orandayken kadın öğretmenlerin öğrencilerle kurdukları olumsuz etkileşimin daha ağır bastığı gözleniyor. Tablodan çıkarabileceği-

miz önemli bir sonuç, kadın öğretmenlerin, derslikte otorite sağlamak konusunda erkeklere göre daha dezavantajlı konumda oldukları ve bu yüzden öğrencilerle görece yoğun olumsuz ve nötr etkileşim kurduklarıdır.

Tablo 6. Öğretmenin Cinsiyeti ile Diğer Etkileşimlerin Niteliği Arasındaki İlişki

			Diğer Etkileşim Niteliği			
			Olumlu	Olumsuz	Nötr	Toplam
Öğretmen Cinsiyeti	Erkek	f	34	31	3	68
		%	50,0	45,6	4,4	100,0
	Kadın	f	153	228	74	455
		%	33,6	50,1	16,3	100,0
Toplam		f	187	259	77	523
		%	35,8	49,5	14,7	100,0

Ki-Kare < .05

Kadın öğretmenlerin, sınıf yönetimi stratejilerindeki farklılık, yani öğrencilerle daha dolaysız ilişki kurmaya yatkın olmaları, sınıf içindeki diğer etkileşim biçimlerine de yansımakta. Gözlem raporları öğrencilerin, kadın öğretmenlerin kendileriyle kurdukları bu dolaysız ilişkiyi daha çok "derslikte daha rahat ve kontrolsüz davranma ayrıcalığı" olarak algıladıklarını ve bunun sonucunda öğretmenle öğrenci arasındaki olumsuz etkileşimlerin de daha çok kadın öğretmenlerin sınıflarında ortaya çıktığını göstermekte. Öğrenciler, kadın öğretmenlerin derslerinde çok daha rahat hareket edebiliyor, söz istemeden konuşabiliyor, dersi 'kaynatmaya' girişebiliyor, ders esnasında sınıfta 'yürüyüşe' çıkabiliyor, birbirleriyle hem şakalaşabiliyor, atışabiliyor hem de kavgaya tutuşmaktan kaçınmıyorlar.

Gözlemci raporlarında, öğrencilerin bu tür davranışlarına karşı kötü sözler yöneltmek, fiziksel şiddet uygulamak, öğrencilerle atışmak gibi tepkilerin kadın öğretmenlerin derslerinde daha fazla gözlemlendiğini söyleyebiliriz.

Bu bulgulardan yola çıkarak otoritenin geleneksel "baba" figürü ile organik bağından yoksun kadın öğretmenlerin, daha çok cezalandırma yoluyla otorite kurmaya çalıştıklarını düşünebiliriz. A İlköğretim Okulu 7. sınıflarından birinde gözlem yapan

Yasemin, derslikte çıkan bir kargaşa sonrası öğrencileri susturamayan kadın öğretmene ilişkin olarak şu betimlemeleri yapıyor:

> "...Derse geri dönülemeyince, öğretmenin; bir öğrencinin 19 Mayıs için kullanacağı sopasını alıp, önüne gelene vurduğu ve sınıfı sakinleştirdiği gözlendi. En fazla F adlı erkek öğrenciye vurdu..."

Ancak fiziksel şiddet uygulayarak ya da azarlayarak otoritenin kurulamadığı kimi durumlarda kadın öğretmenler bir strateji olarak erkek yöneticilerin otoritesine başvurma/sığınma yolunu da seçebiliyor. Nitekim Yasemin'in, sınıfı şiddet kullanarak "zaptetmeye" çalışan kadın öğretmenin bu durum sonrasında yaptıklarına ilişkin notları şöyle devam ediyor: "...İki ders boyunca öğretmenin sürekli: 'müdür yardımcısına gönderirim, sınıfta bırakırım' sözlerini kullandığı ve bu yolla öğrencileri tehdit ettiği gözlendi..." Derste sık sık başvurulan bu tehditlerin, haylazlık eden öğrenciler birkaç kez uyarıldıktan sonra gerçeğe dönüştüklerini de gözlem raporlarından anlayabiliyoruz. Aynı gözlemci, aynı sınıfta, bu kez Fen Bilgisi dersinin kadın öğretmeni için de benzer gözlemlerde bulunuyor:

> "...Öğretmenin iki ders boyunca sürekli olarak derslerde çok konuşup ortalığı dağıtan öğrencileri müdür yardımcısına göndermekle tehdit ettiği gözlendi. Üç kez uyardığı bir öğrenciyi dersten atmaya çalıştı fakat öğrenci (erkek) çıkmadı. Öğretmen ders boyunca 'terbiyesizler, geri zekâlılar' kelimelerini kullandı. İki dersi de sonuna kadar işlemeyip zil çalmadan dersi bitirdi ..."

Kadın öğretmenlerin, derslikte yaşanan olumsuzluklara karşı sevecen/anaç tavır benimseme gibi stratejileri denedikleri de anlaşılıyor. Bu "sevecen/anaç" etkileşim tekniği ise yukarıda ifade edilen erkek (baba) rolünün tekrarı ya da bizzat erkek otoritesinden yardım ummanın aksine, çok seyrek de olsa derslikteki otoritenin, sevgi dolu bir anne yaklaşımıyla kurulması çabası olarak yorumlanabiliyor. Örneğin A İlköğretim Okulu 8. sınıf gözlemcilerinden Feyza, sınıf yönetimini sevgi ile "idare eden" bir kadın öğretmene ilişkin olarak şu gözlemleri yapıyor:

> "...Öğretmen daha sonra, oldukça sıcak bir ses tonuyla uzun bir süredir onlardan ayrı olduğunu, bu sürede bir bebeği olduğunu,

ama onları çok özlediğini söyledi. Öğretmenin, öğrencilerin konuşmalarına sürekli 'Lütfen, böyle davranırsanız üzülürüm' şeklinde yanıt vermesini oldukça olumlu buldum..."

Kadın öğretmenlerin derslikteki olumsuzluklara karşı kimi zaman tepkisiz kalma gibi bir yolu tercih ettikleri de yine gözlem raporlarından anlaşılmakta. Örneğin, B İlköğretim Okulu'nda Fen Bilgisi dersini yürüten bir kadın öğretmene ilişkin gözlemler bu açıdan anlamlı:

"...Öğretmeni genel olarak, olayların çoğuna tepkisiz kalan, sınıf yönetme bakımından zayıf olan ama aynı zamanda iyi niyetli, öğretme aşkını içinde hisseden bir eğitimci olarak gözlemledim. Aynı zamanda öğretmenin erkek öğrencilerin yapmış olduğu (yukarıda örneklerle değindiğim) davranışlara tepkisiz kalmasını, bana göre öğretmenin olumsuz davranışı olarak gözlemledim..." (Ahmet)

Derslik içinde kurulan etkileşim biçimleri içinde, *diğer* etkileşim biçiminin ağır basması ve bu etkileşimin kadın öğretmenlerin sınıflarında yoğunlaşması bununla ilgili başka sorulara yanıt arama gereksinimi doğuruyor. Her ne kadar gözlemci raporları, olumlu ya da olumsuz bedensel etkileşimin kadın öğretmenlerin sınıflarında yoğunlaştığını düşündürse de bu bulguyu nicel verilerle karşılaştırdığımızda farklı bir sonuçla karşılaşıyoruz. Tablo 7, öğretmenlerin, öğrencilerle kurdukları diğer derslik etkileşimlerinde sözel etkileşimi, bedensel etkileşimi de içeren temasa tercih ettiklerini gösteriyor. Aynı tablodan, kadın öğretmenlerle erkek öğretmenler arasında bu açıdan anlamlı bir farklılaşma olmadığını da görüyoruz.

Tablo 7. Öğretmenin Cinsiyeti ile Diğer Etkileşim Biçimleri Arasındaki İlişki

			Diğer Etkileşim Biçimi			Toplam
			Sözel	Bedensel	Sözel ve Bedensel	
Öğretmen Cinsiyeti	Erkek	f	55	5	8	68
		%	80,9	7,4	11,8	100,0
	Kadın	f	368	38	51	457
		%	80,5	8,3	11,2	100,0
Toplam		f	423	43	59	525
		%	80,6	8,2	11,2	100,0

Ayrıca gözlemci raporları, erkek öğretmenlerin, öğrencilerle birebir sözel etkileşime daha az girdiklerini, ancak bedensel etkileşim biçiminin en sert ve olumsuz hali olan dayağa ya da dayak tehdidine başvurmaktan kaçınmadıklarını da gösteriyor. A İlköğretim Okulunda, altıncı sınıfta gözlem yapan Buket, erkek öğretmenin sınıfı susturmak için sürekli bağırdığını, sınıftan herhangi bir olumlu tepki alamayınca birden bire ikinci sırada oturan bir erkek öğrencinin üzerine yürüyüp "susun diye bağırmıyor muyum?" diyerek yüzüne tokatlar attığını aktarıyor. Benzer sahnelerin başka sınıflarda da yaşandığını anlatan gözlemcilerin anlatılarındaki ortak nokta, erkek öğretmenlerin bir bütün olarak sınıfı disiplin altına almak için, öfkelerini temsili "kurban" olarak seçtikleri bir erkek öğrenciye yöneltmeleriydi. Erkek öğretmenin sınıftaki disiplinsizliğe yönelen öfkesi, sembolik olarak bir ya da birkaç öğrencinin cezalandırılması ile sonuçlanırken kadın öğretmenler, öğrencilerin kişisel olarak sergiledikleri disiplinsizliği daha çok kişisel olarak cezalandırmaya yöneliyorlardı. Tam da bu nedenlere gözlemci raporlarında, bedensel cezalandırmaların kadın öğretmenlerin dersliklerinde daha yoğun yaşandığına dair bir izlenim ortaya çıkıyor. Ayrıca bu izlenim, kadın öğretmenlerin, öğrencilerin başını okşayarak, sırtını sıvazlayarak ya da uyarmak maksadıyla öğrenciyi odaklanması gereken yöne eliyle çevirerek kurduğu olumlu ya da nötr olarak nitelenebilecek bedensel temasları gölgeliyor.

a. Etkileşimde Öğrenci Cinsiyeti Nasıl Bir Yer Tutuyor?

Gözlem kayıtları, erkek öğrencilerin (yüzde 59,5) derslikte kız öğrencilere (yüzde 40,5) oranla öğretmenlerle daha yoğun bir etkileşimde olduklarını gösteriyor. (Bkz. Tablo 8)

Tablo 8. Öğrencinin Cinsiyeti ve Etkileşim Sıklığı

Öğrenci Cinsiyeti	f	%
Erkek	816	59,5
Kız	556	40,5
Toplam	1372	100,0

Etkileşim oranlarını, kız ve erkek öğrencilerin derslik içindeki bileşimiyle -erkek öğrencilerin oranı yüzde 55,5, kız öğrencilerin oranı yüzde 44,5- kıyasladığımızda erkeklerin, sınıf içindeki oranlarından biraz daha yüksek, kızların ise biraz daha düşük oranda derslikteki etkileşime katıldıkları görülüyor.

Bu bağlamda akla gelen bir soru da öğrenci cinsiyetinin derslik içi etkileşim biçimini etkileyip etkilemediğidir. Tablo 9'da, daha önce Tablo 5'de görüldüğü gibi, cinsiyetin sınıf içinde öğrencilerin öğretmenlerle kurdukları etkileşim biçiminde önemli bir etken olduğu açığa çıkıyor.

Tablo 9. Öğrencinin Cinsiyeti ve Etkileşim Biçimi Arasındaki İlişki

			Etkileşim Biçimi			
			Öğretmen söz veriyor	Öğrenci söz istiyor	Diğer	Toplam
Öğrenci Cinsiyet	Erkek	f	193	287	336	816
		%	51,1	60,9	64,2	59,5
	Kız	f	185	184	187	556
		%	48,9	39,1	35,8	40,5
Toplam		f	378	471	523	1372
		%	100,0	100,0	100,0	100,0

Ki-Kare <.05

Tablo 9'daki toplam etkileşim sütunu, erkek öğrencilerin derslikte öğretmenlerle çok daha aktif bir ilişki içinde olduklarını gösteriyor. Öğretmenin kız ve erkek öğrencilere söz vermek açısından dengeli davranmasına karşılık erkek öğrencilerin öğretmenden söz isteme konusunda kız öğrencilere göre daha etkin oldukları da aynı tablodan gözlemlenebiliyor.

Öğretmenlerin söz vermek konusundaki dengeli çabalarına karşın, sorulan sorulara yanıt vermek için erkek öğrencilerin öne atıldıklarını, doğru ya da yanlış yanıtladıklarını hiç kaygı etmeden rahatlıkla söz alabildiklerini de gözlem raporlarından tespit edebiliyoruz. Bu durum, çoğu zaman söz verme konusunda özel bir strateji izlemeyen öğretmenlerin derslerinde erkek öğrencilerin, ataklık ve rahatlığın verdiği avantajdan sonuna dek yararlandıklarını gösteriyor.

Diğer etkileşim biçimleri içinde de erkek öğrencilerin kızlara göre daha baskın olmaları, gene erkek öğrencilerin kızlara göre daha hareketli ve talepkar olmalarıyla ilişkili. Nitekim "uslu", "terbiyeli" ve "edilgen" kızlara karşılık "dövüşçü", "yaramaz" erkek davranışlarının sık sık sergilendiğine ilişkin gözlem raporları bu konudaki verileri destekler durumda. Örneğin, Ahmet'in B İlköğretim Okulu 6-A sınıfında bir kadın öğretmenin yürüttüğü Fen Bilgisi dersine ilişkin aktardıkları bu açıdan anlamlı:

> "...Öğrencilerin (özellikle erkek öğrenciler) maçı izleme isteklerinin ağır basması nedeniyle erkek öğrenciler 5 dakikaya bir dışarı çıkıp maçın başlayıp başlamadığına bakıyordu. Öğretmen, öğrencilerin bu davranışlarına pek fazla ses çıkarmıyordu. Kız öğrencilerin çoğunluğu dersi izlemeye, not tutmaya gayret gösteriyorlardı. Öğretmen, öğrencilerin aşırı ısrarı nedeniyle dersin genel bir özetini yaptıktan sonra dersi bitirdi. 6-A sınıfı oturuş düzeninden de anlaşılacağı üzere, sağ tarafta yoğunluklu olarak erkekler oturmaktaydı. Burada oturan erkeklerin çoğunluğu haşarı olarak nitelenebilecek öğrenci grubudur. Örneğin, ders sırasında birbirlerine vurmaları, bağırmaları, silgi atmaları, konuşmaları gibi davranışları göstermekteydiler. Kız öğrenciler ise bir ikisi dışında hepsi dersin akışını takip eden çalışkan öğrenciler olarak gözlemledim..."

Gerçekten de pek çok gözlem raporu her düzeydeki sınıfta erkek öğrencilerin rahatlıkla kadın öğretmenlere iltifat edebildiklerini, öğretmenlerin sözünü keserek bağlam dışı müdahalelerde bulunabildiklerini, kız öğrencilere sık sık sözle sataştıklarını, birbirleriyle kolaylıkla kavga edebildiklerini, sınıfta dolaşabildiklerini gösteriyor. Yani erkek öğrenciler, sonunda zarar görmek pahasına da olsa her koşulda kendilerini göstermekten, "ben buradayım" mesajını vermekten kaçınmıyorlar.

Yukarıdaki gözlemcinin, dersliklerde erkek öğrencilerin daha "faal" ve kız öğrencilerin daha "uslu" olduklarına ilişkin aktarımları A İlköğretim Okulu'nda gözlem yapan Buket'in yazdıkları ile birleştiğinde, öğretmenlerin de bu durumu kanıksadıklarını ve dolayısı ile "meşrulaştırdıklarını" söylemek mümkün:

> "...Ders arasında öğretmenler odasında Matematik öğretmeni ve bir bayan öğretmen öğrenciler hakkında konuşuyorlardı. Sınıfta huzursuzluk yapanların hep erkek öğrenciler olduğunu, birkaç ta-

ne öğrencinin sınıfın huzurunu bozduğunu, geriye kalanların da onlara uyduğunu, kızlarınsa daha uyumlu olduklarını söylüyorlardı..."

Kız öğrencilerin dersliklerde daha "uyumlu" oldukları ya da olmaları gerektiği yönündeki kalıpyargıların öğretmenler tarafından benimsenmesi beraberinde öğretmenlerin kız ve erkek öğrencilerle derslik içinde farklı şekilde etkileşime girme olasılığını getiriyor. Nitekim Yasemin'in A İlköğretim Okulu'nda, kadın öğretmen tarafından yürütülen matematik dersinde yaptığı gözlem bu açıdan oldukça anlamlı:

"...Daha önceki gözlemlerde karşılaşılmayan bir durum gelişti; tahtada yazı yazan kız öğrenciye teşekkür edildi ve 'aferin' dendi. Erkek öğrencilere yaramaz oldukları için yazı yazmama (tahtaya) cezası verildi. Ders boyunca öğrencileri sürekli azarladığını gözlemledim. Dersin yarısından sonrasında arka sıraya oturarak erkek öğrencilerle sohbet ettiği, ders ve kız öğrencilerle ilgilenilmediği gözlendi..."

Yukarıdaki alıntıdan da görülebileceği gibi, erkek öğrencilerin etkinlikleri yaramazlık olarak yorumlanırken kız öğrencilerin sınıf içerisindeki etkileşimleri pasif, uslu kız rolünü yeniden üretici bir biçimde gerçekleşiyor. Bu durumda öğretmenler en çok "yaramaz" öğrencilerle etkileşime girerek sınıf hâkimiyetini erkekleri susturmakla sağlamaya çalıştıklarından, erkek öğrencilerin sınıf içerisindeki öğretmenlerle kurdukları etkileşim de artıyor. Çünkü kız öğrenciler, öğretmenin sınıf yönetimi açısından genelde daha az bir tehdit olarak algılanıyor. Nitekim Tablo 10'da, diğer etkileşim biçimlerinde yer alan öğrencilerin yaklaşık yüzde 65'ini erkeklerin oluşturduğunu, kızların ise bu tür etkileşimlere erkek öğrencilere kıyasla çok daha az katıldıklarını (yüzde 35) görüyoruz.

Her iki cins için de sözel etkileşim (yaklaşık yüzde 80), bedensel etkileşimi de içeren davranışa göre belirgin bir ağırlığa sahip ve istatistiksel açıdan her iki cins açısından anlamlı bir fark görünmüyor[9] "Diğer" etkileşim biçimlerinin niteliğini öğrenciler

[9] Oranlar, satırların yatay okunmasıyla elde edilmiştir, erkek öğrenciler içinde sözel etkileşime girenlerin oranı yüzde 82,5, kız öğrenciler içinde ise bu oran yüzde 77'dir; toplam sözel etkileşim oranı ise tüm etkileşimler içinde yüzde 80,5'tir.

Tablo 10. Öğrencinin Cinsiyeti ve Diğer Etkileşim Biçimleri ile İlişkisi

			Diğer Etkileşim Biçimleri			
			Sözel	Bedensel	Sözel ve Bedensel	Toplam
Öğrenci Cinsiyeti	Erkek	f	278	25	34	337
		%	65,7	58,1	57,6	64,2
	Kız	f	145	18	25	188
		%	34,3	41,9	42,4	35,8
Toplam		f	423	43	59	525
		%	100,0	100,00	100,0	100,0

açısından değerlendirdiğimizde ise olumlu etkileşimin kızlarla erkekler arasında görece benzer biçimde (sırasıyla yüzde 47 ve yüzde 53) dağıldığı, buna karşılık olumsuz etkileşimlerin çoğunlukla (yüzde 78) erkekleri kapsadığı anlaşılıyor. (Bkz. Tablo 11) Bulgular, erkek öğrencilerin derslikte, ders bağlamı dışında kalan davranışları kız öğrencilere kıyasla daha yoğun olarak sergilediklerini ve bu nedenle kızlara göre olumsuz tepkiyle daha fazla karşılaştıklarını gösteriyor.

Tablo 11. Öğrencinin Cinsiyeti ve Diğer Etkileşimlerin Niteliği Arasındaki İlişki

			Diğer Etkileşimlerin Niteliği			
			Olumlu	Olumsuz	Nötr	Toplam
Öğrenci Cinsiyeti	Erkek	f	99	202	35	336
		%	52,9	78	45,5	64,2
	Kız	f	88	57	42	187
		%	47,1	22	54,5	35,8
Toplam		f	187	259	77	523
		%	100,0	100,0	100,0	100,0

Ki- Kare < .05.

Bu bulgumuzu destekleyen çok sayıda gözlemden ikisi, erkek öğrencilerin sınıfı hem ders öncesinde hem de ders sırasında rahatlıkla bir oyun alanına dönüştürebildiklerini gösteriyor. B İlköğretim Okulu'nda altıncı sınıfta gözlem yapan Funda, İngilizce dersinin kadın öğretmeni ile birlikte sınıfa girdiklerinde birkaç erkek öğrencinin sınıfta uzuneşek oynadıklarını ve öğretmen ta-

rafından "eşekten farkınız yok" diyerek azarlandıklarını yazıyor. A İlköğretim Okulu altıncı sınıflarından birinde gözlem yapan Feyza ise Matematik dersini oyun alanına çeviren öğrencilerin davranışlarını şu şekilde aktarıyor:

> "...Öğretmen arkasını dönüp tahtaya konuyla ilgili şekilleri çizerken, erkek öğrenciler birbirlerine kâğıt atmaya başladılar... Öğretmen problem çözmesi için bir kız öğrenciyi tahtaya kaldırdı. Öğrenciye gözlüğünün nerede olduğunu sordu. Kız öğrenci de Ömer adında bir erkek öğrencinin gözlüğünü kırdığını söyledi. Öğretmen bu duruma çok sinirlendi. Ömer'i yanına çağırdı. 'Aferin Ömer' dedi. Daha sonra durduk yere neden böyle davrandığını sordu. Bu durumda öğrenci sürekli sustu... Ders devam ederken erkek öğrencilerin kızlara sürekli kâğıt fırlatması üzerine öğretmen 'kızları rahat bırakmıyorsunuz sonra kızları seviyoruz' diyorsunuz dedi..."

Gözlem raporlarından, erkek öğrencilerin ders bağlamı dışındaki etkileşimlerinin büyük ölçüde kavga provaları şeklinde gerçekleşen haylazlıklar olduğu anlaşılıyor. Bu haylazlıklar bir bakıma erkek öğrencilerin erkeklik rüştlerini ispatlamaya çalıştıkları alanlar olarak nitelendirilebilir. A İlköğretim Okulu'nda Matematik dersinde gözlem yapan Yasemin'in, sınıftaki bir erkek öğrencinin, kavga nedeni olarak "namus meselesi"ni göstermesine ilişkin anlatısı bu açıdan anlamlı:

> "Z Hanım'ın girdiği Matematik dersi biraz karmaşayla başladı. Recep adlı (sınıfın en yaramazlarından) öğrenci 8-A'dan bir öğrenciyle kavga ediyordu (sözel). Sakinleştirilip sınıfa getirildi; 'Neden kavga ediyorsun' diye sorulduğunda 'namus meselesi hocam' dediği gözlendi. Sınıf yatışana kadar öğretmenin bağırıp dövdüğü gözlendi..."

Tablo 11'deki veriler de yukarıdaki betimlemeleri destekleyecek şekilde, erkek öğrencilerin öğretmenleri ile girdikleri "diğer" etkileşimlerin olumsuzluğunu açık bir biçimde gösteriyor.

Tablo 12 incelendiğinde ise, kız ve erkek öğrencilerin sınıf düzeyleri ve diğer etkileşim biçimi arasında büyük bir farklılık olmadığı anlaşılıyor. Öte yandan özellikle 7. sınıfla beraber erkek öğrencilerdeki diğer etkileşim biçimlerinin yarı yarıya azalması-

na karşın kız öğrencilerde bu azalışın çok daha fazla olduğu ve neredeyse dört kata ulaştığı dikkat çekiyor. Bu da kız öğrencilerin, derslik içindeki davranışlarını kontrol etme açısından erkek öğrencilere göre daha erken "olgunlaştıklarını" gösteriyor.

Tablo 12. Diğer Etkileşim Biçimi ve Cinsiyete Göre Sınıf Düzeyi İlişkisi

	Diğer Etkileşim Biçimi							
	Sınıf Düzeyi						Toplam	
	6		7		8			
Öğrenci Cinsiyeti	f	%	f	%	f	%	f	%
Erkek	208	61,9	111	33,0	17	5,1	336	100,0
Kız	141	75,4	30	16,0	16	8,6	187	100,0

Kız öğrencilerin daha erken "olgunlaşmaları" okulun dışındaki toplumsal yaşamlarından kaynaklanabildiği gibi, okul içindeki etkileşimleriyle de ilgili görünüyor. Öğretmenler, kız ve erkek öğrencilerin cinsiyete dayalı sosyalleşme sürecinde yaşadıkları farklılıkları çoğu zaman bilinçsizce, kimi zaman da bilinçli olarak yeniden üretebiliyorlar. Örneğin, genelde kız öğrencileri erkeklere göre daha uslu ve uyumlu olarak tanımlarken bu durumu -farkına varmadan- olumluyor ve kız öğrencilerin "haşarılıklarına" daha sert tepki gösteriyorlar. Beden eğitimi dersinde top oynayan erkek öğrencilerin değil de şarkı söyleyen kız öğrencilerin terbiyesizlikle itham edilerek uyarılmasını A İlköğretim Okulu'nda, yedinci sınıfta gözlem yapan Yasemin şu şekilde aktarıyor:

> "...Öğretmen topları öğrencilere vererek hiçbir faaliyet yaptırmadan onları serbest bıraktı. Sebebi 19 Mayıs çalışmaları için kaset ayarlamaktı. Daha sonra öğretmenler odasında teybin başında kasetlerle uğraştı. Bu arada bağırarak şarkılar söyleyen kız öğrencilere pencereden: 'Susun artık terbiyesizler, her yerde ders işleniyor, illa söylemek mi lazım!' diye bağırdığı gözlendi."

Beden eğitimi dersinde yüksek sesle şarkı söyledikleri için uyarılarak "kısık sesle şarkı söylemesi" öğretilen kız öğrenciler kimi zaman da "uygun biçimde oturma eğitimi" alabiliyorlar. A İlköğretim Okulu 6-A sınıfındaki İnkılâp Tarihi dersinde gözlem ya-

pan Mustafa, dersin erkek öğretmeninin, "duvara yaslanmış oturan bir kız öğrenciyi kızım senin baban taksi şoförü mü?" şeklinde uyardığını yazıyor.

Kimi zaman da öğretmenler kızları, sırf erkeklerden korumak amacıyla bilinçli olarak soyutlayabiliyorlar. A İlköğretim Okulu 7. sınıfında gözlem yapan Yasemin'in ifadesiyle:

> "...6'sı kız 9'u erkek olmak üzere sınıf mevcudu 15 kişi idi. Kızlar ve erkekler karşı karşıya sıraya dizildiler. Ayrı ayrı sıralar oluşturdular. Yapılan tüm çalışma ve oyunları ayrı ayrı oynadılar. Öğretmenin, ders boyunca sürekli erkeklerle ilgilendiği gözlendi. Bu oran %90 erkekler, %10 kızlar şeklinde verilebilir. Öğretmen, ders arasında, sınıfın yaramazlığından bahsederek, erkeklerin kızlara sürekli sataştuğını, oyun oynarken düşürmeye ve zarar vermeye çalıştığını, bu yüzden onlara birlikte çalışma yaptırmadığını söyledi..."

Gözlemci notlarında yer alan önemli saptamalardan biri de, öğrencilerin sınıftaki oturma düzenleriyle ilgiliydi. Gözlemciler, günlüklerinde ağız birliği etmişçesine, kız ve erkek öğrencilerin ender olarak aynı sırayı paylaştığını vurgulamaktaydılar. Genel eğilim, kız ve erkek öğrencilerin sınıfın farklı bölümlerinde öbeklenmeleriydi. Ahmet, B İlköğretim Okulu 7. sınıfında, Fen Bilgisi dersinde öğrencilerin sınıfın sağ ve sol farklı yönlerine öbeklendiklerini, İş Teknik ve Ev Ekonomisi dersinde öbeklenmenin, farklı masalarda oturmak yoluyla gerçekleştiğini yazmıştı. Benzer bir saptama, A İlköğretim Okulunda, 8. sınıf gözlemcisi Feyza tarafından da yineleniyordu. Kadın öğretmeni bulunan Resim dersinde

> "kızlar önlerde ve birlikte, erkekler daha arka sıralarda olacak şekildeydi, kız-erkek aynı sırada oturan öğrenci yoktu."

Kızlarla erkeklerin sınıfın farklı bölümlerinde öbeklenerek oturduklarının belirtildiği gözlem notlarında dikkat çeken bir nokta, böyle bir oturma düzeninin erkek öğrencilere "haylazlık yapmak" için avantaj sağladığıydı. Öğretmenlerin oturma düzenine müdahale etmedikleri de açığa çıkmaktaydı. Aslında bu durum, cinsiyete dayalı mekânsal ayrışmanın çok güçlü olduğu Akdeniz ve Ortadoğu coğrafyasındaki ayrımcı cinsiyet örüntülerinin uzantısı

olarak görülebileceği gibi, daha uslu ve uysal bulunan kız öğrencilerin kendilerini haylaz erkeklerden koruma ve ayrıştırma stratejisi olarak da yorumlanabilecekti. Bir olasılık da derslerle erkeklere kıyasla daha fazla ilgilenen kız öğrencilerin daha iyi dinlemek, not tutmak ya da öğretmene yakın olmak olanağı verdiği için ön sıraları tercih etmeleri olabilirdi.

Sonuç ve Tartışma

Derslik içi öğretmen-öğrenci etkileşiminin toplumsal cinsiyet boyutuna odaklandığımız bu araştırmada karşımıza çıkan sonuçlardan ilki, araştırma yaptığımız ilköğretim okulları ikinci kademe eğitiminde, etkileşim önceliğinin büyük ölçüde öğrenciler, daha çok da erkek öğrencilerde bulunmasıydı. Öğrencilerin söz aldıkları ya da ders dışı bağlamlarda öğretmenin ilgisinin öğrenciye yöneldiği etkileşimler, öğretmenin söz verdiği etkileşime göre büyük ağırlık taşımaktaydı. Elbette bu durum, derslik içi etkileşimin öğrenci merkezli olduğu anlamına gelmiyordu. Öğrenciler, büyük ölçüde yaş dönemlerinin getirdiği bir hareket ve etkinlik içinde, öğretmenin deneyimine ve cinsiyetine göre değişen ölçülerde olmak üzere derslik içinde adeta güçlükle 'zapt edilebiliyorlardı'. Ancak bu olumsuz durumun, çocukların sınıf düzeyleri yükseldikçe azaldığı da araştırmanın önemli saptamaları arasında yer almaktaydı.

Öğretmenler sınıfa göre farklı davranabildikleri gibi sınıflar da öğretmene ve öğretmen tavrına göre değişik tepkiler, davranışlar sergileyebiliyorlardı. Sert/otoriter öğretmenler karşısında daha sessiz ve saygılı, genç/otorite kurmakta zorlanan öğretmenler karşısında "azgındılar". Bu bağlamda, gözlemci varlığının sınıf içindeki etkileşimi etkilemediğini görmüş oluyorduk. Öğretmenler, içinde bulundukları koşullarla başa çıkabilmek için gözlemcinin varlığına bile aldırmayacak ölçüde, aşağılamaya/dayağa başvurmaya koşullanmış görünüyordu! Bu koşulların dönüp dolaşıp cinsiyetçiliği ve şiddeti yeniden üreten bir döngü yarattığını farkediyorduk.

Çalışmamızda kadın ve erkek öğretmenlerin öğrencilerle kurdukları etkileşimlerin ve sınıf yönetimi ile otorite kurma stratejilerinin büyük ölçüde birbirinden farklılaştığını ve bu farklılığın toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ve hiyerarşilerinin yeniden

üretimi açısından ciddi sonuçlar doğurduğunu gözlemledik. Öğrencilerin daha etkin ve öğretmenle ders bağlamı dışında ilişki kurdukları etkileşimlerin daha çok kadın öğretmenlerle yaşandığı görülüyordu. Erkek öğretmenlerin sınıflarında ise derslik içi etkileşim daha çok öğretmenin kontrolü altında bulunuyordu. Kadın öğretmenler derslerinde öğrencilere daha geniş bir inisiyatif alanı bırakmayı ve öğrencilerle tek tek etkileşimi seçerken erkek öğretmenler bu konuda daha mesafeli davranıyor ve otoriter yöntemlerle kontrolü elde tutmayı tercih ediyorlardı. Bu durum bir yandan öğrencilere, kadın öğretmenlerin derslerinde kendilerini daha fazla ifade etme olanağı sağlıyor bir yandan da bu olanağı 'kötüye kullanma' ya da 'amacını aşacak biçiminde yorumlama' eğilimini artırıyor ve öğrencileri kadın öğretmenlerin azarları, tehditleri, hakaretleri ve cezalandırmalarıyla daha sık yüz yüze bırakıyordu. Derslik içi olumsuzluklarla en fazla karşılaşanlar ise erkek öğrencilerdi. Dolayısıyla sorunu basitçe bir kadın-erkek eşitliği meselesi olarak tanımlamak yetmiyordu. Bu çalışma, erkeklerin de nasıl kanıksanmış şiddet kültürünün taşıyıcıları ve kız çocukları gibi toplumsal cinsiyet hiyerarşilerinin mağduru haline geldiklerini gösteriyordu.

Araştırmamızda kadın ve erkek öğretmenler arasında gözlemlenen farkların, okul dışı toplumsal cinsiyet örüntülerinin yarattığı kadınlık ve erkeklik konumlarıyla yakından ilişkili olduğu açıkça ortaya çıkmıştı. Kadın öğretmenler, derslik içinde adeta her bir çocuğu ile ayrı ayrı muhatap olan, sınırları daha belirsiz ilişkiler kuran ve sık sık "yüz göz olmak" zorunda kalan anne rolünü üstlenirken erkek öğretmenler aile reisi ve otorite sembolü olan baba rolünün avantajlarından yararlanmaktaydılar. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasına katkıda bulunan en temel etkenlerden biri, öğretmen yetiştirme politikalarının toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ve hiyerarşileri konusunda, öğretmenleri yalnız ve son derece donanımsız bırakmayı tercih etmiş oluşuydu.

Bütün farklılıklarına karşın kadın ve erkek öğretmenlerin derslikte söz dağıtırken kız ve erkek öğrenciler arasında ayrım yapmamaya özen gösterdikleri gözlenmişti. Ancak zaman zaman, derslik içinde denetimi sağlamak için daha çok kızlara ya da daha çok erkeklere söz vererek dersi işlemeyi tercih edebiliyorlardı. Öğretmenlerden kimileri sınıfta daha uyumlu olarak gördükleri 'çalışkan' kız öğrencilerle etkileşimi yoğunlaştırarak ders işleme-

ye yönelirken kimileri de 'haylaz' erkek çocuklarını derse odaklamak için daha çok erkeklerle ders yapmayı tercih ettiklerini açıkça belirtmişlerdi. Açık bir 'ayrımcı davranış' olarak nitelenebilecek bu tür tercihler, öğretmenlerin bilinçli bir ayrımcılığı olmaktan çok toplumsal cinsiyet açısından sonuçları üzerinde düşünülmeden seçilmiş bir derslik stratejisi olarak karşımıza çıktı. Öğretmenleri, derslikteki davranışlarını bu açıdan sorgulamaya yöneltecek herhangi bir mesleki hazırlığın yokluğunda ortaya çıkan bu manzara, toplumsal cinsiyet rollerinin derslik içi etkileşimler yoluyla yeniden üretildiğini çarpıcı bir şekilde sergiliyordu.

Derslik içi etkileşime öğrenci cinsiyeti açısından baktığımızda karşımıza çıkan sonuçlar, büyük ölçüde bu konuda uluslararası ve ulusal düzeyde yapılan araştırmaların sonuçlarıyla uyumluydu. Etnografik gözlemler, erkek öğrencilerin gerek söz alırken gerekse ders bağlamı dışında kızlara göre daha atak davrandıklarını ve böylece öğretmenin olumlu ya da olumsuz ilgisini üzerlerine topladıklarını göstermekteydi. Erkek öğrencilerin özellikle kadın öğretmenlerin derslerinde sergiledikleri ataklıkları, rahat tavırları ve haylazlıkları kuşkusuz okul dışındaki sosyalleşme ortamlarında üretilen cinsiyetçilikten, hemcinsleriyle oluşturdukları akran grupları ve egemen erkeklik değerlerinden güçlü bir şekilde beslenmekteydi. Kızlara göre hem derslerle daha gevşek bir ilişki kuruyor hem de derslik içindeki hareketli, haylaz, vurdumduymaz, arkadaşlarına karşı tehditkâr ve şiddete dayalı davranışları ile öğretmen öfkesinin mağdurları haline geliyorlardı. Çoğu zaman öğretmenlere, kız öğrencilere ve hatta gözlemcilere karşı sataşma, sözlü taciz ve gereksiz iltifatlarla (!) çocuk olduklarını unutturacak tavırlar takınmaktan da geri kalmıyorlardı. Genel olarak erkek öğrencilere göre 'uysal', 'uyumlu', 'çalışkan', 'başarılı' ve terbiyeli bulunan kız öğrencilerin de üzerlerine takılan bu yakıştırmalara uyumsuz davrandıklarında öğretmenlerinin öfkelerini çektiklerine tanık olmuştuk. Öğretmenlerin, kız öğrencilerin uyumlu ve başarılı davranışlarını erkeklerin haylazlıklarıyla kıyaslamalarını ve terbiyeyi olumlamalarını nasıl değerlendirmemiz gerektiği konusunda tereddütte kaldık. Öğretmenler tarafından öğrencilerin güçlükle zapt edildiği bir eğitim ortamında uyumu, başarıyı ve daha terbiyeli olmayı olumlamak, ideal bir davranış kalıbını tercih etmek anlamına mı geli-

yordu yoksa rekabetçi, çatışmalı, eril özellikleri ağır basan bir eğitim ortamında kız çocukların pasif, edilgin ve uysal cinsiyet rollerini yeniden üretmeye mi katkıda bulunuyordu?

Gözlem sonuçları hep birlikte değerlendirildiğinde erkek çocukların derslerle ve okulla kurdukları gevşek bağın ve bu gevşeklik nedeniyle sınıf içinde öğretmenlerle yaşadıkları çatışmanın ve sonuçta ortaya çıkan mağduriyetin yalnızca cinsiyet etkeniyle ilişkili olmadığı, işin içine sınıfsal konumlanışın da girdiği ortaya çıkmaktaydı. Gözlemciler, okulun ve okulda alınan eğitimin erkek çocuklar için anlamının çok zayıf olduğunu saptamışlardı. A İlköğretim Okulundaki gözlemcilerden Yasemin, pek çok gözlemcinin belirttiği olumsuzlukları içtenlikle dile getiriyordu:

> "Yaptığım gözlemler sonucunda duygularımda olumsuz yönde değişmeler gözledim. Öğretmen ve öğrencilerin durumlarını görünce umutsuzluğa kapıldım ve bu ülkede, acaba hiç normal işleyen, olumlu şartlara sahip okullar yok mu, diye düşünmeye başladım. Öğrenciler 2 alıp geçme derdinde, birbirlerine sataşıp küfrediyorlar, biri 'ben solcuyum, dağlara gideceğim' derken diğeri 'Ankara'nın en usta dolandırıcısının yanında yazın staj yapacağım, sizden çok para alacağım, siz konuşup durun hocam', diyordu. Hiçbiri dersleri ve öğretmenleri umursamıyordu..."

Çalışmamızın gerçekleştiği okullardaki öğrencilerin çoğunlukla gecekondu mahallelerindeki alt sınıf ailelerin çocukları olduğu hatırlandığında, yıllar önce Willis'in (1977) İngiltere için işaret ettiği gibi okuldaki 'karşı kültür'ü, bu kültürün direnç ve otoriteye karşı koyma gibi ögelerinin okulun dışındaki toplumsal-kültürel bağlantılarını ve okulun bu toplumsal-kültürel mekanizmaların yeniden üretimine katkısını değerlendirmekte önemli ipuçlarıyla karşılaşıyorduk. Erkek öğrencilerin eğitime karşı takındıkları gevşek/mesafeli duruşları ile rüştlerini erkeklikleri ve fiziksel güç gösterileri ile kanıtlamaya çalışmaları bu açıdan özellikle anlamlıydı. Zira özellikle bu erkek öğrenciler okul sonrasında emek gücü piyasalarında büyük ihtimalle düşük ücretli ve kol emeğine/fiziksel güce dayalı işlerde çalışacaklar ya da işsiz kalacaklardı. Okulla toplumsal mobilite-istihdam arasındaki bağın güçsüzlüğünü fark eden ve eğitimle geleceklerini değiştiremeyeceklerini düşünen bu öğrenciler, gelecekteki toplumsal konumlarının -fiziksel güce dayalı kol emekçisi, baba, aile reisi- ge-

reksinimlerini/ yeterliklerini de fiziksel güç gösterileri üzerinden karşılamaya çalışıyor olabilirlerdi. Bu bakış açısı ile kız öğrencilerin okuldaki "uslu", "edepli", "çalışkan", "dış görünüşüne önem veren" gibi tutumlarının da yine emek gücü piyasalarında kendilerine biçilen role -ücretsiz aile işçisi, ev kadını, anne- uyumlu olduğu iddia edilebilirdi. Öznelerinin değişme ve değiştirme arzusu edinemedikleri ve bu güçten yoksun oldukları bir eğitim ortamının öğretmenlerde yansıyan sonuçları da ürkütücüydü: İlgisizliği, kendilerini geliştirmekten uzaklaşmayı bir strateji olarak benimsemiş ve dayak, aşağılama, küfür, tartaklama, bağırma gibi davranışlara sınıf yaşantısının doğal bir parçası olarak alışmış gibi görünüyorlardı.

Çalışmamız bize eğitim gerçekliğinin günlük okul yaşantıları ve öğretmen-öğrenci etkileşimleri üzerinden gözlemlenmesi ve anlamlandırılması konusunda önemli bilgiler sağlamıştı. Ancak etnografik gözlemi seçmemize neden olan bütün olumluluklarına karşın sonuçta kimi eksikleri de barındırdığının farkındaydık. Sonuçta 'biz', 'onlar'ı gözlemlemiş ve 'onlar hakkında' konuşmuştuk. Bizim anlamlandırmalarımızın onların niyetleri, yorumları ve düşünceleriyle örtüşüp örtüşmediği ya da onlar tarafından kabul edilip edilmediği konusunda bir şey söyleyebilecek konumda değildik. Örneğin, kız öğrencilere neden ön sıralarda ve birlikte oturmayı seçtiklerini sormamıştık. Erkek öğrencilerden 'kız davası' deyimini açıklamalarını istememiştik. Özellikle kadın öğretmenlere derslik içinde öğrencilerle kurdukları çatışmalı ilişkiyi sergileyen bulgular konusunda sorular yöneltememiştik. Tersine, onlara belli bir mesafe ötesinde, ilişki kurmadan bakmayı seçmiştik. Dolayısıyla çalışmamızın aynı öznelere, aynı konularda yöneltilecek sorularla, farklı araçlarla toplanacak bilgilerle karşılaştırılması, tamamlanması gerekiyordu. Ötesi, biz bir büyük kentin belli bir semtindeki iki okulda gözlemler yaparak okulun cinsiyetçiliğin yeniden üretimi konusundaki işlevleri ve işleyişleri konusunda konuşmayı denemiştik. Farklı sınıfsal katmanlarda ve okul yönetimlerinde, bölge ve mahallelerde, özel ve kamu okullarında bu işlevlerin ve işleyişlerin nasıl değiştiğini de incelemek gerekiyordu. Bir yandan da gözlemlerin yapıldığı tarihi izleyen on yıl içinde derslik içi etkileşimlerin nasıl değiştiğini (değişip/değişmediğini) merak ediyorduk. Nihayet, bu türden mikro çalışmaların, eğitim gerçekliğinin anlaşılmasına yeni bo-

yutlar eklemekle birlikte eğitimi ve cinsiyetçiliği, içerisinde gerçekleştiği toplumsal düzlemdeki güç ilişkileri bağlamında değerlendirmeye yönelen makro araştırmalarla birlikte yürütülmesi gereğini bir kez daha tekrarlamak zorunda hissediyorduk kendimizi.

EK
Gözlem aracı, Gözlemlerin Yapıldığı Okullar, Gözlem Süreci ve Sorunlar

Gözlem aracı: Her ders saatı için bir sayfa üzerine çizilen dikey ve yatay sütunlardan oluşuyordu. Dikey sütunlar, yukarıdan aşağıya doğru 1 den 45'e kadar numaralanan ve öğrencilerle öğretmen arasında geçen her bir etkileşimi işaretlemeye yarayan kareler oluşturan yatay çizgilerle kesilmişti. Öğretmenle öğrenciler arasında geçen bir etkileşim türü; öğretmenin söz vermesi; öğrencinin söz istemesi ya da öğretmenin "otur yerine" diye öğrenciye bağırması biçiminde olabilirdi. Gözlemci, o anda öğretmenle öğrenci arasında kurulan bu etkileşimi belirlediğimiz kategorilerden hangisine uyuyorsa ona göre işaretleyecekti. Araçta 45 yatay satır bulunması ders süresine göre belirlenmişti. Bir ders saati içinde kaç etkileşim kaydedildiği, işaretleme yapılan son yatay sütundan belli olacaktı.

Okullar: B İlköğretim okulunun Özel İdare tarafından sobalı ve üç katlı olarak 1949 yılında yapıldığı, 1960 yılında Ankara'da ilk kez bu okulda bir Rehberlik Araştırma Bürosu açıldığı, 1964 yılında ortaokul eklendiği, 1992'de İlköğretim Okuluna dönüştürüldüğü belirlenmişti. Gözlemlerin yapıldığı tarihte B İlköğretim Okulunda 853 kız ve 731 erkek olmak üzere toplam 1584 öğrenci bulunduğu ve sabahçı ve öğlenci olmak üzere ikili öğretim yapıldığı bildiriliyordu. Birinci kademede (1-5. sınıflarda) 535 kız ve 499 erkek olmak üzere 1034; ikinci kademede ise (6-8. sınıflarda) 550 öğrenci vardı. Her iki kademede de kız öğrenci sayısının fazlalığı dikkat çekici olmakla birlikte nedenleri bu çalışmanın kapsamı içinde araştırılamamıştı. Temiz ve bakımlı bir görünümü olan okulun yöneticileri öğrenci profilini "orta ve ortanın üstü" olarak tanımlıyorlardı.

A İlköğretim Okulu ise 1964 yılında ilkokul olarak kurulmuş, 1968'de ortaokul kısmı da eklenmişti. Okulda tekli öğretim

(tüm gün) yapılıyordu ve iki ayrı binada ders gören kademelerden birincide 200, ikincide 250 öğrenci vardı. A İlköğretim Okulundaki öğrenci sayısının azlığı nedeniyle kimi dersliklerin kapalı olduğu bildirilmişti. Okul, Ankara'ya hâkim bir tepe üzerinde ve 17 500 metrekarelik bir alanda kurulu olup bir yanı yeni apartmanlarla, öteki yanı ise gecekondularla çevriliydi. Geniş ancak oldukça bakımsız bir bahçesi vardı. Okulun dış sıvasının ve boyasının yer yer döküldüğü, içinin de bakımsız olduğu gözlenmekteydi. Tuvaletlerdeki lavabolar ve pisuarlardaki kırıklar göze çarpanlar arasındaydı. Yeterli eleman ve ödenek olmayışı bakımsızlığın nedenleri olarak gösterilmişti.

Okul-Aile Birliği başkanından alınan bilgilere göre bu okul, 1982 yılına kadar semtin en gözde ve tek ortaokuluna sahip olmuş ve başka semtlerde oturanlar tarafından da tercih edilmişti. 1982 den itibaren semtteki öteki okullardan da kimilerinde ortaokulların açılması nedeniyle öğrenci sayısında azalmalar olmuş ve 1997 de zorunlu öğretimin sekiz yıla çıkarılması ve birinci kademeyi tamamlayan öğrencilerin ikinci kademeye kendi okullarında devam etmeleri nedeniyle öğrenci sayısı daha da azalmıştı. Bu gelişmeler sonucunda okulun öğrenci profili de değişmişti. Gözlemlerin yapıldığı tarihte okulda öğrenim görenlerin büyük çoğunluğunu çevre mahallelerdeki gecekondulardan gelenler oluşturmaktaydı.

Okul müdürü ailelerin, çocuklarının eğitimi ile yeterince ilgilenmediklerini, veli toplantılarına genellikle annelerin ya da yetişkin kardeşlerin geldiğini, bu kişilerin de çocukların durumuyla ilgili bilgi alışverişi veya işbirliği yapmak gibi bir beklentilerinin olmadığını gözlemlemişti.

Gözlem Süreci ve Sorunlar: Okul yöneticilerinin tercihleri, gözlemcilerin belirlenen tarihlerde okullara küme sorumlusu bir araştırma görevlisiyle birlikte toplu olarak gitmeleri ve okulun giysi kodlarına uymalarıydı. Okulu dış dünyadan ayırmaya yarayan kurallara ve ritüellere dikkatli olacaktık. Okula girmelerinin ardından, öğrencilerin önceden belirlenen müdür yardımcısıyla görüşmeleri ve onun tarafından öğretmenler odasında, gözlemleyecekleri sınıfın öğretmenine tanıştırılmalarını izleyerek sınıfa gitmeleri gerekiyordu.

Araştırmamız, sonuçları kadar okul içi süreçleri merceğe alan bir ekip çalışmasının güçlüklerini görmek açısından da öğ-

retici nitelikteydi. Yaşadığımız sorunları, bu türün gelecekteki örnekleri için de anlamlı olduklarını düşünerek bir araştırma tasarımını yaşama geçirmenin zorlukları ve veri kaydıyla ilgili sorunlar olarak iki farklı düzeyde ele alabiliyoruz.

Süreçle İlgili Sorunlar

Süreçle ilgili bir sorun öğrencilerimizin, alışık oldukları biçimde, alışık oldukları sınıflarında geleneksel yöntemlerle ders yapmak yerine belli sorumlulukları ve iş disiplinini gerektiren yeni bir etkinlik için yabancı bir ortama girme konusundaki endişeleriydi. Kaldı ki bu yeni etkinlikte verilen görevleri başarmak konusunda da kendilerinden emin değillerdi. Bu tür endişeleri de çok kestirme bir biçimde "bu gözlemin Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim dersiyle ne ilgisi var?" sorusuyla örtmeyi tercih edebiliyorlardı.

Araştırmanın kurgusu, düzenli işleyen, öğretmenleri, giriş-çıkış saatleri belli olan bir sınıf düzeni üzerinden yapılmıştı. Gözlem süreciyle ilgili raporlar, aslında çok önceden belirlenen ve müdahale edilmesi çok güç olan okul programlarının uygulanmasıyla ilgili, öngörülmemiş esneklikler konusunda öğretici bilgiler içeriyordu. Örneğin, hesapta olmayan bir spor müsabakasına ya da turnuvaya götürülen sınıflar, öğretmenin belirlenen sınıfta ders yerine sınav yapması ya da boş geçen dersler bu esnekliklerdendi. 'Sevkli öğretmenler' diye nitelenen bir kategori öğretmenin hastalık, vb. nedenlerle derse girememesi durumunda gözlem için belirlenen ders yapılamıyordu ve küme sorumlusunun hızlı davranarak gözlemciyi bir başka sınıfa göndermesi gerekiyordu. Ancak tüm uyarılara karşın, az sayıda kimi gözlemcinin kendi seçtikleri sınıflarda bir başka derse gittiklerini, bir gözlemcinin de hiçbir şey yapmadan beklediğini saptamıştık. Böylesi durumlar birden fazla gözlemcinin aynı sınıfta gözlem yapmasına yol açabilmişti. 9 Mayısta *B okuluna* giden Ahmet, sınıfında sınav olduğu için başka derse gönderilmiş, ancak gittiği derslerden ilkinde Funda, ikincisinde ise Alper'le birlikte gözlem yapmıştı. 11 Mayısta *A okulunda* gözleme gidecek öğrencilerin de gözlem tarihi, aynı gün okulda yapılacak TEV sınavı nedeniyle değiştirilmişti. Bir ayrıksı durumda sınıf öğretmeni, derse kendisinin yerine eşini göndermişti ve yapılan gözlem bu kişiyle öğ-

renciler arasındaki etkileşimleri kapsamak zorunda kalmıştı. Gözlemci eğitimi sırasında kesinlikle uyarılmalarına karşın, beklenmedik nedenleri öne sürerek gecikmeleri ya da telafi edemedikleri biçimde dersi kaçırmaları ise gözlemcilerden bir kaçının, gözlem yapmaları gereken süreleri tamamlayamamalarına neden olmuştu.

Genelde gözlemciler, gittikleri okullarda yöneticiler, öğretmenler ve öğrenciler tarafından olumlu karşılandılar. Bu konudaki bir geri bildirim kimi öğretmenlerin bu tür uygulamalar için ücret talebi ile ilgiliydi. Öğretmen adaylarının staj uygulamalarında kimi zaman öğretmenlere bu tür ödemeler yapılabiliyordu. Sınıfta gözlemi kapsayan bu araştırma için de benzer bir beklentinin doğmuş olduğu küme sorumlularına duyurulmuş ancak daha sonra bu konuda ısrar edilmemişti. Bu beklenti öğretmenlerin, gözlemcinin sınıftaki varlığını ne ölçüde, bir bedel karşılığı katlanılabilir bir olgu olarak gördükleri konusunda endişelere yol açabilecek nitelikteydi. Sonradan bu endişeye gerek olmadığı ortaya çıktı.

Gözlemci mesafesinin korunması, işin önemli bir boyutunu oluşturuyordu. Daha gözlem öncesinden başlayarak öğrencilerin en önemli endişelerinden biri "o sınıfta oturup her şeyi yazıyoruz. Bu onları ürkütmez mi?" cümleleri ile ifade ettikleri düşünce idi. Bu bağlamda alan yazından yararlanarak çeşitli çözüm yolları üzerinde duruldu. İlginç, fakat grubun çoğunluğunca kabul edilen bir öneri, yaptıkları işle ilgili olarak kendilerine bir soru yöneltildiğinde, 'Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim dersi için yapılan bir çalışma' yerine 'sosyolojik bir çalışma' yanıtını vermek ve derslikte olup bitenlerin tümüyle dışında kalmaktı. Bu koşulun korunması zaman zaman ihmal edilebilmişti ve genelde daha çok öğretmenlerin bu ihmalden sorumlu olduğu görülüyordu. Buket, ikinci gözleminde öğretmen kendisini etkileşime çekmek istediği halde ustaca direnebilirken, Alper bu tuzağa kolayca düşmüş, bundan çok da keyif almış gibi görünüyordu. Öğretmenlerden kimilerinin, gözlemcinin ders anlatması önerileri genelde kabul görmemişti. Ancak okul ortamında bir katılımcı olarak bulunmadığını unutan iyi niyetli bir gözlemci, gözlem kurallarına aykırı olarak, dersin boş geçmesine 'dayanamayıp' bunu yapabilmişti. Bu bağlamda en önemli bir sorun, kadın gözlemcilere yönelik erkek öğrenci tacizi olarak ortaya çıktı. Ancak, öğrenciler-

den kendi kız arkadaşlarına yönelik taciz konusunda herhangi bir gözlem anlatısına rastlamadık.

Veri Kaydı ve Anlatılarla İlgili Sorunlar

Kimi raporlarda anlatılar eksikti, kimilerinde hem anlatı hem kayıt eksiği vardı. Yapılamayan dersler ya da kendi mazeretleri dolayısıyla gelemeyen kimi gözlemciler nedeniyle 3 yerine 2 çizelge ve rapor teslim edenler olmuştu (örn. Levent). Gözlem çizelgelerinden kimilerinde ders saati, öğretmen adı, raporlarda sınıf mevcudu gibi belirlemeleri unutanlar olabiliyordu. Anlatılarda daha genel bir yazına ve akademik rapor hazırlama sorununa işaret eden yetersizlik ve yanlışlar vardı: Sunuş düzeni, kullanılan dil, de/da ayrımlarında yanlışlar, kip farklılıkları, noktadan sonra küçük harf, öğretmenden söz ederken 'hanımefendi', 'beyefendi' gibi hitap terimlerinin kullanılmasında olduğu gibi. Dahası ilk raporlardan başlayarak kendilerine verdiğimiz dönütleri de ciddi bir biçimde değerlendirememişlerdi.

Anlatılarda saptamaları ve olguları öne çıkarına konusundaki yönergeye karşın gözlemi yansıtmayan yorumlara ve kişisel yargıya fazla dayalı gözlem raporlarına rastlayabiliyorduk. Öğrenci-öğretmen etkileşimlerinde cinsiyet ayrımcılığına ilişkin boyutları kısmen bu nedenle kaçırabiliyorduk. "Müdür bizi oldukça pozitif karşıladı", "öğretmen olumsuz tutumlar sergiledi" gibi hiçbir şey anlatmayan, açıklamayan nitelemeler yapanlar vardı. Bu nitelemelere neden olan olgu ve olaylar hakkında bilgi verilmiyordu. Raporlarda, gözlem formuna yapılan işaretlemeleri örneklendiren, yapılan işaretleme tercihlerini açıklayan, tereddütleri belirten anlatılar çok enderdi. Anlatılarda öğretmenlerle ilgili olarak görmeyi umduğumuz yaş, görünüm, giyim, vb. belirlemelerde de eksikler kalmıştı.

Kaynakça

Adler, Patricia A., Kless, Steven J. ve Adler, Peter (1992), "Socialization to Gender Roles: Popularity Among Elementary School Boys and Girls", Sociology of Education, 65(1): 169-187

Billman, Jean ve Sherman, Janice A. (1997), Observation and Participation in Early Childhood Settings, (Needham Heights: Allyn and Bacon)

Canada, Katherine ve Pringle, Richard (1995), "The Role of Gender in College Classroom Interactions: A Social Context Approach", Sociology of Education, 68(3): 161-186.

Centra, John A. ve Gaubatz, Noreen B. (2000), "Is There Gender Bias in Student Evaluations of Teaching?", The Journal of Higher Education, 71 (1): 17-33.

Crombie, Gail, Pyke, Sandra, Silverthorn, Naida, Jones, Alison ve Piccinin, Sergio (2003), "Students' Perceptions of Their Classroom Participation and Instructor as a Function of Gender and Context", The Journal of Higher Education, 74 (1): 51-76.

Duffy, Jim, Warren, Kelly ve Walsh, Margaret (2001), "Classroom Interactions: Gender of Teacher, Gender of Student, and Classroom Subject", Sex Roles, 45 (9/10): 579-593.

Eder, Donna ve Parker, Stephen (1987), "The Cultural Production and Reproduction of Gender: The Effect of Extracurricular Activities on Peer-Group Culture", Sociology of Education, 60 (3): 200-213.

EĞİTİM-SEN (2004), 4. Demokratik Eğitim Kurultayı: Eğitimde Değerler. 1-5 Aralık 2004, Ankara.

Giuliano, Joanne (2006), Gender Equity: A Study of Classroom Interactions of Sixth Grade Science Teachers Before And After Gender Equity Training. Unpublished doctoral's thesis.University of St. Hohn's University, United States of America.

Howard, Jay R. ve Henney, Amanda L. (1998), "Student Participation and Instructor Gender in the Mixed-Age College Classroom", The Journal of Higher Education, 69 (4): 384-405.

Koca, Canan. (2009), "Gender Interaction In Coed Physical Education: A Study In Turkey". Adolescence, .44 (173): 165-185.

Koca, Canan ve Demirhan, Gıyasettin (2005), "Beden Eğitimi Ve Spor Alanında Toplumsal Cinsiyetin Yeniden Üretimi", Hacettepe Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi, 16 (4): 200-228.

Martin, Karin A. (1998), "Becoming a Gendered Body: Practises of Preschools", American Sociological Review, 63 (4): 494-511.

Mcnatt, Kevin B. (1998), The Effects of Gender On University Classroom Interaction. Unpublished master's thesis. The University of Texas Ar Arlington, United States of America.

Murat, Mehmet, Aslantaş, H.İsmail ve Özgan, Habib (2006), "Öğretim Elemanlarının Sınıf İçi Eğitim-Öğretim Etkinlikleri Açısından Değerlendirilmesi", Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 26 (3): 263-278.

Özdemir, Yalçın (2006), "Erkek" Teknik Orta Öğretim Okullarındaki "Kız" Öğrencilerin Okul Yaşantıları. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Ridgeway, Cecilia ve Smith-Lovin, L. (1999), "The Gender System and Interaction", Annual Review of Sociology, 25: 191-216

Sayan, Semiha (2007), Kız Öğrencilerin Okul Yaşantılarına İlişkin Nitel Bir Araştırma, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Sayılan, Fevziye ve Özkazanç, Alev (2009), "İktidar ve Direniş Bağlamında Toplumsal Cinsiyet: Bir Okul Etnografisi", Toplum ve Bilim, 114: 51-73.

Tan, Mine G. (2006), "Kadın Öğretmenlerin Anlatılarıyla Eğitimde Cinsiyetçilik", Kadın Çalışmaları Dergisi, 1 (3): 118-125.

Tan Mine, Esen, Yasemin, Şahin, Özlem ve Yamaner, Güzin (1998), "Lisans Programlarına Kadın Bakış Açısının Kazandırılması Adına Pedagojik Bir Deneme", Çitçi, Oya. (der.), 20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek Konferansı, (Ankara: TODAİE Yayınları): 363-382.

Tan, Mine, Yamaner, Güzin ve Şahin, Özlem (2001), "Toplumsal Cinsiyet Konulu bir Lisans Dersi Üzerine Gözlemler", İlyasoğlu, Aynur ve Necla Akgökçe (der.), Yerli Bir Feminizme Doğru (İstanbul: Sel Yayınları): 333-354.

Tan, Mine (1994), "Öğretmen Adaylarının Eğitimde Dayak Konusundaki Tutumları", Dünya'da ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler, 1. Ulusal Sosyoloji Kongresi, İzmir, s. 894-910.

TC. MEB EARGED (2005), PISA 2003 Projesi Ulusal Nihai Rapor http://earged.meb.gov.tr/earged/O1%C3%A7me/pisa/Dokumanlar/PISA_2003_Ulusal_Nihai.pdf(11.08.2007).

Weaver, Robert R. ve Qi, Jiang (2005), "Classroom Organization and Participation: College Students' Perceptions", The Journal of Higher Education, 76 (5): 570-601.

Willis, Paul (1977), Learning to Labour (Farnborough: Saxsonhouse).

Woods, Peter (1986), Inside Schools: Ethnography In Educational Research (NewYork: Routledge Falmer Education Books)

Üniversite Üst Yönetiminde Kadınların Konumu

Türkiye'de 1990'lardan 2000'lere Ne Değişti?[1]

Gülay Günlük Şenesen[*]

Giriş

Birleşmiş Milletler'in 2000 yılında tanımladığı Binyıl Kalkınma hedefleri arasında "cinsiyet eşitliğini teşvik etmek ve kadının güçlendirilmesini sağlamak" yer almaktadır. Avrupa Araştırma Alanı kapsamındaki projeler ise benzer hedefin akademik etkinliklerde gözetilmesini öngörmektedir. Cinsiyetlerarası eşitsizlik, kadınların üst yönetim kademelerinde eksik temsil edilmesini, yani "camdan tavan" olgusunu da kapsamaktadır.

Camdan tavan konusundaki araştırmalar özellikle iş dünyası (bankacılık, hukuk, sanayi gibi alanlar) üzerinde yoğunlaşmış, ancak akademik kurumlar bu açıdan çok sınırlı sayıda araştırmaya konu olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği (AB), Almanya, Avustralya, Hollanda, İngiltere, İsrail, Norveç ve

---

1 Bu yazı büyük ölçüde Günlük-Şenesen (2009)'a dayanmakla birlikte, A.Ü. S.B.F. Sosyal Politika Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin 25 Ekim 2010 tarihinde düzenlediği *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği Sempozyumu*'nda buradaki başlıkla sunduğumuz bildirideki güncellemeleri ve düzeltmeleri kapsamaktadır. Kaynaklara erişmemdeki yardımları için S. Acuner, Ö. Akduran, A. Alada, H. Çağlayan, B. Şenatalar, S. Uçan-Çubukcu ve S. Yıldız'a; verilerin işlenmesindeki çok özenli çalışması için Ö. Akduran'a; daha önceki yazım ve sunumlara ilişkin eleştiri ve önerileri için Z. Gambetti, O. Köymen, Ş. Özar, F. Özbay, N. Özkaplan ve A. Yakar-Önal'a teşekkür ederim. Günlük-Şenesen (2009) çalışması İÜ BAP (UDP-1362/23072007) tarafından desteklenmiştir.

* İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, KEFA üyesi.

Türkiye üniversitelerinde kadınların konumunu değerlendiren çalışmalar ise çoğunlukla akademik kademelerdeki yetkinlik ve atama konularını ele almaktadır. Türkiye, kadınların üniversitelerdeki ünvan kazanımları açısından bir "dışadüşen" özelliği taşımaktadır: neredeyse tüm disiplinlerde profesörler içinde kadınların oranı AB-25 ülkeleri ortalamasının çok üzerindedir. Ne var ki bu olumlu konum üst karar alma kademelerine aynı ölçüde yansımamıştır.

Akademik meslekteki tüm süreçlerin incelenmesinin araştırmayı zenginleştireceği kuşkusuzdur, ancak bu yazı Türkiye'de kadınların akademik yönetimin üst kademelerindeki konumu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Türkiye'de özellikle 1990 sonrasında kamu yönetimi politikalarındaki değişim üniversitelere iki eksende yansımıştır: devlet üniversitelerinde kamu işletmeciliğinin yerleşmesi ve vakıf (özel) üniversitelerinin sayısının hızla artması. Bu yeniden yapılanma arkaplanının Türkiye üniversitelerindeki camdan tavana nasıl yansıdığı araştırma sorumuzu oluşturmaktadır.

Bu yazıda akademik ve idari hiyerarşiye ilişkin genel kuramsal tartışmanın ardından 3. alt bölümde akademik yönetimi toplumsal cinsiyet açısından ele alacağız. Kadınların 1993, 2006 ve 2010 yıllarında Türkiye üniversitelerinin üst yönetimindeki konumlarını çeşitli camdan tavan göstergeleri ile karşılaştıracak, bulguları devlet-vakıf üniversiteleri ayrımı ve akademik disiplin grupları açısından değerlendirileceğiz.

1. Üniversitede Akademik ve İdari Ünvanlarda Hiyerarşi

Her alanda olduğu gibi, üniversitede de iktidar yapısı, cinsiyet, yetkinlik, etnik köken, sınıf, yaş, kadro, çalışma alanı, medeni durum, çocuk sahipliği, cinsel seçim gibi, birçok kültürel ve sosyal kategorinin kesişmesiyle, birbiriyle etkileşmesiyle biçimlenir. Bu kesişmelerin önemi yadsınmamakla birlikte bu çalışma cinsiyet boyutu üzerinde yoğunlaşmaktadır.[2]

Aslında, akademik meslekte kadınların üst karar alma ve yönetim kademelerine ulaşmada karşılaştıkları sorunları, kurumda varolma ve meslekte yükselme, yani ünvan kazanma, bağla-

---

[2] Kadınların yükselmesinin önündeki engellerin hukuk, yönetim sistemi, kültür ve kişilik temelinde bir sınıflandırması için bkz: Günlük-Şenesen (1994, 1996).

mındaki sorunlarını gözardı ederek anlayamayız. Ledwith ve Manfredi'ye (2000: 29) göre "Üniversitenin düşünce ve davranış özgürlüğünü kollayıcı olma iddiası cinsiyetlerarası ilişkiler açısından bir fiyaskodur". Gelişmiş ülkelerde akademik meslekte kökleşmiş cinsiyet ayrımcılığı nedeniyle, ilgili uluslararası yazında akademik hiyerarşinin toplumsal cinsiyet boyutunu çeşitli yönleriyle ele alan çok sayıda araştırma vardır.[3] Çoğu ülke üniversitesinde, üst yönetim kademelerinde bulunmak için en üst akademik ünvan yani profesörlük ön koşuldur. Dolayısıyla, üniversitede akademik ve idari/bürokratik hiyerarşi birbiriyle içiçedir. Şaşırtıcı olan, üniversite yönetiminde camdan tavanı ele alan çalışmaların, iş dünyasını çok yönlü ele alanlarla karşılaştırıldığında çok daha az sayıda olmasıdır.[4]

Kadınların akademik ünvanlara göre konumlarının piramit biçimine uyması neredeyse evrensel bir olgudur. En yüksek (düşük) ünvanda kadın oranının en düşük (yüksek) olması çok yaygındır. AB-25 ülkelerinde kadın profesörlerin oranı 2004 yılı, Avustralya'da ise 2003 yılı verisine göre %15'dir. (EC, 2006: 57; Kloot, 2004). [5] Bu oran AB-25 ülkelerinde %2 (Malta) ile %29 (Romanya) arasında değişmektedir. Yüksek kadın profesör oranları, Portekiz ve Finlandiya'da %21, Türkiye'de %26, Letonya'da %27 olup diğer AB ülkelerinde daha düşüktür.[6] Türkiye'nin 2004 yılı verisiyle bu yüksek oranının yakın zamanda AB ülkelerinde yaygınlıkla uygulanan cinsiyetlerarası eşitliğin anaakımlaş-

---

3 Örneğin bkz. Türkiye için Acar (1991, 1998), Köse (1998), Özbilgin ve Healy (2004); Hollanda için Benschop ve Brouns (2003); Avustralya için Kloot (2004), Probert, (2005), White (2003); Almanya için Coşkun (1996); İngiltere için Knights ve Richards (2003), Ledwith ve Manfredi (2000), Morley (1994); ABD için Bailyn (2003), Krefting (2003); AB için Mischau (2001); Norveç için Olsen vd. (2005); İsrail için Toren (2001).

Sektörel değerlendirme örnekleri için bkz. Catalyst (2011), Oakley (2000), *Newsweek* (February 27, 2006), *The Economist* (July 23-29, 2005).

Ancak, profesörlük tanımlarının farklılaşabileceğine, verilerin karşılaştırılamayabileceğine dikkat etmeliyiz. (EC, 2006: 100-102). White (2003) Avustralya verileri kullanılırken doçentlik ile profesörlüğün kimi kez ayırdedilemeyebileceği uyarısını yapmaktadır. Nitelikler arasında da uluslararası farklılıklar bulunabilir, örneğin White (2003)'e göre Avustralya'da tipik bir kadın profesörün yaşı 51 ile 60 arasındadır. Türkiye'de ise kadınlar da erkekler de profesörlük ünvanını çok daha erken yaşlarda, kimi kez 40 yaş öncesinde alabilmektedir.

EC (2009: 75)'e göre 2007'de AB-25 için genel oran %17'ye çıkmış görünmekle birlikte ülke sıralaması değişmemiştir, ayrıca kimi ülkeler için 2000 verisi yer aldığından burada güncelleştirmeye gerek duyulmamıştır.

tırılması (gendermainstreaming) politikaları ile ilişkilendirilemeyeceğini belirtmek gerekir.

EC (2005: 13)'den görüleceği üzere, AB'deki eşitlik politikaları uyarınca üniversitelerde "önde gelen konumlarda (profesörlükte) kadınların oranının 2010 yılında en az %25'e ulaşması" öngörülmektedir. Bu kapsamda, EC'deki (2005: 3) "araştırma programlarının tüm uygulama ve yönetim aşamalarında" kadınların oranının %40'a ulaşması hedefi de akademik kurumlarda cinsiyetlerarası eşitsizliğin giderilmesine kamusal müdahale örneğidir.

Ancak, Mischau (2001)'e göre Avrupa üniversitelerinde 1990 sonrasında uygulanan fırsat eşitliği politikalarının sonuçları beklentileri karşılamamıştır. Rees (2005) ile Rubery de (2005) AB' deki bu politika uygulamalarının aksaklıklarına dikkat çekmektedirler. Öte yandan, Benchop ve Brouns (2003) AB'nin Bilim ve Toplum/Bilgi Toplumu Çerçeve programlarının üniversitelerde hem mesleğin hem de eğitimin dönüşmesini öngördüğünü ve bu sürecin cinsiyetlerarası eşitsizliğin giderilmesini de sağlayacağını belirtmektedirler. Bu değerlendirmelerin 2010'lu yılların verileri ışığında gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Farklı ülkelerdeki üniversitelerin üst yönetim kademelerinde kadınların konumunu karşılaştırırken iki temel güçlük ortaya çıkmaktadır: hem görev tanımları tam örtüşmemektedir, hem de ilgili veriler çok sınırlıdır. Türkiye'deki rektörlük kademesine karşı gelen kimi ünvanlar (ingilizce: chancellor, president, principal, rector) kimi zaman en yetkili konumlar olmayabilmekte, başka ünvanların (ingilizce: vice-chancellor, provost) yönetimde çok daha yetkili olduğu görülmektedir. Yine üniversitenin organizasyon yapısına bağlı olarak, dekan fakülte ya da yüksekokulun üst yöneticisidir.

Üniversitelerdeki tepe yöneticilerin içinde kadın oranı 1996' da Avustralya'da (vice-chancellor) %12.5 idi (Tilbrook, 1998). İngiltere'de ise bu oran 2000 yılında %10'un altındaydı (Finch, 2003). Türkiye üniversitelerinde 1993 yılında hiç kadın rektör yokken, kadın rektör oranı 2006'da %4, 2010'da ise %8'dir. Tilbrook'a (1998) göre ABD üniversitelerinde 1996 yılında üst yöneticilerin (chief executives) %16'sı kadındı.[7] Veriler ve ta-

[7] Bu tanımın içinde rektörün yanı sıra dekan vd. kademeler de kapsanıyor olabilir.

nımlar açısından belirttiğimiz kısıtlar altında, İngiltere'de 1990' ların sonlarında dekanların %19'unun kadın olduğunu (Knights and Richards, 2003), Avustralya'da 2000 yılında %25 oranının tutturulmaya çalışıldığını (Kloot, 2004) görüyoruz. Türkiye'de ise kadın dekan oranı 1993 yılında %11, 2006 yılında %13, 2010 yılında ise %14 olup, durum belirtilen ülkelerdekinden pek de farklı değildir. Diğer bir deyişle, Türkiye'de kadınların akademik basamakları tırmanmaktaki uluslararası üstünlükleri yönetim basamaklarına yansımamıştır.

2. Üniversite Üst Yönetimine Toplumsal Cinsiyet Açısından Bakış

Diğer kurumlarda olduğu gibi, üniversitede de kadınların üst yönetimdeki çok zayıf konumlarını kurumun yapısı, organizasyon kültürü belirlemektedir. Kloot'a (2004: 3) göre "Cinsiyetler arasındaki eşitsizlik sorunu kadınlardan değil, yöneticiliğin tanımlanma ve kavramsallaştırılma biçiminden kaynaklanmaktadır."Tilbrook'a (1998) dayanarak, baskın erkek egemen kültürün bu kavramsallaştırmanın özünü oluşturduğunu söyleyebiliriz. Buradan hareketle, üniversitedeki camdan tavan olgusunu çözümleme çerçevesi olarak mevcut kamu yönetimi kültürünü ve yakın zamandaki dönüşme eğilimlerini almak uygun olacaktır.

Newman (1995) toplumsal cinsiyet bakış açısından kamu kurumlarındaki yönetim yapılarını üç kültür türüne göre sınıflandırmaktadır: Geleneksel, rekabetçi ve dönüşümcü.

Geleneksel kültürün baskın olduğu kamu kurumlarındaki köklü hiyerarşik ve bürokratik yapılanmanın başlıca özelliği hem yatay hem de dikey meslekiçi cinsiyet ayrımcılığıdır. Öte yandan, rekabetçi ve dönüşümcü kültürel yapılar, kamu kesiminin yakın dönemdeki yeniden yapılandırılma süreçleri ile ilişkilidir. Rekabetçi kültürün başat olduğu kamu kurumlarında iş dünyasının yani özel sektörün değerleri belirleyicidir. Bu kurumlarda kadınların varolması ve yükselmesi erkeklerle aynı rekabet kurallarıyla aynı hızla yarışma becerilerine bağlıdır. Dönüşümcü kültür ise yakın dönemin neredeyse evrensel eğilimi olan "yeni işletmecilik" ya da "işletmeci kamu" anlamında kamu kurumlarının geleneksel yapıdan rekabetçi yapıya geçişini tanımlamaktadır. Bu sü-

reçte uzun erimli vizyon ve misyon vb. kapsamıyla piyasa değerlerinin baskın hale gelmesi cinsiyetlerarası eşitliğe ulaşmayı da tehdit etmektedir (Farazmand, 1999). Bir başka deyişle, özel sektörde yerleşik ve belirgin eşitsizlik varken, kamu sektörünün dönüşmesiyle toplumda kadınlar lehine bir düzelme beklenmemelidir.

Bu olumsuz beklentinin bir dayanağı da özel sektörde olumlanagelen "yönetimde kadın desteği" yaklaşımıdır. Kadınsı niteliklerin verimlilik artışına katkısının vurgulanması kadınlara kapı açmakla birlikte, varolmaları bu nitelikleri sürdürmelerine bağlı olduğundan eşitliğe doğru ilerleme kaydetmek pek kolay değildir. Calas ve Smircich (1993: 74)'in değerlendirmelerine göre bu yaklaşım kadınları geleneksel yönetim sistemine patriarkanın tanımladığı biçimde katmaktadır. Yani cinsiyetler arasındaki geleneksel işbölümü yönetime yansımaktadır. Sonuçta alt ve orta yönetim kademeleri kadın yoğun olmakta, üst yönetim kademelerinde erkek egemenliği pekişmektedir. Üst yönetim kademelerine atanma süreçlerinde patriarka ve hiyerarşi yeniden üretildiğinden, yetkinliğin önüne geçen engellerden birisi de cinsiyet ayrımcılığı olmaktadır.

Avrupa'da yaygınlıkla devlet kurumları olagelmiş olan üniversiteler özellikle 1990 sonrasında yeniden yapılandırılmakta, kısmen özelleştirme ve/ya da uzun dönemde özel sektör yapısına geçme sürecinde ilerlemekteler. Deem (2003) yeni işletmecilik ideolojisinin İngiltere'deki yükseköğretim sisteminin bütününü ve eğitim politikalarını belirlediğine ilişkin gözlemleri aktarmakta, aynı olgunun toplumsal cinsiyet açısından Avustralya'daki yansımalarını Tilbrook (1998), İngiltere ve İsveç'teki yansımalarını ise Barry vd. (2006) değerlendirmektedir. Türkiye üniversitelerinde 2000'li yıllarda hızlanan benzer dönüşüm iki eksende ele alınabilir: Kamu yönetimindeki yeniden yapılanma kapsamında devlet üniversitelerinde yeni işletmeciliğe doğru geçiş ve vakıf üniversitelerinin artışı. İki tür üniversitedeki yönetim sistemlerinin büyük ölçüde benzer oluşu toplumsal cinsiyet açısından değerlendirmeyi kolaylaştırmaktadır.

3. Türkiye Üniversitelerinde Üst Yönetim Yapısına Toplumsal Cinsiyet Açısından Bakış

Türkiye üniversitelerindeki merkeziyetçi hiyerarşik yapılanmanın 1980 sonrasında pekiştiğini söylemek sanırız yanlış olmaz. Dönemin askeri yönetimince oluşturulan Anayasa ile 6.11.1981 tarihli Yükseköğretim Kanunu devlet ve vakıf üniversitelerinin tümünü kapsamaktadır. 1980'ler aynı zamanda iktisat politikasında dışa açılma ve piyasa merkezli liberalleşmeye doğru dönüşümün de başlatıldığı dönemdir. Bu iktisadi ve siyasi arkaplan çerçevesinde vakıf üniversitelerinin kurulmasının altyapısı da oluşturulmuştur. 1984 yılında kurulan ilk vakıf üniversitesinin (Bilkent) ardından özellikle 1990'ların sonundan başlayarak bir hızlanma gözlenmektedir.[8]

Yasa gereği kâr amacı gütmeyen vakıf üniversiteleri çoğunlukla aile işletmelerine dayanmaktadır. Gelir kaynakları esas olarak öğrenim bedelleri (gelirlerinin %21'i ile %96'sı arasında değişen oranlarda) ile devlet bütçesinden aktarımlardır.[9] Bunun yanı sıra vergi muafiyetlerinden ve sübvansiyonlu ya da bedelsiz kamu arazisi tahsisinden de yararlanmaktadırlar (Önder, 2000). Vakıf üniversitelerinin mali işlemlerindeki saydamlık eksikliği daha ayrıntılı bir değerlendirmeye olanak vermemektedir (YÖK, 2007: 62).

Devlet üniversitelerine gelince, öğrenci harçları 1995'de de 2005'de de toplam gelirlerinin %4'ünü oluşturmuştur. Öte yandan, devlet bütçesinden aktarımların toplam gelir içindeki payı aynı dönemde %69'dan %57'ye inmiş, kendilerinin yarattığı gelir payı ise %27'den %38'e çıkmıştır (YÖK, 2007: 65).[10] Devlet üniversitelerinin ülkenin neredeyse bütününe yayılmasına, ancak üçte bir dolayının metropollerde yer almasına karşın, vakıf üni-

---

8 Bu sürecin 2000'li yılların başındaki durumuna ilişkin saptamalar için bkz. Ergur (2003) ve Özuğurlu (2003).

9 2006 yılında en yüksek yıllık harç örneğin tıp fakülteleri için devlet üniversitesinde 335$, vakıf üniversitesinde ise 20 000$ dolayında idi. Vakıf üniversitelerindeki bedeller farklılaşmakla birlikte en az 7 000$ dolayındadır. 2006 yılında kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla'nın 7 583$ olduğu düşünülürse, vakıf üniversitelerindeki öğrencilerin genel olarak yüksek gelir gruplarından geldiği söylenebilir.

10 Ersezer ve Ulutürk (2008: 108) 2005 tarihli bir YÖK raporuna dayanarak 1993 yılında bu oranların %2 (öğrenci harçları), %79 (devlet bütçesi) ve %19 (özkaynak) olduğunu belirtmektedir.

versitelerinin %90'ından fazlası metropollerde yoğunlaşmış durumdadır.

Vakıf üniversitelerindeki üst karar organı olan mütevelli heyeti büyük ölçüde ilgili şirket ve vakıf temsilcilerinden oluşmaktadır. Hem devlet ve hem de vakıf üniversitelerinin organizasyonunda rektörlük ile dekanlık kademeleri karar verme ve uygulamada en üst kademelerdir. Bu organizasyonda Senato ile Yönetim Kurulu esas olarak dekanlardan ve enstitü müdürlerinden oluşmaktadır. Profesörlük ünvanı bu yapı içinde yer almanın önkoşuludur.

Rektör ve dekan atamalarını düzenleyen Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) 20 üyesinden 2006 yılında sadece 1'i, 2010 yılında ise 2'si kadın idi.[11] Rektör adayları vakıf üniversitelerinde mütevelli heyetince, devlet üniversitelerinde ise eğilim yoklamaları ile belirlense de sonsöz YÖK ve Cumhurbaşkanlığındadır. Dekanlara gelince, yaygın uygulama rektörün belirlediği adaylar arasından atama yapılmasıdır.

Devlet üniversitelerinde süregelen organizasyon yapısı geleneksel kamu kurumu yönetim modeli ile örtüşmekle birlikte, yakın dönemdeki liberalizasyon politikalarının ve kamu yönetimindeki yeniden yapılanmanın doğrultusunda özellikle mali açıdan dönüşümcü modele doğru evrilmektedir. 2001 yılından bu yana Uluslararası Para Fonu'nun belirlediği politikalar doğrultusunda kamu harcamaları baskılanmış, devlet üniversitelerinin bütçe dışından, piyasa ile yakın ilişkiye girerek kaynak yaratma faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Bu da rektör ve dekanların görevleri arasına, örtük olarak da olsa, "dışarıdan" mali kaynak bulmayı katmıştır. 2003'de başlayan kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması projesini sonuçlandıran 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (KMYKK) ise 2006'dan bu yana kamuda karar almada merkeziyetçiliği kaldırmakta, hiyerarşik modelden çok aşamalı, performans esaslı modele geçişin temelini oluşturmaktadır. Bu modelin gereği olarak kamu kurumlarında uzun dönemli hedeflerle stratejik planların ve performans programlarının paydaşlarla birarada oluşturulması süreci devlet üniversiteleri için de geçerlidir. Bu dönüşümün üniversiteler üzerindeki yansımalarına ilişkin kapsamlı değerlendirmeler Akyol

11 Ayrıntılar için bkz. http://www.yok.gov.tr

vd.'nde (2008) yer almaktadır. KMYKK ile öne çıkan katılımcılık, saydamlık, hesap verebilirlik gibi ilkelerin mevcut geleneksel merkeziyetçi modelin yapısı içinde nasıl hayata geçeceği başlıbaşına bir araştırma konusudur.

Bu bağlamda, Türkiye üniversitelerinde yönetim yapılarının özellikle mali kaynak yaratımı ve yönetimi açısından birbirine yakınsama yoluna girdiğini, ama hem devlet hem de vakıf üniversitelerindeki hiyerarşik yapının etkilenmediğini söyleyebiliriz. Bu yapı içinde kadınların konumunu "destek" işlevi ile eşleştirebiliriz. Bu öngörümüzü sınamak için çözümlememizi iki aşamada yapacağız. Birinci aşamada 1990'ları temsilen 1993 verilerini, KMYKK'nin hemen öncesini temsilen de 2006 yılı verilerini kullanarak üniversite üst yönetiminde kadınların konumlarını karşılaştıracağız. İkinci aşamada ise bulguları dönüşmenin yerleştiği 2010 yılı verileri ışığında değerlendireceğiz. Bu aşama KMYKK' nın ilk döneminin üniversiteler için toplumsal cinsiyet açısından bir değerlendirmesi olarak da düşünülebilir.

Yükseköğretimdeki öğrenci ve öğretim elemanlarına ilişkin veriler 1984 yılından itibaren mevcuttur, ancak 1980'lerde görev yapan rektör ve dekan isimleri bulunamadığından cinsiyet bileşimi izlenememektedir. Ele aldığımız yıllar için rektör ve dekan isimlerini YÖK'den, ilgili diğer verileri ise ÖSYM'den (1993, 2006, 2010) derledik.

A. 1993-2006 Döneminde Üniversite Üst Yönetiminin Bileşimi: Rektörler ve Dekanlar

Türkiye'de üniversite sayısı 1993'te 50 iken 2006 yılında 77'ye yükselmiştir.[12] Bu artışın neredeyse tamamı vakıf üniversitelerindeki artıştan kaynaklanmaktadır. 1993 yılında 1 vakıf üniversitesi varken bu sayının 2006 yılında 24'e ulaşmasıyla, 2006 yılında rektörlerin en az üçte birinin şirket kültürünü temsil ettiği düşünülebilir. Oysa vakıf üniversiteleri toplam öğretim elemanlarının (%9.4'ü) ve toplam üniversite öğrencilerinin (%4.4'ü) pek azını barındırmaktadır. 1993 yılında 50 rektör içinde hiç kadın

12 2010 yılı ortasında üniversite sayısı, 102'si devlet, 52'si vakıf üniversitesi olmak üzere, 154'e çıkmıştı. Bunlardan 7 devlet ve 5 vakıf üniversitesinin kadrosu oluşmamıştı. Verilerin karşılaştırılabilirliği açısından bu kısıtı ileride gözönüne alacağız.

yokken, 2006 yılında 77 rektör içinde 3 kadın rektör vardır, bunların tümü de devlet üniversitelerindedir.

1993 yılında 229 olan fakülte, dolayısıyla dekan sayısı, 2006' da 634'e ulaşmıştır. Kadın dekan oranı 1993 yılında %11 iken, 2006 yılında %13 olmuştur. 1993 yılında vakıf üniversitesinde kadın dekan yokken, 2006 yılında kadın dekanların %20'si vakıf üniversitelerindedir.

Bu oranların kadınların üniversitelerdeki konumlarıyla karşılaştırılarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır: Üst yönetimde yer alma önkoşulu açısından bakarsak, profesörler içinde kadınların oranı 1993'de %21, 2006'da ise %27'dir. Tüm öğretim elemanlarının 1993'de %32'si, 2006'da ise %40'ı kadındır. Kadın öğrencilerin oranı da artış göstermiş, 1993 yılında %35 iken, 2006 yılında %43 olmuştur.

Kadınların akademik meslek içindeki bu olumlu konumlarının tarihsel kökenlerini de kapsayan değerlendirmeler Acar (1991), Günlük-Şenesen (1994, 1996), Köse (1998) ile Özbilgin ve Healy'de (2004) yer almaktadır. Özellikle 1980lerin ortasından itibaren üniversitede kadınların oranının hızla artışını mesleğin erkekler tarafından çekiciliğini yitirmesine bağlayabiliriz: özel sektöre göre düşük maaşlar ile üniversite kontenjanlarının yükseltilmesinin mesleği araştırmacılıktan öğretmenliğe dönüştürdüğü söylenebilir.[13] Buna karşın, gelişmiş ülkelerdeki hemcinslerinin durumunun aksine ve istisnalar olmakla birlikte, kadınlar genel olarak her kademede yayın ağırlıklı akademik kriterleri yerine getirerek ünvan basamaklarını çıkmaktadırlar. Özellikle devlet üniversitelerinde, devlet memurlarında olduğu gibi, kadrolu istihdam baskın olup maaşlarda kadın ve erkek arasındaki fark ihmal edilebilir düzeydedir. Maaşların akademik ünvanlara bağlı, idari görev ödemelerinin ise düşük olması nedeniyle parasal açıdan cinsiyetlerarası eşitsizlik yoktur. Bunun yerine konunun güç siyasetinin kurumsal kaynakların kontrolu kapsamında düşünülmesi doğru olacaktır. Vakıf üniversitelerinde maaşlar devlet üniversitelerine göre ortalama olarak iki ya da üç katı daha yüksek olabiliyorsa da kadrolu istihdam sınırlıdır. İdari görevlerin ödemeleri de daha yüksektir. Bu kurumlarda istihdam

[13] 1993 yılında yaklaşık 560 000 üniversite öğrencisi varken bu sayı 2006 yılında 2 200 000'e ulaşmış, 2010'da ise 2 600 000'i geçmişti.

yapısı karma niteliktedir; derse bağlı, kısmi statü, esnek sözleşme yaygındır. Ancak, istihdamın ve ödeme yapısının cinsiyetlere göre bileşimini bilemiyoruz.

Türkiye üniversitelerindeki karar verme organlarının toplumsal cinsiyet açısından bir özet görünümü Çizelge 1'de yer almaktadır. Tek bir yıl verisi üzerinden dönem değerlendirmesi yapmak çok doğru olmasa da, ara yıllarda yapıda köklü bir farklılaşma olmadığı biçimindeki örtük varsayımımızın geçerli olduğunu düşünüyoruz.[14] En az bir kadın yöneticinin üst görevde olduğu üniversite sayısı dönem içinde üç katına, 15'ten 46'ya, ulaşmıştır. 1993 yılında 50 üniversitenin %30'unda en az bir kadın yönetici varken, 2006 yılındaki 77 üniversite için bu oran %60'a ulaşmıştır. Bir başka deyişle, üniversitelerin 1993'de %70'inin, 2006'da ise %40'ının üst karar organları tamamen erkeklerden oluşmaktadır. Kadınların 1990'lardan 2000'lere görünürlükleri artmıştır.

Kadınların akademik basamakları tırmanma hızları erkeklerinkinden çok daha yüksektir: 2006 yılında kadın profesör sayısı üçe katlanmış, erkeklerinki ise 2 katı olmuştur. Bunun bir yansıması olarak da 1993'de 50 üniversitenin 21'inde (%42) üst yönetime aday hiç kadın yokken, bu sayı 2006'daki 77 üniversitede 5'e (%6) inmiştir.

Ne var ki, fakültelerdeki dekanlığa aday kadın profesör sayısı açısından durum tam tersidir: 1993'de 100 fakültede, 2006'da ise 277 fakültede hiç kadın profesör yoktur. İlgili oran dönem içinde yaklaşık %44 ile aynı kalmıştır. Bu da disiplinler arasında, yani yatay ayrımlaşmayı akla getirmektedir. Gözlemlerin bu karma niteliğini bir uyarı kabul etmek gerekir, dönem içindeki gelişmelerin mutlak sayılar üzerinden değerlendirilmesi yanıltıcı olmaktadır. Bu nedenle karşılaştırmayı kadınların erkeklere göre göreli konumlarını yansıtan ölçütler temelinde yapmak daha doğru olacaktır.

---

14 Örneğin bkz. Günlük-Şenesen (2004).

Çizelge 1. Türkiye üniversitelerindeki üst yönetim kademelerinin toplumsal cinsiyet açısından görünümü (D: Devlet, V: Vakıf)

	1993	2006	2010
Üniversite sayısı	50	77	142
	49 D	53 D	95 D
	1 V	24 V	47 V
Kadın Rektör sayısı	0	3	11
		3 D	8 D
			3 V
Fakülte sayısı	229	634	871
	222 D	517 D	702 D
	7 V	117 V	169 V
Kadın dekan sayısı	26	80	120
	26 D	64 D	90 D
		16 V	30 V
Tüm üst düzey yöneticilerin (rektör + dekan) erkek olduğu üniversite sayısı	35	31	59
	34 D	17 D	45 D
	1 V	14 V	14 V
Hiç kadın profesör bulunmayan üniversite sayısı	21	5	33
	20 D	1 D	29 D
	1 V	4 V	4 V
Hiç kadın profesör bulunmayan fakülte sayısı	100	277	
	100 D	232 D	
		45 V	
Profesör sayısı	4 932	11 394	14 379
Kadın	1 028	3 064	4 035
Erkek	3 904	8 330	10 344
Öğretim elemanları sayısı	38 483	70 482	102 682
Kadın	12 522	28 128	42893
Erkek	25 961	42 354	59 789

Kaynak: YÖK'den alınan isim listeleri ve ÖSYM (1993, 2006, 2010)'dan kendi hesaplamalarımız.

B. Türkiye Üniversitelerinde Camdan Tavanın 1990'lardan 2000'lere Değişimi

Camdan tavanın kalınlığını ölçmeye yarayan çeşitli ölçütlerin tanımları Ek'de yer almaktadır. Bu ölçütlerin ortak özelliği ideal ya da beklenen durumu yansıtan referans oranlara dayanmalarıdır. Cinsiyetlerarasındaki tam eşitlik durumu %50 oranını referans almayı gerektirse de, üst yönetime aday kadınların oranı da, meslek içindeki kadın oranı da bu değerden uzaktır. Daha gerçekçi bir yaklaşımla, iki almaşık oran kullanıyoruz: "kısıtlı ideal durum" olarak adlandırdığımız birincisinde P1 üst yönetime aday olan kadınların, yani kadın profesörlerin oranıdır. "İdeal durum" olarak adlandırdığımız ikincisinde ise P2 öğretim elemanları içinde kadınların oranıdır. Bu oranlar temelinde idealde kaç kadın rektör (dekan) olması gerektiği başlangıç noktamızı oluşturmaktadır. Kadınların üniversite üst yönetiminde eksik temsil edilmelerinin P2 ile daha çarpıcı bir biçimde karşımıza çıkacağı açıktır.

B.1. *Rektörler*

Üniversitelerimizde rektörlük kademesine ilişkin camdan tavan ölçütleri Çizelge 2'de yer almaktadır. Çizelge 2'nin (a) kısmından görüleceği gibi 1993'de rektörlerin tümü erkekti. 2006'da 3 kadın rektörün olması iyileşmeye işaret etmekle birlikte sembolik düzeydedir. Üstelik üniversite sayısındaki artışı gözönüne alırsak erkek rektör sayısının buna koşut olarak arttığını söyleyebiliriz. Oysa ideal durumda P1 ve P2'ye bağlı olarak, 2006'da kadın rektör sayısı mevcudun 7 ila 10 katı arasında olmalı, erkek rektör sayısı da bunu karşılayacak biçimde azalmalıydı. Kadınların konumu açısından, mutlak düzeylerdeki bir iyileşmenin göreli konumlarda da aynı eğilim anlamına gelmediğini Çizelge 2 göstermektedir. 2010 yılına ilişkin değerlendirmeleri izleyen altbölümde yapacağız.

Çizelge 2. Rektörler için camdan tavan ölçütleri

a) Rektörler: Mevcut durum ve beklentiler

	1993			2006			2010		
		İdeal			İdeal			İdeal	
		P1 %	P2 %		P1 %	P2 %		P1 %	P2 %
	Mevcut	20.8	33.0	Mevcut	26.9	39.9	Mevcut	28.1	41.8
Kadın	0	10	17	3	21	31	11	40	60
Erkek	50	40	33	74	56	46	131	102	82
Toplam	50	50	50	77	77	77	142	142	142
Kadın %	0.0			3.9			7.8		

b) Rektörler: Camdan tavan indeksleri, (CTİ) (K: Kadın, E: Erkek)

P (K) ≤ $CTİ_K$ ≤ ∞, P (E) ≤ $CTİ_E$ ≤ ∞, Eşitlik: $CTİ_K$ = 1 = $CTİ_E$

	CTİ değerleri: P1		CTİ değerleri: P2		Referans değer, %	
	KADIN $CTİ_K$ P1 ile	ERKEK $CTİ_E$ (1-P1) ile	KADIN $CTİ_K$ P2 ile	ERKEK $CTİ_E$ (1-P2) ile	P1	P2
1993	∞	0.79	∞	0.67	20.8	33.0
2006	6.90	0.76	10.24	0.63	26.9	39.9
2010	3.60	0.78	5.40	0.63	28.1	41.8

c) Rektörler: ADO ve ADOİ değerleri, 0 ≤ ADO ≤ 50 (eşitlik), 0 ≤ ADOİ ≤ 1 (eşitlik)

	Adil Dağılım Oranı		Adil Dağılım Oranı İndeksi	
	P1 ile	P2 ile	P1 ile	P2 ile
1993	0.00	0.00	0.00	0.00
2006	13.05	9.20	0.26	0.18
2010	22.80	16.70	0.45	0.33

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Çizelge 2'nin (b) bölümüne göre, kadınlar için hesaplanan camdan tavan indeksleri $CTİ_K$, 2006'daki 3 kadın rektör sayısına bağlı olarak 1993'e göre büyük ölçüde düşmüştür. Kadınların konumundaki bu sembolik de olsa iyileşmenin erkeklerin konumundaki kötüleşmeyle eşleşmediğine dikkat edilmelidir. Aksine, küçük de olsa aynı dönemde erkeklerin konumu iyileşmiştir. (1-P1) ve (1-P2) oranları temelinde hesaplanan $CTİ_E$ değerleri artmamış ama azalmıştır. Aksi durumda 1'e yakınlaşma beklenirdi.

Camdan tavana ilişkin Çizelge 2'nin (c) bölümündeki bileşik gösterge 1993'den 2006'ya cinsiyetlerarasındaki eşitsizlik durumunda bir iyileşme olduğunu yansıtmaktadır. Ancak bu da eşitlik durumunun epeyi uzağındadır. Dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise az da olsa iyileşmelerin P1 yerine P2 temel alındığında çok daha küçük olduğudur.

B.2. *Dekanlar*

Dekanların cinsiyetlerarası dağılımının özet ölçütleri Çizelge 3'de sunulmaktadır. Çizelge 3'ün (a) bölümüne göre, 1993'den 2006' ya kadın dekan sayısındaki artış fakülte sayısındaki artışın üstünde olmuştur. Ama hem P1'e hem de P2'ye göre ideal değerlere bakarsak kadınların mutlak durumdaki iyileşme olması gerekenin çok çok altındadır, tekrarlarsak, göreli konumlarda iyileşme ile özdeşleştirilemez.

Çizelge 3'ün (b) bölümünde $CTİ_K$ değerlerinin 1993'den 2006'ya arttığını, kadınların konumlarının kötüleştiğini görüyoruz. Eşzamanlı olarak erkeklerin göreli konumunda, $CTİ_E$ değerinde az da olsa iyileşme olmuştur. Rektörler durumda olduğu gibi, burada da erkekler için (1-P1) ile (1-P2) değerlerinin kullanıldığını anımsatalım.

Çizelge 3'ün (c) bölümündeki bileşik göstergelere göre de dağılımın 1993'den 2006'ya iyileşmediği, Adil Dağılım Oranı'nın 50'den, Adil Dağılım Oranı İndeksinin ise 1'den uzaklaştığı görülmektedir.

Çizelge 3. Dekanlar için camdan tavan ölçütleri

(a) Dekanlar: Mevcut durum ve beklentiler

	1993			2006			2010		
		İdeal			İdeal			İdeal	
		P1 %	P2 %		P1 %	P2 %		P1 %	P2 %
	Mevcut	20.8	33.0	Mevcut	26.9	39.9	Mevcut	28.1	41.8
Kadın	26	48	76	80	171	253	120	245	364
Erkek	203	181	153	554	463	381	751	626	507
Toplam	229	229	229	634	634	634	871	871	871
Kadın %	11.4			12.6			13.8		

b) Dekanlar: Camdan tavan indeksleri, (CTİ) (K: Kadın, E: Erkek)

$P(K) \leq CTİ_K \leq \infty$, $P(E) \leq CTİ_E \leq \infty$, Eşitlik: $CTİ_K = 1 = CTİ_E$

	CTİ değerleri: P1		CTİ değerleri: P2		Referans değer, %	
	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK		
	$CTİ_K$ P1 ile	$CTİ_E$ (1-P1) ile	$CTİ_K$ P2 ile	$CTİ_E$ (1-P2) ile	P1	P2
1993	1.82	0.89	2.89	0.76	20.8	33.0
2006	2.13	0.84	3.15	0.69	26.9	39.9
2010	2.04	0.83	3.02	0.68	28.1	41.8

c) Dekanlar: ADO ve ADOİ değerleri, $0 \leq ADO \leq 50$ (eşitlik), $0 \leq ADOİ \leq 1$ (eşitlik)

	Adil Dağılım Oranı		Adil Dağılım Oranı İndeksi	
	P1 ile	P2 ile	P1 ile	P2 ile
1993	36.90	27.40	0.74	0.55
2006	33.67	26.04	0.67	0.52
2010	34.84	27.03	0.70	0.54

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

C. 2010 Yılında Üniversitelerde Üst Yönetimin Yapısı

2010 yılına ilişkin veriler son birkaç yılda üniversite, dolayısıyla fakülte sayısının hızla arttığını göstermektedir. ÖSYM (2010)'da kimi yeni üniversitelerin ve kimi durumda da eski üniversitelerde yeni fakültelerin kadro verisi bulunmadığından, değerlendirmelerimiz verileri olanları kapsamaktadır. Çizelge 1'den görüleceği üzere 2010'daki üniversite sayısı 2006'dakinin iki katına yaklaşmakta, vakıf üniversiteleri ve rektörleri yine toplamın üçte birini oluşturmaktadır.

2010 yılında kadın rektör sayısı 2006'ya göre neredeyse 4 katına ulaşmıştır, oranı da ikiye katlanarak %7.8 olmuştur (Çizelge 2 (a)). 11 kadın rektörden 3'ü vakıf üniversitesindedir. Üniversitelerdeki kadın profesör oranı da, kadın öğretim elemanı oranı da yükselmiştir. Kadın öğretim elemanı oranındaki artış (%52) ise erkeklerinkinden (%41) yüksek olmuş, kadın oranı artışı sürmüştür. 2006-2010 döneminde kadın profesör sayısında %31'lik bir artışa karşın, erkek profesörler %24 artmıştır.

Çizelge 1'deki 2010 yılı verileri birkaç çarpıcı duruma dikkatimizi çekmektedir. 2010 yılında 59 üniversitede, üniversitelerin yaklaşık %42'sinde tüm üst yöneticiler erkektir. Bir başka deyişle, üniversitelerin %58'inde en az bir kadın yönetici vardır ki, 2006'ya göre gerileme sayılmalıdır. 2010 yılında 33 üniversitede (%23) hiç kadın profesör bulunmamaktadır. Oransal olarak 1993'e (%42) göre bir iyileşme söz konusu ise de, 2006 yılına (%6) göre ciddi bir gerileme görülmektedir.

Çizelge 2'de (a) bölümündeki 2010 yılı P1 ve P2 değerlerine dayanan ideal değerler ve camdan tavan indeksleri rektörlük düzeyindeki kadınlar açısından görülen iyileşmenin çok düşük olduğunu ama erkeklerin konumunda belirgin bir gerileme olmadığını göstermektedir. Bileşik göstergeler ise eşitliğin uzağında olunmakla birlikte iyileşme olduğuna işaret etmektedir.

2010'da kadın dekanların durumuna baktığımızda toplamda oranın %14'e yaklaştığını, artışın vakıf üniversitelerinde oransal olarak daha yüksek olduğunu görüyoruz. Yine de Çizelge 3 (a)'ya göre bu düzey olması gerekenin çok altındadır. Camdan tavan indeksinde ise Çizelge 3 (b)'de kadınlar açısından 2006'ya göre çok hafif bir düzelme olmuştur, ama bu erkekler açısından bozulma anlamına gelmemekte, hatta güçlenmeyi göstermektedir.

Bileşik göstergelere göre ise eşitliğe yaklaşılmamış, son 20 yılda ilerleme kaydedilmemiştir.

Kadınların dekanlık düzeyindeki konumlarının fakülteleri yani bilim alanları temelinde değerlendirilmesi üniversitedeki yatay ayrımlaşma yapısı açısından da önemli ipuçları sağlayacaktır.

D. Kadın dekanların alanlara göre dağılımı

Üniversitede kimi disiplinlerin göreli olarak kadın yoğun olması evrensel olarak rastlanan bir olgudur. Bu ayrışmanın yönetim kademelerine de yansıması beklenir. Çizelge 4'te 1993 ve 2010 verileri yer almaktadır. 2006 yılı verileriyle benzer bir değerlendirme Günlük-Şenesen (2009)'da yer almaktadır. Çizelge 4'ün 1. sütunundan görüleceği üzere, 1993 yılında kadın dekanlar temel bilimler alanında yoğunlaşmıştır. 2006 yılında bu yoğunlaşma güzel sanatlar, temel bilimler, eğitim, hukuk-iletişim ile sağlık alanlarında olup mühendislik en alt düzeydeydi. Yakın dönemde kurulan fakültelerin çoğunun mimarlık-mühendislik bileşiminde olması kadın yoğun mimarlık ile erkek yoğun mühendislik fakültelerini bir araya toplamamızı gerektirmiştir. Bunun bir yansıması olarak 2010 yılında en fazla kadın dekanın bu alanda olduğunu görüyoruz (Çizelge 4, sütun 4).

Bu durum ise cinsiyetlerarası ayrışmaya ilişkin durumu bulanıklaştırmaktadır. Zira mimarlık fakültelerinin dekanları çoğunlukla kadın, mühendislik fakültelerininki ise erkek olduğundan bu disiplinleri piyasa ile ilişkileri temelinde ayırdetmek zorlaşmaktadır. Yine de, devlet üniversitelerinde mühendislik, iktisat, işletme gibi kimi hesaplama ve laboratuar ağırlıklı disiplinlerde piyasaya proje, danışmanlık vb. işleriyle mali güç olanakları sözkonusu olduğunda erkek dekanın görev yapması beklenebilir. Öte yandan, sağlık, eczacılık, hukuk, güzel sanatlar gibi kimi disiplinlerde ise devlet üniversitesi yerine piyasada çalışmanın daha yüksek getirisinin olması bu alanların ve yöneticiliğin de kadınlara bırakılmasını doğurabilir. Benzer şekilde, çoğunlukla piyasa ilişkisi zayıf ama öğretim ağırlıklı olan temel bilimler ve eğitim gibi dallar kadın yoğun olabilir. [15] Ama bu alan-

[15] Edebiyat-dil fakültelerini ise farklı değerlendirmek gereği ortaya çıkmaktadır. 2000'li yıllarda bu alanda dekanlar hep erkektir. Devlet üniversitelerindeki fakülte sayısı son yıllarda artış göstermiştir. Piyasa ile ilişkisi çok zayıf olan bu disiplinde geleneksel kamu yönetimi kültürünün baskın olduğu öngörülebilir.

larda da geleneksel kamu yönetimi kültürü ile "kadın desteği" yaklaşımı birarada bulunabilir. Kuşkusuz zaman içinde disiplinlerin piyasaya göre konumlanmaları da değişebilir. Burada belirtilen önsavların alan ayrıntısındaki profesör ve öğretim üyesi oranları temelinde irdelenmesi ayrı bir çalışma konusudur.

2010 yılında kadın dekanların disiplinlere göre dağılımına baktığımızda, sütun (4)'den mimarlık-mühendislik'in ardından temel bilimler, güzel sanatlar, hukuk-iletişim, sağlık ve eğitim fakültelerinin öne çıktığını görüyoruz. Bu örüntü devlet üniversiteleri için de geçerli olmakla birlikte (sütun 2), vakıf üniversitelerinde temel bilimler ile hukuk-iletişim öndedir. Vakıf üniversitelerinde kadın dekan oranı daha yüksek olmakla birlikte Çizelge 4'deki alanların neredeyse yarısında hiç kadın dekan yoktur. Bu ve benzeri karşılaştırmalarda vakıf üniversitelerinin ölçeğinin ve disiplin çeşitliliğinin devlet üniversitelerine göre çok daha küçük olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Çizelge 4'ün (8) ve (9) no.lu sütunlarından alan bileşimi farklılığı görülebilir.

Çizelge (4) ün (5), (6) ve (7) no.lu sütunlarındaki yatay dağılımlar üniversite türüne göre akademik disiplinlerin kendi içlerindeki dekan bileşimine ışık tutmaktadır.[16]

(8), (9) ve (10) no.lu sütunlardaki kimi toplam değerler çok küçük olduğundan yüzde değerler yanıltıcıdır (örneğin devlet üniversitelerindeki eczacılık fakültesi sayısı 12, vakıf üniversitelerindeki sağlık bilimleri fakülte sayısı 11'dir.). Bu nedenle toplam fakülte sayısı 20'nin üzerinde olan alanlara bakmak daha doğru olacaktır.

Devlet üniversitelerinde güzel sanatlar alanında kadın dekan oranı (%29.5) en yüksek, temel bilimler (%9.3) ile iktisat-işletme (%7.9) alanlarında ise en düşüktür. Dikkat edilirse, kadın dekan sayısı açısından öne çıksa da, mimarlık-mühendislik fakültelerinin ancak %11'inin dekanı kadındır. Vakıf üniversitelerinde kadın dekan oranı temel bilimler alanında (%31.0) en yüksek, iktisat-işletme alanında (%10.3) ise en düşüktür. Devlet ve vakıf üniversiteleri bir arada ele alındığında en yüksek kadın dekan oranı güzel sanatlar, en düşük oran ise iktisat-işletme alanlarıdır.

---

16 Örneğin sağlık bilimleri için: devlet üniversitelerinde dekanı kadın olan fakültelerin oranı %16.2 = 11/68, vakıf üniversitelerinde %18.2 = 2/11, tüm üniversitelerde %16.5 = 13/79.

Çizelge 4. Kadın dekanların alanlara göre dağılımı

	1993	2010 Kadın Dekan Sayısı			2010 Kadın Dekan %			2010 Fakülte Sayısı		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Fakülte	D	D	V	TOPLAM	D	V	TOPLAM	D	V	TOPLAM
Sağlık bilimleri	1	11	2	13	16.2	18.2	16.5	68	11	79
Diş	3	3	0	3	13.0	0.0	12.0	23	2	25
Eczacılık	2	5	0	5	41.7	0.0	35.7	12	2	14
Veteriner	1	1	0	1	5.9		5.9	17	0	17
Güzel sanatlar	2	13	3	16	29.5	18.8	26.7	44	16	60
Temel bilimler	6	8	9	17	9.3	31.0	14.8	86	29	115
Eğitim	3	11	1	12	12.1	16.7	12.4	91	6	97
Hukuk. İletişim, ilah.	2	8	7	15	10.1	19.4	13.0	79	36	115
İktisat-işletme	2	7	3	10	7.9	10.3	8.5	89	29	118
Deniz bilimleri	0	6	0	6	27.3	0.0	26.1	22	1	23
Mimarlık- Mühendislik	2	17	5	22	11.0	14.3	11.6	154	35	189
Edebiyat-dil	2	0	0	0	0.0	0.0	0.0	17	2	19
TOPLAM	26	90	30	120	12.8	17.8	13.8	702	169	871

Kaynak: Günlük-Şenesen (2009), YÖK'den alınan isim listeleri ve ÖSYM (1993, 2010)'dan kendi hesaplamalarımız.
NOT: (5), (6) ve (7) no.lu sütunlardaki değerler yatay yüzde paylardır. Örneğin: (5) = 100*(2)/(8)

1993 yılına göre 2000'li yıllarda genel olarak devlet üniversitelerinde kadın dekan sayısının arttığı (3.6 katı) ama toplam fakülte sayısındaki çok büyük artışa rağmen kimi alanlarda (örneğin dişçilik, veterinerlik, temel bilimler) mutlak düzeylerin pek değişmediği söylenebilir. Kadın dekanı genel artış oranının üstünde artan alanlar olarak sağlık, mimarlık-mühendislik ve güzel sanatlar dalları öne çıkmaktadır. 1993 yılında sadece 1 vakıf üniversitesinin olması, bunda da hiç kadın dekanın bulunmaması karşılaştırmayı zorlaştırmaktadır, ancak vakıf üniversitelerinde genel oranın (%17.8), devlet üniversitelerindekinden (%12.8) yüksek olması, bunun da temel bilimler ve hukuk-iletişim alanlarından kaynaklanması bu alanların piyasa karşısındaki konumları açısından derinlemesine incelenmesi için uyarıcı niteliktedir.

4. Genel Değerlendirme

Bu çalışmada Türkiye üniversitelerindeki camdan tavanın kadınların meslekteki konumlarının iyileşmesine karşın son 20 yılda kalınlaştığını gördük. Bu olguyu arka plandaki iki yapısal dönüşme ile ilişkilendirmeye çalıştık: yeni kamu yönetimi anlayışı ile yükseköğretimin piyasalaşması. Özbilgin ve Healy (2004: 369) devlet üniversitelerine "yeni işletmecilik" anlayışının yerleşmesinin "üniversite yönetimindeki merkeziyetçi yönetim yapısını zayıflatabileceği" öngörüsünde bulunmaktadır, ama kanımızca hem devlet hem de vakıf üniversitelerindeki yönetim sistemlerinin benzer hiyerarşik bürokratik nitelikleri bu öngörüyü temelsiz kılmaktadır. [17] Özel işletmecilik kurallarına göre yönetilen kurumlarda merkeziyetçiliğin daha az olması da beklenmemelidir (Oakley, 2000). Kaldı ki, şirket yönetimi sistemleri devlet kurumlarına göre daha katılımcı, daha demokratik, daha cinsiyet eşitlikçi değildir.

Türkiye üniversiteleri açısından, ister devlet ister vakıf kurumu olsun, ortaya çıkan mali kaynak yaratma baskısı ile bu

---

[17] Bu itaat kültüründeki benzerlik sembolik bir örnekle gösterilebilir: Değirmencioğlu (2008: 59) bir vakıf üniversitesindeki yazışmadan "*......emir ve müsaadelerinize saygılarımla arz ederim*" ifadesini örnek vermektedir. -Bir devlet üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi'nin *İmza Yetkileri Yönergesi*, s. 19'da ise "*.....Alt makamlara 'rica ederim', Üst ve aynı düzey makamlara 'arz ederim'...*" denmesi istenmektedir. (http://www.istanbul.edu.tr/genel/idari/basinhalk/PDF/imza_yonergesi.pdf) (27.02.2011)

kaynakların yönetimi bağlamındaki güç ilişkilerinin erkek egemenliğini yeniden üretmesi, kısmen de bu rekabetçi yapıda erkeklerle yarışabildikleri oranda kadınlara yer açması beklenmelidir. Bu açıdan Özbilgin ve Healy'nin (2004: 369) bu gelişmelerin kadınların Türkiye'de akademik meslekteki göreli iyi konumlarını zedeleyebileceği öngörüsüne katılmaktayız. Gerçi 2010 yılında kadın araştırma görevlisi oranı %45'e ulaşmıştır, ama mesleğin bu kadın yoğun niteliğinin yönetime yansıma biçimini bir 10 yıl sonra irdelemek ilginç olacaktır. Devlet üniversitelerindeki dönüşümün hızlanması ve vakıf üniversiteleri arasındaki rekabetin artması akademik yönetim yapılarının rekabetçi şirket yönetimi türüne, mesleğin de işletmeci akademisyenliğe doğru yakınsamasını beraberinde getirecektir. Üniversitedeki iktidar ilişkileri de bu temelde dönüşecektir. Buradan hareketle, üniversitelerde camdan tavanın incelmeyeceğini, yönetimde "kadın desteği" kültürünün belirginleşeceğini de öngörebiliriz. Bu durumun üniversitelerdeki alanlar açısından cinsiyetlerarası yatay ayrımlaşmaya yansıması da beklenmelidir.

Bu oldukça karamsar öngörülerin, Türkiye'de aktif cinsiyetlerarası eşitliğin anaakımlaşması politikalarının ve AB normlarına uyumun benimsenmesi halinde, bunun da üniversitelere yansımasıyla tersine döneceği de düşünülebilir. Örneğin Almanya, Avusturya, İskoçya, İspanya üniversitelerinde cinsiyetlerarası eşitlik kurulları vardır. Öte yandan AB araştırma alanınının düzenlenmesine ilişkin Bologna sürecinin önceliğini üniversite mezunlarının istihdam edilebilirliği oluşturmakta, bunun için de üniversitelerin eğitim ve yönetim yapılanmasında piyasa paydaşları ile ortaklaşılması gereği öne çıkmaktadır (YÖK, 2010: 12-14). Akademik kurumların yakın gelecekte birbirine yakınsama biçimi rekabetçi şirket kültüründe ortaklaşmadır. Bunun camdan tavana yansımalarının izlenmesi, mevcut önsavların sınanması, bu yeni paradigmanın bu açıdan da sorgulanması araştırma gündemine girmelidir. Böylelikle eşitlikçi politika tasarımının dayanakları ortaya konabilecektir.

EK. Camdan Tavan göstergeleri

Üniversite üst yönetimini toplumsal cinsiyet açısından değerlendirmede üç tür göstergeden yararlanıyoruz: Meslekiçi ayrımcılık indeksinin temelindeki İdeal Değerler, EC'de (2006) tanımlanan Camdan Tavan İndeksi ve UNDP *Human Development Reports* yayınlarında kullanılan kadının güçlendirilmesi indeksinden türettiğimiz Bileşik Göstergeler. İdeal değerler ölçeğe duyarlı, ama İndeksler alt-üst sınırları tanımlı, standartlaştırılmış değerler aldıklarından ölçek farklılıkları olsa da karşılaştırmaya daha uygundur.

Meslekiçi ayrımcılık indeksinin (MAİ) temelindeki İdeal Değerler

Bir kurumda ya da meslekte çalışanların cinsiyete göre hiyerarşik kademelerdeki ideal konumlarının toplam istihdam içindeki dağılımla uyumlu olması beklenir. Yani bir kurumda kadın çalışan oranını P(K), erkek çalışan oranını da P(E) ile gösterirsek, her kademedeki bileşimin de P(K) ve P(E) bileşimine uyması beklenir. Bu oranların 0.50'den farklılaşması (P(K) < 0.50 yani P(E) > 0.50 ya da tersi olduğunda) kurumda eşitlik olmadığını gösterse de ölçütlerimiz kurum ya da meslek içindeki ayrımlaşmayı ölçmektedir. Her kademedeki çalışan sayısının P(K) ve P(E) (= 1- P(K)) ile çarpımı o kademe için cinsiyete göre ideal değerleri verir.

Yaygınlıkla kullanılan Meslekiçi ayrımcılık indeksi (MAİ) de, cinsiyetlerarası farklılığı sorgulayan Ki-kare sınamalarının kontenjans çizelgeleri de bu önkabul temelinde oluşturulur.[18] Her ne kadar işlemleri farklılaşsa da bu araçların ortak yanı şudur: İşyeri ya da sektörde çalışanların kadın erkek bileşimi ile hiyerarşik kademelerin kadro sayısı veri alınıp, bunun ışığında mevcut (gözlenen) kademe bileşiminin ideal (olması gereken) değerlerden farkları hesaplanır.

İdeal değerler ayrımcılığı doğrudan yansıttıklarından çok işlevseldir, aynı zamanda Camdan Tavan İndeksi ile Bileşik göstergelerde de içerilirler.

---

18 Bir noktaya dikkat çekmek gerekir: Bu özet göstergeler (MAİ ile Ki-kare sınamaları) cinsiyet ayrımcılığını sorgulamanın uygun araçları olsa da, bu çalışmadaki gibi çarpık ya da kutuplu yapılar olduğunda yanıltıcı sonuç verebilir. MAİ için profesörleri üç yönetim kademesine göre dağıttığımızda kademelerin kadro sayılarının çok farklı olduğunu görüyoruz. Örneğin 2006 yılında, 77 tane rektör kadrosu, 634 tane dekan kadrosu vardı. "Diğerleri" yani geriye kalan 10 683 profesör 3. kademede yer almaktadır. Hem kadın hem de erkek profesörlerin %90'ından çoğu bu son gruba düştüğünden Watts (1992) uyarınca hesaplanan MAİ çok düşük değer almaktadır. Hatta öyle ki hiç kadın rektör ve kadın dekan olmasa da MAİ çok düşük değerle ayrımcılık durumunu yansıtmakta yanıltıcı olabilmektedir.

Camdan Tavan İndeksi (CTİ)

EC (2006: 52)'de tanımlandığı biçimiyle, bir kurum ya da sektördeki kadın oranı P(K), A gibi bir üst yönetim kademesindeki kadın oranı $P(K_A)$ ile karşılaştırıldığında kadınlar açısından Camdan Tavan İndeksi ($CTİ_K$) elde edilir. Erkekler açısından Camdan Tavan İndeksi ($CTİ_E$) de benzer şekilde P(E) ile $P(E_A)$'nın karşılaştırılmasına dayanır. Bu çalışmada A kademesi rektörler için ve dekanlar için ayrı ayrı tanımlanmıştır. Yani, rektörler için $CTİ_K = P(K) / P(K_{rektör})$, dekanlar için $CTİ_K = P(K) / P(K_{dekan})$.

A kademesinde hiç kadın olmadığı ($P(K_A) = 0$) durumda, $CTİ_K = \infty$,

A kademesinde tümüyle kadın olduğunda ($P(K_A) = 1$) ise $CTİ_K = P(K)$ olacaktır.[19]

$CTİ_K = P(K) / P(K_A)$, $P(K) \leq CTİ_K \leq \infty$

$CTİ_E = P(E) / P(E_A)$, $P(E) \leq CTİ_E \leq \infty$

Bu ölçütte de kurumdaki mevcut P(K) ve P(E) oranlarının temel alındığını hatırlatalım.

İdeal durumda $P(K_A) = P(K)$, $P(E_A) = P(E)$ olacağından $CTİ_K = 1 = CTİ_E$ olacaktır.

Dolayısıyla $CTİ_K > 1$ olması kadınların eksik temsil durumunu, $CTİ_K < 1$ olması ise kadınların fazla temsil durumunu gösterecektir. Benzeri erkekler açısından da geçerlidir. $CTİ_K$ ile $CTİ_E$ arasında ters yönlü bir ilişki vardır, biri artarken, diğeri azalır.

Bileşik Göstergeler

Bu kapsamdaki iki ölçüt kadın ve erkeklerin durumunu bir arada kapsamaktadır. UNDP *Human Development Reports* yayınlarında (örneğin UNDP (2002: 257) kullanılan kadının güçlendirilmesi indeksindeki Adil Dağılım Oranı (ADO) bileşeni de camdan tavan göstergesi olarak düşünülebilir:

$$ADO = 100^* \{[P(K) / P(K_A)] + [P(E) / P(E_A)]\}^{-1}$$

---

19 Burada EC (2006: 52)'da $0 < CTİ_K < \infty$ tanımındaki alt sınır hatasını düzeltiyoruz. Çünkü alt sınırın 0 olması, o kurumda örneğin hiç kadın yokken (P(K)=0), üst yöneticinin kadın olabilmesi anlamına gelir ki akla uygun değildir.

Hem kadınların hem de erkeklerin göreli konumlarını birarada içeren ADO, camdan tavan indekslerinin yüzde harmonik ortalamasıdır.

$P(K_A) = P(K)$, $P(E_A) = P(E)$ olduğunda, yani $CTİ_K = 1 = CTİ_E$ durumunda ADO = 50 olacaktır ki mevcut cinsiyet dağılımı temelinde camdan tavan yok demektir. A kademesinde hiç kadın olmadığı durumda ADO = 0 olacaktır. Dolayısıyla $0 \leq ADO \leq 50$

Bununla beraber, yukarıdaki indeksler ölçeğinde ifade etmek istersek tam eşitlikten uzaklığı ölçen ADO İndeksi şöyle tanımlanabilir:

$ADOİ = ADO/50$
$0 \leq ADOİ \leq 1$

Bu belli başlı ölçütlerde meslekler bazındaki mevcut oranların temel değer olarak alındığını hatırlatalım. Cinsiyetlerarası demografik bileşime göre yaklaşık %50 - %50 olarak beklenen cinsiyetlerarası dağılım oranları, meslekler sözkonusu olduğunda pek geçerli değildir. Bu kısıt altında, özellikle 0 - 1 aralığında tanımlanan indeksler hem ülkeler arası hem de zaman içinde camdan tavan karşılaştırmalarında yararlıdır.

Kaynakça

Acar, Feride (1991), "Women in Academic Science Careers in Turkey", Stolte-Heiskanen, Veronica (ed.), Women in Science: Token Women or Gender Equality? (Oxford: Berg): 147-171.

Acar, Feride (1998), "Türkiye Üniversitelerinde Kadın Öğretim Üyeleri", Bilanço 1998: 75. Yılda Kadınlar ve Erkekler, (İstanbul: Tarih Vakfı): 313-321.

Akyol, Servet, M. Kemal Coşkun, Zafer Yılmaz, M. Berkay Aydın, Remzi Altunpolat (2008) (der.) Dönüştürülen Üniversiteler ve Eğitim Sistemimiz (Ankara: Eğitim Sen).

Bailyn, Lotte (2003), "Academic Careers and Gender Equity: Lessons Learned from the MIT", Gender, Work and Organisation, 10(2): 137-153.

Barry, Jim, Elisabeth Berg ve John Chandler (2006), "Academic Shape Shifting: Gender, Management and Identities in Sweden and England", Organization,13(2): 275-298.

Benschop, Yvonne ve Margo Brouns (2003), "Crumbling Ivory Towers: Academic Organising and Its Gender Effects", Gender, Work and Organisation, 10(2): 194-212.

Calas, Marta B. ve Linda Smircich (1993), "Dangerous Liaisons: The "Feminine-in Management" Meets "Globalization", Business Horizons, March-April: 71-91.

Catalyst (2011), Felice: Catalyst IC Catalog
http://www.catalyst.org/page/357/felice-catalyst-ic-catalog (5.03.2011)

Coşkun, Hasan (1996) (der.), Akademik Yaşamda Kadın: Türk ve Alman Üniversitelerinde Kadın Kariyerlerinin Karşılaştırılması, no.9, (Ankara: Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu).

Deem, Rosemary (2003), "Gender, Organizational Cultures and the Practices of Manager-academics in UK Universities", Gender, Work and Organisation, 10(2): 239-259.

Değirmencioğlu, Serdar M. (2008), "Kamusaldan Özele Dönüşen Olanaklar Işığında Üniversitede Demokrasi", Akyol, Servet, M. Kemal Coşkun, Zafer Yılmaz, M. Berkay Aydın, Remzi Altunpolat (der.) Dönüştürülen Üniversiteler ve Eğitim Sistemimiz (Ankara: Eğitim Sen): 35-60.

EC (2005), Women and Science, Commission Staff Working Document, EUR 21784 www.europa.esn.be/comm/research/science-society (11.10.2009)

EC (2006), She figures 2006-Women and science-Statistics and indicators,
http://ec.europa.eu/research/science-society/pdf/she_figures_2006_en.pdf (5.03.2011)

EC (2009), She figures 2009-Women and science-Statistics and indicators on gender equality in Science,
http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/she_figures_2009 _en.pdf (5.03.2011)

Ergur, Ali (2003), "Üniversitenin Pazarla Bütünleşmesi Sürecinde Akademik Dünyanın Dönüşümü", Toplum ve Bilim, 97: 183-216.

Ersezer, Devrim ve Süleyman Ulutürk (2008), "Türkiye'de Üniversitelerin Finansmanı, Özel Üniversiteler ve Teknokentler", Akyol, Servet, M. Kemal Coşkun, Zafer Yılmaz, M. Berkay Aydın, Remzi Altunpolat (der.) Dönüştürülen Üniversiteler ve Eğitim Sistemimiz (Ankara: Eğitim Sen): 101-124.

Farazmand, Ali (1999), "Globalization and Public Administration", Public Administration Review, 59(6): 509-522.

Finch, Janet (2003), "Foreword: Why be Interested in Women's Position in Academe?", Gender, Work and Organisation, 10(2): 133-136.

Günlük-Şenesen, Gülay (1994), "Female Participation in the Turkish University Administration: Econometric and Survey Findings, 1992". Bogazici Journal, Symposium on Gender and Society, 8(1-2): 63-81.

Günlük-Şenesen, G. (1996), "Türkiye Üniversitelerinin Üst Yönetiminde Kadınların Konumu, 1990-1993",Coşkun, Hasan (der.), Akademik Yaşamda Kadın: Türk ve Alman Üniversitelerinde Kadın Kariyerlerinin Karşılaştırılması, no.9 (Ankara: Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu): 209-224.

Günlük-Şenesen, Gülay (2004), "Akademik Mesleğe 8 Mart Vesilesi ile bir Bakış", *Eğitim, Bilim, Toplum*, 2(5): 70-73.

Günlük-Şenesen, Gülay (2009), "Glass Ceiling in Academic Administration in Turkey:1990s versus 2000s", Tertiary Education and Management,15(4): 305-322.

Kloot, Louise (2004), "Women and Leadership in Universities: A Case Study of Women Academic Managers", The International Journal of Public Sector Management, 17(6-7): 470-485.

Knights, David ve Wendy Richards (2003), "Sex Discrimination in UK Academia", Gender, Work and Organisation, 10(2): 216-238.

Köse, Ruhi (1998), "Akademik Alan ve Statülere göre Türkiye Üniversitelerindeki Kadınların Durumu". Çitçi, Oya (der.), 20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek Konferansı (Ankara: TODAİE): 383-397.

Krefting, Linda A. (2003), "Intertwined Discourses of Merit and Gender: Evidence from Academic Employment in the USA", Gender, Work and Organisation, 10(2): 260-278.

Ledwith, Sue ve Simonetta Manfredi (2000), "Balancing Gender in Higher Education", The European Journal of Women's Studies, 7: 7-33.

Mischau, Anina (2001), "Women in Higher Education in Europe - A Statistical Overview", The International Journal of Sociology and Social Policy, 21(1-2): 20-31.

Morley, Louise (1994), "Glass Ceiling or Iron Cage: Women in UK Academia", Gender, Work and Organisation, 1(4): 194-204.

Newman, Janet (1995), "Gender and Cultural Change", Itzin, Catherine ve Janet Newman (eds.), Gender, Culture and Organizational Change (London and New York: Routledge): 11-29.

Oakley, Judith G. (2000), "Gender-based Barriers to Senior Management Positions: Understanding the Scarcity of Female CEO's", Journal of Business Ethics, part 2, 27(4): 321-334.

Olsen, Terje Bruen ve Svein Kyvik ve Elisabeth Hovdhaugen (2005), "The Promotion to Full Professor-Through Competition or by Individual Competence?", Tertiary Education and Management, 11(4): 299-316.

Önder, İzzettin (2000), "Yükseköğretimde Özelleştirme Eğilimi: Temel sorunlar, Yaklaşımlar ve Perspektifler", (İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung): 7-22.

ÖSYM (1993), 1992-1993 Öğretim Yılı Yükseköğretim İstatistikleri, 1993-3, Ankara.

ÖSYM (2006) 2005-2006 Öğretim Yılı Yükseköğretim İstatistikleri, http://osym.gov.tr/belge/1-2495/eski2yeni.html (27.02.2011)

ÖSYM (2010) 2009-2010 Öğretim Yılı Yükseköğretim İstatistikleri, http://www.osym.gov.tr/belge/1-12038/2009-2010-ogretim-yili-yuksekogretim-istatistikleri-kit-.html (27.02.2011)

Özbilgin, Mustafa ve Geraldine Healy (2004), "The Gendered Nature of Career Development of University Professors: The Case of Turkey", Journal of Vocational Behavior, 64(2): 358-371.

Özuğurlu, Metin (2003), "Özel Üniversite: Üniversite Sistemindeki Gedikten Sistemin Kendisine", Toplum ve Bilim, 97: 260-280.

Probert, Belinda (2005), " 'I just couldn't fit in': Gender and Unequal Outcomes in Academic Careers", Gender, Work and Organisation, 12(1): 50-72.

Rees, Teresa (2005), Reflections on the Uneven Development of Gender Mainstreaming in Europe, International Feminist Journal of Politics, 7 (4): 555-574.

Rubery, Jill (2005), "Reflections on Gender Mainstreaming: An Example of Feminist Economics in Action?" Feminist Economics, 11(3): 1-26.

Tilbrook, Kerry E. (1998), "An Exploration of the Current Under-representation of Senior Women Managers in Australian Universities", Women in Management Review, 13(8): 291-298.

Toren, Nina (2001), "Women in the Academe: The Israeli Case", The International Journal of Sociology and Social Policy, 21(1-2): 50-56.

UNDP (2002), Human Development Report (Oxford: OUP). http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2002/ (5.03.2011)

Watts, Martin (1992), "How Should Occupational Sex Segregation Be Measured?", Work, Employment and Society, 6(3): 475-487.

White, Kate (2003), "Women and Leadership in Higher Education in Australia", Tertiary Education and Management, 9(1): 45-60.

YÖK (2007), Türkye'nin Yükseköğretim Stratejisi, http://www.yok.gov.tr/content/view/557/238/lang,tr_TR/ (24.02.2011)

YÖK (2010) Yükseköğretimde Yeniden Yapılanma: 66 Soruda Bologna Süreci Uygulamaları, http://www.yok.gov.tr/katalog/bologna_kitabi_web_icin.pdf (24.02.2011)

Kim Kimdir?

Nermin Abadan-Unat (Prof. Dr.) 1953'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne ilk kadın asistan olarak girmiş, 1958'de doçent, 1966'da profesör olmuştur. SBF'de Siyasal Davranış kürsüsünü kurmuş, siyaset sosyolojisi ve kitle iletişim konularının yanında, 1963'ten bu yana özellikle Türk dış göçüyle ilgili araştırmalar gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda kadın çalışmaları ile de ilgilenen Abadan-Unat, 1978-1995 yılları arasında Avrupa Konseyi Kadın/Erkek Eşitliği Komisyonu'nda Türkiye'yi temsil etmiştir. Kendisi halen Boğaziçi Üniversitesi'nde yarı-zamanlı öğretim üyesi olarak lisansüstü dersler vermektedir. Türkçe, Almanca, İngilizce çok sayıda kitap ve makaleleri bulunan Abadan-Unat'ın "Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa" (2. baskı 2006, Bilgi Ü.) adlı kitabı 2011'de "Turks in Europe - From Guest Worker to Transnational Citizen" adı ile New York/Oxford'da Berghahn Publications tarafından yayınlanmıştır.

Ferhunde Özbay (Prof. Dr.) (1944-2015) Sosyal hizmetler (Ankara Sosyal Hizmetler Akademisi), demografi (Hacettepe Üniversitesi ve Princeton Üniversitesi) ve sosyoloji (Cornell Üniversitesi) eğitimi almıştır. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümünden emekli olmuştur. İlgi alanları kadın emeği, aile, evlat edinme, göç ve nüfus dinamikleridir. Özbay iki kitap derlemiş ve çeşitli dergi ve kitaplara makaleler yazmıştır.

Gülay Aslantepe 1972 yılında A.Ü. Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuş ve Çalışma Bakanlığı'nda kariyerine başlamıştır. Görev yaptığı 27 yıl içinde yurtdışında ve yurtiçinde çeşitli görevlerde bulunmuştur (Bonn ve Düsseldorf'ta ataşelik, Viyana ve Bern'de müşavirlik, Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Müsteşar Yardımcılığı).1998 yılında BM ILO Türkiye Direktörü olmuş ve bu görevden 2011 yılında emekliye ayrılmıştır.

İpek İlkkaracan Ajas (Doç. Dr.) Lisans eğitimini A.B.D.'nde Swarthmore College'da Siyasal Bilimler alanında tam burslu olarak tamamlamıştır. Lisans eğitimini takiben Birleşmiş Milletler Kalkınma Örgütü'nün (UNDP) New York Merkez Ofisi'nde kadın, üretim, teknoloji ve kalkınma temalı uluslararası araş-

tırma, yayım ve uygulama projelerinde araştırmacı ve program koordinatörü olarak 6 yıl görev almıştır. Aynı zamanda New York'taki New School for Social Research'de Dünya Bankası bursu ile iktisat alanında yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamlamıştır. Halen İstanbul Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak bulunan İpek İlkkaracan'ın işsizlik, ücretler, kalkınma, kadınların işgücüne katılımı, kadın-erkek ücret eşitsizlikleri, formel-enformel ve kırsal-kentsel işgücü piyasaları, ev içi emek, iş ve aile yaşamını uzlaştırma mekanizmaları gibi çeşitli konularında yurt içinde ve yurt dışında yayımlanmış çeşitli kitap, makale, bildiri ve araştırmaları bulunmaktadır. İlkkaracan Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği ve Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG) Platformu, İTÜ Bilim Mühendislik ve Teknolojide -Kadın Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi kurucu üyeleri arasında yer almaktadır.

Yıldız Ecevit (Prof. Dr.) Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir. Aynı zamanda bu üniversitenin Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı Başkanıdır. Kadın konulu ilk çalışması, İngiltere'de Kent Üniversitesi'nde Sosyoloji ve Sosyal Antropoloji dalında kadın ücretli emeği üzerine hazırladığı doktora tezidir. 1980 yılından bu yana kadın emeği, örgütlenmesi, kadın girişimciliği, akademik kadın çalışmalarının gelişimi ve benzeri alanlarda araştırmalar ve yayınlar yapmaktadır. Aynı zamanda sosyal politika ve sivil toplum konularında da dersler vermekte ve araştırmalar yürütmektedir. Türkiye'deki üniversitelerde kurulan kadın araştırma merkezlerinin danışma kurullarında ve kadın konusunda çıkan akademik dergilerin yayın kurullarında çalışmaktadır. Son senelerde çalışmalarını kadınların istihdamını artırıcı politikalar ve faaliyetler üzerine yoğunlaştırmıştır.

Şemsa Özar (Prof. Dr.) 1978 yılında Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden yüksek lisans derecesi ile mezun olmuş, 1978-80 yıllarında Devlet İstatistik Enstitüsü'nde, 1980-83 yıllarında Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nda çalışmıştır. 1990 yılında Wirtschaftsuniversitaet'ten doktora derecesini almıştır. O tarihten beri Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmakta, esas olarak gelişme ekonomisi ile toplumsal cinsiyet ve ekonomi üzerine dersler vermektedir. Zorunlu göç, kadın emeği ve istihdamı, cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılık, sosyal politika, enformel istihdam ve mikro ve küçük işletmeler konularında araştırma ve yayınları bulunmaktadır. Aynı zamanda bir feminist aktivist de olan Şemsa Özar, Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi Platformu (KEİG) kurucu üyesidir. Ayrıca, 2015-2016 döneminde Uluslararası Feminist İktisat Derneği'nin (IAFFE) başkanlığını yürütmektedir.

F. Belkıs Kümbetoğlu (Prof. Dr.) İlgi alanları, kadın ve istihdam, uluslararası göç, sosyal bilim metodolojisi, kadın çalışmalarında yöntemdir. Birçok alan araştırmasında, yürütücü, alan koordinatörü ve uygulayıcı olarak görev yapmıştır. "Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırm" (2008) ve editörlerinden biri olduğu "Gelenekten Geleceğe Antropoloji" adlı yayınlanmış iki kitabı vardır. 2000-2011 yılları arasında Antropoloji Derneği başkanlığı, Antropoloji Derneği'nce gerçekleştirilen 3 ulusal ve 1 uluslararası toplantının

düzenleyicisi olarak görev yapmıştır. 2005- 2007 yılları arasında Düzce'nin Marmara Depreminden sonraki 5 yılda geçirdiği değişimleri konu alan deprem araştırması ve 2008- 2010 yılında gerçekleştirilen ve yürütücülerinden biri olduğu, 'Kadın ve İstihdam' başlıklı araştırma projesi yayındadır.

İnci User (Prof. Dr.) Boğaziçi Üniversitesi'nde lisans (psikoloji) ve yüksek lisans (sosyoloji) öğrenimi görmüş, altı yıl İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Kliniği'nde danışman psikolog olarak çalıştıktan sonra, Marmara Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olmuş ve Siyaset ve Sosyal Bilimler dalında doktora derecesini kazanmıştır. Halen Sosyoloji Bölümü'nde görevlidir. Sosyoloji, psikoloji ve araştırma yöntemleri alanlarında dersler vermektedir. Araştırma ve yayın yaptığı alanlar ruh sağlığı, sağlık sosyolojisi, toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmaları, ve afetler sosyolojisidir. Sağlık için Sosyal Bilimler Derneği (SASBİL) başkanı ve Türk-Alman Psikiyatri Derneği yönetim kurulu üyesidir.

Aylin Akpınar (Yrd. Doç. Dr.) Marmara Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir. Doktorasını İsveç'te Uppsala Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamlamış olan Akpınar'ın başlıca ilgi alanları ulusaşırı göç, aile, kimlik, kadın araştırmaları ve toplumsal cinsiyettir. Son dönemde araştırmalarını yoğunlaştırdığı alan Türkiye'de kayıtdışılık ve kadınların çalışma yaşamına katılımda karşılaştıkları sorunlardır. Akpınar, Nawal Ammar ve Salam Hamdan ile birlikte, 2010 Güz döneminde yayınlanan "Feminist Formations" dergisinin "Women in the Middle East" özel sayısında (Cilt 22, Sayı 3) misafir editör olarak görev almış; Belkıs Kümbetoğlu ve İnci User ile birlikte aynı dergiye "Unregistered Women Workers in the Globalized Economy: A Qualitative Study in Turkey" başlıklı makalesiyle katkıda bulunmuştur.

Mine Göğüş Tan (Prof. Dr.) A.Ü. Hukuk Fakültesi'nde lisans ve doktora, WSU'de sosyoloji yüksek lisansı yapmış, doçentlik teziyle (Kadın, Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi, 1979) Kadın Çalışmaları alanına girmiştir. Eğitim Sosyolojisi, Kadınların ve Çocukların Tarihi, Eleştirel ve Feminist Pedagojiler, Sözlü Tarih alanlarında çalışmıştır. Ankara Üniversitesi Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı başkanlığı (1995-99) ve KASAUM yönetim kurulunda (1992-2002) bulunmuştur. 2009'da İTÜ Bilim, Mühendislik ve Teknolojide Kadın Araştırmaları ve Uygulama Merkezi'nin kurulmasında görevlendirilmiştir. Halen bu merkezde yönetim kurulu üyesi olup, kadınların eğitimiyle ilgili çeşitli yerel ve uluslararası (TÜSİAD 2000, TÜBA/UNFPA 2004, TUSİAD/KAGİDER 2008, UNICAFE 2008, Meta Analysis of Gender and Science 2010, SHEMERA 2011) projelerin yazar, yürütücü ve danışmanları arasındadır.

Özlem Şahin (Prof. Dr.) 1993 yılında Ankara Üniversitesi SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirmiştir. 1997 yılında aynı üniversitede siyaset bilimi alanında yüksek lisansını, 2004 yılında doktorasını tamamlamıştır. 1996-2004 yılları arasında Ankara Üniversitesi Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalışmış ve 1999 yılında bu alandan yüksek lisans derecesi

almıştır. 2004 yılından bu yana Muğla Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü'nde çalışmaktadır. Toplumsal tarih, sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri, sözlü tarih, toplumsal hareketler, feminist kuram ve eleştiri, insan hakları bilincinin gelişimi konularında akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

Yalçın Özdemir, Yüksek lisans öğrenimini, 2006 yılında Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Yönetimi Teftişi Planlaması ve Ekonomisi Bilim dalında "Erkek Teknik Orta Öğretim Okullarındaki Kız Öğrencilerin Okul Yaşantıları: Mersin İli Merkezi Örneği" isimli yüksek lisans tezini vererek tamamlamıştır. Doktora eğitimini Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Eğitim Yönetimi ve Politikası bölümünde tamamlamıştır. İlgilendiği çalışma alanları arasında eğitimin ekonomi politik ve kültürel analizi ile emek gücü, toplumsal cinsiyet, toplumsal işbölümü ve iktidar ilişkilerinin toplumsal yeniden üretimine yönelik konular yer almaktadır.

Gülay Günlük-Şenesen (Prof. Dr.) Boğaziçi Üniversitesi İktisat Bölümünde Lisans (1978) ve Yüksek Lisans (1979) eğitimi görmüştür. Doktora aşamasında dersleri A.Ü. SBF'de, tezini İTÜ'de tamamlamıştır (1985). 1979-1981 yıllarında Devlet Planlama Teşkilatı'nda, 1981-1995 yıllarında İTÜ İşletme Fakültesi'nde çalışmıştır. 1996'dan bu yana İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde görevlidir. Cinsiyete dayalı ayrımcılık, girdi-çıktı modellemesi, savunma harcamaları, silah sanayii ve ekonometri uygulamaları konularında araştırmaları yurtiçinde ve yurtdışında sunulmuş ve yayımlanmıştır.

Kadın emeği, iktisadi ve toplumsal yaşamdaki tüm önemine karşın; ihmal edilen, üzerinde yeterince düşünülmeyen ve araştırılmayan bir konudur. Bu kitapta, Türkiye'de kadın emeği araştırmalarının önde gelen isimleri, kadının hane içindeki karşılıksız emeği ile hane dışındaki gelir getirici çalışma biçimlerini tarihsel bir perspektiften, çeşitli boyutlarıyla ele alarak tartışıyorlar. İşgücü piyasalarının toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri üzerine kurulu yapısı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayıp günümüze kadar uzanan bir zaman kesiti içinde çeşitli yönleriyle inceleniyor.

Kitapta kapsamlı biçimde değerlendirilen konular arasında şunlar da yer alıyor: Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde kadınların ev içinde üstlendikleri ev işleri ve bakım hizmetleri ile kadınları istihdama katılmaktan alıkoyan kamusal bakım hizmetlerinin yokluğu, kadınların istihdama katılımını etkileyen makroekonomik politikalar ve uluslararası kuruluşların ve sosyal tarafların kadın istihdamına ilişkin politikaları, kadın emeğinin göçü, sanayi işkolunda kadınların üstlendikleri düşük vasıflı ve düşük ücretli işler, eğitim sektöründeki vasıflı işler...

Kapak Fotoğrafları: Kenan Olgun

ISBN 978-975-533-825-5

imge·com·tr
facebook.com/imge.yayinlari
twitter.com/imgekitabevi
instagram.com/imgekitabevi
periscope @imgekitabevi
pinterest.com/imgekitabevi
google+ imge@imge.com.tr
imge@imge.com.tr